

THE KĀVYAPRAKĀŚA

Calcutta Sanskrit College Research Series No. XV

Published under the auspices of the
Government of West Bengal.

Texts No. 10

सान्धिविप्रहिकश्रीधरकृतटीकया समेतः

काव्यप्रकाशः

**SANSKRIT COLLEGE
CALCUTTA**

1961

Calcutta Sanskrit College Research Series

BOARD OF EDITORS

DR RADHAGOVINDA BASAK, M A., Ph.D., *Chairman*

DR SUNITIKUMAR CHATTERJI, M A., D.Litt. (Lond.)

PROFESSOR DURGAMOHAN BHATTACHARYYA, M A., Kāvya-Sāṅkhya-
Purāṇatīrtha

PROFESSOR ANANTAKUMAR BHATTACHARYYA, Nyāya-Tarkatīrtha

DR GAURINATH SASTRI, M A., D.Litt., *Secretary and General Editor*

THE KĀVYAPRAKĀŚA OF MAMMATA

WITH THE COMMENTARY OF ŚRĪDHARA

(PART TWO)

EDITED WITH INTRODUCTION AND NOTES

BY

SIVAPRASAD BHATTACHARYYA,

*Professor of Sanskrit Language and Literature Department of
Post-Graduate Training and Research, Sanskrit College, Calcutta*

Published by.
The Principal, Sanskrit College
1, Bankim Chatterjee Street, Calcutta 12

Price : Rs. 20 00 only

Printed by
Sree Jogesh Chandra Sarkhel
Calcutta Oriental Press (Private) Ltd
9 Panchanan Ghose Lane, Calcutta 9

कलिकातासंस्कृतमहाविद्यालयगवेषणाग्रन्थमाला — ग्रन्थाङ्कः १५

मामटाचार्यविरचितः

काव्यप्रकाशः

श्रीधरकृतकाव्यप्रकाशविवेकाख्यटीकया समन्वितः

(द्वितीयो भागः)

उपोद्धातेन टिप्पणीसंयोजनया च

संस्कृतमहाविद्यालयस्थगवेषणाविभागीयसंस्कृतवाक्य-

साहित्याध्यापकेन श्रीशिवप्रसादभट्टाचार्येण सम्पादितः

१८६३तमे शकवत्सरे कलिकातानगर्यां

प्रकाशितः ।

FOREWORD

In presenting part II of the *Kāvya-prakāśa*, the first part of which was published in this series as early as 1959, I have only to express my personal gratification that Professor Bhattacharyya has completed the task undertaken by him. I believe, the present work will also be received by scholars with as much benefit as the previous one.

In this connection I would like to inform all lovers of Sanskrit Poetics that it has been decided to bring out another edition of the *Kāvya-prakāśa* with the commentary of Paramānanda, an outstanding commentator of Bengal. It will be published under the joint editorship of Professor Bhattacharyya and myself.

GAURINATH SASTRI
General Editor.

PREFACE

It is to be regretted that the second part of this work could not be published by the estimated time. This edition of the *Kāvya-prakāśa* has been, in more than one sense, a venture of a new type. While the plan and the editor's commentary have been the fruits of study during my early years, the implementation of the former, as will be evidenced by a look at the nature and contents of the appendices has been a highly exacting work involving much labour and patience. I can only hope that scholars would kindly take to it with the earnestness that has been put forth for its preparation.

It is my bounden duty to express heart-felt gratitude to the Government of West Bengal, to the Board of Editors and to the Principal for having included this work in the Sanskrit College Research Text Series. To Pandit Dinesh Chandra Sastri and Pandit Nanigopal Tarkatirtha of the Publication Department, high praise is due, for the unfailing care the former has bestowed in going through the proofs and the latter for his ceaseless efforts in expediting the printing of the work. To my learned colleague Professor Durgamohan Bhattacharyya I am indebted for his tracing out a reference to *khalavali yūpa* noted in App. E. Pandit Siddhesvar Panchatirtha, the stipendary research scholar, Sm. Kripamayī Chatterjee Kavyatirtha, M. A., another research scholar in my department and my daughter Sm. Kalyani Bhattacharyya, post-graduate student, Calcutta University, have helped me in the preparation of the appendices. I have to express also my sincere thanks to the scholars, both foreign and Indian, who have, through their letters and reviews in research journals, offered a cordial welcome to the first part of the work.

SIVAPRASAD BHATTACHARYYA

POSTSCRIPT

No apology is perhaps needed in these days of stereotyped editions of popular texts labelled as critical by way of reiterating the importance and purity of the text of the *Kāvyaprakāśa*, which because of its immense popularity right from the days of its inception, as much as for its terseness,¹ had been tampered with, either way, by omission and by addition as is evident from the emphasis on this item (especially in *ullāsa* X) by early commentators like Rucaka, Mānikyacandra and Śrīdhara.² They have noted with punctilious care this practice of tampering and have assigned reasons³ for rejecting

- 1 The *Śrngāraprakāśa* (of which the first part, containing *prakāśaś* one to eight is now available in print) shows in broad relief distinctness in method and approach from those of the *Kāvyapr.* in *ul.* II & V. Mammaṭa's technique and manner have a pointed reference to *dhvaṇi* and its establishment and relevance in his *alankāra* creed. As appropriate instances we would ask the inquisitive reader to refer to App C esp. in relation to pp. 25, 27, 154, 162-63. Bhoja's discursive and overelaborate treatment forms a striking contrast.
- 2 e. g. in Rucaka's *Sanketa* p. 68. अत्र गुणस्य क्रियायाश्च युगपदुपपत्ति-मुदाहर्तुं पठनीयम्—'कलुषस्य तवा...इति , p. 68. क्रमेणेति प्रतीकानन्तरं 'श्लेषोन्मथस्त्वजति.. शोवनेने'ति पाठः ; p. 69. क्रमेणेति प्रतीकानन्तरं 'मधुरि मधुरि'...तद्देहं नतमिति...। अस्तैस्त्वैव दानोपादानयो.. पत्तिरिति पाठः । Śrīdhara invariably follows Rucaka in this respect. Vide fn. 28 on p. 68. दिशा for दशा (p. 148-154) and दुष्ट for कष्ट in the *vr̥tti* on the *Kāv. pr.* p. 187. are tampering of another type.
- 3 e. g. in the case of the *gāthā* अत्ता एत्य.. (p. 56. *Kāv. pr. vr̥ti*) which is introduced in the commentary, following Rucaka, in Prākṛit original and with the remark सत परुषोद्वेगोन्मथ...; in p. 363. एवमिति...व्यतिरेकतो यथा—हरवन्न विषम...(Ruc. *Sark.* p. 64) and in the verse सत्पद्ममता...(not in the text of Rucaka and Śrīdhara)

particular portions as forming a part of the original work. While we have taken all possible care to present the *Āvyaṣṭakāśa* text in its purity, there have been some lapses⁴ because of the copyist of the press copy for his depending on printed editions and not revising them always in the light of the commentary. This has been the case, mostly in illustrations, specially in those from traceable texts and occasionally, though rarely, in the *vr̥tti*, a notable example of which latter is furnished in pp 45 of the present edition, where the prevalent faulty reading *vede eva* has found a place for *vede iva*.⁵ That this latter, as it appears from the context, is the intended reading is evidenced by the author's furnishing illustration in the *vr̥tti* on *ādi*, included in the *svavādi*s of the extract therein

It is often argued that such readings have been based on old manuscripts (*cirantanapustakesu dr̥statvat*) but conscientious scholars do not require to be told that this term in these cases is more or less a misnomer. None of such mss evidences can take us to the time of the earliest commentators. The earliest *Kavyaṣṭakāśa* mss is dated 1158 A D (introduction pp. xiii) and belongs to the Jammu and Kashmir Sanskrit mss collection and is not easily accessible. We are not sure whether the Jesalmere mss (A) as noted in R. C. Parikh's recently published edition of the *Kavyaṣṭakāśa* is a transcript of this.

in that context. Somesvara who reads it in his text remarks on the verse (p 293) — एवमन्येष्वपि दृष्टव्यमिति वचनात् प्रति चतुष्कमेकं वक्षिभूदो बहु सम्मत इति 'हरवदि'ति 'खच्च्वात्मते'ति चोदाहरणद्वय प्रत्यकाराभिप्रायेण न भवति ।

4 For other such lapses *vide* p 76 (v 28) दन्तच्छेदवान्त for दन्तच्छेदपाण्डु, p 229-230 v. 260 कूर्पर for रूपक, p. 242 (v 294) प्राग्भार for प्राधार, p. 250 (v 310) धरणिधर for धरणिधर

5 The objections raised against this reading by Viśvanatha are hardly convincing and had been anticipated and met by earlier commentators like Śridhara (*vide* p 46 *Āv. pr. viveka*) in the manner of Bhoja. For a full discussion of this issue *vide* the present writer's paper on *A Passage in the Sabitya darpana* (Poona Orientalist II 1946)

In any case the variants in the readings of this mss and of another mss belonging to the Gujerat Vidyā Sabhā dated 1289 A. D., are very valuable for testing the purity of the *Kāvyaprakāśa* text. Parikh's edition contains an exhaustive list of the differences in readings from those in prevalent editions (*ibid* Vol. II pp. 1-26.) It has been a source of great satisfaction for us to find that Śrīdhara's readings almost invariably agree with the readings in mss (A,) testifying to the care that the commentator has devoted to this item of his exegetical work. As prominent examples one may note *vede va* in pp. 45, *arasaśramanī* (v. 60) in p. 105, *tanuvapuranyasau* in p. 320 and *sa'apahnuṣi* in the *urti* text in p. 347, where almost all the prevalent editions give wrong readings. Even Mānikyācandra, who was earlier than Śrīdhara and who occasionally indulges in discussions on readings, is not so scrupulous.

With respect to the text of Śrīdhara's own work we are not always on unassailable foundation. The paucity of the mss material (fortunately we have for the entire portion presented in the second part another mss (*kha*) which has been described in introduction pp. vii) and the manner of later commentators' references (they do not cite the text as a rule) have been serious handicaps in our way. Even in this part there have remained a few—a dozen or so—dubious readings, which have been marked as such in this edition. Śrīdhara's text, however, has helped us in improving upon the prevalent, and in many cases, defective readings⁶ of the *Kāvyāṅkārā* (of Bhāmaha), the *Kāvyādarśa*, the *Kāvyāṅkārā sūtravṛtti*, the *Dhvanyālokalocana* (of which some examples have been cited already) and the *Vyaktiviveka*, to name only five of the promi-

6 *Kāvyāṅkārā* (Bhāmaha). 1 12—in *Kāv pr vi* (p 185), where the reading shown is नाकविलसधर्माय यृतये दशनाय च (the printed text reads अरुविलसधर्माय व्यापये.) Śrīdhara's reading is supported by Someśvara also, *Kāv al* II 201. निर्निमित्तदुस्तर (in *Kāv. pr. vi* p. 370) one printed text reads—निर्निमित्तं सुदृढं पुमान्. *Kāv. al. sū* *pr* (IV. 3 29) in *Kāv pr vi* p 370 where the reading is यदि योगमानव्याप्तेः स्वगमार्थदार्ढ्यमिति तन्मार्थं (the printed editions read—यदि योगमानव्याप्तेः आक्षेपतः प्रतिपत्तिरित्यादि सूत्रार्थः) । The *Dhv. al loc.* (p 34) gives the same reading

ment works laid under contribution by Śrīdhara, of which a few appearing in this part are worth attention. In the case of the first work no early commentary is available for checking and Śrīdhara's readings derive added importance on that score. Someśvara's *Kāvyaṣṭakāśaṅketa* has similarly preserved such readings *entout* e.g. in one notable passage in the *Vyakṣiviveka*, where printed editions give a mutilated text.⁷ One passage cited from the *Dbva. āl. loc.*⁸ by Śrīdhara is another pointer where readers have been befooled by the printed text, and present-day scholars have had to look after guesses in arriving at the precise text where inadvertence on the part of a particular scribe (*lekkhavaigunya*) has resulted in an unpardonable error.

In the course of such restorations we come across missing links which fit in well but about which tradition may not be unanimous, e. g. in pp. 195⁹ of the present edition where the reading given is certainly better than that of the printed text, though a different commentator (Someśvara pp. 119) seems to support the prevalent reading. We say, seems to, purposely, for at the end of this citation in the latter work there is an extra sentence (*yaduktam*.....) and this is derived from another author (Hemacandra). This would perhaps indicate that he was using the *Vyakṣiviveka* but not citing it. For the general reader the missing link supplied by Śrīdhara is important for

7 *Ibid.* p. 143. केचित्तु धर्मिषमौभयात्मनो वस्तुन. प्रतिपत्तये पुनः स एव शब्दस्वल्पपर्याय सर्वनाम बाधश्च यच्चमपि यत् मोहं तत्राप्यनभिहितवाच्यत्वमिच्छाद्. यथा द्वयं गतं सम्प्रति...अत्र कपालिशब्दो धर्मिषमौभया...Here the reference is to the *Vya. vi.* (p 333)-where the printed edition leaves out ten opening lines and begins abruptly with the illustration द्वयं गतं...

8 *Kāv. pra viv.* p. 277. अनार्द्रकाग्र्यद्विष्टान्तेन 'हृदयसंवादेन प्रतिपत्तुं प्रति स्वात्मावेशेन भ्रमिति व्यापकत्व' अकलुषोदवद्विष्टान्तेन च भावाकालुष्यं..... The portion within the inverted commas is missing in the printed edns. of the *Dbv. āl. loc.*

9 'न चात्त पाठे हृत्समन्न शङ्कनीय', तस्य धर्म्यतामासन्नक्षणात्वात्, पादान्तेषु बहुलं शुद्धिरिति बहुलमहणेनात्तापि वमन्ततिलकादाविष्य शुद्ध्यन्ततानियमस्यान्यैरनाहतत्वात् 1' The portion within the inverted commas is not found in the printed edition of the *Vy. viv.*

another reason in as much as it cites a *sūtra* from a work on metrics that has not been handed down to us. This *sūtra* Śrīdhara repeats in another context (pp. 214). Śrīdhara's ideas on the fundamentals of metres¹⁰ and the incidental reference to rhythm and harmony as their criteria, testify to his acquaintance with that branch of poetic construction, to which like the Jaina metricist Amaraçandra, he assigns a prominent place (*chandaḥ prathamamānusandheyam*) (pp. 7) in the matter of *kāvīkṣā*.

The utilisation by Mammata of the views¹¹ of Ksemendra, the Kashmirian polymath, reputed to be a disciple of the great Abhinavagupta, is another evidence¹² of his earnest conviction in the importance of his self-imposed task. Here he ventures to side with a less-known author, discarding the view of the master critic Ānandavardhana (vide *uppanī* in pp. 237 & 262). Ksemendra's literary activity commences in the second half of the eleventh century. This fact strengthens the dating we have arrived at of the *Kāvyaaprakāśa* (pp. xiii introduction). The illustrations furnished by Namisādhū on the defects of the simile

10 e. g. *Kāv. pr. vi. p. 7* वाचा अज्योतसर्गोऽवच्छेदश्चन्द्रः, अतवच्छिन्नाया वाचं काव्यशरीरेऽनन्तर्भावात् । अतगन्धिचूर्णरीतकलिकाप्रायमयसयाऽध्यासितवैविच्ये गयेऽपि पथवच्छेदविशेषोद्भवैव चावता सहृदयानां विद्योतत इति च्छन्दः-पदमाह्लादावच्छेदोपलक्षणप्रतिपादकपरं ह्लादनाथेन च्छन्दिना च्छन्दशब्दस्यानुशासनात् । प्रथममवच्छिद्य पश्चादावापीद्वापाम्ना पदानि निस्तरद्भतामानीयन्त इति च्छन्दः प्रथममनुसन्धेयम् ।... , *Ibid.* p. 213-14 अथव्यत्ये मति इत्यतर्त्तस्फुटमेव, अव्यतामालमूलत्वाच्छन्दसःअप्रव्यत्यमिति च दुष्टत्वम् । एवं माताश्लेऽपि । *vide.* for the contrary view Vāmana's. *Kāv. al. sū. pr.Ibid.* p. 215. तुल्यशब्दोभारणविलम्बेन गुरुभारणकालकृत्वा मूर्यत इति सपोरपि गुरुकार्यकारित्वम् ।

11 श्री वि. च. (K. M. edn. p. 120)—यथा वा कालिदासस्य ऊर्ध्वमूल.... । यत्ताम्यिकासम्भोगवर्णने शिलोचनस्य भगवत्स्निग्धगदगुरोर्यदुक्तं तेनानीकितमेव परं प्रबन्धार्थं पुष्पाति । (*Vide Kāv. pr. vii. uppanī 90. p. 257*); *Ibid.* (p. 132)—यत्न मनोरमा रामा...अथ भगवता वन्दुहितमिनिविष्टेन मोक्षक्षमोपदेशोऽग्निनः शान्तरसस्य रागिननानिष्ठत्वात् सञ्जुतमनःप्रदाने वात्-शुभजिह्विभ्या श्रुतारेऽज्ञभावनुपनीते पर्यन्ते शान्तरसस्य स्रोतं जीवितमित्यनिष्ठत्वा-प्रतिपादनपरिनिवृद्धिं परममीचिलमुच्चैः इतम् ।

12 (*vide Kāv. pr. vii. uppanī 95 p. 262*)

(*upamādosas*) have been closely followed in the *Kāvya-prakāśa*. The verse *bā nrpa bā budha...*(v. 223) which is interpreted by commentators as having reference to the death of a prominent ruling king, might be suggested to relate to king Anantadeva of Kashmir, who is eulogised in almost similar terms by Ksemendra¹³ in his *Aucitya-uscāracarcā* and *Suvtatīlaka*.

The establishment and vindication of the theory of *parivrttisabātvāsabātva* (pp. xxv introduction) by Mammata has led him to discuss the cogency of the views of the opposite camp. These views, it is believed in tradition, got a strong support from Rājānaka Tilaka, the father and teacher of Rucaka and the author of the noted work *Udbhatavivēka*, of which no mss are available. Rucaka himself also was a staunch advocate of this view like his father. The anonymous commentary on Udbhata's *Kāv. al. sār. sam. (vṛtti)* published in the G. O. Series, Baroda has a few passages reminiscent of the language and tone of argument of the *Kāvya-prakāśa*. The mannerism in expression there (*styevamadi svayam uscāryam, Kāvya-pr. p. 313*) is an echo of *its uscāryametadvadvadbhīrna tu jhatsyevasāyī-tavyam. (Vide our paper on Hemacandra and the Eleventh Century Kashmir Poetists, Asiat. Soc. Lett vol XXIII no. 1. p 125 fn. 38)*, a form rendered memorable by Bhatta Mukula in his *Abb vr. matr (etaccā vadvadbhīh..... asuyīstavyam. p. 21)*. As we have dwelt on this subject in another paper some years ago, we need not dilate on it here. We hold that it is very likely that Tilaka was a contemporary, though an earlier local contemporary of Mammata¹⁴. The literary career of Rucaka is assigned to commence

13 श्री वि. न. (K M edn p. 160)—यस्यासि परिवारकृत्तुवनप्रख्यातसील-
ध्रुते सर्वस्यावनतेन येन नितरां प्राप्ता चिरोपेक्षति । आशा शीतलतो
नयलविरत यस्य प्रतापानललस्य धीमदनन्तराजनुपते ॥ . सु ति. (K M.
II p 54) इत्यौचित्यप्रचुररचना दक्षिता समपेक्ष । सेमेन्द्रेण प्रकथि-
विपदो हर्तुराधर्मस्तुर्भूयस्तुर्भूवनजयिनोऽनन्तराजस्य राज्ये ॥

14 "The G. O. S edn of the *Kāv al. sār. sam* is accompanied by the commentary *Vṛtti*, which on internal evidence seems to be a work different from and less authoritative than Rājānaka Tilaka's *Vivēka* " (pp 125-126) "The reference is damaging

near about 1135 A. D. We know that the *Kāv. pr. saṅketa* was his earliest work (and a premature work too), for Jayaratha (*Al. sar. sam.*) holds that on some issues he subsequently changed his views. It would not be improper if we aver that Tilaka propounded his views in his work near about 1080 A. D. so that Mammata can refer to them at the date we have assigned to him on other considerations.

There has been proposed of late a curious view that the *Sāṅdhvigrāhika*,¹⁵ the epithet by which Śrīdhara has been known to the

to the position of the *Vivṛti* (p. 40), if the passage काव्ये दोषगुणालङ्काराणां च शब्दार्थगततयाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभागं क्रियते (which it is not actually) is taken as the *siddhānta* and if the compromising weak attitude भवन्तु वा परमेवम्भूता उभयसालङ्कारा नार्थस्येति विचार्यमेतद्विद्वद्भिर्न तु गठित्येवास्मृतित्वम् (the latter portion of the passage is reminiscent of Mammata's statement (p. 313) and Rucaka's comment thereon. As Kane (*Sanskrit Poetics* p. 130) has noted, the ascription of the परिवृत्तिगहत्वासहत्व view to Tilaka and the statement that Mammata used Tilaka's work (in the introduction to the G. O. S. edn.) are wrong, 'the truth is just the other way about' 'The fact is that the *Vivṛti* (it is later than the *Al. sar.* and may be later than the *Kāv. pr. vivṛka* of Śrīdhara) is a compilation incorporating the views of prominent commentators like Pratiṣṭhārendurāja and Tilaka, both of whom are copiously cited'. (Extracts from our paper on *Hemacandra and the 11th century Kashmir Poeticists* in the *As Soc. Letters*, vol XXIII, no 1)

- 15 *Vide Annals, B O R I.* vol. XIV. pp 250-257, and S K De—*Sanskrit Poetics* (2nd edn. 1960) pp. 187-188. One cannot but deplore in this connection the parochial and exclusive attitude of scholars which ignores the labours of previous workers in the field and at the same time bars out information at their disposal from mass lying with them, even though solicited therefor. The complaints of His Holiness the Jagadguru of Melkote, Mysore given expression to in the preface to his edition of the *Singārāprakāśa* (chis 22-24) in 1926—उदारगुणसम्पत्तेर्भाषागाराभिकारिण । एष सौजन्यशीघ्रता-

commentators of the *Kāvya prakāśa* as well as to others, is Viśvanātha Kavirāja, the author of the *Sāhityadarpana*. This view has not cared to examine whether the points raised in Śrīvidyācaktavartin's observations on the views of the *Sāndhivigraha* have any relevance to be pointed out threadbare in that way in Viśvanātha's two Alankāra works, particularly in the *Kāvya prakāśadarpana* which is only known in one solitary mss. This the learned propounder of this theory has not seen, as is evident from his not knowing that in that work Śrīdhara as *Sāndhivigraha* has been referred to as one of the prominent early commentators of the *Kāv. pr.* The *Kāvya prakāśavivēka* of the *Sāndhivigraha* Śrīdhara was announced in the present writer's edition of Candidasa's *Kāvya prakāśadīpikā* published in 1933 and also in a paper on *A Forgotten Commentary on the Kāvya prakāśa* some time after in 1934. Candidāsa was a younger brother of the great grandfather of Viśvanātha Kavirāja and an *upajīvyā* to him, on his own assertion. In his *Kāvya prakāśadīpikā* that scholar has found fault with some of the views of Śrīdhara, the *saṅdhivigraha*. In a very recent edition of a wellknown work on *Sanskrit Poetics* the same mistake has been perpetrated, though all the while the present edition of Śrīdhara's commentary (as published in 1958), which has dwelt on this issue, is noted therein. Viśvanātha's generally accepted date is towards the end of the first quarter of the fourteenth century. (This has been quite recently challenged by S. Rājaguru in his edition of that writer's *Candrakalā nāṭikā* though, as we think, without proper or convincing reasons, and is dated a century later than the time generally assigned to him) We cannot follow this noted scholar's ingenuous argument which makes Śrīvidyācaktavartin earlier than the end of the fourteenth century so as to be quoted by Mallinātha. As we have referred to the criticism of

मसङ्ख्या सन्ति बुद्धा ॥ are even now true to the very letter. It is gratifying to learn that the labours of that very scholar (it is a pity that he is no longer in the land of the living to see their fruition) have been the basis of the projected edition of this encyclopaedic work, (prs I—VIII, have been out. Mysore 1957) which, when completed, will supply a long-felt want.

Śrīvidyācaktavartin in our introduction (pp. 1n) we need not carry this point any further.

We have discussed about the date of Śrīdhara and described his commentary as the third in point of time of the available commentaries on the *Kāvya-prakāśa*. R. C. Parikh in his edition of the *Kāvya-prakāśa* with the commentary of Someśvara—a useful and fairly old commentary—argues that Someśvara is to be placed between Rucaka and Māṇikya-candra. We are not inclined to accept this early date for Someśvara, who uses very freely Hemacandra as well as Rucaka's *alīnkāra* works including the *Alīnkāra-sarvasaṅgā* which cannot be placed earlier than 1150 A.D. Someśvara's characterisation of the latter as *adyatana* (pp. 274)—we have *kecit*, *anye* and *navināb* used for the author of the *Alī sar.* in Śrīdhara's *Kāvya-prakāśa-sūveka*—must not mislead us to think of him as a near contemporary of Rucaka. One reason is that this epithet is borrowed from Rucaka's *Alī sar.* (pp. 160). The two cases¹⁶ in Māṇikya-candra's *Sanketa* where R. C. Parikh finds unmistakable reference to the views of Someśvara are really not Someśvara's own views but are taken from the *Alī sar.* and *Dhva. āl.* The closing verse of Someśvara's commentary¹⁷ is definitely a fling at commentators like Māṇikya-

- 16 Māṇikya-candra's reference in his comment on the verse शशो दिवसधूसरो... is not to Someśvara (p. 312), but to the *Alī sar.* of Rucaka (pp. 204-05 new edn. N. S. press). So also Māṇikya's ref. in the case of the Prakrit verse तं ताण... is to the *Dhva. āl. loc.* (pp. 111-12), which is distinctly quoted. The extra evidence which R. C. Parikh finds in the verse कारयिऊण... is negatived by its being used in the Prakrit form in the *Sar. kanth. ābh.* (p. 33) and in the *Kāv. anu.* of Hemacandra (vide. p. 9-11, intro. vol II, Someśvara's *Kāv. pr. san.*).

- 17 खीकृत् कल्पनकृतो महतः पराणं दृष्टेः क्षितिं विदधते जगतोऽपि किं तै. ।
भृङ्गः कृती तु परितः सुमनोमुखेभ्यः पीतं मधूद्भूमतिं येन मर्दं करोति ॥

(p. 262, part I.)

There is enough of evidence throughout the commentary of how Someśvara has utilised his sources. A passage cited below in connection with the interpretation of how the subdivisions due to

candra who are sometimes in a mood to kick the ladder they use for themselves (The ladder in many cases is the *Dhau, āl. locana*). Now to examine his priority or otherwise to Śrīdhara we have a few passages common to the two writers—passages that are not extracted from Rucaka. Māṇikyacandra is not utilised by Śrīdhara and is thus in this connection out of reference. Most of these passages may be safely assigned to a common source¹⁸ which both have tapped. At least one of these passages¹⁹ is very likely drawn from the *Sṛṅgāraprakāśa*—for

the sectional units in the foot of a verse in the figure *yamaka*, which apparently may be regarded as taken from a commentary on Rudrata's *Kāv. alankāra*. (3-40-42). and Someśvara has actually drawn from such (*vide* p. 312 and p. xiv., fn. 41 this ed.) but is really not so (*vide* p. 235. पट्खण्डे पट्टिरित्यनुक्ते पट्खण्डे वादे यमकमनभिमतमिवास्व ग्रन्थकृतः । अन्येस्तु...पट्खण्डेऽपि यमकत्वं सूचितम् । which refers to the divergence of views between Rudrata and Maṇmāta) shows that there were other commentators (other than Rucaka and Māṇikyacandra who do not dwell on this) known to Someśvara—(केचित्तु अन्तादिकमिति सामान्येन संज्ञेयमित्याहुः । अन्ये तु.. अल अन्तादिकमित्यादिशब्दं सम्भावयन्ति । ...स च लेखकवैयर्थ्यात् मूलप्रती भ्रष्ट इति मन्यन्ते । p. 231, *Kāv. pr. sañ.*)

- 18 The editor G. R. Joyset in his letter to the writer, dated 19. 6. 61, confirms by sending in an enclosure a copy of the editor's file for p. 329 for which thanks are due to him. This is p. 163. *Kāv. pr. vii.* ध्रुव्यादयश्च... ।

- 19 There are no less than ten passages in which coincidences in matter, and expression are evident between Śrīdhara and Someśvara. In one of such types which include five other cases (e.g. in p. 101 Someśvara's *Sanketa*, ध्रुव्यादयश्च वापि समस्ताः ऋचिमास्ता एव विनियोजयन्ति । समस्ता यथा—अनेन कल्याणि...) the text is the same as Śrīdhara p. 163 with this peculiarity that Śrīdhara gives illustrations of both; Someśvara's text (as printed) gives only one illustration. This passage, as we have noted in our *ṣiṣṭāṇi* (p. 163), presumably is from Bhoja's *Sr. prakāśa* from *prakāśa* IX. This had been corroborated by Bhaṭṭa-gopāla in his *Sābityacudāmaṇi* on the selfsame passage

which we have a remarkable confirmation from the *Sāhityacūdāmaṇi* of Bhaṭṭagopāla (vol. I. pp. 255) Even where Śrīdhara uses the *Alan. sarv*—this he does only in his commentary on *ullāsa* X—he does not always see eye to eye with him, and this has been the basis of the taunt flung at him by Śrīvidyācakravartin—(vide *Kāvya-prākāśavivēka* introduction pp. lvi). Someśvara uses the *Al. sarv.* in *ullāsa* X as well as elsewhere with approbation. Occasionally (e.g. pp. 231) Someśvara refers to the views of earlier commentators²⁰ who are definitely different from Rucaka. We are,

(T.S.S. edn. I. p. 255) उदाहरणं तु वन्त एवानुसन्धेयं शृङ्गारप्रकाशाद्वा ।
In another type as at the end of the commencement of *ullāsa* VIII. Śrīdhara supplies supplementary information (*Kāv. pr. vi* p. 288), which (p. 211-212 Som. *Sanketa*) along with other incidental information hinted at in a single sentence by Śrīdhara (अभिनेयार्थे च., वर्तव्यः) is given in full by Someśvara (pp. 213-222) So also in p. 259 of Someśvara's *Sanketa* (ननु विषयत्वं मनः विपजातीयसदृशजाति मन इत्यर्थात्) which is equal to (अत एव विषयविषयि विषयित्व-पचाररूपोपमानाद्वदन्त्युपमेये मनसि वर्तते- तस्मादुपमाया एव हीदमुदाहरणं न तु रूपकस्येति । *Kāv. pra viv.* p. 329. vide fn. 21) Another type of coincidence is furnished by the utilisation of the *śruti* खलेवाली यूपो भवति (*Tānd. Br.* XVI. 13. 8), the ritualistic relevance of which is discussed in the *Sabarabbāṣya* (as noted in the *tippanī Kāv. pra. viv.* p. 340) and explained in detail by Sāyana and the *vākyaṇyāya* significance of which expression is emphasized by both the commentators on the *Kāv. pr.* Śrīdhara mentions the *uddeśyavadbeyabbāva* which is different from the *āropa*, the pre-requisite for this *alanakāra* (रूपक). Someśvara emphasizes the order in word-arrangement (p. 125). and follows slavishly the whole comment in the *Kāv. anu. viv.* (p. 173) of Hemacandra which, queerly enough, is printed there as बिलिखने विलोपो भवति खलेवाली यूपो भवति ।
20 Vide the *Dbu. āl.* II 17. (*urtu*)—रसा वाच्यविशेषैरेवाक्षेपव्या. । तस्मात् तेषां बहिरक्षेपं रसामिव्यक्ती । and II. 18 (ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे समीक्ष्य विनिवेशित । रूपकादिरलङ्कारवर्ग एति यथार्थताम् ॥ and in

however, of opinion that Someśvara is later than Śrīdhara and cannot be dated earlier than 1200 A. D., though there is not the least possible doubt that he has drawn upon his first hand knowledge of *alankāra* works including the works of Bhoja, as Śrīdhara had done.

We have drawn the attention of the reader (introduction p. xxxviii) to Śrīdhara's use of both the *alankāra* works of Bhoja as an exegetical aid. This is as much true of Someśvara, Bhaṭṭapopāla and other well read commentators. The *Śṅgāraprakāśa*, vol. I of which is now available in print, has been helpful in showing us the nature and extent of the use that Śrīdhara has made of it. Mammata's text itself, specially in *ullāsa* II, bears evidence of his intimate acquaintance with the *Sr. pr.*, as we have pointed out in some detail in App. C. It may just be that both Bhoja and Mammata were drawing from a common source. But so far as Śrīdhara is concerned there are tangible evidences of his having drawn from this work. There are at least five passages²¹ (pp. 46, 163, 171, 288, 326) which are direct citations from the *Sr. pr.* Śrīdhara has also used the to him recent *Rasārṇavālaṅkāra* which is, in some respects, an abridgment of the *Sr. pr.* But the passages above noted bear on themes which are not expected to appear in an abridgment and have not been there as is indicated by the

II. 19, 20. (विवक्षा तत्परत्वेन ..). Someśvara utilises this in his gloss on *ullāsa* VIII, where *alankāras* are defined. (pp. 198-221) where the entire text of the *Dhv. āl.* along with that of the later *Kāv. anu.* is used.

- 21 *Kāv. pr. viv.* p. 46 सुधूलं कृषिते. प्रसादनपरम् = *Sr. pr.* 242 सुधूलं ... प्रसादनपरं सम्पद्यते. *Kāv. pr. viv.* p. 163 धुलादयश्च क्वचित्... समस्ता यथा—अनेन कव्याग्नी .. व्यस्ता यथा स क्षलित = *Sr. pr.* p. 329 lines. 16—23; *Kāv. pr. viv.* p. 171 वाक्यार्थो हि पदपर्याय... जीवकुटिक इत्युच्यते = *Sr. pr.* pp. 14 15. प्रत्ययार्थविरोधश्च यथा: ... श्रीकेशरूपस्योति लवभोज्यति = *Sr. pr.* pp. 75-79 केशाकेशि...; *Kāv. pr. viv.* p. 268 तथाऽऽन्तर ... चर्यावन्ध... परिकथा राष्ट्रकथा = *Sr. pr.* 11th pr.; *Kāv. pr. viv.* p. 325 कथ पुनः क्रियाराब्देन गुण इत्युच्यते... तथा च चन्द्रगोमी गौरिव गवय इत्यास्तामेतत् = *Sr. pr.* p. 57 lines 15-23. Actually 20 more passages of the *Kāv. pr. viv.* are direct citations from the *Sr. pr.* vide App. F.

printed text in the IHQ. vol V, which is not incomplete in that part. We have pointed them out in App. F. by way of illustration.

Such works as these breathe the very spirit and form of older source-books and are not many. Not all early commentators have displayed this attitude, nor can it be generally held that later works i. e. works later than the 13th century, do not as a class come up to this standard. Sarasvatīrtha wrote his commentary in 1242 A. D. but his commentary is not of this calibre, whereas Jayanta's *Kāvya-prakāśadīpikā*, though written in 1298 A. D. seeks to provide information, which is sought for by critical students of the *Kāvya-prakāśa* for understanding the evolution of the text. This is also the case with Bhattagopāla who is to be dated earlier than the end of the fourteenth century. He has been utilised in the *Ratnāpana* on the *Pratāparudrayaśobbhāsana*, though he cannot be as early as Mānikyacandra or even Śrīdhara because he regards Rucaka as earlier than Mammata²², an error committed by some other later commentators. His commentary specially in the first half is an ideal one²³ which helps to understand the text of the *Kāvya-prakāśa* in the light of the evolution from earlier thoughts. One may note how he assigns Mammata's inclusion of the *gaunī* under *lakṣanā* to Abhinavagupta, by virtue of his being influenced by him. We know

22 One important evidence is Bhattagopāla's explanation of Mammata's text by references to the *sūtras* of the *Al. sar* under the caption *yat sūtram* no less than forty times and his use of the epithet *śrāntana* for characterising Rucaka whose *vr̥tti* is cited in full in at least five passages (pp. 265-66, 274-75, 287, 296-98, 313, 335): Śrīdhara knows Rucaka as a *navīna*

23 Bhattagopāla's motto for his commentary is furnished by the following lines in his introductory verse by way of his utilisation of older authoritative texts:—

तावदुद्गाध्यते तस्य बावयलोपसुज्यते । नहि रत्नपरीक्षाया पायी तामुद्रलक्ष्यम् ॥
प्रसन्नानुपसर्गेन कृतं सत्त्वच्छेदे न हिम् । सृष्टिकाऽपि कुलालस्य ब्रह्मविद्यां विगाहते ॥
Bhattagopāla has utilised Rucaka and Śrīdhara also among later writers.

that in the old scholastic view and in the *Sr. pr.* too *gaunī* is acceded to and treated as different from *lakṣanā* (*Sr. pr.* vol I. pp 226 235) Bhoja accepts these three, *mukhyā*, *gaunī* and *lakṣanā* as three separate manifestations of *śakti* (the function *par essence*). Bhaṭṭa-gopala occasionally uses a *vārttika* on *dhvani* (eg 234)—which may not unlikely have been the work cited by Śrīdhara in pp 43 and 154 under the caption *tatbā cōktam*—which shows him to be a well informed writer. A reference to this feature of his is emphasised in the opening verses of his commentary, the *Sāb. cūda*.

There is enough scope for this type of constructive work with respect to the text of the *Kavyaprakāśa*, specially in *ullāsa* I, II, V & VIII. Śrīdhara's commentary on *ullāsa* V, which is printed in this part—would that it was all throughout fuller and more elaborate—has indicated the nature of Mammata's indebtedness to earlier thought, specially in connection with the theory of meaning (*arthabodha*). We have sought in App C to fill up the gaps in Śrīdhara's manner of interpretation. Such a method, however, does not suit in *ullāsa* X. But with Śrīdhara's conviction of the *Ala saru* being a valuable work for *arthalankaras* that has assessed the contribution of earlier tradition and has built on a strong super structure, Śrīdhara could not but appeal to it. There is, nevertheless, some truth in the contention of Śrīvidyācavravartin that he has very often interpreted Mammata's text (written often from a different angle of vision) by Rucaka's text and this is perhaps because, as we have already noted, (pp xlviii. introduction) he has done it in haste and has compressed information without properly preparing the ground and offering arguments therefor.

There is a striking lacuna in Mammata's treatment of the *alankāras* from the view point of the *vyājanā* school to which line of criticism he likes to affiliate himself. While he feels that there is some anomaly in his treatment, as he notes in an *aploga* verse in *ullāsa* X, the scheme of the *alankāras* as much as the ideology—the craftsmanship as well as the aesthetic charm incident therein—has been allowed to be left in the lurch. Perhaps—and this has been the view of some early commentators—this is with a purpose, for Mammata does not want to part company with earlier thought, specially relating to the labours of the honoured master (*mabattara*) Udbhata, with whom *alankāras* do not stand in

any need of apology. Mammata dares not emphasise properly the importance of the *alankāras* helping the *rasa*-substratum, as he should have done, had he fully subscribed to the view in this respect of the new school, as has been done by Hemacandra, who at the very outset of his work has followed the instructions of Anandavārdana in the matter of a closer scrutiny of the theory of *alankāra* as a real aid to poetry. Later commentators have thus been offered an opportunity of dubbing him as a half-hearted advocate of the *dhvani* school or as led by the nose by the old theorists (*prācīnamatanīyantrita*). Kuntaka tried to lay bare the inherent drawback of the position of the Udbhata school, though by way of reaction he has followed a nihilistic approach which has influenced at least one important writer Hemacandra. Ānandavardhana has also insisted on the very important criterion of inevitability or *aprabhāvyatnanirvartitva*. It is a pity that seasoned and wellread commentators like Śrīdhara have not followed this way of seeking out the basic charm of *alankāras* save by way of casual reference (pp. 130, 150, 183). Was it because of blind traditional inhibition?

In a similar manner Mammata's partiality towards Abhinavagupta has been not a little responsible for his slurring over the *role* of *rīti* in a judicious scheme of critical appraisement. In this he has to a certain extent been overpowered by his loyalty to the position of Udbhata. The statement in the *Kavyaprakāśa śūlaka* IX (pp. 294) *keśāmcidetaṁ vaidarbhbīpramukhā rītayo mataḥ* overlooks a fundamental distinction between *rīti* and *vr̥tti*, which latter entity has been introduced from its relation to the drama and afterwards extended by Ānandavardhana to all literature in general (*kāvya*) because of its bearing on its *rasa* element. Ānandavardhana²⁴ was not unaware of the part that *rīti* plays in literature and has pronounced his verdict that the essence of *kāvya* appraisement was to a great bit, partially though not totally, disclosed by the *rīti* theorist. This is certainly high praise from the most authoritative advocate of the view of *vyājanā* (suggestion), a rival theory. Not only did he express his appreciation of this

24 *Dbv. āl.* III 52. अस्फुटस्फुरितं भाव्यतत्त्वमेतद्योदितम् । अशक्यबुद्धिर्व्याकर्तुं रीतयः सम्प्रवर्तिताः ॥ *vr̥tti* रीतिलक्षणविभाषिणा हि काव्यतत्त्वमेतदस्फुटतया मनसः स्फुरितमासीत् । *Dbv. āl. loc* — व्याकर्तुमशक्यबुद्धिरेव हेतुः ... ।

theory, he gave it a factual support by propounding an amended view of it in the light of arrangement and manipulation (*saṃghātanā*) of words, a form in which the old *rīti* theory was rejuvenated in *alankāra* works, (which we find already in the noted writer Rudrata) and was later discussed on broad outlines as in the popular, though no less authoritative manual, the *Sāhityadarpana*. Abhinavagupta has, however, discredited it in his *Dbvanyālokalocana*, though he has expounded the *rīti cum-guna* theory of Vāmana in his *Abhinavabharatī* at great length (we must remember that Vāmana's formulation of the *rīti* theory depends upon *gunas* as its constituent element) and has assumed an ante-Vāmana attitude in explaining the *kārikā* of the *Dbv. āl.* which puts forward this view and has been ominously silent in his commentary on the statement which embodies Ānandavardhana's verdict on the *rīti* theory. Śrīdhara has kept himself closely to the text of Mammata but has also given a fairly comprehensive idea of this entity, though, as in many other parts of his commentary, he could have given a fuller account as Hemacandra has done in the *viśveka* on the *Kāv. anu.*

Śrīdhara's commentary has influenced later commentators, some directly, many more indirectly. One is gratified to learn that scholars figuring prominently in other departments (e.g. in Nyāya) took to studying his work with avidity and punctilious care, ostensibly because he was a *tarkācārya*. Prof. Anantalal Thakur of the Mithila Research Institute has recently drawn my attention to a reference to the *Kāvya-prakāśaviśveka* in the *Tarkabhāṣāprakāśika*²⁵ by Cinnabhatta a commentary on the popular *nyāya* manual *Tarkabhāṣā* by Keśava Miśra. There is a little bit of inaccuracy in the text as presented in print in the Bombay Sanskrit and Prakrit Series, due perhaps to the faultiness of the mss materials. Cinnabhatta is known to have been the learned

25 *Ibid* p 98. (commentary on the word तस्य कृते in opening verse of the *Tarkabhāṣā* बालोऽपि यो न्यायनये प्रवेशमल्पेन वाञ्छलसम धुतेन । सच्चित्तुङ्गयादितत्त्वर्भाया विरच्यते तस्य कृते मयेषा ॥) तस्य कृत् इति कृते इत्यस्य तादर्थ्ये । वाच्यं यस्मिन्कृत इत्यतः सान्निधिविप्रद्विकृतमित्येतत् तथा व्याख्यातम् । (actual reading is कृते इत्यस्य तादर्थ्ये अर्थायैतत् । अथवा वरण इव .) *Kāv pr. vii.* p. 3.

court pandit of Harihara and describes himself in the colophon of his work (pp. 62) as *Śrī-Harīharamabārājapratipālita* and as the younger brother of a noted scholar Sarvajña. This Harihara is believed to be identical with the king Harihara of Vijayanagara who lived at the end of the second half of the fourteenth century. This would go to prove that even at the end of a century and a half, Śrīdhara's work continued to be acknowledged as authoritative and was known in distant southern India as a reference-book, like the acknowledged texts of classic masters.

In the course of the present writer's subsequent study of the *Tarkabhāṣā* he has lighted upon two passages in that work which are found in Śrīdhara's *Kāvya-prakāśavivēka*, one exactly in its form in the *Kāvya-prakāśavivēka*, the other a bit altered.²⁶ It may be the case that Śrīdhara, as is his practice in other subjects, was referring the student—for commentaries generally owe their origin to the demands of students in the subjects concerned—to a popular work of reference in another department. Keśava Miśra like Śrīdhara very likely belongs to Mithila and his upper limit is determined by Udayana, who is also quoted by Śrīdhara in the *Kāvya-prakāśavivēka*. Cinnabhatta has based his commentary on an earlier one so that Keśava Miśra may very likely be earlier than 1200 A.D., the time when Śrīdhara flourished. It may as well be that Keśava Miśra was using in these instances the text of an earlier author, as the topic was a common-place one and the expression is more or less of the stereotyped pattern. We note this incidentally and are not using it to establish our date but just by way of confirming our view.

A word of special commendation is here necessary in connection with Śrīdhara's commentary particularly because of the rather drastic objections raised against it by Srividyaśaktavartin noted in the introduction. *Ms. ka*, the later in date of the two utilised

26 *Kāv. pr. viv.* (p. 396)—यथा जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्वात् । यत् सात्मकं न भवति तथ प्राणादिमत् यथा घटः । न च जीवच्छरीरं न प्राणादि-भूतत्वात् तथा, सात्मकम् ।... *Tarkabhāṣā* (Bombay S. & Pr. Series p 40 = *Kāv. pr. viv.* p 397—अनावस्य तु स्वरूपमेव नावशोपक्षनामहे इति एतस्य प्रामाण्यं भविष्यति—*ibid.* p 51)

here, contains a verse *gīrvāṇa sva...* (p. 440) at the end, which can safely be taken as an index of the high approbation that Maminata's work has enjoyed, as well as of the recognition of the patience and humility on the part of the commentator (vide fn. 128, p. 440). This latter contrasts with the note of challenge aimed at earlier commentators envisaged at the end of the mss. of Candīdāsa's *Kāv. pr. dīpikā*,²⁷ which, as we have noted there, is presumably by a later reader of his work Śrīdhara followed his model the *Sanketa* of Rucaka and did not append any concluding verse, a point apparently substantiated by mss. *kba.*, with an authoritative glamour attached thereto.

That verse, as we have shown, is *on a par* with the nice verse,²⁸ by the Buddhist scholar logician, Jñānaśrīmītra and reminds us of another (*taranto drīyante...*) ascribed to the same scholar in the *Subbhāsitaratnakosa*, the earliest known anthology, which we have used by way of assessment of Śrīdhara's exegetical work. (vide intro. p. liv). Śrīdhara's familiarity with Budhistic texts and the intimate knowledge of Jñānaśrīmītra's works displayed by the *nyāya* masters of Mithilā including Udayana, would prompt one to hazard a conjecture whether the verse in question could have been Śrīdhara's own. This seems plausible when we see in another early commentator Someśvara a similar verse. He concludes his work with a verse²⁹ which is acknowledged by the generality of commentators on the text, that of belittling the honest efforts of early workers in the field.

A word of explanation is necessary about the manner of presentation of the appendices. In App. A (noted as *ka*) we have marked by asterisk those passages only which have been identified for the first

27 बाष्पप्रशस्तदरेष कुसम्प्रदायव्याख्याविलोममहदाङ्गलितप्रदान ।
मिह गुनय प्रतिपत्तयत्वायुर्गुणु श्रीचलिङ्गदासकविवागमृतप्रवाहै ॥

28 पोतेनेषितमाप्यते...। Jñānaśrīmītra *Nibandhavalī* (pp. 512-13)
Vide fn 128 (p. 440).

29 श्रीकृष्ण बाष्पवदनो महतः ..(Someśvara's *Sanketa* vol. I p. 332) Vide
fn 17 (*Postscript*). The second half contains a veiled reference
to commentators like Śrīdhara who are likened to the bee
(*bhrṅga*)

time in this edition. These are about 140 and not 120, as we noted in the introduction. There has been wrong numbering of the illustrations in the printed text because of oversight at the time of proof-reading from v. 516 onwards. The actual number is 590 and not 591. Verse 312 *ṣtendriyatvam*.....has been enumerated again as v. 515. With respect to sources in App. F (marked as *ca*) we have left out references to Rucaka, because, as we have indicated in the text of the commentary, Rucaka's *Sanketa* is the very basis of Śrīdhara's work, and in Śrīdhara's commentary on *ullāsa* X the *Alan. saru.* has been very liberally used. App. D. contains some passages, common with the *Kāv. pr.*, though in each case they have been used with a different purpose. In App. G. (marked as *cha*) references to Pāṇini are not shown because they are many and occur throughout the commentary. In App. H (marked as *ja*) only those words are included which are uncommon and may present difficulty to the student and the general reader. Specific terms like *avavakṣitavācya*, *rasābbāsa*, *cintasāniskṛti* and items like the subdivisions of figures of speech, things that are in the nature of a table of contents have been purposely eschewed. Words selected are extracted from the original *Kāvyaṣṭākaśā* and the commentary as well. In cases of repeated uses only those are pointed out, where there is a difference in the meaning concerned. App. E includes *nyāyas* used in the original *Kāv. pr.* and in the *Kāv. pr. viv.* App. B. contains references that are directly derived from the *Kāv. pr.* text.

App. C (marked *ga*) is a novel feature in this edition and has been prepared with great care. Because of the limited space at our disposal it has been representative and *not exhaustive*. This would appear from a cursory look at the references shown there which are quite many in *ullāsas* II & V. It is no exaggeration to say that much of the earlier portion of the former and the later portion of latter are direct citations from or adaptations (with the same technical terms, not explained elsewhere) of the relevant portions from the *Abhidhārtimātṛkā* and the *Dh. āl.* loc. respectively. Here again only those coincidences with earlier works are recorded which are not noted by the commentator—and it must not be forgotten that Śrīdhara is an unsurpassed master in

this respect—or are not dilated upon in the *tippani* as well. Examples of each of these occur throughout the pages of the edition and we refrain from pointing them out by way of specific mention. No less than ten³⁰ of either class are found in the first eighteen pages here. These sources some of which are noted for the first time here show the range and breadth of Mammata's erudition. It is therefore no mere idle praise when mediaeval scholarly tradition has chosen to call him as the personification of the Muse of Learning (*vagdevatavatara*) though, as we have pointed out already this epithet was used by some to shield him from the region of critical estimate.

सुष्ठुष्टुमृते भितरास्त्रसारा ससौष्टवौदार्यमितप्रकारा ।

पाणिडल्यचैदग्न्यविचितमूर्ति प्रकाशतो मम्मटकीर्तिपूर्ति ॥

30. *Āśv pr uv* व्यासप्रवणतया (p 5) वर्णनानिपुण (p 6) कवे सहृदयम् (p 6) लोबम् (p 7) इतिहासादीनां (p 8) यो विना (p 7) सुपेक्षकारणे .. (p 13) all in Śradhara सर्वथा तत्त दत्तनीयम् (p 6) = ह वा अ (१११२) अविगतगणनेय कर्तव्यं वाच्यम् वाच्य यशमे (p 3) = ह वा अ (१४११), द्वादोम्याकरणाभिधान (p 7) = ह वा अ (१११०) वाच्य क्तु विचारयितु = ह वा अ (११२०)

TABLE OF CONTENTS

	Pages
Foreword	A—
Preface	[1]
Post-Script	[11]—[xxii]
Text (Ullāsas V—X)	
Ullāsa V	137-179
Ullāsa VI	180-184
Ullāsa VII	185-269
Ullāsa VIII	270-289
Ullāsa IX	290-321
Ullāsa X	322-440
परिशिष्टानि—(Appendices)	
‘क’ (App. A.) का. प्र. श्लोकसूची	(1)—(xii)
‘ख’ (App. B.) प्रमाणोद्धृतयः	(xii)
‘ग’ (App. C.) स्वर्यमाणानि प्रमाणानि	(xiii)—(xxix)
‘घ’ (App. D.) का. प्र. वि. श्लोकसूची	(xxxix)—(xxxixv)
‘ङ’ (App. E.) न्यायोद्धारः	(xxxixv)—(xxxixvi)
‘च’ (App. F.) का. प्र. वि. अलङ्कारग्रन्थोद्धृतयः	(xxxixvi)—(xxxixx)
‘छ’ (App. G.) „ वारोद्धृतिः	(xxxixx)—(xxxixxi)
‘ज’ (App. H.) „ दुस्तरशब्दसूची	(xxxixxi)—(xxxixxvi)
Errata	(xlix)—(l)

अथ पञ्चम उद्घातः

एवं ध्वनौ निर्णीते शुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदानाह—

अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्धरङ्गमस्फुटम् ।

सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्काक्षितमसुन्दरम् ॥४१॥

व्यङ्ग्यमेवं शुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृताः ।

कामिनीकुचकलसवद् गूढं चमत्करोति । अगूढं तु स्फुटतया वाच्याय-
मानमिति शुणीभूतमेव ।

अगूढं यथा—

यस्यासुहृद्वृत्ततिरस्फुटतिरेत्य तत्सुखीव्यध्व्यतिकरेण युनक्ति कर्णौ ।

काञ्चीगुणप्रथनभाजनमेव सोऽस्मि जीवन्न संप्रति भवामि किमावहामि ॥११४॥

अत्र 'जीवन्नि'त्यर्थान्तरसंकमितवाच्यस्य ।

वृत्तिकारः सङ्गतिमुद्घातस्य करोति एवमिति । प्रागुक्तनयेन ध्वननं ध्वनिः, ध्वन्यते
इति ध्वनिः । तस्मिन् ध्वनौ भेदप्रभेदसहिते निर्णीते निराकृतसमस्तविप्रतिपत्त्या युक्तया निश्चयं
प्रापिते कमप्राप्ता सध्वनकाव्यप्रभेदाः । तानाह 'अगूढ'मित्यादि । भिदा इति मिदादि-
त्यादह (पा. ३।३।१०४) । एवमगूढादिभेदेन शुणीभूतव्यङ्ग्यस्य ध्वनेरष्टौ भेदाः प्रवाराः
(४६३) स्मृता इति सम्बन्धः । तेनैतेष्वष्टसु व्यङ्ग्यस्य सङ्गावेर्वा न ध्वनिव्यवहारः ।
यथाप्रधानीभूतोऽयं ध्वनिः कविकाव्यं पविशति ततः प्रधानीभूतस्य ध्वनेरात्मत्वं युव्यक्त-
मित्युक्तं भवति । सन्दिग्धतुल्य[यो]परवर्तिना प्राधान्यशब्देन प्रत्येकमन्वयः, तेन
सन्दिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमेति द्वौ भेदौ । उत्ताने साऽपि हि (रसाऽदि) रूपेण व्यङ्ग्यं
प्रकृत्यते किन्तु गूढतौ निधानवदपेक्षते तथा सति चाख्यातिशयात् । अत्र दृष्टान्तमाह—
कामिनीकुचकलसवदिति । यथाऽस्य रतिसर्वस्वायमानस्यापि गूढतानिबन्धनं 'आरुक्'ं
तथा शब्दवाच्यत्वेन गोप्यमानं सद्ब्रह्मधर्मनि महार्पणमुपगच्छतीत्यतस्तद्वदस्यासाधारण-
प्रोत्तिलाभः प्रयोजनमित्युक्तम् ।

यस्यासुहृद्वत्यादि—जीवन्न संप्रति भवामि, अपि तु श्रुतोऽहं सम्प्रति,
अत एवाह किमावहामीति आश्चर्यं बहतिः करोत्यर्थः । अत्र जीवन्निति पदं
भक्तिवदुल्लासोच्छ्वास—(वदुच्छ्वास) गाढधातुत्वपरमनुपयोगातिमकया बाधया बाधित-

उद्भिद्रकोकनदरेणुपिशङ्गिताङ्गा गायन्ति मञ्जु मधुपा गृहदीर्घिकासु ।

पतच्चकास्ति च रवेर्नववन्धुजीवपुष्पच्छदाभमुदयाचलचुम्बि विध्वम् ॥११५॥

(व. जी २।३ वृः)

अत्र चुम्बनस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य ।

अत्रासीत् फणिपाशवन्धनविधिः शक्त्या भवदेवरे

गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहतः ।

दिव्यैरिन्द्रजिह्व लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं प्रापितः

केनाप्यत्र मृगाक्षि राक्षसपतेः कृत्ता च कण्ठाटवी ॥११६॥

(वा. रा. १०।१२०)

अत्र 'केनाप्यत्र' त्र्यर्थशक्तिमूलानुरणनरूपस्य । 'तस्याप्यत्र' इति युक्तः पाठः ।

अपरस्य रसादेर्वाच्यस्य वा वाक्यार्थभूतस्याङ्गं रसाद्यनुरणनरूपं वा ।

शुद्धयर्थं (मुह्ययर्थं) ममिमतनिवृत्तशक्तिमत्त्वादिधर्मान्तरेषु परिणमति । तच्च स्वीकृत्या विषयीकृतत्वाद्वाच्यवत् स्फुटं प्रतीयत इत्यगूढम् । वैतालिकः पठति उद्भिद्रेति^१ । अत्र चुम्बतीति पदेऽपरप्रदणलक्षणस्यार्थस्य (अन्तः) मगद्धावात्तज्ज्फटित्येव संश्लेषोपकमलक्षण-
व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिः-(86b) इति ध्वनेरगूढता । अत्रासीदित्यादि । प्रतिपादमात्रेति (-मन्त्रेति)^२ पादोपादानात् प्रत्येकमेव वृत्तान्तानामद्भुतत्वम् । 'मुगाक्षि', 'मुग्धाक्षि', 'तन्वी'त्यायामन्त्रणं सर्वैकं सुगत (स्वगत)-नायिकाविशेषं बोधयति । रामभद्रोऽत्र वक्षेति ।
—केनापीत्यनेन गयेति प्रतीयमानं वाच्यायमानम् । ध्वनेरेवैतदुदाहरणं भवतीत्याह— तस्या-
प्यत्रेति ।

अपराङ्गतानिबन्धनं शुण्डीभावगाह—अपरस्येति । वाक्यार्थभावाः प्राधान्यं, तेन चमत्कारकारीत्यर्थः । यद्यपि यथा यथा व्यभिचारिणाग्रप्रयुक्तसन्निपत्युपयोगित्व-
लक्ष्णोऽङ्गभावस्तथा तथा न रसानां, तथापि निर्वाहस्य रसादेः परिपोषप्रत्यैरूपोपकारित्वा-
दङ्गाङ्गत्वम् । तथा स्मरणविबुलहृदयत्वाच्छ्लोकावेगमधिकनरमुपजनयदतीव वरुणस्योपकारक-
मङ्गात्रिभावादेव च विरोधिनीरेपि रमयोरेकवाक्यानुपप्रेक्षो न दोषाय । सर्वं लब्धपरि-

१ कृत्तापि रामनाटकेऽयं स्यादिति चित्तार्थेन ।

२ अत्र प्रत्येकमेवादद्भुतत्वं व्यनक्त्येति प्रदीपवृत्तमन्त्रव्यं धोधरकृतमूलविवरणानु-
प्राणितमिश्रानुमीयते ।

यथा—

अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनयिमर्दनः ।

नाभ्युदजघनस्पर्शी नीवीचिखंसनः कटः ॥११७॥

(महा. गा. स्त्री २५१६)

अत्र दृक्कारः कणस्य ।

कैलासालयभाललोचनक्या निर्वर्तितालकक-

व्यक्तिः पादनाशशुतिर्गिरिभुजः सा च सदा त्रायताम् ।

स्पर्धाबन्धसमृद्धयेव सुदृढं रुढा यथा नेत्रयोः

फान्तिः फोकनदानुकारसरसा सद्यः समुत्सार्यते ॥११८॥

अत्र भावस्य रसः ।

अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाऽऽम्बोधय-

स्तानेतानपि विध्रती किमपि न ह्रान्ताऽसि तुभ्यं नमः ।

आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावदुच-

स्तायद्विभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजौ वाचस्ततो मुद्रिताः ॥११९॥

(पञ्चादरीप्रशस्ती)

अत्र भूविषयो रत्याख्यो भावो राजविषयस्य रतिभावस्य ।

वन्दीकृत्य नृप द्विपां मृगदशस्ताः पश्यतां प्रेयसां

श्लिष्यन्ति प्रणमन्ति लान्ति परितश्चुम्बन्ति ते सैनिकाः ।

अस्माकं सुकृतैर्दशो निपतितोऽस्यौचित्यवारांनिधे

विध्यस्ता विपदोऽखिलास्तदिति तैः प्रत्यर्थिभिः स्तूयसे ॥१२०॥

अत्र भावस्य रसाभावभावभावसौ प्रथमार्धद्वितीयार्धद्योत्यौ ।

वीपकृते वा कथं रसत्वम् ? अतो रसत्वमङ्गत्वमेव न्योन्यविरुद्धमित्याशङ्कामग्रे (काऽग्रे)

(७म उः) विपरिहरिष्यते । कैलासेत्यादि—कैलासालयः परमेश्वरः, भालं ललाटं,

कृपितायां पावैत्यां परमेश्वरः पादयोः पतति । सा च तदैव प्रथग्नेति तावपर्यार्थः । अत्युच्चां

इति—किमपि मनापि न ह्रान्ताऽसीति भूविषयो रत्याख्यो भावोऽज्ञं राजविष- (४७a)

यस्य रतिभावस्येति ।

पन्दीत्यादि—दृढहता स्त्री वन्दी ।

पश्यतां [प्रेयसा] मित्यनादरे पञ्जी

अधिरलकरवालरुम्पनैर्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः ।

दृष्टो तत्र वैरिणां मदः स गतः कापि तवेक्षणात् ॥१२१॥

अत्र भावस्य भावप्रशंसः ।

साकं कुरङ्गकदशा मधुपानलीलां, कर्तुं सुहृद्भिरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते ।

अन्याभिधायि तव नाम विमो गृहीतं केनापि तल विषमामरुगे-

दयस्याम् ॥१२२॥

अत्र तातोदयः ।

असोढा तत्कालोलसदसहभाषस्य तपसः

कथानां विश्रम्भेष्वथ च रसिकः शैलदुहितुः ।

प्रमोदं वो दिद्यात् कपटवद्वेषापनयने

त्वरशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः ॥१२३॥

अत्रावेगधैर्ययोः सन्धिः ।

पश्येत् कश्चिच्चल चपल रे का त्वराऽहं कुमारी

हस्तालम्बं वितर हृदहा व्युत्क्रमः क्वासि यासि ।

इत्थं पृथ्वीपरिवृद् भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः

कन्या कश्चित् फलकिसलयान्याददानाऽभिघत्ते ॥१२४॥

अत्र शङ्काऽसूयाघृतिस्मृतिश्चमदैर्न्यविरोधोत्सुस्यानां शयलता ।

एते च रसप्रदायलङ्काराः । यद्यपि भावोदयभावसन्धिभावशयलत्वानि
नालङ्कारतयोक्तानि तथाऽपि कश्चित् प्रूयादित्येवमुक्तम् ।

परयत्नाननादवैलस्यैः । असोढेत्यादि 'अप्याप्यदुपेक्षित इत्यसहसत्वं तपसः' । अभियुक्त
उद्योगेनाङ्गितः' (द. सं. ४० ट्) पश्येदित्यादि—अनेनान्गोपनीयः पुरुषस्यापारः
शङ्काहेतुराक्षिप्यते, अणुपान्यदर्शनं दोषत्वेनोद्भावयति । स्मरतवाऽनुमन्यत इति कृत्वा
प्रारब्धानुबन्धाऽस्या प्रकाशिका । चलेत्यादि भणति । अथ तत्त्वभाषासनगर्भं त्वराभास-
निवारणम् । पृथिव्यात्माद का त्वरेति एवमहं कुमारीत्यादौ यथावत् रसुत्पादयो
दृष्टव्याः ।

भागुकं दर्शयति एते चेति (४ उ) चोऽवधारणे । एन एव रसप्रदायलङ्कारा

यद्यपि स नास्ति कश्चिद्विषयो यत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः स्वप्रभेदादिभिः सह सङ्गरः संसृष्टिर्वा नास्ति तथापि 'प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ती'ति कचित् केनचिद्व्यपहारः ।

दृष्टिभ्रामह्यादिभिर्ये लक्षितान् इत्यर्थः । भ्रामहेन हि 'रसवदंशितस्वप्नद्वारादि-
रसोदय'मित्यादिना (भा. का. थ. ३।८) यत् वाक्यार्थोभूतो रसः स रसवदलङ्कारस्य
विषय इत्यभ्युपगतम् ।^३ एतच्चासमीचीनं, रसस्य वाक्यार्थोभावेऽनङ्कारस्वानुपपत्तेः । अलङ्कारो
दीप्छाऽऽवृत्तः पृथग्निबद्धास्त्वहेतुः प्रतिषेधो, न पुनरास्मैवामनोऽलङ्कारः सम्भवति । नहि
य एव रसोऽनङ्कार्यः स एवालङ्कारो भवति । एवमुद्भटेनापि 'यत्र चेतनानां वाक्यार्थोभावः
स रसवादादलङ्कारस्य वि (४७b) पय इति [भ्रामहविवरणे] (ध्व. भा. २।५ ८.; लो. दः)
यदुक्तं तदपि न सम्यक्, उपमाऽऽदीनां प्रतिरलविषयत्वापत्तेः । यतो समादिचरितवर्णनमयं काव्यं,
तत् उपमाऽऽदयः सन्तोऽपि न पृथक् तानां लब्धुं क्षमा भवेयुः, रसवदादलङ्कारैरेव काव्यस्य
स्पष्टीकारात् । 'अचेतनवर्णने तु क्वचित् सम्भगात् यदि वा निर्विषयत्वेव तेषां रसात्

३ एते चेति प्राचीनीर्भाषादिभिरनुमीलितध्वनितस्वगुणिरिति शेषः । रसोऽन्तास्तीति कृत्वाऽऽपाततत्त्वान्त्वयम् । मत्स्यास्य विचारणीकावृता ध्वन्यालोरीयस्युत्तिष्ठोऽभिनवपुष्पादीनामाकृततो घान्यानुसरणेन च दर्शितं एव । 'इह हि तावद्भान्तोद्भूत-प्रभृतयधिरन्तनालङ्काराः प्रतीयमानमर्थं वाच्योपकारस्त्वन्निचितं' मन्वन्त इत्यलङ्कारसर्वस्वग्रन्थ आदौ विवृतम् । भागददण्डिप्रभृतीनां ग्रन्थेष्वान्तादिपदेनोपात्तानां प्रेयस्कर्तृस्त्रिगुणाद्विद्विप्रमारोदात्तानां यथायर्थं निर्देशितस्वरूपाणाञ्च निर्देशो दृश्यते । अथ आह यद्यपीति । वस्तुतस्तु भाषोदयादीनां रमशाश्रुजलधिमन्धनालोडितादावापलयेन लाभ इति न तेषां तत्तु पृथङ्निर्देशः । श्रीधरानुयायिनष्टोकाकृतः तर्वेऽप्यल कचकृतात्तलङ्कारसर्वस्वग्रन्थमन्तव्यमुपनिबन्धनीकृतैव मूलप्रतीकमेवं विवृण्वन्ति । 'इदानीन्तनाः पठन्ती'त्यत्र श्रीधरग्रन्थस्वरसान्ममद-भट्टानां तेषां पारिभाषिकभावेनालङ्कारोद्देशो नाभिमत इत्यायावि, परन्तु न चैतावता रमनदादीनामलङ्कारवज्जातो निष्कामनं यथा कैचित् प्रतिपादितं 'परमतमेतदस्मन्मते रसवदादीनां नालङ्कारत्व'मिति च दङ्किः, ध्वनिकृतां मते तेषामलङ्कारत्वमेव संज्ञितत्वात्, 'य एवालङ्कारसम्प्रदाय्यो योऽङ्गभूतो न त्वन्य' इति लोचने निर्धारितत्वाच्च । अथ टीकाग्रन्थे भागहेनेति यत्कारिकाऽर्थं यथोद्धृतं तत्तुद्भट्टग्रन्थे तथैवानुविकृतत्वा दृश्यते । भागहीयकाभ्यालङ्कारे 'अङ्कारादिरसं यथे'ति पाठः ।

यस्माद् यत्ताप्यचेतनानां वा रसवदाद्येकार्थभाषस्तथापि यथाकथमिच्छेत्तन्माध्यारोषाच्चेतन-
वृत्तान्तयोजनया भवितव्यमेव' (का. अ. सू. धृ. ४।४५ वृ.) ततश्चोपमाऽऽदीनां विषये सर्वेस
रसवदादेः साक्षाज्यमिति । अथवा पारमार्थिकचेतनानां भावो रसवदादेर्विषयो नत्वध्यारोषित-
चेतन्यानामित्युच्यते (च्येत) तदानीं रसनिधानभूतस्य काव्यप्रपञ्चस्य नीरमत्वमभ्युपगतं
स्यात्' (ध्व. आ. वृ. २।६) । यथा—तन्वी मेघजलार्द्रपद्मवतया धीताघरेवाध्रुभिः
शून्येवाभरणैः स्वकालविरहाद्विधान्तपुष्पोद्गमाः । चिन्तामौनमिवाभिना मधुकृतां शब्देर्विना
लक्ष्यते चण्डी मामवधूय पादपतितं जातानुतापेन सा ॥ (वि. उ. ४।१३) इति । अत्र
छुन्मादेन प्रकारयमानो विप्रलम्भश्चकार एव विलापेन करुणो वा विजृम्भते । अप्यारो-
षिताच्चेतन्यास्तदनुमतस्य रसवदाद्यलङ्कारस्यापि यथयमविषयम्बुद्धिं वा वार्ताऽल रसस्येति
भावः । तस्मात् सर्वे रेवानुप्रासोपमाऽऽदिभिरलङ्कारैरलङ्कार्यै (४९१) ' काव्यरयात्मभूते रसे
रसध्वनिः, अत्रभूते हि रसादौ रसवदाद्यलङ्कार इत्ययमेव पक्षः श्रेयानिति । 'यथा च
चन्द्रादिनोपमानेन वदनाद्यनङ्गियते तथा रसादिनाऽपि रसादिकं सरभोकियते इति स्वभवेदन-
सिद्धमेव, ततश्चोपमाना- (पमाऽऽ) देरिव रसादेरप्यलङ्कारता गुम्यत एव । अतएव रसेन
विभावादीनां मध्ये किमलङ्कित इति यत् केनचिन्नोदितं तदनभ्युपगमपराहतमेव प्रस्तुत-
स्याभेदशालङ्कार्यत्वेनाभिधानात्' (ध्व. आ. २।५ वृ. ; लो. ७२।७३ पृ.) । नन्वेवं महापुरुष-
चरितलङ्कालङ्कार्योदात्तालङ्कारस्य निर्विषयत्वं स्यात्, तद्विषयस्य रसवदादिना व्यासत्वात् ?
न, स्वविषये तस्यैतद्वपादकरत्वात्, रसादौ च वाक्याधीभूते यत्र रसादीनामङ्गत्वं स

४ आदर्शलिपेल्लेखज्ञानवधानवशात् पत्रसंहयाऽजेव परमेष्ठ्यधिकसंहयाऽद्विता ।

५ रमण्यालङ्कारताभुक्तिस्वीकाराऽभिनवगुणसमकालोनानां सरस्वतीकण्ठाभरणकृतो
राजेन्द्राणामपि स्वरसः । परन्तु न स पक्षो ध्वनिप्रस्थानीयस्तदनुप्राणितो वा ।
रसवदोऽतिप्याप्तिमतो मह्यं पक्वोक्तिजीविते प्रतिविद्धं यथा—'अलङ्कारो न रसवद
परस्याप्रतिभासनात् । स्वरूपादतिरिक्तस्वशब्दार्थासङ्गतेरपि ॥ 'काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो
रसादिरिति कारिकायां रम एवालङ्कारः केवलो न तु रसवदि'त्यादि 'मत्प्रलयस्य
जीविते न कोऽपि शोभा इव स्यादित्यन्तश्च मुक्तिव्योपन्यस्त' उक्त । 'तन्वी मेघजलार्द्र'-
स्यादौ 'तरङ्गध्रुमज्ञे'त्यादौ च ध्वन्यालोदीदीदृशवयस्योद्गमस्यैव रमत्वमलङ्कारत्वञ्च प्रति-
भासेते । तस्मात् कथंचिदपि तद्विधानस्य दुरवधानत्वेति उक्तं कटाक्षितञ्च तत्र ।
परं नभ्यवराणामलङ्कारन्यप्रतिष्ठापयितृणां नैतदुचिरम् । नापि मम्मटप्रपञ्चे तस्या-
निर्देशो त्रिनिगमकः स्यात्, तदुन्मथस्य खण्डितचे प्रवादाविमर्शनादादितपि केचित् ।

रसनदलद्वारस्येति । तत्र रसवदुदाहरणं 'अयं स इत्यादि श्रोमद्वयम् । एवं प्रियतरं प्रेयो रत्ना प्रियतयोपलक्षितं भावसुन्दं विद्यते यत्र निबन्धने व्यापाराध्यनि तत् प्रेयस्तत् । यथा अत्युच्चा इति । यथा त्वं पृथिवी' धारयसीत्यनलङ्घ्यो वाक्यार्थस्तथा नायं सुन्दरतरीभूतो वाक्यार्थ इति प्रेयस्तत्तलङ्घ्यता । एवमुत्तरत्रापि बोद्धव्यं यदाह—रत्नादिकानां भावानामनुभावादिसु(४७६) सूचनैः । यत् वाच्यं ध्वन्यते सद्भिस्तन् प्रेयस्वदुदाहृतम् ॥ इति (का. अ. सा. सं. ४।४३) रतिश्चात्र देवविषया, न तु कान्ताविषया । ऊर्जो बलं विद्यते यत्र तदुर्जसद् यथा घन्दीकृत्येत्यादि । दृष्टमहो रागधारयुक्तः शास्त्रविद्वद् इत्यूर्जलिता । कामकोधादिभिः कारणैः शास्त्र-विरुद्धेन रूपेण रसभावा यत्र निबध्यन्ते सत्रायमलङ्कारः । शास्त्रविरोधे तु रसवत्प्रेयस्वद-लङ्कारावेव यदुक्तम्—(का. अ. सा. सं. ४।४३) अनौचित्यप्रवृत्तानां कामकोधादिकारणत्वात् । भावानाम् रसानाम् बन्ध ऊर्जस(लि) कथ्यत इति । प्रशमः परिहारः समाहित इत्यनर्थान्तरं यथा अधिरलेत्यादि । यदाह (का. अ. सा. सं. ४।४८) रसभावतदाभावात्तेः प्रशमबन्धनम् । अन्धानुभावनि शून्यरूपं यत्तत् समाहितमिति । अस्माकं—अनौचित्यप्रवृत्ता रसा भावा वा तदाभावाशब्दवाच्याः, तेन न शास्त्रविद्वद्भिरां रसानां भावानां वा यत्र प्रशान्तिर्न च बध्यते (निबध्यते) तत्र परिहाररूपत्वात् समाहितम् । (का. अ. सा. सं. लघुष्ट.) न चात्र रसान्तरस्य प्रादुर्भाव इत्याह—अन्येति । रसस्यानुभावेर्नि शेषेण शून्यमिति ।

कश्चिद् द्रूयादिति विच्छिन्नोनामानन्त्यादिति 'भावः । तथाहि भावोदयभाव-सन्धिभावशयलताश्च रसवदादिभ्यः पृथगलङ्कारा इदानीन्तनाः पठन्ति । आचार्यो-ऽप्याह—तन्म्यशो(१०३) भाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रवृत्तते । ते चाद्यापि विफल्यन्ते कलान् वातस्येन वक्ष्यति ॥ इति ।

६ अनेनेतत् सिद्धप्रायमिति धीवरसाशयः । एतच्च "तत्र केचिदाचक्षीरन्", (पृ. अ. ५. ५.) "अन्ये द्रूयुः", (६. ५.) "अन्ये कवचेषुः" (८. ५.) "अन्यो द्रूयात्" (११. ५. ५.) इत्यादिभिर्भूगोभिरभिपुक्तानां प्रयोगैः प्रतिपन्नमेव । एवमपि स्वाद्यवाचार्यमम्मटात् प्राचीनतरस्य कस्यापि मतमुद्दिष्टं यस्यैव प्रतिध्वनिं रुचरीडनङ्कारसर्वेभ्यः करोतीति ।

७ कश्चिद् द्रूयादिति तन्मन्तव्येन स्वाकृतन्नुत्तरशेषेति प्रतिभाति । यद्विद्वत्प्रत्य-परिपूररोऽलङ्कारोऽप्यत चूष्णीमास्ते । अत्र द्रूयादित्यंशे प्रदीपकृता मन्तव्यं 'ननु गुणीभूतो रसो रसवद्, भावस्तु प्रेयो, रसभावाभावावूर्जलि, भावशान्तिः समाहितमित्येवं पूर्वपा-(उद्भवादीना) मलङ्कारव्यवहारो, न पुनर्भाविदयादिषु ।

जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णाऽन्वितधिया

यचो वैदेहीति प्रतिपदमुदधु प्रलपितम् ।

कृतालङ्काभर्तुर्देनपरिपाटीपुघटना

मयाऽऽप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥१२५॥

(वाचस्पतिभट्टम्)

यद्यपि यत् यच्च गुणीभूतव्यक्षयत्वगत्येनेति नियमस्तथापि यत् गुणीभूत-
व्यक्षयत्वव 'यदा तात्पर्येण रसभावेन पर्यालोचना क्रियते तदा ध्वनेः
सद्भावादनयोः सादृश्यमस्त्येवेलमिप्रेलाह यद्यपीति । परिहरति—तथाऽपीति । अतः
हेतुः प्रधानेनेति—प्राधान्यस्तु चारुतातिरयनियन्धनम् । तथाहि "पत्युः शिरश्चन्द्र-
कलामनेन स्पृशति सटया परिहासपूर्वम् । सा रजयित्वा चरणी कृताशोर्मान्धनेन तौ निर्वचनं
जघान ॥ (कु. स. ७।१६) (ध्य. आ. ३।४० ट.) इत्यादी यदा तात्पर्येण रसादि-
पर्यालोचना क्रियते तदानो हर्षव्यासाप्यनादिष्वलितलज्जालक्षणाव्यभिचारिप्रकाशितस्य
मृद्वारस्य प्रतीतिरुदेतीति यद्यपि ध्वनित्वं तथाऽपि हर्षादिमंभलिताया लज्जाया व्यज्यमानाया
अपि 'निर्वचन'मित्यनेन स्तोकया त्रिविद्विपयोक्तत्वाद् गुणीभाव एव शोभाऽतिशयेहेतुरिति
तेनैवात व्यवहारः ।

अथ वा यसा (वाच्यस्य) वाक्यार्थोभूतम्याङ्गभूतं शब्दशक्तिमूलमर्थशक्तिमूलञ्च यथावन्-
मुदाहरति—जनस्थान इत्यादि । जनस्थानं [जनानां स्थान] दण्डकारणम् । कनक-
मृगतृष्णा [कनके मृगनृष्णा कनकमृगे] भ्रान्तिश्च । वैदेहीति सम्बोधनं प्रार्थनावाक्यं
पदद्वयम् । लङ्काभर्तुं रावणस्य, (१०७) 'अलमोपद्रूपत्वात् [कामर्तुः] कृतगितस्य च

तत् कथमेतदुच्यते इति चेद् 'यद्यन्यवचनं विना मद्रूपमि नादरमर्हि' कश्चित् प्रेक्षा
याम् मृगाद् रसादिना तुल्यभ्यामादि'ति ग्रन्थममानकं समर्थयति । प्रतीको-
परि प्रभा तु 'तदुक्तमलङ्कारसर्वैलकृता भाषोदयभावसन्धिभावशब्दलताऽऽदोऽपि
पृथगलङ्कारा' इति विवरणेन प्रेक्षान्तं निरूपयति च ।

- 8 वाचस्पतिभट्टस्य श्लोक इति प्रवादः । जनस्थान इति पदं रामकुलाम्बाना-
दावित्वार्थं प्रहृष्टोपयोगि । एवं वदनपरिपाटीषु घटनेति वदनं वचनं व्यक्ता
याक् स्तोत्ररूपा घटना घटनोपयोग इति त्रिविण्णवाचकपक्षे । उभयत्र श्लेषाभयतयैव
शैथिल्यं सोढव्यम् । अतः व्यतिरेकादङ्कारोऽपि वाच्यचित्ततया प्रतीयमानवदशो-
मारोऽति । रात्रस्तुतिरागामुद्गमयानामेवैव गतिरित्यवधेयम् ।

अत्र शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपो रामेण सहोपमानोपमेयभावो वाच्याङ्कतां नीतः ।

आगत्य संप्रति वियोगविसंण्डुलाङ्गीमम्भोजिनीं कचिदपि क्षपितत्रियामः ।

एतां प्रसादयति पश्य शनैः प्रभाते तन्वङ्गि पादपतनेन सहस्ररश्मिः ॥१२६॥

अत्र नायकवृत्तान्तोऽर्थशक्तिमूलो वस्तुरूपो निरपेक्षरविक्रमलिनीवृत्तान्ता-
ध्यारोपेणैव स्थितः ।

वाच्यसिद्धयङ्गं यथा—

भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्छां तमः शरीरसादम् ।

मरणञ्च जलदभुजगज प्रसङ्गं कुरुते धिपं वियोगिनीनाम् ॥१२७॥

अत्र हालाहलं व्यङ्ग्यं भुजगरूपस्य वाच्यस्य सिद्धिकृत् ।

यथा वा—गच्छाम्यच्युत दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरूपघटे

किं त्वेवं विजितस्थयोर्हृतजनः संभावयत्यन्यथा ।

भर्तु । यदनेषु दशसु इषु घटना शरयोजना वक्रोक्तिपरम्परा च । कुशलचौ सुतो यथा
सा सीता हृगधनता च । तदित्यं छिद्यपदमाहात्म्याच्च शब्दशक्तिमूलानुरणनोपगतसदृश
उपमानोपमेयभाव प्रतीयमानोऽपि मयाऽऽतं रामत्वमिलनेन वाच्यता नीतत्वाद् (नीतो)
देन्यश्च व्यक्तमेव ।

आगत्येत्यादि—विसंण्डुलत्वं संकुचितत्वं विलुलितत्वञ्च । प्रसादनं विकलर-
त्वञ्च । पादो रश्मिश्च । नायकेत्यादि—नायिकानायकयोश्चेत्येकशेषः । अध्यारोपेणैव
स्थित इति—नञ्चत रविक्रमलिनीवर्णनरूपो वाच्यो वाक्यार्थोभूतः, तथा नायकेलिरूपोऽर्थः
प्रतीयमानोऽपि वाक्यार्थता प्रतिलभते, विशेष्याभिधायिनोऽन्यथाऽऽप्रतिपादकत्वाभावात् ।
अतः प्रतीयमानस्य तद्वत्त्वम् । भ्रमिमित्यादि—बहिरन्त रवित्तिविरह प्रलयः । अत्र
भ्रमिप्रवृत्तीनां मरणान्तानां साधारणधर्मपर्यालोचनया विपणिति पदं न जलमात्रमभिधाय
विवर्णं (विरुद्धं) शुद्धसहते, किन्तु व्यङ्ग्यमनुधावति, तं विना जलदभुजगरूपणस्यासन्न
तार्थत्वात्, असिद्धे विप्रलम्भे च भ्रमिप्रवृत्तीनां नितर्गं [तोऽ] सम्मवाद्भूतत्वं स्वभावसिद्धमेवेति
तदुपनिबन्धो न दोषाय ।

9 अत्रेतरं च क्वचित् 'न' 'ल' 'ह' 'ङ' 'र्ण' 'न्नु' इत्याद्यन्ययथोर्थ्येत्याद्यादयमादर्श-
श्रीकाया कुतोऽपि वज्रीयलिप्यादर्शतो विहित इति सशया जागर्ति ।

इत्यामन्त्रणभङ्गिस्तुचितवृथाऽयस्थानखेदात्सा-

माह्लिष्यन् पुलकोत्कराञ्चिततनुगोपीं हरिः पातु यः ॥१२८॥

अत्राच्युतादिपदव्यङ्ग्यमामन्त्रणेत्यादियाच्यस्य । एतच्चैकैक्यकृतानत्वेना-
परत्वं मिश्रयत्तृगतत्वेनेत्यनयोर्मेदः ।

अस्फुटं यथा—

अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभीष्टा ।

नादृष्टेन न दृष्टेन भवता लभ्यते सुखम् ॥१२९॥

अत्रादृष्टो यथा न भवसि वियोगमयं च यथा नोत्पद्यते तथा कुर्यां इति
ह्यिष्टम् ।

सन्दिग्धप्राधान्यं यथा—

हरस्तु किञ्चित्परिलुतधैर्यञ्चन्द्रोदयारम्भश्चान्पुराशिः ।

उमामुखे विन्म्यफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥१३०॥

(क. स. ३१५७)

अत्र परिचुम्बितुमैच्छदिति किं प्रतीयमानं किं वा विलोचनव्यापारणं
वाच्यं प्रधानमिति सन्देहः ।

तुल्यप्राधान्यं यथा—

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्नस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥१३१॥ (म. वी. च. २।८)

अत्र जामदग्नः सर्वेषां क्षत्रियाणामिव रक्षसां क्षणात् क्षयं करिष्यतीति
व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् ।

गच्छामीत्यादि—विपरीतनङ्गणया 'गच्छ गच्छति चेष्ट कान्ते'त्यादि-(का. आ.
३।१४१) (१।३) वदेवमेकान्ते स्थितोऽप्सुदामीन इत्यच्युतपदशेषम् । दर्शनेन
किं वृत्तिरूपयते उपभोगेनैवोत्पद्यते । हतजन इति लोच्यत्वादन्यथा मन्वते
तत्र किमिच्छात्मानं वक्ष्यावः । आमन्त्रणं ज्योत्स्नम् (स. सं. ४१) । उदाहरण-
द्वयप्रयोजनमाह—एतच्चेति । अदृष्ट इत्यादि । अत्र वत्प्रियायस्वरूपास्य व्यक्तपस्य
वाच्येन सह स्त्रीरजलवज्जोतीभासो न तु स्फुटतया पृथक्प्राधान्यमत्रोऽस्फुटत्वमित्याह—अत्र
व्यक्तपं ह्यिष्टमिति । हरस्तुत्यादि—अत्र वाच्यव्यक्तपदोरेकतरचाहत्वानध्यवसायात्
सन्देहमद्वावत् सन्दिग्धप्राधान्यम् । ब्राह्मणेत्यादि—इदं हि रावणं प्रति परशुराम-

काकाक्षितं यथा—

मथनामि कौरवदत्तं समरे न कोपादुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।

संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥१३२॥
(वे. सं. १।१५)

अत्र मथनाम्येवेत्यादि व्यङ्ग्यं वाच्यनिषेधसहभावेन स्थितम् ।

असुन्दरं यथा—

वाणीरकुडंगुद्रीणसउणिमोलाहलं सुणंतीप ।

धरकम्मवावडाए वहुए सीअन्ति अंगाई ॥१३३॥ (गा. घ. वे. ८७६)

अत्र दत्तसंकेतः कश्चिद्दृतागदं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यत्वात् सीदन्त्यज्ञानीति वाच्यं
सचमत्कारम् ।

दूतवाक्यम् । अत्र साम वाच्यं, दण्डध्वज्यद्वयः, अवयोश्चाप्रस्तुतप्रशंसायामिव समं
प्राधान्यं, द्वयोरपि परस्परनैरपेक्षेण चमत्कारास्पदत्वात् ।

मथनामीत्यादि—भयतामिति स्वपक्षीयान् प्रति । पणेन देयमागेन । अत्र
न कोपादित्युच्चारणकाल एव दीप्तता, न गदगदसाकाङ्क्षकाकुबलाक्षितत्वा-
निषेधस्य निषिध्यमानतयेन सुधिष्ठिराभितसन्धिमारुतमारुपर्यामिप्रायेण प्रतीति-
रित्याद्येपोक्तिरेव ध्वनिसम्भावनापरिहारिणी^{१०} । ‘आद्येपालङ्कारोऽत एवात्र लक्षणेति
य आहुस्ते न सम्यक् परामृष्यन्तः, उक्तकलेण सुखाधर्षाधादिरामग्रीविरहेण
लक्षणाया अनवकाशात् ।’ (ध्व. आ. लो. ३।३६ सू.) वाणीरकुडङ्गोद्रीणशकुनि-
मोलाहलं श्रव्यवन्त्याः । गृहकर्मव्यापृताया अपि ध्वनाः सीदन्त्यज्ञानि ॥ (१३३)
वाणीरो वैतसरुचः, कुडङ्गं लतागृहम् । तदिह सुन्दरत्वं सीदन्त्यज्ञानीत्यनेन पदेन । तदित्यम-
गृहताऽऽदिशद् गुणीभावे सति यद्गदध्वनिध्वनिनैव ध्वंस्यते तत एवास्य वक्ष्यमाणलक्षण-
समासोक्तिद्विधाऽऽद्येपालुक्तिमित्तविशेषोक्तिपर्यायोक्ताप्रस्तुतप्रशंसाऽऽदी वस्तुमात्रस्य हृष-
दीपभाषणं तितुल्ययोगितासन्देशादावुपमाफलद्वारस्य व्यङ्ग्यस्यापि वाच्यस्योपकारकतया

१० ‘एवमपि ‘निःशेषव्युत्तनन्दन’मिह्यादी ध्वन्युदाहरणतया प्राक्प्रदर्शिते शुद्धध्वनित्व-
मसम्भाव्यम् । तत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः सद्भरसंघट्टिपचावत्यन्तमनुपादेया-
नित्यवर्गमवाः केचन गुणीभूतव्यङ्ग्यपत्वमेवावधारयन्ति । सुकृतिस्तु चन्द्रालोक-
दीकायां गायामदृक्तायां द्रष्टव्या ।

एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्ववत् ॥४६॥

यथायोगमिति “ध्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदाऽलङ्कृतयस्तदा । ध्रुवं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात्” (ध. आ. २।३०) इति ध्वनिकारोक्तदशा वस्तुमात्रेण यत्रालङ्कारो व्यज्यते न तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् ।

गुणीभावादलङ्कारमहतावन्तर्भावो भामहादिभिधिरन्तर्नालङ्कारकारैरभ्युपगतोऽपि निर्भर्तुमिव एवेति । एतच्चालङ्कारप्रस्तावे यथास्थानं निगदिष्यते । रसवदादौ तु रसादीनां गुणीभावः प्रतिपादित एव ।

एवमिति (एवमिति) गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य प्रकाराणाम् । पूर्ववदिति ध्वनिप्रकारवत् । एवं तावद्रूपता प्रगटेत्यत आह यथायोगमिति । अत्रित्येन व्यङ्ग्यतासङ्गोऽपि (सङ्गोऽपि) हि अलङ्काराणां द्वयो गतिः । कदाचिदन्नभूतवाच्यालङ्काररहितेन केवलवस्तुमात्रेण व्यज्यते यथा—लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेऽस्मिन् स्मेरेऽधुना तव मुखे तरलायताक्षि । लोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये स्रव्यक्रमेव जलराशिरयं पयोधिः ॥ इति । अतः केवलवस्तुमात्रेण चन्द्रस्तन्वीवदनमिति रूपकाभिव्यक्तिः । कदाचिद् वाच्यालङ्कारेण यथा—म ननुमखिलाञ्जली हयप्रीवाप्रितान् गुणान् । शोऽम्बुकुम्भैः परिच्छेदं शतुं शक्नो महोदधेः ॥ यो विद्यन्महीतलव्यापिनो महोदधेः कुम्भैः परिच्छेदं वर्तुं शक्न इत्यतिशयोक्त्याऽऽलिप्तः समुद्रस्य कुम्भ (कुम्भैः) मानासम्भवादभीष्टवर्णनप्रतिषेधरूपो हयप्रीव-गुणबाहुल्यरूपव्यङ्ग्यविशेषाभिधितमयाऽऽक्षेपः प्रतीयमानो गुणीभूत इति । अतः वस्तुपेक्षया सर्वत्रालङ्कारस्य चाख्यान् प्राधान्यमिति (ध. आ. २।२८ वृ. ६.) । आद्यस्य स्वरूपमाह—व्यज्यन्त इत्यादि । अतोऽतः गुणीभावः सर्वथैव नास्तीत्याह ध्रुवमिति । तासां मिलितङ्गुलीनाम् । अत्रैव हेतुमाह काव्येति—काव्यस्य कविश्यापारस्य वृत्तिः प्रवृत्तिस्तदाश्रयात्तथाविधव्यङ्ग्यपालङ्कारप्रवणायत (प्रवणतया) । ध्वन्यङ्गतेति—अङ्गता न यद्यपि व्यङ्ग्यत्वेन व्यङ्ग्यकत्वेन च सम्भावति तथापीह प्रकरण(६) व्यङ्ग्येन मन्तव्या । तेन ध्वन्यङ्गता ध्वनिभेदत्वमित्यर्थः । ध्वनिकारोक्तदशा ज्ञानेनेति ।

एतेऽप्यष्टौ गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदाः पूर्ववत्सङ्कलितक्रमेण^१ सजातीयैः सह पद्विंशत

१ : एतच्च गणितमतानुसारि $\left(\frac{n(n+1)}{2} = \frac{8 \cdot 9}{2} \right)$ सयुक्तिकमिषं गणनारौह्यस्वामिर-लङ्कारवैगुण्ये मौक्तिकावस्थां (६६—६८ पुः ‘र’ संज्ञितरिष्यन्त्या) प्रदर्शितेत्यतो निरभ्यतेऽयम् ।

सालङ्कारैर्ध्वनेस्तैश्च योगः संसृष्टिसङ्करैः ।

सालङ्कारैरिति तैरेवासालङ्कारैः, अलङ्कारयुक्तैश्च तैः । तदुक्तं ध्वनिकृता—

सगुणीभूतव्यङ्ग्यः सालङ्कारैः सह प्रमेदैः स्वैः ।

सङ्करसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्भोतते बहुधा ॥ इति (ध्व. आ. ३।४४)

(३६) संहयकाः । शुद्धभेदाष्टकयोजनेन^{१२} च भेदोचयाः स्युधतुधत्वारिंशत् (४४) । एवं व्यङ्ग्यस्य प्राधान्याप्राधान्याभ्यां द्विधा व्यवस्थितेः काव्ये ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्य(१२b)तृणयोः परस्परसम्पर्के बहुप्रकारत्वं दर्शयति—सालङ्कारैरिति, अतएव ध्वनिनिर्मातुः सम्मतिं कथयति—तदुक्तमित्यादि । तस्य ध्वनेः प्रमेदैर्गुणीभूतव्यङ्ग्येन वाच्यालङ्कारैश्च सङ्कर-संसृष्टिव्यवस्थायां क्रियमाण्यां स्वप्रमेदसङ्कीर्णः स्वप्रमेदसंसृष्टो गुणीभूतव्यङ्ग्यसङ्कीर्णो गुणीभूतव्यङ्ग्यसंसृष्टो वाच्यालङ्कारसङ्कीर्णो वाच्यालङ्कारसंसृष्टः संसृष्टालङ्कारसङ्कीर्णः संसृष्टालङ्कारसंसृष्टश्चेति बहुधा ध्वनिः प्रकाशते । तत्र स्वमेदं प्रति गुणीभूतव्यङ्ग्यं च प्रति संकरसंसृष्टो प्राशुदाहते एव । अधुनाऽलङ्कारगते ते प्रदर्श्यते । तत्र व्यङ्ग्यत्वे सत्य-लङ्काराणामुदाहृतभेदाष्टक एवान्तर्भाव इत्यभिप्रेत्य वाच्यालङ्कारापेक्षयोच्यते । तत्र वाच्यालङ्कारसङ्कीर्णत्वमलक्ष्यकमव्यङ्ग्यस्यापेक्षया रसवति सालङ्कारे वाच्ये सर्वत्रैव सुव्यवस्थितम्—यथा 'चलावाक्ता'-(अभि. श. १।२०) मित्यादौ । अत्र रूपकव्यतिरेकस्य अकाराण्य-

- १२ परन्तु मूलभूतमिदमष्टधा कल्पनं सूक्ष्मेक्षिकया विचारपदमर्हतीति विदग्धैः कैश्चिद्विमतिः सूचिता । आचार्यहेमचन्द्रेण काव्यानुशासने 'असत्सन्दिग्धतुल्य-प्राधान्ये मध्यमं लेधे'ति सूचितत्वा 'इति लघो मध्यमकाव्यभेदा न त्वष्टा'विति वृत्तौ विरल्य स्वकृतविवेके 'न त्वष्टाविति यथाऽऽह मम्मटः—अगूढ'मित्यादिना स्वकीय-स्वरसः सूचितः । गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदान्तरं न सम्भवतीत्याहुरलङ्काररत्नाकर-कारादयोऽपरे विपश्चितः । एषैव तैर्वा वाच्योयुक्तिः । 'कस्यापि गूढप्रतिपत्तिरस्ति यत्तैव तत्तैव परस्य न स्यात् । धीभेदतस्तेन निगूढतायां ध्वनिः भङ्गुदत्वे तु न वेति वाच्यम् ॥ श्रुते प्रधानं न भवेद्गुणत्वं वाच्यं प्रधानं यदि तत् कुतः स्यात् । सौन्दर्ययोगातिशयेन किं वा व्यङ्ग्येन साक्षादुपबृंहणाद्वा ॥ व्यङ्ग्यस्य सौन्दर्यविशेषहानेरन्यादृग्भावाद्यदि वा गुणत्वम् । तदेव वाच्यं न पुनः स्पष्टत्वं नरान्तरादौ तदनिष्येन ॥' इति । अलङ्कारसर्वस्वे उपोद्घातग्रन्थोऽपि मतमिदं कच्चीकरोतीत्याभाति । परं सङ्गयज्ञयस्यास्फुटत्वे काव्यस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यसंज्ञा न सेदस्वतीति न तन्मतं सर्वैस्वरुतो यथाऽलङ्काररत्नाकरकाराणाम् ।

अन्योन्ययोगादेयं स्याद्भेदसंप्रत्याऽतिभूयसी ॥४७॥

एवमनेन प्रकारेणाद्यान्तरभेदगणनेऽतिप्रभूततरा गणना । तथाहि शृङ्गार-
स्यैव भेदप्रभेदगणनायामातन्त्र्यं का गणना तु सर्वेषाम् ।

प्रादुर्भवं स्वभावोक्तेः शृङ्गार एवानुप्रवेशः' ॥ (च. आ. लो. २।२० २ः) उपपन्नप्राप्ता
असोहिणीए फलकुमुमपत्तरहिंसाए । वीरोए वद्धं देन्तो पामर हो ओहसिज्जिहमि' ॥ उत्पत्त्य-
जाताया इति न तथा कुलोद्भूतायाः । असोभनाया इति लावण्यरहितायाः । फलकुमुम-
पत्तरहिताया इति पद्मादिरहिताया । [इत्येवंभूताऽपि काचित् पुलिणी वा आत्मादिपक्षपरिपूर्ण-
तया संबन्धिवर्गगोपिता वा परिरक्ष्यते ।]^{१३} नद्यां वृत्तिं ददत् पामर भो हसिष्यसे
सङ्गनलोकेरिति' (च. आ. लो. २१६ ८ः) । तदिह पामरस्वभावोक्तिर्वा ध्वनिर्वैति (१३३)
प्रकरणाद्यभाव एकतरप्रादुर्भवं प्रमाणं नास्ति । यद्यप्यलङ्कारोऽवश्यमेव रसमनुपगच्छतीति
प्रतिपादितं तथापि यनोपकान्तसालङ्कारस्य निर्वाह एव रसमिष्यतिहेतुस्त्वत्त सङ्गरामावात्
संघट्यत्वम् । एतावदेव 'विचक्षा तत्परस्वे'मेत्यादिना 'नातिनिर्वह्यैषिते'त्यन्तेन (च. आ.
२।१६) ध्वनिकृता प्रतिपादितम् । यथा—'कोपात् कोमललोलबाहुलतिकापाशेन बद्धा रटं'
नीत्वा वासनिक्तेन दयितया मायं सखीनां पुरः । भूयो नैवमिति स्वलत्स्वलागिरा संसृज्य
दुयेष्टिर्न धन्यो हन्यत एव निहृतिपरः प्रेयान् रुदत्या हवन् ॥ (अ. रा.) अतः हि यथा
बाहुलतिकायाः पाशेन रूपं तथा यदि वामभयनादोनामपि कारागृहादिभिः स्यात्तदानीमेवौ-
घिलमिति रूपकम्यानिर्वाह एव रसपरिपोषाय जायते । एवं वाच्यालङ्कारैः सह संसृष्टिः
पदाश्रयेणैव न तु वाक्याश्रयेण यथा दीर्घादि (मे. द. पू. ३१) । अथ 'मैत्री'पदे
सङ्गतो विलक्षणार्थविषयता भूमित्वेव मिलत्त्वलक्षणं^{१४} व्यङ्ग्यार्थप्रतीतेरिवविच्छिन्नवाक्यो ध्वनिः ।
अत्र गुणवृत्तिममाश्रयत्वात् पूर्वोक्तन्यायेन पदार्थान्तरैष्वनुपगच्छोपमासमाश्लेषावोक्तिरुपमाभ्यलङ्कार-
[न्तरा]णीति । संकरालङ्कारसंकीर्णां ध्वनिर्यथा—दन्तैः क्षतानि करजेषु विपाटितानीत्यादि^{१५}

१३ वन्दनीगर्भस्थमन्दर्भो ध्वन्नालोकनोचनप्रत्ययः पूरितः ।

१४ 'सदेवानुमतः सुहृत्' 'एवक्रियं भवेन्मिल'मिति सुभाषितबलात् कमलवीरभेण
निभणदेवक्रियाकरणात्मैतोरपदस्यान्वयता व्यङ्ग्यमूलेनेत्याशयः ।

१५ वीदृज्जातकान्तयानमुपजोष्यैव ओकस्यास्य प्रवृत्तिः । मूलग्रन्थे रसविरोधप्रकरणेऽप्य
दोषासंघट्यत्वं सूचयिष्यते । समाश्लेषात्मकसंघट्येन विरोधात्तद्वारेण रसस्यानुपगच्छोऽत
लोचनकृता यो दर्शितो मूलतोऽपि 'रहमनसे'त्यादिपरानां अश्लेषलक्षणमाधयति ।
दयावीरो पुञ्जोऽन्तान्मन्वनं वाक्यायोऽभूत्तथ । रक्ते रुपिरे मनोऽमितापो
यस्याः रक्तमनुगच्छं मनो यस्या इत्याद्युपपन्नोपमोर्व्याख्यानम् ।

सङ्कलनेन पुनरस्य ध्वनेस्त्रयो भेदाः, व्यङ्ग्यस्य तिरूपत्वात् । तथाहि किञ्चिद्वाच्यतां सहते किञ्चित्पुन्यथा । तत्र वाच्यतासहमविचित्रं विचित्रं चेति । अविचित्रं वस्तुमात्रम्, विचित्रं त्वलङ्काररूपम् । यद्यपि प्राधान्येन तदलङ्कार्यं तथापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेन तथोच्यते । रसादिलक्षणस्तुर्थः

(ध्व आ. ३।४४ २) । अत्र रक्तचित्तादि-(93b) तत्त्वमानविशेषणेन नायिका स्वान्गार्यप्रतीतिलक्षणया सगासौहृद्या सङ्कीर्णं, कथं मुनीना दन्तक्षतादिस्पृहेति विरोधो यस्तेन वाक्यार्थभूतस्य दयावीरस्य सङ्कीर्णत्वम् । सद्यश्चालङ्कारसंघट्टे वाक्यार्थध्वनिर्यथा— (ध्व आ. ३।४४ २) अहिएषपञ्चोषरतिपुष्टु पद्विसामाहपुष्टु दिष्टपुष्टु । सोष्टु पसारिश्च- गिवाण शुचिश्च भोरवन्दार्ण ॥ (गा स. ६।६०) अत्राभिनवपयोदरतितेषु पथिकश्यामायितेषु पथिकानां प्रियावियुक्तानां मोहकारित्वेन निरायितेषु दिवसेषु शोभते प्रयुत (प्रगारित) मीनाणां मृत्युं मयूरध्वनानाम् इति वाच्ये विधान्ते 'पद्विश्च'-'सामाहश्च' शब्दशक्त्याऽऽदिता अभिनयेषु प्रयोगरसिकेषु पथिकश्यामाजिकेषु मृत्यु मदानां यथेति श्लेष प्रतीयमानोऽनुरणनेन । पथिकश्यामायितेष्विलत श्यामा इवावरन्तीत्युपमा पथिकश्यामाजिकेष्विलत पथिका एव सामाजिका इति रूपरसाम्यादुपमाभ्यां शब्दशक्त्युपद्रवानुरणनरूपस्य व्यङ्ग्यस्य ध्वने सस्यत्वम् । शब्दारादिरसानामानन्त्यस्य प्रागेव प्रतिपादितम् । तदित्य ध्वनेर्गुणीभूतस्य यदानन्त्य^{१६} तेनैवामन्यतमेनापि प्रकारेण भूयिता भारती पुरातनकविनिषदाथसंस्पर्शवत्यापि नववसायातीति कविप्रतिभाऽऽनन्द्यं निरन्तरमाव्यस्यानन्त्यमप्यस्य प्रयोजन-(ध्व आ. ४।२ २) मिति दर्शितं भवति । तथाच ध्वनि (92a) कार — ध्वनेर्यं सगुणीभूत-व्यङ्ग्यस्याध्वा प्रदर्शित । अनेनानन्त्यमायाति कवीनां प्रतिमागुण ॥ (ध्व. आ. ४।१) इति ।

एवञ्चाजानिक यद्यपि ध्वनेरानन्त्य तथापि सङ्कलनाद्यात्मोपाधिक भेदमाधिल्लाह संकलनेनेति । वस्तुमात्रालङ्कारसाध्यात्मकत्वा हि व्यङ्ग्यप्रतिवा । अविचित्रमिति यत् पूर्वमपि न कापि वाक्यार्थेऽलङ्कारभावमन्वभूदिति तदुपाभाधेनोपलक्षितं विधिनिषेधाद्यनेक प्रकारं वस्तुमात्रमुच्यते । एतद्विपरीतन्तु विचित्रमिति । व्यङ्ग्यत्वादलङ्कार्यत्वेऽलङ्कारव्यपदेशो न विरुध्यत इति प्रतिपादयितुं सोपपत्ति दृष्टान्तमाह ब्राह्मणेति । रसादिलक्षणस्तुति नुराधो व्यतिरेके । वस्तुलङ्कारो खशब्दाभिधेयत्वमपि कदाचिदध्यासात्, अतो वाच्य-

१६ 'भेदसंख्याऽतिभूयसी'ति मूलेऽत्र यत् राख्यासङ्कलने नायासितं तन्मतिनैपुण्य मूलमेव । सर्ववर्चनीनै, वैधिद् गणितगुणितै, संख्योदार साधितस्तत्तेषा-

स्वप्नेऽपि न चाच्यः । स हि रसादिशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वाऽभिधीयते । न चाभिधीयेत तत्प्रयोगेऽपि विभावाद्यप्रयोगे तस्याप्रतिपत्तेः पदप्रयोगेऽपि विभावादिप्रयोगे तस्य प्रतिपत्तेश्चेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावाद्यभिधान-
द्वारेणैव प्रतीयत इति निश्चीयते । तेनासौ व्यङ्ग्य एव । मुख्यार्थवाधाद्य-
भावाच्च पुनर्लक्षणीयः ।

व्यङ्ग्यरूपतया तौ द्वित्रकावौ । रसादिरूपस्तुभौ न कदाचिद्वाच्यः, किन्तु वाच्यसामर्थ्यादित
एव प्रकाशत इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति स ह्रीलादि । तथाचोक्तम्—रसोद्देशपरः
श्लोके रसाध्याये सुनेत्र यः । पूर्णो नवरसास्त्रादात् स एव स्यात्तु नाटकम् ॥ इति ॥
(का. धी. अभि. भा. १४अः) केवलविभावादिवर्णने त्वस्ति रसादिप्रतीतिर्यथा
(कु. स. ३।१८) विश्ववती शैलश्रुताऽपि भावमज्ञैः स्फुरद्वातकदम्बकल्पैः । साचीकृता
चाकतरेण तस्थौ मुलेन पूर्णन्दुविलोचनेन ॥ इत्यादौ । अत्र हि अनुरागजन्यावस्थाविशेषानु-
भाववद्भिरिजा (१५४) लक्षणविभाववर्णनामाज्ञादेव रसप्रतीतिः । यत्तापि हि 'पुटपाक-
प्रतीकाशो रामस्य कण्ठो रसः' (उ रा. च. ३।१) इत्यादौ रसादिशब्दः ध्रुयते तत्रापि विशिष्ट-
विभावादिप्रतिपादनमुख्येनैव रसादिप्रतिपत्तिः, सशब्देन सा केवलमनुयते' (ध्व. १।४४) ।
आदिशब्दात् स्थाविभावादयः । एवं हि वाच्यत्वेऽभिनयादिहर्षं लिङ्गमक्षिप्यत्वरं स्यात्,
इतिहासादिसमत्वम वाच्यस्य प्राप्नोति—उत्तमात् स्थितमेतद्वर्णन एव रसादिरिति । नापि
साध्यस्तत्तमामग्रीविरहात् ।

मरसिचक्रवर्गे प्रकटयति । सार्धचतुर्लक्षभेदानां वधा तावदस्तु, एतावन्त्यपि
मुक्तकानि तैरधिगतानोत्यभिधानगति गृह्य साहित्यिकम् । कविप्रतिभा य तत्र
तत्र विपर्येता सत्यात्मानमपह्नुते । न च ध्वन्यालोकश्लोकः 'एतेनानन्त्यमायाती'ति
भेदप्रदर्शनतात्पर्यको म्यतिकरितभेदानामव्यपदेरयतास्त्वक एव सः । बहुष्वेद
सर्गबन्धश्लोकेष्वेतेषां केरामव्यपसरः कविकर्मणि म्याःपुतमहित्वाइसादिव्यङ्ग्यतिर-
स्त्रियया विपर्येत्यमतीनामेषां कवीनामित्यस्ति विदधानां वाच्योमुक्तिः । सङ्गतना-
यात्मोपाधिर्वा भेदमाभित्तेर्युक्तिशोकाकृतां "न विपद्ये यद्यपि पूर्ववासना-
ग्रणानुबन्धि प्रतिमानमुद्भूतम् । ध्रुतेन यत्नेन च बाधुपासिता ध्रुवं करोत्येव
कमप्यनुमह'मित्याचार्योक्तिमुपजीवति ।

अर्थान्तरसंक्रमितास्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोर्वस्तुमात्ररूपं व्यङ्ग्यं विना लक्षणेन न भवतीति प्राक् प्रतिपादितम् । शब्दशक्तिमूले स्वमिधाया नियन्त्रणेनानभिधेयस्यार्थान्तरस्य तेन सहोपमादेरलङ्कारस्य च निर्विघातं व्यङ्ग्यत्वम् ।

अर्थशक्तिमूलेऽपि विशेषे संकेतः कर्तुं न युज्यत इति सामान्यरूपाणां पदार्थानामाकाङ्क्षा-सन्निधि-योग्यतावशात् परस्परसंसर्गो यत्तापदार्थोऽपि

एवञ्च रसस्य व्यङ्ग्यत्वमेवेति निणीय वस्तुनोऽलङ्कारस्य [च] क्रमेण दर्शयति । तत् त्रिवर्तितवाच्यस्य प्रकारद्वयेऽपि वस्तुमात्रस्य व्यङ्ग्यत्वं द्वितीयोक्ताते प्रतिपादितमेव (१६ क) । शब्दशक्तिमूले तु वस्तुनो व्यङ्ग्यत्वं भविष्यत्वाभिप्रायेण सविवादम् । अलङ्कारस्य तु निर्विवादमेवेति^{१७} । एवमर्थशक्तिमूले तु वस्तुनोऽलङ्कारस्य च व्यङ्ग्यत्वमिति लयाणामपि व्यङ्ग्यत्वं निर्णोतम् ।

तत् मतद्वयेऽपि व्यङ्ग्यस्य वाच्यत्वं निराकुर्वन्निहितान्वयवादिनो महाचार्यस्य तावन्मतमाह विशेषः^{१८} इति । समयः पदार्थमात्रे सामान्यात्मनि न विशेष्यारोऽप्यनन्वात् । अभिवाराचधेरस्य । तत्तथाकाङ्क्षाऽऽदिसद्वृत्तविशेषसंसर्गरूपे वाक्यार्थे तात्पर्यशक्तिः परस्परान्विते सामान्यमनन्यवासिद्धेर्विशेषं गन-(१५२) यतीति न्यायात् । यदाह 'पदानि स्वं स्वमर्थमनिधायोपरतव्यापाराणि, अथेदानीं पदार्थाः प्रतिपन्ना आकाङ्क्षासन्निधि-योग्यताभिस्त्वयमुपयान्तो वाक्यार्थमवगमयन्तीति' (श. व्या. वि.) । तन्नेवेवमराधो वाक्यार्थः स्यात् ? नैवम्, पारम्पर्येणापि तदुपपत्तेः । तथाहि पदेरनन्वितोऽर्थोऽभिहितोऽन्वितप्रतिपत्तो निमित्तमिति भवति । पारम्पर्येण पदार्थानामन्वितेष्वपि हेतुत्वं यत् स एवाह—न वितुलन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थेऽपि पदानि नः । तन्मास्त्वयमित्येवेषु तन्मात्रेभ्यः

१७ अत्र भव्यालोक्तप्रभ्ये 'आक्षिप्त एवालङ्कारः शब्दशक्त्या प्रकाशते' इत्यादिकारिका 'अलङ्कारो न वस्तुमात्र' 'वस्तुद्वये च शब्दशक्त्या प्रकाश्यमाने श्लेष' इति तत्तथा वृत्तिधराभ्युदयेते ।

१८ एतन्मते 'जातिरेव पदार्थ' इति सामान्य एव सङ्केतप्रवृत्त्याद्विशेषार्थबोधेऽभिधातोऽन्या काचिद्वृत्तिः समाश्रयणीयेति द्वितीयोक्ताते समुद्दिष्टमेव । विशेषरूपत्वात् पदार्थीतिरिक्तो वाक्यार्थो यत्ताभ्युपगतस्तत्राभिहितान्वये वाक्यार्थानन्तरकक्षाभावितो व्यङ्ग्यस्य वाक्यतायां धाते^{१९} व वेशुपालाभनिष्कर्षः ।

विशेषरूपो वाक्यार्थस्तत्राभिहितान्वयवादे का चार्ता व्यङ्ग्यस्याभिधेयतायाम् ।
येऽप्याहुः

‘शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणान्न पश्यति ।

श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया ॥

अन्यथाऽनुपपत्त्या तु बोधेच्छक्तिं द्रव्यात्मिकाम् ।

अर्थापत्त्याऽवबोधेत सम्बन्धं विप्रमाणकम् ॥

इति प्रतिपादितदृशा ‘देवदत्त गामानय’ इत्याद्युत्तमवृद्धवाक्यप्रयोगाद्देशा-
द्देशान्तरं सास्त्रादिमन्तमर्थं मध्यमवृद्धे नयति सति ‘अनेनास्माद्वाक्यादेवं-

म गम्यते ॥ इति (श्लो. वा. ७।२२६) पदार्थप्रतिपादनञ्च वाक्यार्थप्रतिपत्तये प्रयुक्तानां
पदानामवान्तरव्यापारो भविष्यति । नचावान्तरव्यापारस्य कारकान्तरेष्वपि व्यङ्ग्यभायकत्व-
मिष्यते, पाकजननसमर्था हि ज्वाला काष्ठानामवान्तरव्यापारः । तथाच त एवाहुः (श्लो.
वा. ७।१४३) वाक्यार्थमन्तरे तेषां प्रयुक्तं नान्तरीयकम् । पाकज्वालेव काष्ठानां पदार्थ-
प्रतिपादनम् ॥ इति । तद्विधं वाक्यार्थप्रतिपत्तेरन्वयाऽप्युपपन्नमानत्वादभिधायकत्वे द्विशेष्यो-
पस्थितिपर्यन्तताऽपि नेष्यते तदा पदपदार्थविषयमभिधानलक्षणप्रथमकक्षाऽतिरिक्तविशेष्य-
प्रतीतिकक्षाऽन्तरितकारिकाक्रमसंघातमवाक्यार्थकक्षापातिमि व्यङ्ग्ये तस्य सम्भावनाऽपि न
प्रमरतीत्याह का चार्तेति । अतएव हि शी य. कश्चिद्विपश्चिच्छब्दार्थप्रत्ययं नाभ्युपेति
(95b) तेन तेन पदार्थमपनुद्य न विद्यत एवाभिधायः पदतिरिति(त्तो) रीतं (रितं) [तत्] तु
[कः] स्त्रीकुशोन् । तदुक्तं ‘विशेषरूपवाक्यार्थमपदार्थमपीच्छता । व्यक्तिरिष्टाऽभिधातोऽन्या-
ऽभिहितान्वयवादिना ॥’ इति ।

- 19 अभिहितान्वयवादेऽभिधात एव नाखिलवाक्यबोधव्यापारमिष्यति, पदान्वेष
वाक्यानां मूलभूता अवयवाः शब्दार्थप्रत्यायार्थम् । अन्विताभिधानवादिनां
वाक्यतोऽर्थबोधः, पदे तु प्रयोगसत्त्वब्येनार्थप्रत्यय उद्गापोद्घरात् । तत्रापि
पदार्थानां वैतिष्ठये स्वीक्रियमाणे किमभिधात एव कार्यसिद्धिरिति सार्वत्रः प्रथः ।
इत्थं यदि व्यापारस्य प्राणप्रदत्तं भङ्गपन्तरेण स्वीक्रियते तदा कथं वाक्यादिष्वभि-
धातो विलक्षणस्य निमित्तानन्दजीवानुभूतस्य व्यङ्ग्यस्य न तत्परत्वेन साक्षात्
स्वीकारः ! निमित्तनैमित्तिकाधिनयेऽन्येनैव नमाधानम् । मूलग्रन्थस्याख्यवृत्त्य-
वयवो यत् स्वप्नादरं सारवच्च स्वकीयं स्वरूपमंशेन अहातीति विवक्षणां

विधोऽर्थः प्रतिपन्नः' इति तच्चेष्टयाऽनुमाय तयोरपण्डवाक्यवाक्यार्थयोरर्था-
पत्त्या वाच्यवाचकभावलक्षणं सम्यन्धमवधार्य बालस्तत्र व्युत्पद्यते । परतः
'चैत्र नामानय, देवदत्त अभ्यमानय, देवदत्त गां नय' इत्यादि वाक्यप्रयोगे तस्य

अथान्वितामिधानवादिनामपि मते तन्निराकर्तुमाह येऽप्याहुः²⁰ इति । व्युत्पत्ति-
बलेन हि शब्दोऽर्थमवबोधयति । व्युत्पत्तिस्तु वृद्धव्यवहाराद्भवतीति प्रामाणिका ।
यदाह शाब्दवृद्धेत्यादि । प्रतिपादितया दृशा दर्शनेन । एतद्विप्रोति देवदत्तेत्यादि-
शब्दो (शब्दे) देवदत्त नामानयेत्यादौ वृद्ध प्रयोजक । अभिधेयमानयनम् । तत्र
व्युत्पत्तित्तु शाब्दादी स्वावच्छ्रितादिप्रत्यक्षेण गृह्यति । अथोक्तमवृद्धप्रयुक्तेत्यादवाक्यध्वन्य
समन्तरं' येन प्रयोज्यवृद्धस्य स्वतन्त्रा प्रगति सा बुद्धिपूर्विका, स्वतन्त्रप्रवृत्तित्वात्तन्मदीय-
प्रवृत्तिपदिति । तच्चेष्टया शब्दतद्भावभावित्वेन शब्दकारणित्वां प्रतीक्षितमनुमिनोति ।
बुद्धिप्रवृत्त्यो' समानविषयत्वात् स्वाभाविकमेवेति य(त)द्विषयेव प्रवृत्तिरपि, शब्दस्तु लक्षणात्वेण
नार्थप्रतिपादननिमित्तं बालवृद्धयोरविशेषप्रसङ्गात् । अतस्तदन्वयाऽनुपपत्तिमूलया-
ऽर्थगत्या तत्र शक्ति प्ररूपयते । तदेतदाह वाच्यवाचकेति । वाच्यवाचकसम्यन्ध-
प्रदृश्यमेव हि व्युत्पत्ति । विषयाधयभावाभ्यां च वाच्यवाचकयो सद्भावाद्बुधतत्पत्ते-
रुभयात्मकत्वम् । बालस्तत्र व्युत्पद्यते एव नि(96a)विभागेन वाक्यमेतस्य नि-
मागस्यार्थस्य प्रतिपादकमित्यवधारयतीत्यर्थः । नन्वेव प्रतिपादय व्युत्पत्तिरपेक्ष्येत । सा
चानन्त्यादुक्त्यादेति शाब्दव्यवहारोच्छेदः स्यादित्यत आह परत इति । यद्यपि वृद्ध
व्यवहारपूर्विकैश्च सर्वा व्युत्पत्तिर्विषयेनैव च वृद्धव्यवहारस्तथाऽपि यस्य पदस्यावापे यस्यार्थ

दृष्टणोद्बोधयं न तदेकान्तमसङ्गतं, तत्र पुनर्वृत्तिरुक्ता ध्वन्यालोक तत्त्वलोचन-
मन्तव्यमस्ति यथोपयोगं कल्लोक्त्यावस्थापने निर्बन्ध एव मूल नेत परं
किञ्चित् ।

- 20 'येऽर्थो'त्यस्य 'तेषामपि मते' इत्यभिनेयाशेनान्वयः ।...अतः किमपि वृद्धसम्मति-
सूचिकाया कारिकाया विशदविवरणमपेक्ष्यते, न च तदवादर्शलिप्यामस्तीति
विचिन्तव्यमेतत् । द्वितीयोक्तागटीकायामस्मदनुपपत्तव्याया तदानीदिति
सम्भावनाऽनवकाशा 'वाच्य एव वाक्यार्थ' इत्यन्वितामिधानवादिन' इति सन्दर्भस्य
व्याकरणावसर एव तद्व्योपस्थापनयोग्यत्वात् । 'प्रतिपादितविशो'ति प्रायिक
शब्दः । दिशा मार्गलान्तरान्तरम् ।

तस्य शब्दस्य तं तमर्थमवधारयतीत्यन्यथव्यतिरेकाभ्यां 'प्रवृत्तिनिवृत्तिकारि
वाक्यमेव प्रयोगयोग्यमिति वाक्यस्थितानामेव पदानामन्वितैः पदार्थै-
रन्वितानामेव संकेतो गृह्यत इति विशिष्ट एव पदार्थो वाक्यार्थः, न तु
पदार्थोनां वैशिष्ट्यम् ।

भाष्यस्यावापो यदुद्धारे चोद्धारस्तस्मिन्नर्थे तस्यैव पदस्य शक्तिरवधार्यत इत्याह तस्यैव तस्येति ।
तदुक्तम्—व्यवहारेषु शब्दानां वाक्यप्रवृत्तभावविशु । आवापोद्धारभेदेन पदानां शक्तिविशेषः ॥
इति । ननु इदमव्यवहारप्रयुक्ते वाक्येऽपि पदानां वाचकशक्त्यवधारणमेव नोपपद्यते, पुनश्च-
वाक्यानां लिङ्गभावेनार्थं प्रति प्रमाणात्पञ्चपुनरावृत्त्यात् । वाक्यात् कार्यभूतात् प्रत्यायितस्य
पक्षानुदर्शविषयं ज्ञानं कारणभूतमनुमीयते । तस्य च ज्ञानस्य ज्ञेयान्वयविचारस्तिज्ञान-
भूतार्थनिधय इति न वाचकशक्त्याऽर्थाविगमात्, तत् कुतः शब्दविधानमिति ? तेन,
पक्षज्ञानानुमानान्वये निधिते वाक्यस्यानुवादकतया तदर्थोपपन्नत्वात् । तदुक्तम्—
तेनार्थे निधिते पश्चात् सोऽर्थो वाक्यस्य गम्यते । तस्या दशाया वाक्यस्य तस्य स्यादनु-
वादिका ॥ इति । चान्यमेवेति न पदम् । यद्यप्य (यद्यप्य) र्थप्रकरणादिगम्यं पदार्थान्तर-
सद्वृत्तवर्तं प्रयुज्यते तदपि वाक्यमेव । यदाहुः—'संहतार्थं (96b)मभिधत्ति पदानि
'वाक्यम्' 'एकावर्णः पदममूहो वा वाक्य'मिति । (श भा.) । तदित्थं इदमव्यवहारे
वाक्यादेव श्रुत्वपत्तिरित्याह वाक्यस्थितानामिति । एवं प्रापम्यादभिधातृत्वात्तात्-
प्रयोगमादपि पदानामेव सा शक्तिर्वैरमभ्युपगम्यवामित्युक्त्यायात् पदानामेकैव साक्षादन्वय-
बोधनशक्तिराप्रविशु न्याया, न पुनः पदानो पदार्थोनाश्च स्वार्थोवबोधने पदमिहित्वा एव
च पदार्थः स्वार्थोवबोधका इति शक्तिरव्यक्त्यना मुक्तेत्याह—पदानामिति । अन्विताना-
मित्यन्वितार्थोनां यदि वाऽन्वययोग्यानामिवार्थः । खड्गेतः शक्तिः, पदान्वयव्यतिरेकानु-
विधायिव्यवहारो वा । न च विशिष्टः पदार्थोतिरिक्ते वाक्यार्थे इत्याह नत्विति ।
वैशिष्ट्यमन्योन्यान्वयबोधनसामर्थ्यम् ।

ननु यान्येव 'गामाने'त्यादौ यवादिपदानि तान्येव 'गौ परम, अश्वमानने'-
त्यादावपीति निधयादिशेषेषु त्वानन्त्यन्वयविचारदिशेषात् प्रतियोग्या(य)न्वयत्वार्थं
बोधनविरततया शक्तीनामप्यनन्त्यव्यवहारप्रवृत्त्यात् क्रियावामान्वयान्वित एव कारके
कारकपदानां कारकतामान्वयान्वितायामेव च क्रियायां क्रियापदानामन्वयव्यतिरेकानुसारस्य
सम्बन्धस्य गद्व्यात् सम्बन्धावधारणे वाभिधानात् सामान्यान्वयाभिधानितैव पदानां
शुक्ता, न पुनर्विशेषान्वयमभि- (97a) धायिता । तेन वाक्यार्थप्रतीतिरनुपपन्ना,

यद्यपि वाक्यान्तरप्रयुज्यमानान्यपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेन तान्येवैतानि पदानि निश्चीयन्त इति पदार्थान्तरमात्रेणान्वितः पदार्थः सङ्केतगोचरस्तथापि सामान्यावच्छादितो विशेषरूप एवासौ प्रतिपद्यते, व्यतिपक्तानां पदार्थानां तथाभूतत्वादित्यन्विताभिधानवादिनः । तेषामपि मते सामान्यविशेषरूपः पदार्थः सङ्केतविषय इत्यतिविशेषभूतो वाक्यार्थान्तर्गतोऽसंकेतितत्वाद्वाच्य एव यत्र पदार्थः प्रतिपद्यते तत्र दूरेऽर्थान्तरभूतस्य 'निःशेषच्युते'त्यादौ विध्यादेश्चर्चा ।

विशेषान्वयरूपत्वाद्वाक्यार्थस्यैवत आह यद्यपीति । प्रत्यभिज्ञायत एवेदमिति प्रत्यभिज्ञा ज्ञानम्, तद्रूपेण प्रत्ययेन । तान्येवेति न पुनर्भिन्नानीति । सङ्कटं 'विधा शब्दा भिद्यन्ते रूपतः स्वरतोऽर्थतथेति ।' परिहरति तथाऽपीति । सामान्यावस्थित(च्छादित) इति—प्रतियोग्यन्वयप्रकारयोः साधारणरूपेणोपस्थितेः । प्रतिपद्यते तत्त्वभिधीयते । प्रतिपत्तौ हेतुमाह—व्यतिपक्तानामिति मिलितानां पदान्तरसन्निधापितैः पदार्थविशेषैरन्वितानां विशेष एव पर्यवसानात्, तदतिक्रमेऽनुपस्थितकल्पने च प्रमाणाभावादिति भावः । उपसंहरति इतीति । अन्वितैरेव पदार्थैरन्वितानामेवाभिधानमिति ये यदन्ति तेषामप्यस्ति सामान्यविशेषरूप इत्यनेनाश्रित (इत्यनन्वितः ?) सामान्यरूपः, स्वार्थस्तु विशेष रूपः । शोशब्दो हि स्वार्थमनगत्विशेषगुणक्रियासामान्यान्वितमभिधत्ते । एव क्रिया पदमपि । अतिविशेषभूत इति—विशेषावयवरूपः स्वयमेव चेदवाच्यस्त्विह निषेधादौ वाच्यविध्यादिरूपव्यञ्जनमर्थ' प्रति वा कस्याऽभिधाय्यापारस्येत्याह तत्र दूर इत्यर्थान्तर-

- 21 शाब्दिकोनामयं नथोऽनङ्गारविदेरुप्रस्ताधेऽतिवरा सोपयोग इति शास्त्रेऽस्तिप्रत्यक्ष साध्याज्यम् । तत्र रूपभेदेन शब्दभेदस्वीकारपक्षस्तु यन्नसिद्ध एव । स्वरतोऽर्थभेदस्य निदर्शनानि वैदिकमन्त्रेष्वभिधायिताभ्ये हपके लौकिकव्यवहारे च काफादिसङ्कटतया सप्रक्रियाणि । अर्थतो भिन्नानां शब्दानामभिधानकोपेयु व्युत्पत्तिः शिष्य शिष्टानुशासनात् । काव्येषु च ततो वैचित्र्याधायकत्वं श्लेषादि-कारणमभ्युपगमनोपयोगे । द्वितीयोक्तां द्वितीयतृतीयकक्षबोरनयोरुपनिबन्धः । तयाणामेव शब्दभेदानां व्यञ्जनायां साधूपयोगः । प्रथमस्य पर्यायभेदमात्र-भिन्नस्य हर-नव-कपालिप्रभृतीनामन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यवस्थितिष्वतुर्थे पथम उज्जासे च सोदाहरणं निदर्शिता । द्वितीयस्य प्रयोगोऽल्पीयानपि काव्ये न विरल इति द्वितीयोक्त्यामटीकायां सूचितः । तृतीयस्याभिधाऽऽदिनियन्तणकृते बहुल एवावकाशः ।

अनन्यतोऽर्थोऽभिहितान्वये, पदार्थान्तरमात्रेणान्वितस्तु न्वयतामिधाने, अन्वित-
विशेषस्तु वाच्य एव इत्युभयनयोऽप्यपदार्थ एव वाक्यार्थः ।

यदप्युच्यते 'नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्पन्ते' इति, तत्र निमित्तत्वं
कारकत्वं प्रापकत्वं वा ? शब्दस्य प्रकाशकत्वात् कारकत्वम् । प्रापकत्वमु-
ज्ज्ञातस्य कथम् ? ज्ञातत्वञ्च सङ्केतेनैव । स चान्वितमात्रे । एवं च निमित्तस्य

वाचोयुक्तिरेव । साक्षाच्छब्दस्यापारविषयत्वसम्भावना परिहरणीयेत्याह—अर्थान्तर-
भूतस्येति—तदेतत् सामान्यान्वयामिधानस्यापि (वादि) नोक्तम् । विशेषान्वयामिधान-
वादिनस्तु विशेषान्वयेऽप्याकाङ्क्षासन्निधियोग्यनोपाधिपशेनानन्त्यस्य भिचारोपपत्तिरित्याह-
सम्बन्धग्रहणं सुखरमिति तदभिधायितैव पदानां युक्तेत्याहुः । तथाचोक्तम्—आकाङ्क्षा-
सन्निधिश्रावणयोग्यार्थान्तरसङ्गतान् । स्वार्थानाहुः, पदानोति व्युत्पत्तिः राष्ट्रता यदा ॥
ज्ञानन्यव्यभिचारस्या तदा दोषो न कश्चन ॥ अतएव प्रत्यभिज्ञाविरोधो नास्ति । यच्चानन्त-
शक्तिरूपेण स्यादित्याशङ्कितं तदपि न, एकदैराकाङ्क्षितसन्निहितयोग्यान्वितस्वार्थामिधान-
शक्त्या प्रतियोगिभेदेन चक्षुरादीनामेव कार्यभेदोपपत्तेः । यथैकमेव दर्शनशक्त्या चक्षुर्घटादि-
प्रतियोगिसहायभेदानानाज्ञानानि जनयति तथा राष्ट्रोऽपि प्रतियोगिभेदादिति । किञ्च क्रिया
कारकत्वभावालोचनयाऽपि कारकमात्रेणान्वये सिद्धे यथा सामान्यान्वयामिधायिता शब्दस्याक्तो-
क्रियते । तस्माद्विशेषान्वयामिधानमेव श्रेयः^{२२} । एवञ्च यद्यपि विशेषरूपतया वाच्य एवैषां
वाक्यार्थस्तथापि देशकालकारकविशेषोपपत्त्यनवरादुत्पत्त्यमानतात्कालिकक्रियासमर्गः शेषरूप-
पूर्वोपरिचितोऽपि विशेषभूतोऽयमर्था विशेषान्वयामिधानेऽप्यवाच्य एव प्रतीयत इति भावः ।
एवञ्च सामान्यान्वयामिधानं विशेषा-(१४२) न्वयामिधानं वाऽस्तु, उभययोऽप्यन्वयतामि-
धानपक्षे व्यङ्ग्यतमं (सागर्थं) प्रत्यभिधायी [न] सम्भावनाऽपि प्रमरतीति भावः ।
मत्तद्वयमुपसंहरति अनन्यत इत्यादि ।

योऽपि दिवाभोजनाभावविशिष्ट, पीनत्वानुम(मि)तराशिर्भोजनवदुपपत्त्यमर्थः प्रति-
व्यापारान्तरमन्तरेण ध्रुतवाच्यस्य निमित्तभावः कल्पते तन्मतमुद्गाह्य निराकरोति—
यदप्युच्यते^{२३} इति तदप्यविचारितामिधानमिति मङ्गति । तदेतदेव विदुषोति

२२ 'निर्दिशेय' न सामान्य भवेच्छब्दविषाणवदि'ति न्यायाधरणमतं गतिः ।

२३ 'यदप्युच्यते' 'ये स्वभिदपती'ति पक्षद्वयं संकलय्यैव दशरूपकावलोककृतां वाक्य-
निर्णयाख्ये निबन्धे मतपोषणम्—'अनिच्छेत् स्वाभिधानं वाक्यमर्थान्तराश्रयम् ।

नियतनिमित्तत्वं यावन्न निश्चितं तावन्नैमित्तिकस्य प्रतीतिरेष कथमिति
'नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्पन्ते' इत्यविचारिताभिधानम् । (ध्व. आ.
लो. १८-१९ पृ: ३:)

ये त्वभिदधति 'सोऽयमिपोरिव दीर्घदीर्घतरो' व्यापारः' इति 'यत्परः शब्दः
स शब्दार्थः' इति च 'विधिरेवान्न वाच्यः' इति, तेऽप्यतात्पर्यज्ञास्तात्पर्यवाचो-
युक्तर्ध्वानामिष्याः । (ध्व. आ. लो. १८ पृ: ३:) तथाहि 'भूतभव्यसमुच्चारणे

तल्लेखादि । शब्दो हि न कुलालवद् घटप्राथम्यं करोत्यपि तु प्रदीपवद् प्रकाशयति ।
हापकोऽपि न चक्षुरादिवदज्ञातः, अज्ञातस्य तस्याज्ञापकत्वात् । एवञ्चेति—तद्वैतस-
व्यपेक्ष एव शब्दः स्वव्यापारमारभते न तु स्वभावत एवेति व्यवस्थितो यत्तैवास्य तद्वैत-
स्वावन्मात्रस्य प्रतिपत्तिर्याग्या, न पुनश्चतुर्थकत्वापातिनोऽर्थान्तरस्येति । यदि तु पूर्वसद्वैत-
मदण्यत्कृतस्य प्रतिमानवत्तत्वा प्रतिपत्तिर्नवतीत्यनेन कमेण निमित्तनैमित्तिकमात्रोऽभिधीयते
तदैतदज्ञीक्रियत एव, व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः प्रत्युपायतया शब्दार्थयोः प्रथममुपादोयमानत्वात् ।
तदुक्तं भविष्यता (ध्व. आ. ११६-११७) आलोकार्था यथा दीपशिखाया यज्ञवाजिनः ।
तदुपायतया तद्वदर्थं वाच्ये तदादतः ॥ यथा शब्दार्थं (१४८)द्वारेण वाक्यार्थः संप्रदो(ती)यते ।
वाच्यार्थपूर्विका तद्वत् प्रतिपत्तस्य वस्तुनः ॥ इति ।

अथ तत् परमुद्देश्यं यस्यासौ तत्परस्त्वस्य भावस्तात्पर्यं, शब्दस्य व्यङ्ग्यपरत्वं निविदा-
माह 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति व्यासात् । [यथा] धनुष्यता मुक्तः शरः
शस्त्रोः काचस्वङ्गामादिकं निर्भिद्यैक्यैव प्रवृत्त्या व्याप्तिपत्ते तथैव शब्दोऽपि दीर्घदीर्घाभिधा-
व्यापारेः स्वार्थाभिधानमर्थान्तरप्रतीतिय तात्पर्यतः करोतीति किमत्र व्यापारान्तरकल्पना-
वीरवेष्टेति ये वृषते तान् प्रति सादोपपरिहासमाह 'येत्विति' । तात्पर्यवाचोयुक्तिः

तत्परत्वं त्वविधान्तो तत्र विधान्यसम्भवात् ॥ एतावत्येव विधान्तिसात्पर्यस्येति
किंकृतम् । यावत्कार्यप्रसारित्वात्तात्पर्यं न तुलाभूतमिति । 'परिकल्पिता-
मिथाऽऽदिशक्तिवलेनैव समस्तवाक्यार्थावगतेः शक्त्यन्तरपरिकल्पनं प्रयास एवे'ति
मतसंक्षेपश्च दशरूपकावल्लोके । परमेतदपि विमर्शनीयं यदि तु व्यापारान्तरादपि
शब्दस्य निमित्तत्वं साध्यते तदाऽभिधालक्षणे अपि दत्तजलाजलो ह्यमिति ।

२४ एते खल्वभिधादीर्घत्ववादिनो मीमांसकैकदेशीया येषामालङ्कारिकमण्डले भट्टनायक
एव प्रवरः प्रतिनिधिः । एतन्मतोपरि लोथनकृतमाक्षेपः प्रवादपथ आपतित
इतरम् चात्राशत उद्धृतम् ।

भूतं मन्वाद्योपदिश्यते' (श. भा. ३।४।४१) इति कारकपदार्थाः क्रियापदार्थे-
नाम्नीयमानाः प्रधानक्रियानिवर्तकस्वक्रियाऽमिसन्वन्धात् साध्यायमानतां
प्राप्नुवन्ति । ततश्चादग्धदहनन्यायेन यावदप्राप्तं तावद्विधीयते, यथा
ऋत्विक्प्रचरणे प्रमाणान्तरात् सिद्धे 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति' इत्यत्र
लोहितोष्णीषात्त्वमात्रं विधेयं, हयनस्यान्यतः सिद्धे, 'दग्मा जुहोति' इत्यादौ
दध्यादेः कारणत्वमात्रं विधेयम् । कचिदुभयविधिः कचिद्विधिरपि, यथा—
'रक्तं पटं चय' इत्यादावेकविधिद्विविधिविधिविधौ । ततश्च यदेव विधेयं
तदेव तात्पर्यमित्युपात्तस्यैव शब्दस्यार्थं तात्पर्यं, न तु प्रतीतमात्रे ।
एवं हि 'पूर्वो धावती'त्यादावपराद्यर्थेऽपि कचित्तात्पर्यं स्यात् ।

वाचकत्वम् । देवानां प्रियाः परावः पश्या अलुक् (पा. ६।३।२१ वाः) । तथाहीति
तेन युद्धिस्थेन प्रकारेणोपपाद्यते ह्येतदित्यर्थः । मिदं परार्थत्वादप्रधानं, साम्यं त्वपरार्थत्वात्
प्रधानम् । न च गुणप्रधाने(न)भावमन्तरेण वाक्ये पदानां समन्वयो भवति । तत्र
साध्यत्वात् प्रधानं क्रिया, सिद्धत्वादप्रधानं कारकाणामर्थः । एवञ्च परिनिष्पन्नरूपत्वादात्म-
लाभनिरपेक्षस्य सिद्धात्मनः साधनभावो घटते, न तु कृत्रिमपरोक्षस्येति । यद्यपि कारकपदार्थाः
मिद्धात्मानस्तथापि कुर्वन् कारकं नाकुर्वन्, इतरथा प्रधानक्रिया प्रति तस्यानुकूलत्वादित्याह
भूतेत्यादि^{२५} । न तत्त्वमस्तस्यैव वाक्यार्थस्य साध्यसाधनभावान्नयसिद्धस्यापि साध्य-
मानता (११९) ऽप्यवसीयते । अतएव प्रथमदाहेऽदग्धस्य भागस्य दहनाय पुनर्दाहो यथा
तथा च [य]दग्धतोऽनधिगतमिद्विकं तत्रैव भगवती तात्पर्यशक्तिर्विशिष्टे, कचिद्विशेषणमात्रे,
कचिन् कारकमात्रे, कचिद्विशिष्टे यथा लोहितोष्णीषादिषु । यदि पुनः प्रतीतिमात्रे तात्पर्यं

- २५ 'भूतमन्ये'ति मीमांसान्यायस्य विशद्विषयं मीमांसानयविशारदेन शोधनेन
न कृतमित्यसम्भवमेव मन्वमानैरस्माभिरत्र खल्वो मन्वधातः शङ्क्यते । मीमांसक-
नये क्रियैदंपर्यादाक्यस्य क्रियाप्राधान्यम् । यदाहुः—'साकाङ्क्षावयवं भेदे
परानाकाङ्क्षाशब्दकम् । क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्यं वाक्यमप्युच्यते' इति, गुणवदिति
क्रियाकारकविशेषयुक्तम् । भूतं द्रव्यं भव्यं क्रिया निर्वर्तयतीति द्रव्यस्य गुणभूतत्वात्
क्रियातोऽदृष्टवानुगमो हि वाक्यविदा मतः ।

येषु 'विषं भक्षय मा चास्य गृहे भुङ्क्थ्याः' इत्यत्र 'एतद्गृहे न भोक्तव्यम्' इत्यत्र तात्पर्यमिति स एव चान्यार्थ इत्युच्यते, तत्र चकार एकवाक्यता-सूचनार्थः, न चार्यातवाक्ययोर्द्वयोर्ल्लाङ्घिभाव इति विषभक्षणवाक्यस्य सुहृद्वाक्यत्वेनाङ्गता कल्पनीयेति विषभक्षणादपि दुष्टमेतद्गृहे भोजनमिति सर्वथा 'माऽस्य गृहे भुङ्क्थ्याः' इत्युपात्तशब्दार्थ एव तात्पर्यम् ।

स्यात्तदाऽतिप्रसन्न इत्याह एवं हीति । आदिपदात्त पारावार-हस्त-दीर्घादयः साक्षेणा दृष्टव्याः ।

नन्वेवं विषं भक्षयेत्यादौ विधेयत्वेन युतत्वाद्विषभक्षणेऽपि तात्पर्यं स्यात्, अतोऽत्र का गतिरित्यत आह यत्त्विति । अत्र प्रकरणात् सुहृदि वक्तुं विषगन्तव्यनिर्णयस्यानुपपत्तेः, 'निष्कामत्त गान्धर्वे'तिवत् वाक्यद्वयमित्यादयत्र चकार इति । तदिह विषं भक्षयेत्येतावति न विभ्रान्तिः, किं तर्हि माऽस्य गृहे भुङ्क्थ्या इत्यत्र, आख्यातार्थस्य माध्यस्तभावस्य प्राधान्यमपराधत्वात् । न च प्रधानयोर्नपसर्जनयोरेव वा सम्बन्धो घटते, निधोऽनपेक्षत्वा-दित्युक्तमेव । अतथैकवाक्यताद्योतकवकारपलादयस्यमत्र गुणप्रधानभावः कल्पनीयः । ततभाष्यार्तं साव्ययकारकमविरोधं वाक्यमत्र पुरुषाभितर्कल्याऽऽहपाठपदाशङ्का-निरासार्थम्^{२६} एकतिष्ठित्वादि (पा. २।१।१ भा. वा.) वार्तिककारस्तत्त्वानुसारेण^{२७} । विषभक्षयेत्यस्य स्वरूपावस्थितौ प्रधानार्थत्वासिद्धेः 'कृदभिहितो (१११) भावो द्रव्यवत् प्रकाशनानः क्रियया समवायं गच्छति, तिष्ठति' इति (म. भा. १।१।६७)

- २६ नामादीनामाख्याततो वैलक्षण्यं मीमांसानयेऽपि प्रकटितम्—येषां शब्दा-
नामुच्चारणोत्पत्तौ स्वे अर्थे प्रयुज्यमानानां रूपानुपलभ्यते, यत्र गुरुदुत्पत्तौ
कालान्तरे तिष्ठति, न क्रियेष्टोत्पत्तमार्तं विनश्यतीत्यर्थः, तानि नामानि (श.
भा.).....येषां तु शब्दानामुच्चारणोत्पत्तौ स्वे अर्थे प्रयोगो न विद्यते
(प्रयोगकाले येषामर्थो नोपलभ्यत इत्यर्थः), तान्याख्यातानीति शास्त्रं भाव-
शब्दान् पर्यायशब्देनोपदिशति । कथं पर्यायशब्दता भावशब्दानाम् ? यत
एषां विभक्तय आख्यातिक्रम इत्युच्यन्ते (श. भा. २।१।४४) । वैयाकरणानां
वाक्यलक्षणान्तुभ्यः इतिपूर्वद्विषयानुसृतम् ।

- २७ अर्थैक्यादेकं वाक्यमित्यादि पूर्वमीमांसानुसृष्टानुवायित्वं महाभाष्यवार्तिकस्येति
सोकाहृत् । 'एकशब्दः समानवचनो न तु ब्रह्मवाचनो'ति कैयटः ।

यदि च शब्दधृतेरनन्तरं यावानर्थो लभ्यते तावति शब्दस्याभिधेय व्यापारः, ततः कथं 'ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः', 'ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी', इत्यादौ हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम् । कस्माच्च लक्षणा, लक्षणीयेऽप्यर्थं दीर्घदीर्घतराभिधा-
व्यापारेणैव प्रतीतिसिद्धेः । किमिति च धृति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-

भाष्यवचनात् कि(ङ्)द्वाच्यत्वेन गुणभावो गुणानाद्य यत् प्रधानभूतं तदेव कथं नाम विशिष्टं प्रतीयतामित्येवमर्थमुपादानादनयोः परस्परमुपकार्योपकारभावेनावस्थानादेतद्वृद्ध्यहोजन-
स्यासन्तमकरणोयत्वे तात्पर्यं पर्यवस्यतीत्याह इति सर्वथेति । एवं वाक्यानामपि परस्परमुपमानोपमान-(मु)मानोपमेय (भावादिभिरिवादिशब्दप्रयोगे मुक्तकमन्दानितकानिष्ठे-
(दिष्टे) कार्या(र्था)भावो द्रष्टव्यः ।

अथ केवलाभिधाव्यापारवादिनं प्रति दूषणान्तरमाह यदि चेति । 'ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः' इत्यादि वाक्यभ्रवणानन्तरं ये हर्षादय उत्पद्यन्ते ते वाच्या इति तेनाधिनाऽभ्युपगतम्, यतोऽमी वाक्यार्थप्रतिपत्त्या क्रियन्ते" । न च शब्दस्य कारकत्वं, ज्ञापकत्वास्य । अतः शब्दोऽत हर्षादीन् प्रति तद्व(रोः) कुसुमविकाशान् प्रति कुलात्तादि च (कुटारादिवत्) कारणकारणीभूतः । यदि चैयामपि शब्दत्वमभ्युपगन्तव्यं तदा शब्दादेव केवलात् सकलार्थप्रतिपत्तिनिष्पत्तेः धृतार्थापत्त्यादिप्रमाणान्तराङ्गीकरणमपि कथा स्यात्" । एवमाभिधेयैव कोटीकृतत्वाद्वितीयकल्पापातिन्या लक्षणाया अप्यङ्गीकारे [न] विशेषं पर्यायमस्मादयानान् पृच्छति कस्माच्चेति । किञ्च यदि दीर्घदीर्घाभिधेय व्यापारस्तदा (१००१) धृत्वादिविनीयम्, धृत्वादिवलाघलयेति कियाऽपि वाक्यार्थविशेषप्रतिपत्तिहेतु-

२४ 'तद्भूतानां क्रियाऽर्थेन समाश्रयोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वादिति' पूर्वमीमांसासूत्रमलो-
पयोगि । शब्द एष वेद इव लोकेऽपि प्रतिपत्तिनिमित्तमिति नाभिधाव्यापारवादिन
आशयः ।

२५ 'निमित्तेषु सङ्केतः, नैमित्तिकस्तत्सामर्थ्यः सङ्केतानपेक्ष इति चेन्, पश्यत धोत्रिय-
स्यानुवाक्यतत्पुद्गेकृत्तकौरालम् । योऽश्वतो पर्यन्तकक्षाभागार्थः प्रथमं प्रतीतिपथमव-
तीर्णस्तस्य पश्चात्तनाः पदार्था निमित्तमाव' गच्छन्तीति नूनं भीमांसकस्य
प्रणीतं प्रति नैमित्तिकत्वमभिगतमिति लोभने दीर्घदीर्घतराभिधानपक्षं समर्थय-
मानानां मन्त्रायकप्रमुखानां मतेऽग्नितिः सोषाहासोत्प्राभं दर्शिता । 'भूतभग्न्य-
णमुपारणे भूतं भग्नयोपदिश्यते' इति वचनतो 'यावत्कार्यप्रमास्तिवातात्तात्पर्यं

समाख्यानां पूर्वपूर्ववलीयस्तृमित्यन्विताभिधानवादेऽपि विधेरपि लिङ्गं व्यङ्ग्यत्वम् (भव. आ. लो. १: ५: द्र:) ।

भेदद्वयमताऽपि न स्यात्, एकनिष्पत्तेः सर्वेषां समत्वप्रसङ्गादित्याह किमिति चेति । तत्र द्वितीयान्तं पदं श्रुतिस्तृतीयान्तमपीति । नायः (नात्रा ?) पदार्थं सामर्थ्यं लिङ्गम् । एकार्थपरः पदसमूहः म(त्तं)इत्यर्थमभिदधति पदानि वा चाप्ययम् । कर्तव्यस्यैतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षा प्रकरणम् । यथासंख्यं स्थानम् । यौगिकं नाम समाख्या । तैः प्रधाने-
ऽश्रव्योपपादनं ध्रुवादिगिनियोगः । तत्र ध्रुवितो यथा दर्शपीर्णमासयोः 'ग्रीहीनवहन्ती'त्यादि । अत्राप्यस्यैत ग्रीहीणां विनियोगो द्वितीयाप्रतिपादित इति धीतः । तथा 'पशुना इदं यजेते'-
त्यस्य पशुनेति तृतीयाध्रुवाः रुदयामे पशोरङ्गनावः प्रतिपाद्यते । लिङ्गतो यथा 'बहिर्देवसदनं दामो'त्यस्य सवनलिङ्गादनेन मन्त्रेण बर्हिं'पि लूनीयादिति प्रतीयते । वाक्यतो यथा 'श्वेतं ध्यागमालभेत' । अत्रैकनाकयोपस्थानात् श्वेतगुणाख्यच्छागावच्छेदकत्वेन कियाऽङ्गभावो गम्यते । प्रकरणतो यथा 'समिधो यजति', 'तनूनपातं यजति', 'हुहो[बर्हि]र्यजति', 'स्तादाकार' यजतो'त्यादि प्रयोजनानां [प्रयाजानां] दर्शपीर्णमासप्रकरणपठितानां तदङ्गत्व-
मवगम्यते । स्थानतो यथा भार्जनपथमपैणोपस्थानजपहोमादिस्थानेषु पठितानां (100b)
मन्त्राणां यथाक्रमं तत्त्वैवाङ्गमायो भवति । ध्रुवादयश्च क्वचित् समस्ता क्वचिद्वास्ता एव विनियो-
जयन्ति । समस्ता यथा—अनेन कल्याणि करे एहीते महाकुलीनेन महीव सुवी । रत्नानुविद्धा-
गुणभेद्यताया दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः॥ (र.व. ६।६३) व्यस्ता यथा—म स्रक्षिगव्राणसहः
मतां गस्तत् कार्मुकं कर्मसु यस्य शक्तिः । वदन् द्वयीं ययकलेऽर्धजाते करोत्यसंस्कारहतामियोक्तिम् ॥
(वि. अ. ३।४८)^{३०} 'ध्रुवादीनां समावाये पारदोर्बन्धमर्थविप्रकर्षादि'ति (जै. सू. ३।३।१४)
अत्रादिबलावलयः । तत्र लिङ्गापेक्षया श्रुतेर्वलीयत्वं यथा 'ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इत्यादि-

- न तुलाश्रित'मितीदरेः स्वीकृतस्य दीर्घतरतात्पर्यस्येवास्य शक्तिर्विस्तृता । व्यङ्ग्या-
श्रितेऽर्थे पुनः सद्य एवार्थप्रतिपत्तिर्नोपदेशकालापेक्षा । प्राचीनास्तुल्यतादयो वाच्यमेव
रमप्रत्ययं स्वीकृत्यन्ति । यत्तु प्राक्प्रदर्शितनये भीमांमकसिद्धान्तव्यावर्तनन्तदपि
ग्रन्थकृतोद्घाटितमेव । तेयामैव शास्त्रासन्नतदीर्घत्व्यं समर्थितं स्यादिति बाशयः ।
- ३० अयमंशोऽप्यान्तस्यो ग्रन्थान्तरस्यो वा लिपिकरानवधानपरादस्य स्थापितः स्यात् ।
अज्ञातप्रकाशोऽष्टमप्रकाशोऽस्य प्रसङ्गस्य विवेचनमस्ति । तन्मूल एव वाऽस्यावधारः ।
तथात्वेऽप्यवतरणिकारूपस्य ग्रन्थांशस्य पातोऽत्र स्यात् ।

किञ्च 'कुरु कचिम्' इति पदयोर्वैपरीत्ये काव्यान्तर्वर्तिनि (१३४) कथं दुष्टत्वम् ? न ह्यवास्तव्योऽर्थः पदान्तरैरन्यत्र इत्यनभिधेय एवेत्येवमाद्य-परित्याज्यं स्यात् । यदि च वाच्यवाचकत्वव्यतिरेकेण व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो नाभ्युपेयते तदाऽसाधुत्वादीनां नित्यदोषत्वं कष्टत्वादीनामनित्यदोषत्वमिति विभागकरणमनुपपन्नं स्यात् । न चानुपपन्नम्, सर्वस्यैव विभक्ततया प्रतिभासाद्वाच्यवाचकभावव्यतिरेकेण व्यङ्ग्यव्यञ्जकताऽऽश्रयणे न व्यङ्ग्यस्य यहु-विधत्वात् कचिदेव कस्यचिदेवौचित्येनोपपद्यत एव विभागव्यवस्था ।

बलादत एन्द्रया घृणा (श्रु. सं. २।६।११) इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यलक्षणाक्षिप्तादिन्द्रोपस्थाने विनियोगो गार्हपत्यमिति द्वितीयाभ्रूया बाध्यते । तेनैन्द्रयाऽपेक्षितया गार्हपत्यस्यैवोपस्थानं भवति । एवमितरतापि पारदौर्वल्यात् पूर्वपूर्वपक्षोयस्तु द्रष्टव्यम् । तदिह निमित्ततावैचित्रयमेव समर्थम्, अन्यथा मुह्यताल्लक्षणकस्यापि न भेदः स्यात् । तदित्यमेवंविधत्वाप्रमितता-विचित्त [वैचित्र्य]मनुमन्यसे [चेत्] तर्ह्यस्मन्नये कः प्रद्वेप इत्युपमंदरति इत्यन्यताभिधानवादेऽपीति ।

विध न केवलमस्माभिरेव महदयहृदयाङ्गादि काव्यमागोपयुज्यमानं व्यञ्जकत्वमाश्रितं यावदन्विताभिधानवादिभिरपि रममाणानपेक्ष (१०।१) काव्याश्रितसङ्केतविशेषमात्रविङ्कि-रभ्युपगतमिति दर्शयति किञ्चेति । 'कुरु कचिमुशीना हठा'दित्यादी^{३१} पदद्वयव्यञ्जना-भ्ययने कारमोरकादिभिरतात्प्रायः (रसभ्यास्तादः) स्मर्यत इत्येवंविधा या हेयता सा न स्यात्, तस्यार्थस्यानभिधेयत्वेन प्रतोलविपरतात् । अपरस्य मन्त्रेण हेया इत्यसाधुत्वादयो नित्याः, विपरभेदेन हेयोपादेयत्वात् । धृतिदुष्टार्थदुष्टादयस्तु नित्याः । व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावाभावेण कथं विभागोपपत्तिरिति चेदताह—व्यङ्ग्यस्येति । तथाहि ये कथादयः शृङ्गारे दुष्टास्त एवौचित्याद्भोक्तृतादायुपादेयाः । ततः शृङ्गारे हेयस्य जुगुप्सादाविपरदार्थस्योपादेयत्वं बीजगुणवृत्तिप्रतिद्वमेव । रीद्रे यथा—'स्त्वानावनदपनशोणितशोणपाणि'रिति (वे. सं. १।२१) ।

- ३१ एतथानिपाव्यतिरिक्तं व्यापारान्तरं नाम्नीनि मतस्यापेक्षपरं दूषणं कारमोरकैरेवा-र्थाश्रितमिति मत्तमोक्षातेऽश्लोकादोपविचरणे सूचितमस्माभिः । 'कुरु कचि'मिति कस्यापि श्लोकस्यांशः । रतोश्चरेणोक्तद्वयादि 'उशीय गगने दूर' पल्लवादा-मरवेष्टितः । अयमुत्पद्यते पत्नी ततोऽन्यैव कचिं कुरु' इत्युदाहरणं दत्तम् ।

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ॥६३५॥ (कु. म. ५.१७१) इत्यादौ पिनाक्यादिपदवैलक्षण्येन किमिति कपाल्यादिपानां काध्यानु-
गुणत्वम् ? (व. जी. १७ पृ.)

अपि च वाच्योऽर्थः सर्वान् प्रतिपत्तुन् प्रत्येकरूप एवेति नियतोऽसौ ।
न हि 'गतोऽस्तमर्क' (भा. का. अ. २.२७) इत्यादौ ॥१३६॥ वाच्योऽर्थः
कचिदन्यथा भवति । प्रतीयमानस्तु तत्तत्प्रकरणवत्प्रतिपत्तुादि-
विशेषसहायतया नानात्वं भजते । तथाहि 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यतः सपत्नं
प्रत्यवस्कन्दनावसर इति, अभिलक्षणमुपकम्यतामिति, प्राप्तप्रायस्ते प्रेषानिति, कर्म-
करणाद्विद्यतामह इति, सान्धरो विधिरुपकम्यतामिति, कूरं मा गा इति, सुरु-
भयो गृहं प्रवेद्यन्तामिति, सन्तापोऽधुना न भवतीति, विक्रयवस्तूनि संहियन्ता-
मिति, नागतोऽद्यापि प्रेषानित्यादिरनवधिर्व्यङ्ग्योऽर्थस्तत्र तत्र प्रतिभाति ।

शान्ते यथा—उत्तानोच्छ्रूनमगृह्णामादितोदरसिन्धे । त्रेदिनि स्त्रीत्रणे सकिरकृगेः कस्य
जायते (२६६ श्लो.) ॥ कव्ये यथा—नवपल्लवमंस्तरेऽपि ते मृदु दृष्टे यदज्ञमपितम् ।
तदिदं विवद्विष्यते कयं वद वामोह चित्ताऽधिरोहणम् ॥ (रघु. ८.५७) इति ।

एवम शब्दविशेषाः कचिद्विषये चारवः कचिदचारवो यथा 'मात्स्यानुलेपनादयः शृङ्गारे
चारवो भीमन्ते पुनरचारव' इत्यादि यदुक्तं दर्शितं (भा. वि. का. अ. सा. स. ५.६१-६६)
तदप्यस्य रसस्यैव ते व्यञ्जका अस्य च नेति व्यञ्जकापेक्षया व्यञ्जकभाव एवान्वयः (१०१b)
अतिरेकाभ्यामुपपादितः (तया) । अत्रापि वैजाख्याद्विप्रतिपन्नं लक्ष्यसन्दर्शनेन निरुत्तरीकरोति—
द्वयमित्यादि । पूर्वं समागमेन कनैका शोचनीयता प्राप्ता सम्प्रति तु समागमप्रार्थनया
द्वयमित्यर्थः । तदिह कालेन सकलासञ्जलनिधानत्वं निन्दिताचारनिरुत्तरादिव्यवृत्त्यर्थे ।
एतो यस्य दर्शनस्पर्शनगम्भायणादिकमपि गर्हितं तस्य समागमप्रार्थनया शोचनीयता-
प्रक्षयमानोपमाना कला विवक्षितार्थस्य कामपि कामितमुन्नीतयतीति कपालिवदस्य
व्यञ्जकाध्व्येव सैलक्ष्ण्यम् ।

किन्तु (किञ्च) तद्विषययोर्वाच्यव्यञ्जपदोरेकत्वानेकवक्तृत्वोऽपि भेदोऽस्तीत्याह—अपि चेति ।
न च प्रकरणादिनञ्जणप्रमाणान्तरानुपगमेनात्मलाभादस्य शब्दत्वहानिः स्यादिति वाच्यम्,
प्रमाणान्तरविनिवृत्तस्य कश्चिच्छब्दव्यापारविषयत्वहानिं प्रत्यनिमित्तत्वात् । इतरथा
वाच्यरूपतिपादितेऽर्थे सत्योऽर्थं न चेति निश्चयार्थमात्रोक्तत्वादिप्रमाणान्तरानुपगमेन सम्यक्-
प्रतीतो क्रियमाणायां तस्यापि वाच्यस्योक्तप्रमाणान्तरविषयत्वसङ्कावाच्छाब्दत्वं न स्यात् ।

वाच्यव्यङ्ग्ययोः 'निःशेषे'त्यादौ निषेधविध्यात्मना—

मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्यादमुदाहरन्तु ।

सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत सरस्मेराविलासिनीनाम् । १३७।

(म. श.)

इत्यादौ संशय-शान्त-शृङ्गार्यन्यतरगतनिश्चयरूपेण,

कथमग्रनिप द्रष्टुं यन्निशातासिधारा-

दलतगलितमूर्ध्ना विद्विषां स्वीकृता श्रीः ।

ननु तव निहतारेरप्यसौ किं न नीता

त्रिदिवमपगताङ्गैर्वह्म क्रीर्तिरेभिः ॥१३८॥

इत्यादौ निन्दास्तुतिवपुषा स्वरूपस्य, पूर्वपञ्चाङ्गावेन प्रतीतेः कालस्य, शब्दा-
धयत्वेन शब्दतदेकदेशतदर्थवर्णसंघटनाधयत्वेन चाधयस्य, शब्दानुशासन-
ज्ञानेन प्रकरणादिसहायप्रतिभानैर्मैत्र्यसहितेन तेन चायगम इति निमित्तस्य,
योद्धृमातृविदग्धज्यपदेशयोः प्रतीतिमातृचमत्कृत्योश्च करणात् कार्यस्य,
'गतोऽस्तमक' इत्यादौ प्रदर्शितनयेन संख्यायाः,

कस्त य न दोइ रोसो ददृष्टण पिआइ सव्वणं अइरं ।

सभमरपउमग्घाणि धारिअयामे सहसु एण्हिं ॥१३९॥ (गा स वे ८८९)

तदित्यमुपपादितमपि भेद शिष्यागामेकप्रपञ्चेन हृदि निवेशयितुं स्वरूपकालाभय-
निमित्तकार्यसंहयभेदतो दर्शयति—वाच्यव्यङ्ग्ययोरिति । यचेतावताऽपि (१०२३) भेदो
न स्यात्तदा नीतानीतादौ (नीलपीतादौ) भेदो न स्यादिति सङ्गतिः । तत्र
विधিনিषेधो सन्देहनिवर्त्य निन्दास्तुती च परस्परभिन्नस्वरूपे बालस्यापि सुप्रसिद्धौ ।

मात्सर्येत्यादि—आर्यास्त्वार्थविचारकुशलपियः । स्मरेण स्मेरा विलासिन्य-
स्तासामिति प्रथम वाच्यः प्रतीयते पञ्चाश चतुर्थकृष्णापाती व्यतय इति वाच्यं प्रति शब्द
एवाश्रयः, परं प्रति शब्दस्तदेकदेशादिषु । शब्दशामनं व्याकरणमर्थशामनं भीमांसा ।
एतद[शब्दा]वगमादेवाग्रिमः, चरमस्तु नैवमित्याह प्रकरणादीति । प्रतिभा हि भगवत-
स्तुतीयं चक्षुः । 'येन माष्ठात्करोत्येव भावास्त्रैकाल्यवर्तिनः' (तत्त्वोक्तिरञ्जनेन. व्य. विः
२।१।१८, ८.) न चात्र शब्दानुशासनज्ञानेन विदग्ध' सहृदयचक्रवर्तिन' [स्यात्] ।
चमत्कृतितिरास्त्रादप्रधाना बुद्धिरित्यर्थः । [अ] मरुयो भेदस्तूदाहृतिद्विरा स्वयंशुन्येय
इत्याह गतोऽस्तमित्यादि । कस्त येति—एव वा न भवति अनीर्णालोरपि रोषो

इत्यादौ सखीतत्कान्तादिगतत्वेन विषयस्य च भेदेऽपि यद्येकत्वं तत् कचिदपि नीलपीतादौ भेदो न स्यात् । उक्तं हि “अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्ध-धर्माभ्यासः कारणभेदश्चे”ति ।

वाचकानामर्थापेक्षा व्यञ्जकानान्तु न तदपेक्षत्वमिति न वाचकत्वमेव व्यञ्जकत्वम् । किञ्च ‘वाणीरकुडंग’ इत्यादौ प्रतीयमानमर्थमभिव्यज्य वाच्यं स्वरूप एव यत्न विश्राम्यति तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्येऽस्तात्पर्यभूतोऽप्यर्थः स्वशब्दान-मिधेयः प्रतीतिपथमवतरन् कस्य व्यापारस्य विषयतामवलम्ब्यतामिति ।

दृष्ट्वा प्रियायाः सन्नयनधरम् । सन्नयनधराप्राणशोले वारितवामे सहस्वेदानीम् ॥ ‘कस्यानीष्या-
लोरेपि । सन्नयनधराप्राणशोले । शीलं हि कथञ्चिदपि वारयितुं न शक्यते । वारितवामा
प्रतिपिद्धकारिणो । सहस्वेदानीमुपालम्भपरम्परामित्यर्थः । तद्वर्तुसन्निधाने परपुरुष-
दृष्टाधरगोपनाभिप्रायेण सखीविषयं वाच्यं, भ्रमरेण दृष्टोऽधरो न परपुरुषेणेति सखीकृत-
समर्थनरूपो व्यङ्ग्यः पति (१०२b) विषयः । अनया विना त्वं न भवसि तत्र हीयं प्रिया
तदस्या [अ]पराबोद्धाटनं न कार्यमिति पत्युर्वैदग्ध्यै सति सहस्वेत्यपि तद्विषयम् । अथ
मया समर्पितं पुनः प्रस्टेऽङ्गे त्वया सख्यनादि न कर्तव्यमित्युपपत्तिविषयम् । प्रियायाः
सन्नयनधरं दृष्ट्वा रोषो भवति, अत्रियायास्तु दृष्ट्वा परिहासदेतुरागन्दो जायते, तदर्थो ना
युष्माकं भूदिति सपत्नीविषयम् । अत्रार्थ इदानीमेव किञ्चिद्वदति त्वं कृष्यसि, ततः पादपतना-
दिना यदि प्रार्थ्यसे तत् सहस्र शोभस्वेत्यर्थ इति सखीविषयं, नान्यथाऽस्याः सम्भावनीयमिति
प्रातिवेशिमन्त्रविषयं, युक्त्या मया संवृतोऽपराधः सत्त्वा इति स्ववेदग्ध्यव्यापनं विदग्ध-
विषयम्, अथ मया समर्पितं, पुनस्तुया सावधानया भवितव्यमिति सखीविषयमेवे”ति
(क. सं. ४२ पृ.) वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भूयान् भेदः । न च विरुद्धधर्माभ्यासकारणभेदमन्तरेण
भेदतद्भेदत्वात् सतरवान्तरं परिपटयितुमीष्टे कथितम् । एवञ्च निम्नविषयत्वाद्भिन्नरूपत्वा-
न्वानयोर्भेद एवेति स्थितम् । अथ यत् व्यङ्ग्यस्याप्राधान्येनावस्थानं तत्र वाच्यत्वेनेवासी
व्यपदेशः शुक्तो व्यङ्ग्यकस्य तत्परत्वात्, ‘यत्परः शब्दः स शब्दार्थ’ इति न्यायात् ।

वाचकनात्पर्योक्तस्य वाच्यत्वं न तु व्यङ्ग्यत्वम्, अतश्चाभिप्राय्यजनान्वापारयोरैक्यमेव
न पुनर्भेद इति यत् केनचिदादाहितं तदप्या (१०३a) कर्तुमुपपत्त्यन्तरमाह वाचकानामिति ।
पुनस्तत्पर्यवादिनं प्रति दूषणान्तरमाह किञ्चेति । यत् व्यङ्ग्यस्य गुणीभावस्तत्र शब्दार्थ-
त्वमुपपन्नं शब्दस्यातत्परत्वात्, ‘यत्परः शब्दः स शब्दार्थ’ इत्युक्तत्वात् । प्रतीयते
वाचावधौ यथा ‘वाणीरकुडङ्गे’त्यादौ (४ उः) महाकविनिबन्धे लक्ष्ये । न च विना व्यापारं

ननु 'रामोऽस्मि सर्वे' सहे' (११३श्लोः) इति, 'रामेण मियजीवितेन नु कृतं प्रेम्णाः
'प्रिये नोचितम्' (१४०) (रा. अ. अ. आ. लो. १८२ पृ.) इति. 'रामोऽसौ भुवनेषु
विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परामित्यादौ' (११०श्लोः) लक्षणीयोऽप्यर्थो नानात्वं
भजते विशेष्यपदेशहेतुश्च भवति, तद्वगमश्च शब्दाधीनतः प्रकरणादिसन्त्यपेक्ष-
श्चेति कोऽयमभिनयः प्रतीयमानो नाम ?

उच्यते । लक्षणीयस्यार्थस्य नानात्वेऽनेकार्थशब्दाभिधेयप्रतियतत्व-
मेव न खलु मुख्येनार्थेनानियतसम्यन्धो लक्षयितुं शक्यते । प्रतीयमानस्तु
प्रकरणादिविशेषवशेन नियतसम्यन्धोऽनियतसम्यन्धः संबद्धसंयन्धश्च द्योत्यते ।

न च—अस्मा एतथ णिमज्झ एतथ अहं दिअहण पलोपहि ।

मा पहिअ रत्तिअन्धअ सेज्जाए मह णिमज्झहिसि ॥१४१॥

(गा. सं. ७, ६७)

इत्यादौ विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ मुख्यार्थवाधः । तत् कथमत्र लक्षणा ?

शब्दोऽर्थमवबोधयति । एवमेदनुगम्यते तर्हि यत्र प्रकारादितिपतिनिर्धारितविशेषलान्त-
पर्यालोचनया लब्धविश्रान्तिः प्रतीयमानस्यास्त्वनावभासते तत्र ध्वनित्वमप्यस्ति कथमपलपितुं
पार्यत इति भावः ।

एवं व्यक्तयस्य वाच्यत्वे निराकृत्यास्य लक्ष्यत्वसम्भावनां निराविकीर्णशङ्कते नन्विति ।
यत् किञ्चिद्व्यपन्नपत्तेः प्रमाणमुक्तं तत् सर्वं लक्ष्यत्वेऽप्यस्ति । तथाहि—रामोऽस्मीत्यादौ
राज्यध्वंशवनवासादयो लक्ष्यन्ते, प्रत्याख्यानश्चे. (-६५ :) कृतं समुचितं कृतेण ते रक्षसा
सोऽं तस्य तथा स्वया कुलजनो धमे यथोचैः शिरः । व्यर्थं सम्प्रति विभ्रता धनुर्विदं
त्वद्व्यापदः साक्षिणा रामेण मियजीवितेन नु कृतं प्रेम्णाः प्रिये नोचितम् ॥ (रा. अ.
८ म अ.) इत्यत्र मायासीताशिररहेवदरांने 'राम'पदेन साहमेकरस्तिरस्य दुष्कृतफलभोक्तृत्व-
शोच्यजनत्वादयः, रामोऽस्ताविलस्य लोकोत्तरपौरुषत्वादय इति (१०३६) । कोऽ-
यमभिनय इति यतः शब्दो वाचको लाक्षणिकश्चेति विपश्चिद्भिर्निधित्व द्विधेवाभिदधे,
तद्व्यापारोऽन्वभिभासलक्षणासङ्गतया द्विधैव, तद्विषयोऽपि वाच्यलक्ष्यरूपतया तावामेवेत्य-
भुतपूर्वतया किंशब्दः प्ररने, नामेलस्यायां, लक्ष्यतिरिक्तो नास्त्येवेत्यर्थः ।

अथ सिद्धान्तमाह—लक्षणीयस्येति । प्रतीयमानस्तु वक्तृप्रतिपत्ति(त्वं) प्रकरणादिसामग्री-
सन्निधानाच्चास्तवतिशयलक्षणायाधिप्रभव औपाधिकः प्रपञ्चक इत्यौपाधिकत्वेन प्रवृत्तेर्न सधेति ।
अतिव्याप्तिश्चास्य दर्शयति न चेति । 'अस्मा एतथे'त्यादि वाधा प्रागेव व्याख्याता (४४ पृ.)

लक्षणायांमपि व्यञ्जनमवश्यमाश्रयितव्यमिति प्रतिपादितम् । यथा च समय-
सव्यपेक्षाऽभिधा तथा मुख्यार्थवाधादित्यसमयविशेषसव्यपेक्षा लक्षणा,
अतएवामिधापुच्छभूता सेत्याहुः ।

न च लक्षणाऽऽत्मकमेव ध्वननं, तदनुगमेन तस्य दर्शनात् । न च तदनुगतमेव,
अभिधाऽवलम्बनेनापि तस्य भावात् । न ह्योभयानुसार्येव, अवाचक्यर्णानु-
सारेणापि तस्य दृष्टेः । न च शब्दानुसार्येव, अशब्दात्मकनेत्रत्रिभागावलोक-
नादिगतत्वेनापि तस्य प्रसिद्धे —इत्यभिधातात्पर्यलक्षणाऽऽत्मकव्यापारत्रया-
तिवर्ती ध्वननादिपर्यायो व्यापारोऽनपह्नवनीय एव ।

अविवक्षितवाच्यो ध्वनिः कथं लक्षणातो भिद्यत इति चेदन्नाह लक्षणाया-
मपीति । एतेनाभयाश्रयिभावादनयोरेक्य सर्वथा न सम्भरतीत्युक्तं भवति । अथ प्रयोजन-
विषयोऽपि द्वितीयो लक्षणाव्यापार एवास्ति त्विति चेदन्नाह यथा चेति । अभिधापुच्छभूता
तच्छेषभूतेत्यर्थः ।

नापि लक्षणा ध्वनिश्चेति पर्यायरूपमित्याह न चेति । तदनुगमेन लक्षणोपजीवकत्वेन ।
यथाऽविवक्षितवाच्ये ध्वनावैतद्वेषैवास्ति त्विति चेदन्नाह अभिधाऽवलम्बनेनापीति ।
यथा विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनावर्थे तत्ति (दि) तयात्मकमेतदेवैकं रूपमस्त्विति चेदन्नाह
अवाचकेति । यन्त्रे माल (1040) वाच्छब्दकारण्य "दीशिकात् कदम्बनिप्रलम्बयोश्चा-
दीररीदभयानसरसानामभिव्यक्तिः । सा च "तद्विदामनुभवमिदमेव । तर्हि शब्दमासाश्रितम्-

32 यन्त्र इति सङ्गीतशास्त्रोद्दिष्टे यन्त्र इत्यर्थेऽयं पाठः स्यात् । मैथिलीयनान्यदेव-
कृतभारतभाष्यात् सरस्वतीहृदयालङ्काराभिधान्तत्वेतस्य समर्थनप्रयात्तरीकाष्टमः ।
(B. O. R. I. Mss. Folio. 141. Ch. 9 v. 23-29)

33 अयमर्थो उपेक्षित कनिष्ठशक्तिः, 'ती मन्धिषु व्यञ्जितशक्तिभेदं रसान्तरेषु प्रविषद-
राग' मित्यादिङ्गभारपथे तथा 'स्वरभूत्यादिलक्षणमिवाप्रगीतानां गन्धर्वलक्षण-
विदांगमोचर एवासावर्थ' इत्यादिमन्दर्मेण व्यतयरसस्यान्यथोपलब्धिप्रीतिप्रगल्भ-
चालङ्कारिकमूर्द्धन्येनामन्दवर्धनाभावोक्तः । 'रसान्तरेषु ग्राहारादिरगभेदेषु प्रविषद-
रागं प्रतिनियमेन प्रवर्तितो वसन्तललितादिरागो यस्मिंस्तत्, यस्मिन् रसे यो रागो
विदितस्तदनुगारेण प्रयुक्तरागमित्यर्थः । यदाह कोल 'विदेन्द्रते तथा वीदे

तत्र “अत्ता एतथ” इत्यादौ नियतसम्बन्धः, “कस्सं व ण होइ रोसो” इत्यादा-
यनियतसम्बन्धः,

विपरीभरए लच्छी यम्हं ददूण णाहिकमलट्टं ।

हरिणो दाहिणणअणं रसाउला झत्ति ढक्केइ ॥१४२॥

(व. ल. ६११ ; गा. सं. वे ८१६)

इत्यादौ संबद्धसम्बन्धः । अत्र हि ‘हरि’पदेन दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मकता
व्यज्यते, तन्निमीलनेन सूर्यास्तमयः, तेन पद्मस्य संकोचः, ततो ग्रहणः स्थगनम्,
तत्र सति गोप्याङ्गस्यादर्शनेनानिर्यन्तणं निधुवनचिलसितमिति ।

मस्यास्तित्वेति चेदब्राह्म—अशब्देति । आदिपदादधोवक्त्रु[त्व]कचकम्पवाप्यावेगाद्यधेशा-
विशेषा रहस्यव्यञ्जकतया प्रसिद्धाः । तदेवमेतेभ्यः सर्वेभ्यो विलक्षणमन्यद्रूपमिति प्रकरण-
मुपसंहरति इत्यभिधेति ।

अथ व्यङ्ग्यस्य नियतानियतसम्बन्धत्वम् । ‘कस्सं व ण होइ’ इत्यस्मान्धितविषय-
सम्बन्धत्वं प्रदर्शितमेव । सम्बद्धसम्बन्धो यथा विपरीभरए इत्यादि । विपरीतरते
लक्ष्मीर्ब्रह्माणं दृष्ट्वा नाभिकमलस्थम् । हरेर्दक्षिणनयन रसाकुला ऋणिति स्थगयति ॥
सम्बद्धसम्बन्धा च विषयपरम्परया ग्रन्थकृतेन दर्शिता ।

पुंरागेण प्रगीयते । शृङ्गारहास्यकवणाः स्त्रीरागेण प्रकीर्तिताः । भयानके च
बीभत्से शान्ते मेयो गपुंनके ॥’ इति कुमारपद्यस्य मञ्जिनाथकृतटीकायाम् ।
‘आदिमहणेन जात्यंशतद्भ्रामरागभावाभावापान्तरभागा देशीमार्गाः संश्रद्धन्त’
इति मातङ्गादिमतानुसारिणो लोचनकृतश्च पञ्चयाशोक्तव्याख्याने । टीकाकृत
समकालीनैः शार्ङ्गरतान्त्र्यैर्गोलविद्यापटमञ्जरीदीपकाननडाटकादीनां रागाणां
रूपरसादितभ्यान्मुद्राटितानि । ‘आरक्तवर्णो धृतरक्तवर्धिर्’ र. सुवीरेषु कृत-
प्रवीरः । वीरैर्षु वैरिकापालमाली मतो सुधैर्मालवक्रीशिकोऽयम् ॥ शम्बाह
सुप्तं नलिनीदलानां वियोगिनीं वीक्ष्य विपश्यन्विता । सुवर्णवर्णा गृहभागता
सा सुभाषयन्ती नित एकसंज्ञा ॥’ (व. र. आ.) इत्यादि तत्तत्प्रसङ्गे द्रष्टव्यम् ।
रसादिनामग्रन्थेन निपादादीनां जातिमेवो यत्तत्वाद्योजना सदैवलक्षणवत्
भरतनाट्यशास्त्रे (२६ अः N. S. edn) विवृतानि । अभिनवभारतां
सङ्गीताप्यायेष्वप्येतस्य सङ्कलनम् ।

‘भयण्डयुद्धिनिर्माहो वाक्यार्थ एव वाच्यः’, ‘वाक्यमेव च वाचकम्’ इति येऽप्याहुः, तैरप्यविद्यापदपतितैः पदपदार्थकल्पना कर्तव्यैवेति तत्पक्षेऽप्यवश्य-मुक्तोदाहरणादो विद्यादिव्यङ्ग्य एव (अ. आ. लो. १६६-२०० पुः दः) ।

इदानीमखण्डवादिनामपि मते व्यक्तं दर्शयमाह खण्डपेति । त एवमाहुः—वाक्येनैव तावद्वद्व्यवहारः । न च वाक्यमावस्थायी पदानि पदार्था वा विभिन्नान्ते । यथा हि चित्ते गोलपीतरक्तादयः पानके गुडाम्लीकामरिचादयः^{३४} ग्रामरागे पङ्कजपद्मगन्धारादयः वृषहूने गवयासन्ते (सृ. दे. १।८६) तथा क्रियाकारकविशेषादिपदानि तदर्थवाक्यार्थाभ्यामभेदेनैव प्रतीयन्ते । वाक्यार्था हि पदपर्यायस्तुल्यगुण एवामिधीयमानो दृश्यते तद्वत्ता मुण्डं करोति मुण्डयति, श्लोभेरुपस्तीति उपश्लोभ (104b)यति, श्रुत्वा छन्दोऽपीते धोतियः, कलापिपूजिष्यमानस्तापेषु विगलितकलापेषु वा देशमूर्णं कलापकं, केशेषु केशेषु गृहीत्वा युद्धं एतं केशाकेशि, अश्रीत विपतेति मातस्तेन यस्या विषया नामात्मानमिच्छति सा अश्रीतपिबतेति, दक्षिणवारवं लुब्धेन विपदिग्धेन शरेण मर्मणि निर्मितं मणं यस्यास्ति स दक्षिणेर्मा, दक्षिणात् समुद्राददिरार्जं हिमवन्त यावद्योजनाना दशशतीं विनयमान. समस्तरस्त्राना य आयतं चकवतां सो राजसूययाजी य ईश्वरो मण्डलस्थ यथाशयैव राज्ञः प्रसालि स ममाङ्घ्रिज्ञेय (अ. को. सू. व. २३) इति । अथि च ललाटं परयतीति लालाटिक, कुक्कुटो चरतीति कौकुटिक । तस्य ललाटशब्देन दूरैऽवस्थानं लभ्यते । तेनानुपरलेपः कार्येषु चानुपस्थानम् । य. सेवरः स्वामिनः कार्येषु नोपयुज्यते ललाटमेव वा कोपप्रसाद-चिह्नं लक्षणाव परयति स लालाटिक उच्यते । तथा कुक्कुटीशब्देन कुक्कुटीपातो लक्ष्यते तेन देशम्याह्वयता । यो हि भिक्षुरनिच्छिन्नचष्टि पादविक्षेपदेशे गच्छु संयम्य गच्छेत्स्वावत्येव देशे चरति यो वा तथाविचानामानगतताभि(वि)रोऽपि दर्शयति कुक्कुटीपाताक्षिकाना (पातान्तिकाना) चेष्टाला(ना) वाऽनुकरोति यः स कौकुटिक इत्युच्यते (वा. ४।४।४६ भा. ४) । एवञ्च यथा पदपर्यायवाक्यानामखण्ड एताविमल्लो (1050) देशविभाग एकोऽर्थोऽभिधेयस्तथा ‘देवदत्त गामभ्याज श्रुत्वा दण्डेने’त्यादीनामपदपर्याया[या]मपि वाक्यानां सन्निविष्टानेक-शक्तिरूप. सर्वोपाधिविशिष्टः क्रियाऽऽस्मा नष्टोद्देशविभाग एक एवामिधेयो भवति । पदानान्तु प्रकृतिप्रत्ययादिवदभिभक्तप्रतिपत्त्यर्थमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यावहारिकोऽर्थापोद्धार. शब्दा-पोद्धारश्च क्रियते, अपोद्धाराणाञ्च विनिविष्टभेदानामिव पुनर्योगो विधीयत इति ।

३४ तिमित्ती चिन्ताऽम्लिकेति वनापधिकर्णेऽमरः । अम्लीका चाम्लिका विद्या तिमित्तीका न तिमित्तेति चन्द्र आयाचरख दीर्घस्वम्यनुशास्ति ।

अत्रापरे^{३३} ब्रुवते—किमत्रैव वक्तव्यम्, अखण्डवादिभिरेभि पदपदार्थानामिव वाक्या-
वस्थायां वाक्यवाक्यार्थानामप्यवान्तरवाक्यावस्थायामसत्यत्वं मन्यन्ते न वा ? यथा 'दुष्टता
गो . उपाध्याय पयसा भुक्ता मामभ्यापयतु, येन मागधीयान हृष्टा पिता तुष्यति, तुष्टश्च मे
मोदकान् ददातीति । किञ्चातो यदि मन्यन्ते पदै किमपराद्धम् ? अथ न मन्यन्ते तथापि
पदै किमपराद्धं येन तुल्येऽप्यारम्भारम्भकत्वे पदानामेवासत्यत्वमभ्युपगम्यन्ते न वाक्यानाम् ?
अथ वाक्यान्त्यवान्तरवाक्यावस्थायामसत्यानि तर्थावान्तरवाक्यानामपि महावाक्यावस्थायां,
महावाक्यानामपि विद्याम्यानावस्थायाम् विद्याम्यानानामपि शब्दब्रह्मावस्थायाम् शब्द-
ब्रह्मणोऽपि पदब्रह्मावस्थायामसत्यत्वमिति न^{३४} कस्यचित् किञ्चिदपि विचार्य भवति । न च
पद(१०५b) स्यात्यन्तमसत्यत्वं तेऽपि मन्यन्ते येनाविद्यमानावपि प्रकृतिप्रचयादिवदविद्वत्-
प्रतिपत्त्यर्थम् वयम्यतिरेकाभ्यामपौद्गलपदपदार्थौ भिन्नाविव पुनर्याजयन्ति । यदि हि गर्व
येवासत्यत्वमवाचकत्वञ्च पदानामभ्युपेयते तत्तद्वारब्धवाक्यानामपि तथात्वे शाब्दव्यवहारो
प्लेद प्रमज्ज्यते, अतः पदपदार्थपदबोक्त्वनोऽवश्यमपरिहार्यैव । एवञ्च सर्व परमेश्वराद्वय
ब्रह्म, तदतिरिक्त सर्वे भिन्ना—तथाहि विश्वमिदं न सद् विचारवाच्यत्वात्, नासत् प्रतीय
मानत्वात्, नाप्युभयात्मक विरोधात्, नाप्यनुभयात्मकं सत्त्वादेव, अतश्चतु शिखरसोडश-
शून्यमिदं नञ्जातिरिक्त निर्वैकुलशक्यम् । ब्रह्मणस्तु पदेनाभिधानमनुपपन्नं, निर्धर्मकरत्वेन
सङ्केतागोचरत्वात् । अतः पदपदार्थविभागमन्तरेणैव चक्षुरादिव चान्य वाचकं ज्ञान
जनकमिति य आहुरस्तेरपि शब्द ज्ञानमविद्यादशायां सविकल्पकमेवेति व्यवहारार्थमवश्य
पदपदार्थबोक्त्वनोऽपि स्वीकर्तव्यैव । तदेतदाह तैरपीत्यादि । ततश्च खण्डपक्ष
इत्याखण्डपक्षेऽपि व्यग्र एव किञ्चादिरित्याह तत्पक्षेऽपीति ।

35 अपर इत्यखण्डवादिना द्वैविध्यं प्रकटयता टीकाहताऽतः त्रैविध्यमाधारण-
द्विर्तवादिना भवद्विरप्रवृत्तीनां सतस्य बेलक्षणभाविष्टतम् । तत्राप्यमते
अपौद्गल्येव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिव'विति तन्मतविवरणप्रसङ्गे व्यक्तिविवेक-
स्याप्तवान् एवञ्च —'अपौद्गल्येति त्रैविध्यमाधारणदशने वाक्येभ्यैव वाचकत्वं तस्य
पदानामपौद्गल्याऽन्वाख्यानं यथा पदेभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादीनाम् । यावता
लोक पदममुदायार्थममुदायमवैति नावयवादिति श्रुतिप्रकाश एतन्मत
निश्चयः ।

36 पदवाक्यावा-तत्वाक्यमहावाक्यादिकमेव विभागो हि निबन्धकृतां शैलीति
वित्तात्तत्पक्षेऽपि ।

ननु वाच्यादसम्बन्धं नावन्न प्रतीयते, यतः कुतश्चित् यस्य कस्यचिदर्थस्य प्रतीतेः प्रसङ्गात् । एवञ्च सम्बन्धाद् व्यञ्जनव्यञ्जकभावोऽप्रतिबन्धेऽवश्यं न भवतीति व्यासत्वेन नियतधर्मिनिष्ठत्वेन च त्रिरूपाह्लिकाह्लिकिज्ञानमनुमानं यत् तद्रूपः पर्यवस्यति ।

अथ शब्दस्य व्यञ्जकं प्रति लिङ्गत्वं ध्वनिवैवाशङ्क्य निराकृतमित्यगिरेत्^{११} बोध्यस्या(वाच्यस्या)र्थस्य व्यञ्जकं प्रति यद्व्यञ्जकत्वं तल्लिङ्गत्वमेवेत्याशङ्कते ननु वाच्यादिति । तावच्छब्देन न कस्याप्यत्र विमतिरिति दर्शयति (105a) इतरथाऽतिप्रसङ्गात् । तथाच ध्वनिकारः 'शब्दार्थयोः प्रमिद्धो यः सम्बन्धो वाच्यवाचकभावाद्यस्मान्मुदन्धान एव व्यञ्जकव्यञ्जके- (कत्व)वच्छणो व्यापारः' (ध्व. आ. ३।३३ वृः १६७ वृः) इति । एवञ्चेति सम्बन्ध- गन्तरेण नास्ति व्यञ्जकभाव इति व्यवस्थितौ ध्रुवमप्रतिबन्धोऽत्र बोद्धव्यः । अप्रतिबन्धे सति तस्यावश्यमभावात् । प्रतिबन्धस्तु व्यापकयोगव्यवच्छेदनाय व्याप्तिव्यतिरेकेण न विभाव्यत इत्यत आह व्यासत्वेनेति । ततश्च नियतधर्मिविषयतोन्मिपर्येव । नियतपदेन मन्दिग्भाप्रपसिद्धत्वं निरस्यति । त्रिरूपादिति पक्षधर्मताऽऽदिसंहरूपसययुक्तादित्यर्थः ।

37 एवं ध्वनिविषये विपक्षविमतिर्ध्वन्यालोकोऽतदुपरि लोचनशानुसृत्य लिङ्गाऽत्र विधेयता । वाक्यविदां भीमांस्तत्त्वानां मतमादौ खण्डितम् । तत् भीमांस्त- मतमुपजोयतां हृदयदर्पणकृतामभिनवगुप्तपादैः प्रतिपक्षतया धर्षितानां मतविधेकेन सुष्ठु साधितम् । पदविदां वैयाकरणानां मतमधुना परामृश्यते । 'तत्र कृत्स्न- शब्दार्थवादिनां नैयायिकमीमांसिनां मतं न व्यञ्जनप्रस्ताव उपयोगीत्यास्तां तद्विचारः । अखण्डबुद्धिवैधो वाक्यार्थ इति येषामुद्धोषस्तेषां परिनिधित- निरपन्न-शब्दवन्नप्रणां विपक्षिता मतमात्रित्य प्रतुलोऽयं ध्वनिव्यवहार इति । तैः सह किं विरोधाविरोधी चिन्त्येते' इति कृतवैदिनो ममीक्षा ध्वन्यालोकोक्तः । अभिनवगुप्तपादास्तु 'येऽप्यविभक्तं स्फोटं वाक्यं तदर्थरूपस्याहुस्तैरप्यविद्यापद- पतितैः सर्वेयममुमरणीया प्रकिया', 'अविद्यापदे पतितैस्तैरपि व्यापारान्तर- गन्धुपगमनेत्येनवाहुः । तदुक्तेरनुरणनं मम्मटग्रन्थे । अत्र विवर्तवादिनां शब्दवन्नप्रणां विवर्तं निमित्तं प्रमाणपता स्फोटमत्तं प्रतिष्ठापयता भट्ट'हरिप्रभूणां मतमालोचितम् । तैरपि प्रसिद्धादुच्चारणादिव्यापारादभ्यवधिको ध्वनिर्नामोक्तः । वयमाप तथैव कुर्म इति काऽस्त विचिन्त्या ? श्रीधरादिभिरवाधात्पदैदान्तिक-

तवातुमेये पर्यतादौ धर्मिणि लिङ्गस्य सत्त्वमेव विनिश्चितमित्येकं रूपं पञ्चधर्मतासंज्ञकम् । तथा सपञ्च एव सत्त्वं निश्चितम्, समानः पञ्चः सपञ्चः पक्षेण सह सत्सो दृष्टान्तधर्मैस्त्वर्थः । सपञ्च एव सत्त्वं निश्चितमित्यन्वयसंज्ञकं द्वितीयं रूपम् । तथाऽमपक्षे चासत्त्वमेव निश्चितं, न सपञ्चोऽमपक्षस्तत्रासत्त्वमेवेति व्यतिरेकसंज्ञकं तृतीयं रूपम् । यद्यपि सपञ्च एव सत्त्वं मित्युक्ते सामर्थ्यादेवासपक्षे चासत्त्वमिति गम्यते तथापि द्वयोरुपादानं प्रयोगनियमार्थम् । अन्वयप्रयोगो व्यतिरेकप्रयोगो वा नियमवानेक एव प्रयोज्यो न तु द्वावपीति । तदित्य' लोकि रूपाणि (106b) यस्य लिङ्गस्य तस्मादनुमेये परोक्षविषये प्रतिपत्तुर्ज्ञानमनुमानं सत् तद्भूय- पर्यवस्यति, अतो नास्ति लिङ्गलिङ्गिभावादपरो व्यञ्जयव्यञ्जकभावः" इति । यद्यपि 'कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् । अविनाभावनियमोऽदर्शनात् न दर्शनात् ॥' (प्र. वा. १।३०) इति तदुत्पत्तितादात्म्याभ्यामेवाविनाभावनियमः, न च वाच्यव्यञ्जययो- सम्बन्धस्तदुत्पत्तितत्त्वः कार्यकारणभावाभावात्, नापि तादात्म्यतत्त्वोऽप्यन्तं भिनस्वेत प्रतिभासमानात् (...नत्वात्) । तादात्म्य ह्येकत्वमभिधीयते यथा वृक्षशिरापयोः, तथापि वाच्यप्रतीति(त्वं)विनाभाविनो व्यञ्जयप्रतीतिरिति चेत् तत्प्रतीत्योर्निमित्तनिमित्तिभावेनावस्थाना-

मतं संस्मरद्भिरत यद्विधत्तस्य सत्यासत्यरूपचिन्तनं परामृष्टं तदस्थानविहिता-
गामतया ध्वनिमप्रदायमिद्वान्तवाग्रतयाऽपि नात्यन्तमुद्वेगजननं मन्तव्यम् ।
अर्वाग्भवानो प्रदीपकृतां 'व्यवहारे तेषां भटनयस्वीकारा'दित्यनेन सन्दर्भेणात
वेदान्तिमतल्लण्डनं परामृष्टमिति बहुलं तदप्यविचारिताभिधानम् ।

- 38 व्यक्तीवादिनिर्बोभनाऽऽत्मतया विद्यमानानां रत्यादीनामसौत्त्विकानामकृतित्वत्वं
व्यञ्जयव्यञ्जकप्रतीत्योरक्रमताऽतएव निमित्तनिमित्तिभावातिरिक्तं काव्यानुमानस्य
तर्कानुमानाद्विलक्षणत्वं च विधेयम् । अनुमानपञ्चरामर्षहेस्तु ये लोके
रत्यादयो रामादिगताः स्वेमभाजोऽवस्थाविशेषाः केचित्त एव काव्ये कवि-
प्रवृत्तिनिर्देशनाद्यर्थमात्मन्यनुमहिताः सन्तो भावयन्ति तांस्तान् रमानिति
भावा इत्युच्यन्ते इति तदर्थं मुनिलक्षणसम्मतिमप्युद्भरद्भिरसंलक्ष्यक्रमव्यञ्जैरपि
परैर्न क्रममद्भावावपलापाप्रियमेव निमित्तनिमित्तिभावःपञ्च उदाहरितः । तत्र
रमादीनां सङ्गदयगतत्वमेव न सर्वगतत्वं, व्यञ्जकप्रतीतिरिति हि नियमेन च
व्यञ्जयप्रतीतिरिति नाम्नाकवाशयः परं व्यञ्जयप्रतीतिरिति तु नियमेन व्यञ्जक-
प्रतीतिर्भवत्येवैवाशयेनामलक्षणकमत्वमकमत्वकल्पमिति खण्डनम् ।

तथाहि

‘‘भ्रम धम्मिअ । वीसद्धो सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण ।

गोलाणईकच्छकुडङ्गवासिणा द्रिखसीहेण ॥१४३॥ (गा. स. २।७५)

अथ गृहे ध्वनिवृत्त्या भ्रमणं विहितं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमा-
पयति—यद् यद् भीरुभ्रमणं तत्तद् भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकम्, गोदावरी-
तीरे च सिंहोपलब्धिरिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ।

दक्षि तदुत्पत्तिलक्षणः सम्बन्ध इति भावः (न्या.कु.अ. १।१=५.)।^{३९} अनुमानन्तु द्विधा स्वार्थं
परार्थम् । स्वस्मा एव यत्तत् स्वार्थं ज्ञानात्मकम् । पर्यंतादौ धूमादिकं दृष्ट्वा यस्य प्रतिपत्तुर्ज्ञान-
मुत्पद्यते स एव तेन ह्यानेन परोक्षमर्थं प्रतिपद्यते नान्य इति स्वार्थं तदनुमानमुच्यते । परस्मै
यत्तत् परार्थं वचनारम्भम् । विरूपलिङ्गप्रतिपादकं हि वचनं परं प्रतिपादयति ज्ञापयतीति
वचनमप्यनुमानशब्देनोच्यते, उपचारात् । यत् यत्र भूमस्तत् तत्तामिर्यथा महानसे, धूमधा-
[व]द्रव्य इति व्याप्तिपक्षधर्मासङ्गकं द्रव्यवयवमेव साधनवाक्यं सीगतानाम् । अन्ये तु प्रतिज्ञा
हेतुर्दृष्टान्त उपनयो निगमन(१०७a)नेति पञ्चावयवं साधनवाक्यमाहुः । अग्निरज धूमात् ।
यत् धूमस्तत्तामिर्यथा महानसे, तथाचायं, तस्मादग्निरस्तेति निगमनमिव्याख्यामेतत् ।

तथाहीति—तथाखे ध्वनिक्रतोदाहृतं गाथामेव प्रथममुपदर्शयति भ्रम इत्यादि । भ्रम
धार्मिक विश्रुतः स भाऽय मारितस्तेन । गोदावरीकच्छकुडङ्गवासिना दृष्टतिहेन ॥ कच्छं कूलं,
कुडङ्गं लतागहनम् । इयं हि कस्यचिद्विविक्तनदीलतागृहे परपुरुषदत्तसङ्केतायाः पु‘पावचयादि-
निमित्तं धार्मिकस्य तद्देशभ्रमणं मनोरथविघ्नभूतं मन्यमानाया उक्तिः । अत यौ वाच्यव्यङ्ग्यादौ

- 39 सङ्केतविषयातिरिक्तवाचकादिषट्तिप्रतिपत्तिपराणां तार्किकारणां मत्तं तावद्विचार-
पदवीमर्हतीति तेषामुद्देशः । एतच्च लिङ्गलिङ्गिज्ञानं समासतो ध्वन्यालोकं
निवेचितम् ‘अस्यभिसम्मानावसरो व्यञ्जकत्वं शब्दानां समकत्वं, तच्च लिङ्गत्वम्,
अतश्च व्यङ्ग्यप्रतीतिर्लिङ्गिप्रतीतिरेवेत्युपक्रम्य ‘तस्माद्विज्ञिप्रतीतिरेव सर्वत व्यङ्ग्य-
प्रतीतिरिति न शक्यते बहू‘मित्यन्ते सन्दर्भे (२०१-२०३ पृः) । व्यक्तिविवेककुट्टि-
महिमादत्तैर्महिमभट्टैः स्वमतमनीपयेति यदुपस्थापितं तत्त्वस्यैव प्रपञ्चितम् ।
प्रयोगोपस्थापनचेष्टोदाहरणाप्रयासैरचेष्टि नातः परं किञ्चित् । सम्मतप्रन्धे
तदुदाहरणानां स्थायीपुत्राकन्यायेनावमर्दनम् । परमार्थतस्तु लौकिकानुमानसोपान-
मलौकिकरमादिपदवो‘ कथद्धारणारोहेदित्येवास्तु ।

अत्रोच्यते । भीररपि गुरो प्रभोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेणान्येन चैवंभूतेन हेतुना सत्यपि भयकारणे भ्रमतीत्यनैकान्तिर्नो हेतुः । शुनो विभ्यदपि वीरत्वेन सिद्धाच्च विभेतीति विरुद्धोऽपि, गोदावरीतीरे सिंहसङ्गाव' प्रत्यक्षादनुमानाद्वा न निश्चितः, अपि तु वचनात् । न च वचनस्य प्रामाण्यमस्ति अर्थेनाप्रतिपत्त्यादित्यसिद्धश्च । तत् कथमेवंविधाद्धेतोः साध्यसिद्धिः ?

विधिनियेधात्मकयोः तयोर्धर्माभ्यांरिष साध्यसाधनभावेनावस्थितिः । तदिह गोदावरी निकृष्टो धर्मी दृढसिंहसङ्गावो हेतुः, कुडकवामिनेति तद्विशेषणं पक्षधर्मता च मुख्यकैष । तदस्य हेतोः साध्यस्य च विश्वस्तभ्रमणनिषिद्धकणस्य महानसस्थान^{४०}(महानवस्थान) लक्षणो विरोधः प्रतिद्व एव । तदिह प्रेक्षावत् प्रवृत्तिरनिष्टसाधनभावत्वाव्याप्ता तद्विरुद्धस्यात दृढसिंहत्वमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धया भ्रमणविषे प्रतिषेधो न तु व्यग्रय इति । तदेतदाह अत्र गृह्य इत्यादि । एतच्च सर्वैर्यैव ध्वनेरनुमानान्तर्भावो वेदितव्यः । अनुमानस्य(१०७b) तदु (तद)पेक्षया महाविषयत्वात्, महाविषयत्वस्यास्य ध्वनिव्यतिरिक्तोऽपि विषये समानोक्त्यादौ गुणीभूतव्यग्रपादौ च सवत् सम्भवात् ।

तदिरथ ध्वनिकरमव्यापकं पूवपक्षमुक्त्वा तस्य निदान्तमाह—अत्रोच्यते इति । असेति पूवपक्षे उच्यते इति निदान्तः । इह धार्मिकेयप्रतिपक्षो भीरुर्वा स्याद्रीरो वा । तत्राद्ये तावद् यदुभ्रमणानुमानमाराहितं तदममीचीनं हेतुनामात्रम् । तथाहि सध्यमि चारादगो हेतुलक्षणाभावादहेतव एवेत्युक्तमेव । तत्र सध्यमिचारीऽनैकान्तिकः । एकोऽन्तः सपक्षः, अपरं विपक्षस्तदुभयार्थगामीत्यर्थः । तथा चा(ना)य हेतुरित्याह भीरुपीति । प्रियानुरागेणोत्पन्नेन प्रयोजकसमिपकर्तृत्वं दर्शितम् । [अन्येन]चैवंभूतेनेति निषिक्तानप्रत्याशाऽऽदिश्येण । सत्यपीलादिना साध्याभाववति साधनसङ्गाव प्रवृत्तीकृतः । द्वितीये तु साध्य विपरीतव्याख्या विरुद्धम् । वीरा हि सिंहव्याघ्रादिकमुपभुज्यमानान्ब्रह्मलोसरलितालदध्यामितं प्रदेशमवस्य परिग्रमन्त्येव । एतच्च 'व्याघ्रादयो विभावा भयानकस्येव वीराङ्गवरीणाणाम्' (७५ पृ) इति ग्रन्थ आधगभेदात् प्रतिपादितमेव । पुनस्तन्निष्पीयस्तथा ह्युदकण्ठादिबदपरिहार्यत्वं पीहयाविषयत्वञ्चेति । ततो भयमिव (२०८३) भयं पीरेष्वपि सम्भाव्यत एवत्याह—शुनो विभ्यदपीति । अथ स्वरूपानिदत्त

४० प्राज्ञमन्येन केनापि लिपिकरेष्वेव पाठः कल्पितः, अनुमितो व्याप्तेरेव हेतुत्वेन प्रहणः ।

तथा निःशेषच्युतेत्यादौ गमकतया यानि चन्दनच्यवनादीन्युपात्तानि तानि कारणान्तरतोऽपि भवन्ति, अतश्चात्रैव स्नानकार्यत्वेनोक्तानीति नोपभोग एव प्रतिपत्तानीत्यनैकान्तिकानि ।

व्यक्तिवादिना चाधमपदसहायानामेषां व्यञ्जकत्वमुक्तम् । न चात्राधमत्वं

दर्शयति गोदाचरीति । तत्र सिंहसङ्गावः शब्देन प्रतिपादितः । शब्दस्तु सत्त्वं नार्थाविनाभावभाजनम्, नदीतीरे पथ फलानीलादिवदनासौक्ये व्यभिचारात् । यदाहुः 'आप्तोपदेशः शब्द' इति (न्या. सू. १।१।७) । 'आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्मो यथा-प्रमितस्वाधैस्य विविख्यापविषया प्रवृत्त उपदेशा करणपाठववान्, तस्योपदेशः परप्रयोजन-वद्बोधनमालं शब्दः प्रमाण'मिति (वा. भा.) । तत्र च वाच्यमत्वं ततोऽधिकं सत्यत्वमनुमानाग्निहोयत इति वाच्यस्य प्रतीतिर्नानुमानिकोत्पत्तमेव । अतएव प्राभाकराः धूममाणेषु तौक्तिकवाक्येषु व्यभिचारित्वरद्धानिरासार्थं वाक्यार्थविषयं यत्कृतज्ञानमर्थसातत्वमिति निर्णीत-वन्तः । न चात्र तथा, निप्रतिष्ठाऽऽदेः सम्भवात् । अतएव प्रसिद्धैतद्व्यापारादृज-प्रवृत्तीन् परिख्यज्य मत्तेभकुम्भपाटनेकरसिद्धसकेसरिणः कीलेमकवधाभियानलक्षणेनोचित-मपि न सम्भावनीयम् । तदेतदाह न च चन्दनस्येति । सदित्थं बैलच्यवृत्तिकट्टाक्षितो-ऽयं हेतुरित्याह तत्कथमिति । भयानकरसविप्रकृते चात्र निषेधावगतिः, धार्मिकस्य भीरु-प्रकृतिव्रतनियमावगममन्तरेणैकान्ततो निषेधमस्याऽभावात् ।

(108b) केवलार्थसामर्थ्यं निषेधे निमित्तममे नायमर्थशक्तिमूलानुरणनस्य सत्त्वध्वनेर्विषय इति भट्टनायकः । असाप्युच्यते—भयानकरसाधेशोऽयं वक्तुर्वा स्यात् प्रतिपत्तुर्वा ? तत्र न तावद्वक्तुः, भयकारणसङ्गाधविषयानातेण तस्य भ्रमोत्पत्तेरे-वावम्भवात् । प्रतिपत्तुस्तु रसाधेशो रसामिष्यकैषव । रसस्य च वाच्यत्वं तेषामपि नाभ्युपगतं किन्तु व्यङ्ग्यत्वमेव । किञ्च प्रतिपत्तुरपि रसाधेशो न नियतः । न ह्यसौ नियमेन भीरुधार्मिकव्रतवाहिरुदय इत्युक्तमेव । अथ सदृशेषोऽपि सहकारि कल्पयते तर्हि यत्प्रतिपत्तिप्रतिष्ठाऽनुप्राणितो ध्वननव्यापारः किं न सद्यते ? किञ्च वस्तुध्वनिं दूषयता रसध्वनिसदनुमाहङ्गः समर्प्यत इति ध्वनेरेवैतत् साक्षाज्यम् (धा. भा. लो. १।४) । वस्तुस्तु नात्र भयानकरसाधुवेधः किन्तु कुरीत्या सम्भोगमिलापसद्वेषस्थानोदितविशिष्टाव्य-संबन्धनोचितशृङ्गाररसाधुवेधः सहदयहृदयार्जक इत्यास्तामेतत् ।

निःशेषेत्यादा तु हेतोरनैकान्तिकत्वं स्फुटमेवेत्याह तथेति । तर्हि व्यञ्जकत्वमेषां कथमिति चेदाह व्यक्तिवादिना चेति । व्यक्तित्वजननव्यापारः । अधमपदेन

प्रमाणप्रतिपन्नमिति कथमनुमानम् ? एवंविधादर्थादेवंविधोऽर्थ उपपत्त्यन-
पेक्षत्वेऽपि प्रकाशत इति व्यक्तिवादिनः पुनस्तद्वृत्तपणम् ॥

इति काव्यप्रकाशे ध्वनिगुणीभूतन्यङ्गरसङ्कीर्णमेदनिर्णयो नाम

पञ्चम उल्लासः ॥५॥

मीचवृत्तिना । तथाचोत्तमसंसर्गविशिष्टवृत्तो मीचसंसर्गः, तेन त्वयि रादूत्सा (स
दूत्सा) मनुज्यत इति । (109a) अधमपदसहकृतेन वापीज्ञानगुत्त्ययोगक्षेमरत-
चिह्नाना चन्दनच्यवनादीना व्यञ्जकत्वम् । नन्वेवमधमत्वमेव गमकमस्त्विति चेदसाह—
न चेति । नन्वेवमुपपादकधर्मासम्बन्धात् कथं व्यञ्जकस्य प्रतिपत्तिरिति चेदसाह—
एवंविधादिति । प्रतीतिमात्रमारं हि वाच्यम् । न ह्यत्रामिष्टोमादिवाक्यवत् सत्यार्थ-
प्रतिपादनद्वारेण प्रवर्तकताप्राप्त्याप्यमन्विष्यते, प्रीतिमात्रपर्यवसायित्वात् । प्रीति(ते)रेव
चालौकिकचमत्काररूपाया श्रुतपत्त्यद्वत्त्वात् । अतो भ्रमणस्यासत्यत्वनिरूपणमनुप-
युक्तमेव, तावतैव विन[ि]येषु विधिमियेधव्युत्पत्तिसिद्धेः⁴¹ । प्रमाणपरोक्षा ह्यत्र प्रत्युत
वर्तुं सहृदयत्वं शुष्कतर्ककैरहृदयत्वञ्च प्रकाशयति, निहारयोगिषहृणात् (ब्र. बा. लो. २०३ष्टः) ।
एतच्च रमाभासादिप्रस्तावे प्रागप्युक्तमेव । अनुमानपक्षे त्वर्यान्तरप्रतिपत्तिर्नोपपत्तिमन्तरेण
पटीयत्वया जातु जायटितीत्युक्तमेव । एवंविधस्यापि ध्वनेधेदतानन्तर्भावस्तर्हि सहृदय-
सवादापरपर्यायसहृदयत्वपरवरीकृतत्वेनानुमानस्वरूपादिसरणिमनाहृष्ट सन्गयीभवनोचित-
चित्तवृत्तिष्वर्वाणप्राणतया वाच्यैर्दिभावादिभिः सहैव यो रसः प्रतीयते तत्र लौकिक-
कार्यकारणानुमानादिषहृदयहृदयानां तदन्वयानां (109b) प्रतीतिरेव नास्तीति⁴² धूमाव-

41 'विन्यानुमुत्तीकृतुं' वाच्यरोभाऽर्थमेव वेत्त्यादिना यद्यप्युभयोरप्येतयोहपस्थापनं
तथापि कविसमयविमर्शोऽविशेषादितया गृहीतस्य रसादितात्पर्योपगमस्य सुख-
प्रीत्यानन्दादिपर्यायस्य वस्तुन उक्तत्वं व्यापितः । प्रीत्यात्मा च रसस्तदेव नाव्य-
(काव्य) मिलायुक्तिगिरनियुक्तैः व्यापितम् ।

42 'अनुमानेऽन्तर्भावं सर्वस्यैव ध्वने. प्रकाशयितुम् । व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा
परो वाच'मिति नमस्कारोद्देश्यश्लोके यत् साहसमाविष्कृतं तस्योत्तरविधायकमिदम् ।
अनुभवसिद्धे रसादितस्योऽर्थेऽन्वयव्यतिरेकानुविधानकार्यकारणसमाधानादि-
चिन्ता नितरामप्रासङ्गिकी । 'निर्वासनारतु रभ्रान्तःकाष्ठकुल्याश्मसन्निभाः' ।

गमानन्तराश्रित्यणवद्विभावादिप्रतिपत्त्यनन्तरं रथादिप्रतिपत्तिरिति 'अशक्तास्तत्पदं' गन्तुं
ते नो विन्दा प्रचक्रि' इति न्यायादनुमानजलीकारपाततामसा[स्त्र]भिदधानाः प्रतीति-
परामर्शवाक्यत्वादनादरणीया एव । एवञ्च लिङ्गलिङ्गिभावादपरोऽस्त्येव व्यक्तध्वजकभाव
इति स्थितम् ॥

इति महासान्धिविप्रहिक्क्रीध्रीधरविरचिते काव्यप्रकाशविवेके

पञ्चम उक्तासः ॥५॥

ते च वैयाकरणतार्किकम्मन्यजरन्गीमांसनादय इति सम्प्रदायसम्मतं गणनम् ।
तेषां विप्रतिपत्तिपरम्पराऽसक्रिमत्तोऽजृम्भिता न वास्तवीति । 'अशक्ता' इति
लौकिकन्यायोदहनम् । 'तामुपहास्यतामात्मनः परिहरन् कथमविसम्भानस्येता
मृषात् । अस्त्यतिष्ठन्धानावसरो व्यञ्जस्त्वं' शाब्दानां गमकत्वमिति ध्वन्यालोकप्रत्ये
सूत्रपाठनिरूप्योक्तम् । व्यक्तिविवेके सर्वोद एवारण्यो न सिद्धान्तनिष्ठेति, न
च तस्य प्रतिभातिरस्कृतिरिति सन्तोऽष्टम्यम् । 'अन्यैरनुजिप्तिवत्पूर्वमिदं' मृषाणो
नूनं स्वृतेतिपक्षो विदुषामुपेयम् । हास्येककारणवैपरिण्या नवार्थवत्त्वाव-
मर्शपरितोषसमीहया धे'ति सलोपसंसारपक्षं स्वरणीयम् ।

षष्ठ उल्लासः

शब्दार्थचित्रं यत् पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतम् ।

गुणप्राधान्यतस्तत्र स्थितिः शब्दार्थचित्रयोः ॥४८॥

न तु शब्दचित्रेऽर्थस्याचित्तत्वं अर्थचित्रे वा शब्दस्य ।

तथाचोक्तम् (भा. भा. अ. १।१३-१४)—

रूपकादिरलङ्कारस्तस्यान्यैर्यद्बुधोदितः ।

न कान्तमपि निर्मूपं विभाति यगिताऽऽननम् ॥

अथोक्तमप्यमकान्वयरूपनिर्णयान्तरितमवरकाव्यस्वरूप स्मारयति सूत्रकारः—शब्दा-
र्थेति । पूर्वमिति द्वितीयोद्भाषे (प्रथमोद्भाषे) शब्दचित्रं वाच्यचित्तमव्यङ्ग्यस्त्ववरं स्मृतमिति
कारिकाऽर्थेन (२ का.) । तत्र न स्मृतन्तेषु द्वैरूपमिल्लाह—गुणप्राधान्यत इति । एवञ्च
यद्यपि शब्दार्थचित्रे द्वे अन्योन्यपरिहारेण न सम्भवतस्तथापि 'प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ती'ति
न्यायात् यस्य यत्रोद्देशात् प्राधान्यमवसीयते तेन तत्र व्यपदेशो जायत इत्याह नत्वेति ।
अत्रैव तथाचोक्तमिल्लादिना इष्टं द्वयन्तु न द्वान्तेन प्रामाणिक्यमर्थं दर्शयति ।

१. अत्र 'एतासु कारिकासु' परिच्छेदमुपाययत् । पदे पदे पलायित सान्निध्यादि-
स्वरूपमिति (अर्थः पृ. २५ खण्डे) यच्छ्रीविद्याचक्रवर्तिना श्रीधरमताक्षेपे सादोर्प
गर्जनं स पुनरनुत्थानहृतः पञ्च इति न बहुमानमर्हति । चित्रकाव्यमाहोत्तिद्धि-
भागशो द्विरूपमिति सन्देहं वद्मानितः । 'सन्दिग्धेऽर्थे प्रवर्तनादांणां पूर्वोचार्थ-
न्यायकारिकाणामवतरणिका इत्या भवती'ति तेषां शेषणं भामहप्रत्यक्षारम्भा-
ज्ञानमेव प्रकटयति । तत्र स्मृतन्तेषु न द्वैरूपमिति श्रीधरनिर्देशः समग्रस एव ।
स एवाधार्म्यमम्यटम विद्वान् इति तु न काऽपि विप्रतिपत्तिः । अनुप्रासादि-
रूपायाः शब्दधर्मविच्छिन्नेत्येव क्षीपम्यादिधर्मविच्छित्तिरिति तु विद्वानित्युक्तिस्तु
(सम्प्र. प्रका. ४ पृ.) मूलस्वरूपादिनी । अर्थाग्नौ रगगङ्गापरकृद्धिः काव्य-
विभाषप्रसङ्गे सैवाश्लीलतेति दृष्टव्यम् । परं रसगङ्गाधरकृन्मम्यटमतं दूषयितुं
प्रयत्न इत्यनपेक्षम् ।

रूपकादिमलङ्कारं बाह्यमाचक्षते परे ।

सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं यावां चाञ्छन्त्यलङ्कृतिम् ॥

तदेतदाहुः सौशब्दं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी ।

शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टं द्वयं तु नः ॥

शब्दचित्रं यथा—

प्रथममरणच्छायास्तावत्ततः कनकप्रभ-

स्तदनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीरुपोलतल्लुतिः ।

उक्तमिति मामहेन (का. अ. १।१३-१५) । तस्येति—शब्दार्थयुगलात्मनः काव्यस्य । यद्यपि रसनिष्पन्दमयस्यास्य सङ्गटनाऽऽक्षितगुणौचित्यनिवन्धनं सौन्दर्यमस्त्येव (ध्व. भा. १।६ दृ. दः) तथाऽप्यलङ्काराणां गवयमुपादेयतेति दृष्टान्तमुत्तेन द्रव्यति^२—न कान्त-मपीति । विमाति विशेषेण शोभते । वहिर्भव^३ बाह्यं हाराश्रदादिवत्, शब्दमित्यर्थः । विशिष्टोत्पत्तिव्युत्पत्ति^३विशेषलक्षणप्रभवेत्यर्थः । नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी—अर्थस्य लतः-मिदं लाल् लक्षणमाध्या नास्ति, [अवि तु] विशिष्टशब्दाभिधेयपरिचयवाचुरीलक्षणा व्युत्पत्तिः कवेरस्तमेवेति भावः । शब्दाभिधेयेति—अभिधेयोऽर्थः, शब्दार्थौलङ्कारभेदादिलक्ष्यः ।

२ तन्तमतीति 'क' पुस्तके पाठः ।

३ इयम दृष्टव्यादिप्राचीनैरुद्दिष्टाऽभिव्योषापरपर्याया वाच्यसम्मतहेतुभूता कविकीशल-शैलो शक्तिः, प्रविमानं वर्णनीयवस्तुभूतनूतनोत्प्रेषणालित्वं व्युत्पत्तिस्तदुपयोगि यमस्तथोर्नोपपरायश्रीसलमिति शक्तिव्युत्पत्त्योर्मैदप्रदर्शनपरो ध्वन्यालोको-परिलोचनमन्य इमामेव कञ्चोक्तोति । 'क्रियायां सम्प्रतृप्तस्य देवाकार्ता निवन्धनम् । कल्पचिन्मृगदिग्भादेः स्वभावोक्तिद्वन्द्वे'ति प्राचीनोक्तेन लक्षिता कर्मप्रधानावयवा स्वभावोक्तिव्युत्पत्तिषाधकोपादाने प्रयत्नपाटवं प्रकटयति । इहा 'व्युत्पत्तिप्रमिति गोधीयैर्नोतिरुदमनीभ्यत' इति दृष्टिना कटाक्षिता मुसिद्वर्गकारसारा कविक्रियेव व्युत्पत्तिरित्येतावत् व्यपदिश्यते यस्या दृष्टाकषाक इति वामनोपस्था संज्ञा यस्याध सामान्यतो मद्गुणं श्रीधरेण तृतीयाज्ञासविषैकेऽन्याभिधेय काव्यमीमांसाप्रवोदार्थेण यथ विदितम् ।

उदयति ततो ध्वान्तचंसक्षमः क्षणदामुखे
सरसविसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मुग्दलान्छनः ॥१४४॥

(व. जी. १० पृ. ; स. क. आ. १।२७)

अर्थचित्रं यथा—

ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात
क्षोभाय पद्मलदशामलकाः खलाश्च ।
नीचाः सदैव सविलासमलीकलप्रा
ये कालतां कुटिलतामिव न त्यजन्ति ॥१४५॥

प्रथममिति । छेदच्छविरिति । छेदक्रियावान् पदार्थश्छेदशब्देन प्रतिपाद्यते । अतः यद्यपि
'कमप्रधाना स्त्रभावोक्तिरित्यर्थवित्तदवमप्यस्ति तथापि वर्णानामनपेक्षितार्थानामेव सादृश्य-
निबन्धनं वैतिलयं' सहृदयहृदयावर्जकमित्यनुप्रासात्कारस्य प्राधान्याच्छब्दवित्तत्त्वम् ।
सरसविसिनीकन्दच्छेदच्छविरिति तु ह्रीनोपमानता चिन्त्यैव । ते दृष्टीति—
नीचत्वमधमत्वं सर्वत्वम् । अलीकमसत्त्वाप्रिययोर्ललाटे च । कालता रयामता सपान्मताऽपि ।
कुटिलतामिवेति—सहोपमा, कुटिलतया सह कालता न त्यजन्तीत्यर्थः । श्लेषश्च
शब्दालङ्कारो गुणीभूतः ।

ननु चाप्यङ्गयं वित्ततया निरूपितं, न च काव्यं तथा सम्भवति, सर्वस्मिन्नेव
काव्यप्रकारे रसादीनां सद्भावात् । (११०६) तथाहि चतुर्वर्गव्युत्पत्तिबाह्यस्य
संसारः काव्ये नोपपद्यते, तस्मादस्तुत्वात् । वस्तु च सर्वमेव जगद्भूतिं ध्रुवं यस्य वस्य-
चिद्भावस्य वाऽऽज्ञतां प्रतिपद्यते, यतश्चित्तवृत्तिविशेषा रसादयः । न च तदस्ति वस्तु यत्
चित्तवृत्तिमुपजनयति तदनुपादाने वाग्विषयविषयतेव तस्य न स्यात् । कविविषयश्च
नित्ततया निरूप्यते । तदयोचरे पावरयं विभावानुभावव्यमिचारिपर्यवसायितेति ।
अस्ति च प्रकृतोदाहरणद्वयेऽपि किञ्चिच्छृङ्गारस्वीररसप्रकाशनं, तत् कुतश्चिलमेतदित्याशङ्क्याह

४ एवञ्च प्राचीनस्य कस्यापि लक्षणं रसदोक्त्यातिलक्षणमनुसारयति । तत्र
संस्थानावस्थानद्वयाऽऽदि यद्यस्य यादृशं भवतीत्यादिना प्रकटितं 'हरति सुविर'-
मित्युदाहरणेन च निदर्शितम् ।

५ ध्रुवं वस्यचित्तं रसस्य भावस्य चाज्ञताऽर्थमिति "क" पुस्तके पाठः ।

६ वृत्तिविशेषमुपैतीति "ख" पुस्तके पाठः ।

यद्यपि सर्वत्र काव्येऽन्ततो विभावादिरूपतया पर्यवसानं, तथाऽपि स्फुटस्य रसस्यानुपलम्भादव्यङ्ग्यमेतत् काव्यद्वयमुक्तम् । अत्र च शब्दार्थालङ्कार-
भेदाद्वद्वो भेदाः, ते चालङ्कारनिर्णये निर्णेष्यन्ते ॥

इति काव्यप्रकाशे शब्दार्थचिह्ननिरूपणं नाम पष्ठ उद्गासः ॥

यद्यपीति । परिहरति तथापीति । 'विषक्षा तदपरत्वेन नादित्वेन कदचने'त्यादिना
(ध्व. आ. २।१६) योऽलङ्कारनिवेशनसमोच्चाप्रकारो ध्वनिकारेणोक्तसमनुसरन् यदा
कविः शब्दालङ्कारमर्थालङ्कारोपनियममिति तदा विषक्षा-प्राधान्यादसादिरूप्यताऽपि सम्भवति
यथा पाकानभिज्ञसूदविरचिते मांसपाकविशेषे । अथवा वाच्यसामर्थ्यवशेन वस्तुसौन्दर्य-
यत्नादसादिप्रतीतिरपर्ययं भवन्त्यपि विषक्षाविरहात् परिदुर्बला भवति, असमञ्जसदधिगु-
मरिचसंयोगनिर्मितशिशिरिणीरसास्वादयत् । विषक्षोपरुद्ध एव च काव्यशब्दानामर्थः ।
तदेतदाह स्फुटस्येति । (१।१३) एतेन रसस्यास्फुटतरत्वं विवक्षितम्, अस्फुटस्ये गुणीभूत-
व्यङ्ग्यस्य सम्भवात् । तदिदं सर्वथा रसाविप्रतीतिविरुद्धसौर्वल्यनिश्चयमयथाऽपि
नोरसस्ये सति चित्तविषयतेति तात्पर्यम् । तदाह ध्वनिकारः (३।४२-४३. ध्व. आ.

७ तदा तद्विवक्षितेति 'क' पुस्तके पाठः ।

८ सरसलावुशोलायां पाककलायां प्राचीनानामादर आर्यसाहित्ये तदनुप्राणिते
देशभाषासाहित्ये च सामहस्युपवर्ण्यते । शिशिरिणीपाके टीकाकृतप्रकटिते पटिमा
यभीषाघोयते सलाविनक्षत्रानां स्खलनगलनश्च तथैव सहजमिति विगीयते च ।
यत्रोदकलमिगिलाऽऽदिषु देशेषु प्राचीनानां दध्योदनमिवैतत्सहस्रानाममृतकर्मरक्षीर-
सारमनोहरादरिषल्लभप्रयुतीनां बहुलं प्रचलनं संस्कृते भाषायां च मध्ययुगोक्तकाव्येयू-
पस्थाप्यते । यथा बह्वीये श्रीचैतन्यचरितामृतकाव्येऽप्रकृतवर्णनान्तराले (मः ४।६७-
७५) शिशिरिणीप्रसङ्गे—दश विप्र अत्र शान्धि करे एक लूप ॥ तार पाशे रुटि-
राशिर पयैत देल । सुष आदि व्यञ्जन भाण्ड बीदिके परिल ॥ तार पाशे
दधि दुग्ध माठा शिशिरिणी । पावस माखनि तार पाशे धरि आनि ॥ श्रीकृष्ण-
नैवेद्यस्य वैचित्र्यवर्णने च—(मः १४।२५-२५) दधि दुग्ध ननी तक्र रसाला
शिशिरिणी । खलवण मुद्रादुर आदा खानि खानि ॥

९ तथा च साहित्ययुद्धमधिकृता निष्कर्षः 'शब्दार्थचिह्नघटनापटवः कवीन्द्राः
संस्थानवर्णनविषयविमलसोभाय । अक्षोदरामनुदरागिब राजकन्यामन्यवर्णि

४:) रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति । अलङ्कारविवक्षो यः स चित्तविषयो मतः ॥
 रसादिविवक्षा तु स्वात्तात्पर्यवती यदा । तदा नास्त्येव तद् काव्यं ज्ञेयं न गोचरः ॥
 इति । यद्वच इति समकलत्रयवन्धादय उपमाऽऽद्यधेति ।

इति महाशयान्मित्रिमहिक्रीश्रीपरविरचिते ^{१०} काव्यप्रकाशविवेके

पद्य उक्तायः ॥

मण्डितियन्निमामनगतो'ति । इत्येव हि सरणिर्दप्यश्रुतां यैरानन्दवर्धनकृत-
 विनिगमवप्रमाणमुत्तल चित्ररत्न काव्यत्वं प्रत्याख्यातम् । रसगङ्गाधरकृत-
 मर्षविलस जागस्यगुणोभूतव्यङ्ग्यकाव्यरूपेण स्वीकारः शास्त्रेऽस्मिन्निरुद्धात् ॥ ८-
 १२ कोऽयमैवैवियमकृत्वाकारेणानिवोऽपि आशोभनीयानुसारो भवतुस्त्वामव्यपदिष्ट-
 मूलमेति शेषम् ।

१० इति काव्यप्रकाशविवेके श्रीश्रीपरविरचिते इति 'स' श्रुत्येव पाठः ।

सप्तम उल्लासः

काव्यस्वरूपं निरूप्य दोषाणां सामान्यलक्षणमाह—

मुख्यार्थहतिदोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः ।

उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः ॥४९॥

उल्लाससंज्ञितिमाह काव्यस्वरूपमिति—“सम्यक् प्रयुक्तो हि शब्दः स्वर्गे लोके च कामधुग्-
भवति” (महाभाष्य १११), दुःप्रयुक्तः पुनरधर्माय सम्पद्यते (का. आ. ११६ द्रः) । सम्यक्
प्रयोगश्चास्य तदोपपद्यते यदा दोषहानयुगोपादानादिकं स्यात् । अत्रापि दोषहानमेव तावत्
प्रथममुपादेयं यतः कमनीयरूपादितम्बदुपेतमपि यपुः भित्तिविन्दुनैकेन दोर्भास्यमनुभवति ।
उक्त्य (का. आ. ११७) तदल्पमपि नोपेक्ष्य काव्ये दुष्टं कथयन् । स्याद्वपुः सुन्दरमपि
भित्तेष्वेकेन दुर्भगम् ॥ किञ्च—नाकवित्त्वमधर्माय सृत्तये दण्डनाय या^१ । कुकविश्वं पुनः
साक्षान्मृतिनाहुर्मनीषिणः ॥ इति (भाष्य का. अ. १११२) । दोषाश्च निःशेषतः समुद्दिष्ट-
लक्षणाः (१११६) सुज्ञाता भवन्ति । न च विभागः सामान्यलक्षणं विनैति प्रथमं तदाह
मुख्यार्थेति । शब्दार्थशरीरं वाच्यं तत्र च करचरणाद्यवयवप्रायाः शब्दा बुद्धपादीन्द्रिय-
स्थानीया अर्थाः । रसस्त्वात्मा । “यत् वैश्विद्विपश्चिद्विरितिहतादिभिः सह रसादीनां
धर्मधर्मिभावव्यवहारो न स्वात्मशरीरव्यवहार इत्यभ्युपगमं त एव” प्रष्टव्याः, किं रसादयो
वाच्यधर्मा रूपादिसदृशा आहोन्वित् माणिक्यजातित्वमदृशाः ? तत्ताद्ये यथा शरीरे
प्रतिभासमाने नियमेनैव गौरवं सवेद्यं द्रष्टुः प्रतिपाद्यते तथा सहृदयस्य चासहृदयस्य
वाच्येनैव रसादयः प्रतिभासेरन् । न चेवम्, असहृदयान् प्रति नैव भासते । द्वितीयेऽपि
यद्यपि माणिक्यगतमष्टगुणत्वस्मिन्प्रत्वाच्चिन्मत्वादिलक्षणं जात्यत्वं वैकटिकस्यैव संबन्धं
नेतरेषां तथा काव्यगतं रसादिरूपं सहृदयस्यैव संबन्धं नेतरेषामिति सर्व-
साधारणः प्रतिभासः प्रतिरोद्धुं शक्यमस्तथापि यथा जात्यत्वे प्रतिभासमाने वैकटिकेन

१ ‘अववित्तमधर्माय व्यापये’ इत्यादि मुद्रितपुस्तके पाठः ।

हृतिरगर्क्यः। 'इन्द्राद्या इत्याद्यग्रहणाद्वर्णरचने।

विशेषलक्षणमाह—

तस्य जात्यस्त्वस्य^२ रत्ने रत्नस्वरूपादतिरिक्तत्वं नैव न लक्ष्यते रत्नस्वजात्यतयोरभेदात्
तथा रसादीनामपि विभावादिव्यतिरिक्तत्वमेव लक्ष्यते। न चैवम्।" (ज्य. भा. ३।३३
वृ. लो.)। न खलु विभावादय एव रसा अपि तु रसास्ते (६० पृः) रित्यादिना भेदस्य बहुधा
प्रतिपादितत्वात्। तस्मात् स्थितमेतत्, रसादयो जीवभूता वाच्यादयस्तु शरीरभूता इति
जीवशरीरव्यवहारो न च गुणगुणिव्यवहार इति। एवञ्च मुखे प्रारम्भे प्रधानतयोरे -
विपक्षीभवतीति स एव मुख्य इत्याह रसश्चेति। चोऽवधारणे। वाच्यो विभावादिरूपः।
अतः सोऽपि यथाऽऽभवे शरीरे मुखं प्रधानं तथाऽहं मुखमिव मुख्यः। विशिष्टैरेव
षट्नाऽऽदिभिर्गुणैर्यमाना विभावादयो रसमयत्वेन प्रतिभासन्ते^३, अतस्तेऽप्यपि स इति।
स दोषः। तेन रसप्रतीतिविघ्नविधातृत्वात् प्रतिपन्नप्रतीतेः प्रसूताया उद्धातभावः^४
परिस्खलनलेशददायी रसभङ्गाय पर्यवस्यतीति। पारम्पर्येणापि^५ तं प्रति यस्य दृष्टत्वं
कस्यापि चेदल्यन्तहेयता तर्हि य. साक्षादेव रसभङ्गहेतुः स प्रसूतो दोष इति तस्यान्तरङ्गत्वं
सुव्यक्तमेवेति। आम्नादितृत् (१।२५)णां यत्न च सत्काव्यविभ्रान्तित्वदेव रससर्वस्वम्।
तत हृतिरगर्क्य साक्षाद्वाच्योऽर्थो न सङ्गच्छत इति व्याचष्टे हृतिरगर्क्य इति।

२ अत्र 'तत्त चे त्यादि 'जात्यस्त्वस्य'त्यन्तोऽंश' 'क' पुरुषके स्तुतितो लक्ष्यते।

३ पद्यरूपा रसा इति प्राचीनानामुद्धृतादीनां सिद्धान्तोऽत्र वद्विहितः। नव्यमते
विभावादयोऽगिव्यहृषपादानभूता रसस्य।

४ एवं 'त' पुरुषके। उद्धातद्वयः.....इति 'क' पुरुषके पाठः।

५ मूलकारिकायां मुख्यार्थपदेन साक्षात् सङ्केतितस्यार्थस्य ग्रहणं कथं न स्यादित्य-
पेक्षायां 'रसस्य मुख्य'इति, स्वगण्टोहृद्या ग्रन्थकृता घनिवादानुगायिसिद्धान्तानु-
सारेण रसदोषाणां मुख्यता स्वीकृता, कथं तर्हि वामनध्वजद्विमतमनुसृत्य पददोष-
प्रवृत्तीनामादावन्तरणमिति प्रश्ने 'तदाश्रयाद्वाच्य' इति निर्देशः। अत्र
कारिकाऽंशाय 'वाच्योऽपि मुख्यार्थ' इति 'रुमिधाव्यक्षनयोऽभयोरपि मुख्यत्व'-
मित्यादि य. वेपाधिव. काराश्रयत्वं विवरणम्। श्रीधरस्तु पारम्पर्येणापीति
समीचीनं मार्गमनुसरति।

दुष्टं पदं ध्रुतिकट्टं च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम् ।

निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकन्निधाऽऽशीलम् ॥५०॥

सन्दिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत् छिष्टम् ।

अचिसृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत् समासगतमेव ॥५१॥

ध्रुतिकट्टं परपवर्णरूपं कष्टम् । यथा—

अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः ।

आलिङ्गितः स तन्वङ्ग्या कार्तार्थ्यं लभते कदा ॥५२॥

अतः कार्तार्थ्यमिति ।

च्युतसंस्कृति व्याकरणलक्षणहीनम् । यथा—

दुष्टमिलनेन प्रत्येकमन्वयः । यद्यपि वाक्यस्य प्रयोगयोग्यतायाः प्रयोगानर्हतायाश्च निश्चयार्थमयं परामर्शस्तथापि वर्णादिष्वपि निमित्तेषु वाक्यमपि तदारक्तं तथाविधं भवतीति पदैकदेशादिपददोषनिरूपणमुपपद्यत एव । यदाह—‘मादृशाद्वै जायते तादृशेव भवती’ति । एवञ्च पदैकदेशगतदोषनिरूपणस्य प्राथम्ये न्याय्येऽपि पदैकदेशस्य प्रविशत्विपपत्त्यमिलादी पददोषा उक्ताः । प्रथमं हि पदमुत्तरितं ध्रुतिपथमवतरति ततस्तावत्तेव यस्य वैरस्यावद्वत्त्वं स प्रथमनिरसो दोष इत्याह ध्रुतीति । दुर्योधनो वर्णः पदपक्षदार्ढ्यत्वात्तदात्मकत्वम्, अतएव कठोच्चारणीयतया कष्टमिति* ।

अनङ्गत्वादिति । मङ्गलगृहं शब्दं स्वमेवायतनम् । कृतार्थस्य भावः कार्तार्थ्यमिति पदं माधुर्यव्यञ्जकपदरचनाशुभ्रिकतमपि ध्रुतमात्मन्-तोद्वेजस्त्वादासादयितृणां ग्यहारास्त्वादविप्रं विपक्ष इति दुष्टम् । अत एवेतिधानि पदानि कविभिः ग्यहारे लाज्यानि । ध्रुतिमुखकरमपि यस्य स्वं रूपमेव(12b)विरुद्धं तद्वैयमित्याह—च्युतेति । च्युता स्वलिता संस्कृतिः संस्कारो यत्र । सद्यस्ते प्रकृतिप्रत्ययविभागपरिक्लृप्तयाऽनेनेति लक्षणं तेन हीनं त्रिमुनि-

6 अतः ‘पदपवर्णरूपं कष्ट’मिति धीपरपूतपाठः । अन्येषु केचपि मूलशेषेषु तथैव पाठो दृश्यते (T.S.S. edn. II १ पृ. fn.) । परन्तुतीकृष्टाभरते दोषस्यास्य कष्ट-मिति व्यपदेशः (१ पृ.) ‘पदं ध्रुतेरसृष्टं कष्टमिलमिश्रचित्त’मिति... । अतः रत्नेपरकृतदोषा वाच्यप्रशस्त्यन्तावेतिहा द्रष्टव्या । पुनर्यत्किंचिदेव पर ।

एतन्मन्दविपकतिन्दुकफलइयामोदरापाण्डर-
प्रान्तं हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शक्षमं लक्ष्यते ।
तत् पल्लीपतिपुत्ति ! कुञ्जरकुलं कुम्भाभयाभ्यर्थना-
दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्तावृतं मा रुथाः ॥१४६॥

(व. जी. १।१०७)

अत्रानुनाथत इति । "सर्पिणो नाथते" इत्यादायिवाशिष्येव नाथतेरात्मनेपदं
विहितम् 'आशिषि नाथ' (पा. १।३।२१ वाः) इति । अत्र तु याचनमर्थः । तस्मात्
'अनुनाथति स्तनयुग'मिति पठनीयम् ।

प्रणोतव्याकरणोपात्ततत्तद्विशेषपरहितमित्यर्थः । 'देशी'पदानान्तुः संस्काररूप्यत्वा-
देवात्मानन्तर्भावः । एतदित्यादि मन्दविपकं कमपकम् । हन्तेति विस्मये । पुलिन्दः
शबरः । पत्तं मयूरपद्मः । कुञ्जरकुलं कर्तुं कुम्भाभयाभ्यर्थनादीनं त्वामनुनाथत
इति । याचनायामनुनाथतीति स्यान्नतु[अनु]नाथत इति । अर्थद्वारेणापि पदस्य
दुष्टत्वमङ्गीकृत्य एव, कष्टव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य तद्रूपत्वात् । गावीगोण्यादीनामपि हि
विपयान्तरे साधुत्वं गवार्थत्वे तु दुष्टत्वम् । पदार्थान्तरापेक्षत्वाद्वाक्यगत दुष्टम्, अथ कथं पद-
दोषोऽयमिति चेत्, न, प्रकृत्यर्थमात्रस्थोपसंहरणेन नियमनात्, नाथतेरात्मनेपदिन 'आशिषि
नाथ' (पा. १।३।२१ वाः) इत्यात्मनेपदविधानमाशिषि नित्यार्थः, तेन याचनाऽऽदौ विकल्प
इति ज्ञापितं भवति । अतएव 'नाथसे किमु पति' न भूयतः' (कि. अ. १३।५६) इत्यादि-
सिध्यतीति क्रीडादिमूले (पा. १।३।२१) मैत्रेयः । स्नापकस्तमुच्ये च पुष्टपोत्तमदेवेनाप्येत-
ल्लिखितम् । अत उदाहरणान्तरमत्र बोध्यम् । यथा 'महाराजन् शृणुष्वेदं' सादितोऽहं
विधासपा । भाग्यवन्तस्य पुंसस्य पिता मरति यौवने' इत्यादि ।

7 'देशीयपदाना'मिति (घ) पुस्तके पाठः ।

8 यस्त्वत्ताचार्यहृदयापरिज्ञानात् टीकाकृतः श्रीधरस्यातीव साहसमुदाहरणान्तरप्रदर्शन
(सं. प्र. ११ पृ. २५ ख.) इति विपोषितं तत् खलु मैत्रेयरचितपुष्टपोत्तमप्रशस्तीनां
प्राच्यदेशीयानां वैयाकरणप्रकाशना मर्यादाबोधेन सोढव्यम् । प्राचीनाष्टीकाकृतो
रुचकश्रीधराद्या 'न हि कश्चिन्महाभाष्यकृति मम्मटाचार्ये स्खलनोद्भाव्यं
प्रेक्षावाननुमन्यत' इत्यादि वचनं न सम्यग् नापि विचक्षणपद्धतिरिति मन्यन्ते ।

अप्रयुक्तन्तथाऽऽम्नातमपि कविभिर्नादृतम् । यथा—

यथाऽयं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते ।

तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा ॥१४७॥

अत्र दैवतशब्दो 'दैवतानि पुंसि वा' (अ. को. १।१) इति पुंस्याम्नातोऽपि न केनचित् प्रयुज्यते ।

असमर्थं यत्तदर्थं पठ्यते, न च तत्रास्य शक्तिः । यथा—

तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्कृतः ।

सुरस्रोतस्त्रिनीमेव हन्ति सम्प्रति सादरम् ॥१४८॥

अत्र हन्तीति गमनार्थम् ।

निहतार्थं यदुभयार्थमप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तम् । यथा—

अपाप्रयुज्यमानत्वमेव' यस्य दुष्टतायां बीजं तद्वृत्तगति अप्रयुक्तमिति । असाधु-
पदगन्धर्वे सम्भवतीति चेद्वत्ताह तथाऽऽम्नातमपीति नामानुशासनेन साधुतया प्रतिपन्न-
मपीत्यर्थः । दुष्टताबीजमाह कविमिरिखादि । यथा 'दैवत'शब्दः पुंसि समाधातोऽपि
लिङ्गावुशासने [देवासुरास्त...पट्टागिषानानि पा. नि. अ. ४३५] कविभिर्न प्रयुज्यते ।
एवं पादादौ खलिन-तु-प्रकृतयोऽपि कविसमयादप्रयुज्यमानत्वेनावगन्तव्याः । अत्र एवं-
विधानि पदान्यलङ्कारकाराणां समवादादवगच्छन्ति । प्रयुज्यमानमपि सशक्तिमेव प्रयोज्यं नाशक्ति-
कमित्यसमर्थं लक्षयति । समर्थं शक्तिः, तन्निषेधस्तु '०' इति सम्भावे प्रयुज्यत
इत्याह तदर्थं पठ्यत इति । न च तत्रास्य शक्तिरिति बहुप्रयोगाभिप्रायेण, जट्पा-जघन-
प्रवृत्तिषु प्रयोगविशेषेभ्यस्य गत्यर्थत्वात् । तीर्थान्तरेष्विखादि । सुरस्रोतस्त्रिनी गङ्गा ।
अत्र हन्तीति हितायां शक्तं गमने प्रयुज्यमानं शक्तिविरहादसमर्थमित्युच्यते । यस्य
पदस्यानेकोऽर्थः प्रसिद्धाप्रसिद्ध सन्न प्रसिद्धेनार्थेन निहतः प्रतीत्यविषयीकृतोऽप्रसिद्धोऽर्थो

९ 'तद्वृत्तं यत्तदर्थं देशीत्यनेकः प्राकृतकमः' इत्याचार्यदण्डिहमते 'देशी'पदानां
शब्दावुशासनानियमितत्वमात्राधिकारिकत्वे स्वीकृतम् । एवं धातुपारायण-
लिङ्गावुशासनाध्याप्यानां न सर्वथा सर्वत्र सामान्यम् । शब्दविशामतयोगा-
धितप्रयोगेषु कविसमयपरतन्त्रसाधनपक्षपत्नीया ।

१० 'तन्निषेधस्तत्पति सम्भावे...प्रयुज्यत इत्यत्र आह तदर्थं पठ्यत' इति 'क'
पुस्तके पाठः ।

याचकरसार्द्रपादप्रहारशोणितकृचेन दयितेन ।

मुग्धा साध्यसतरला विलोम्य परिचुम्बिता सदृसा ॥१४९॥

अत्र शोणितशब्दस्य रुधिरलक्षणेनार्थेनोज्ज्वलीकृतत्वरूपोऽर्थो व्यवधीयते ।

अनुचितार्थं यथा—

तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सन्निभिरिष्यते च या ।

प्रयान्ति तामाशु गतिं यदास्त्रिनो रणाश्वमेधे पशुनामुपागताः ॥१५०॥

(व्य. वि. २०३ पृ.)

अत्र पशुपदं कातरतामभिन्यनकीत्यनुचितार्थम् ।

निरर्थकं पादपूरणमात्रप्रयोजनं चादिपदम् । यथा—

उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरिपुते ! मम हि गौरि !

अभिवाञ्छितं प्रसिष्यतु भगवति ! पुष्पगुप्तादेन ॥१५१॥

(ना. आ. १।१३)

यस्य तत्रिद्वयार्थं गूढार्थमिलम् । समर्थमपि विरोधितार्थं हेयमित्यस्य तदन्तरं ^{११}लक्षणम् । एवमुत्तरात्रापि लक्षणम् (१।३७) इति ह्यनेया । याचकेयादि विलोम्येति वाक्यार्थस्य कमेता । अत्र रुधिरपदस्य शोणिते भूमौ प्रसिद्धिज्ज्वलीकृते तु प्रयोगः ^{१२} अनुचितार्थ-मनन्वर्थं नाम । तपस्विभिरित्यादि—सन्निभिरिति याज्ञिकैः सदाऽप्रादिदानरसिकैः । रणेनाश्वमेधस्तत्र पशुत्वमुपागतास्तपस्विप्रवृत्तीनामपि दुर्तभां गतिं शूराः प्रयान्तीति शूराणां समरोत्साहोदीपने निवृत्तिं पशुतेति पदं परीर्णं इति कृत्वाऽनुचितार्थं, पशु-साधारण्यमात्रतान्निव्यगनात् । निरर्थकमिति प्रयोजनयून्यस्य प्रयोगः, कथमिति चेदन्नाह पादपूरणेति । पूरणं कृतनिर्वाहस्यन्मात्रं प्रयोजनं सत्य, मात्रप्रदत्तेन प्रयोजनान्तरनिरासः । तदुक्तं '(क)रुचिप्रबन्ध इव शिष्टपदप्रचारः प्रकटनुदिनोद्योगना-सहोर्णं' इति ^{१३} उत्फुल्लेयादि अत्र 'हि' शब्दो न हेतुवार्थं योवयति । न च वाक्या-

११ असमर्पादन्तरमिति प्रहरणलभ्यम् ।

१२ माणिक्यचन्द्रकृतमहेते 'अरगीरभावयोज्ज्वलशब्दोऽप्यर्थः' इति दर्शनादु-ज्ज्वलाऽप्यर्थदानां पर्यायप्रान्तमेव प्रयोगाद्वक्तव्यम् ।

१३ वागवाहतात्तरेणे तु 'यश्चाप्यवबन्ध इवानवबन्धु हि निपातः' इति लभ्यते । रत्नेश्वरस्तु सरस्वतीकण्ठाभरण्डीकायां भीषरदर्शितमेव प्रयोगं तदुक्तपाऽनुवदति ।

अत्र 'हि' शब्दः ।

अवाचकं यथा—

अवन्धरकोपस्य विहन्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः ।

अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न विद्विषादरः ॥१५२॥

(कि. अ. १।३३)

अत्र जन्तुपदमदातर्यर्थे विवक्षितम्, तत्र च नाभिधायकम् ।

यथा वा—

हा धिक् सा किल तामसी शशिमुखी दृष्टा मया यत् सा

तद्विच्छेदरुजाऽन्धकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितम् ।

किं कुर्मः कुशले सदैव विधुरो धाता न चेत्तत् कथं

तादृश्यामवतीमयो भवति मे नो जीवलोकोऽधुना ॥१५३॥ (वि. उ. ?)

अत्र दिनमिति प्रकाशमयमित्यर्थेऽवाचकम् ।

यद्योपसर्गसंसर्गादर्थान्तरगतम् ।" यथा—

लङ्कारार्थो यथा "स एव हि महादेव" इत्यादौ, किन्तु पादमेव पूरयतीति निरर्थकः । युष्मदिति—एकवचनेन भगवती" सम्बोध्य प्रसादसम्बन्धितया बहुहुवनिर्देशस्तेन न वचन-प्रक्रमभेदोऽप्यत्र चिन्त्यः । असमर्थं हि तत्तार्थं न निर्धारितशक्तिकम्, अवाचकान्तु न तथेति तस्माद्भेदः । अवन्धेरत्यादि—हार्दं स्नेहः । विद्विषादर इति (१।५०) आदरो बहुमानो दरो भयश्च । ननुदास्तुः स्नेहो बहुमानाय प्रभवति न वा क्रोधशून्यस्य भयायेति । जन्तुपदं जननयोगाज्जन्ममात्रस्य वाचकं नत्वदातुः, तावति समयाभावात् । अत्र जन्तुशब्दः प्राणिपर्यायोऽपि कृतसिते प्राणिनि प्रयुज्यत इति प्रकरणादिनाऽत्र विवक्षितार्थप्रतीति-र्भविष्यतीत्युच्यते तत्रोदाहरणान्तरमाह—यथा वेति । हा धिमिति निपातसमुदयेन निर्वेदातिशयो ध्वन्यते । विधुरो विमुखः । अत्र 'तद्विच्छेदरुजाऽन्धकारितमिदं'मिल-नेनाभ्युपगमनाद्यस्य प्रकाशमयत्ववर्णनाविरुद्धत्वेन विवक्षितम् । तत्त दिनं कल्पित-मित्युक्तम् । न च 'दिन'शब्दः प्रकाशमयपर्यायः । सूर्योदयास्तमयपर्यन्तस्तादृगलवच्छिन्नः कालो दिनमित्युच्यते । अतः प्रकाशमय इत्यसिन्नार्थे दिनशब्दस्यावाचकता ।

जङ्घाकाण्डोरनालो नयकिरणलसत्केसरालिकरालः
 प्रत्यग्रालककाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः ।
 भर्तुर्चत्पानुकारे जयति निजतनुस्च्छलावण्यवापी-
 सम्भूताम्भोजशोभां विदधदभिनयो दण्डपादो भवान्याः ॥१५४॥

(च्य. वि. ३८५ पृ.)

अत्र दधदित्यर्थे विदधदिति ।

त्रिधेति द्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जकत्वात् । यथा—

साधनं सुमहद्व्यस्य यन्मान्यस्य विलोक्यते ।

तस्य धीशालिनः कौड्यः सहेतारालितां भुञ्जम् ॥१५५॥

जङ्घेलादि । कितलवशन्दो मदाऽल पल्लवाची स्यात्ता सस्थानस्थालकक-
 दोत्ति^{१५}प्रसरेण रूपणं न घटते । तस्मान् पद्मपद्म (पद्म) परोऽयम् । करालो
 दन्तुरः । मञ्जुर्भनोहध्वनिः । मञ्जीरं शृङ्गम् । उपसर्गेण धातुर्भां पलादन्मत
 नोषते । प्रहाराहारसंहारप्रतिहारविहारवत् ॥ इति विष्णो दधाति । करोत्यर्थे नतु
 विशिष्टधारणार्थः । यो हि यं (११४६) विदधाति स तं धारयतीत्यपीति
 कथमत्र दुष्टतेति चेत्, तत्र—यत्, कृती रूपे व्यञ्जित्वा, धारणश्च संयोगेऽ-
 नच्छिद्यम् । तत्र योग्ययोगेभ्यप्रतिपादनमशक्यम् । धारणपर्यन्तार्थावबोधने तु कृते-
 रप्राधान्याद्धारणार्थत्वेति दोषस्तदवस्थ एव । अगम्ये शब्ददशकित्वाभावात् । इह तु
 निमित्ततावैचित्र्यमिति तस्माद्विद्यते । ऊर्ध्वचरणन्यासरूपाभिनयविशेषात्मा दण्डपादः^{१६} ।
 अस्य च समानोक्त्येवाम्भोजजुगुप्साप्रतीदेर्यत्तस्याम्भोजशोभां विदधदिति पुनर्वचनं
 यच्च भगवतोविदधेति भावेनास्योपवर्णनं तद्विचाररमणीयमेव । धीर्यस्यास्ति तत् श्रीलम्,
 सिन्धुदेराकृतिगणराक्षस्य (पा. २११.६५), कथिरवादिपाठाक्षरं (पा. ८२.१८ वा), न श्रीलम्,
 अश्रीलमकान्तमित्यर्थः । तत्र विशिष्ट्रीडाव्यञ्जकं भवति यथा साधनमिति पदे इत्यन्वादि-

१५ प्राप्तिप्रसारेणेति 'स' पुस्तके पाठः ।

१६ नाट्यशास्त्रीयाष्टोत्तरशतकरणानामन्यतमस्य दण्डपादादस्यस्य विवरणेऽभिनव-
 भारतीप्रयोगः (११४२) 'पूर्वतोऽभ्यसितं हृत्वे'त्यादिः 'क्षिप्रापविद्धकरणं दण्ड-
 पादा तु सा स्पृते' (ना. शा. १०१४४) स्पेतवत्तद्वितमेव 'पादतद्वितदण्डव्यति-
 हस्तं न्यसेदिति साद्योपपरिकमादिविषय'मित्यन्तरुत्तनीयः ।

लीलातामरसाहतोऽन्यवनितानिःशङ्कवद्वाधरः
कश्चित् केसरदूषितेक्षण इव व्यामील्य नेत्रे स्थितः ।
मुग्धा कुहमलिताननेन ददती वायुं स्थिता तस्य सा
भ्रान्त्या धूर्ततयाऽथ घाऽऽनतिमुक्ते सेनानिशं क्षुम्बिता ॥१५६॥
(अ. श.)

मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशाद्-
घनरुचिरकलापो निःसपन्नोऽस्य जातः ।
रतिविगलितबन्धे केशपाशे सुकेदयाः
सति कुसुमसनाये कं हरेदेव वर्द्धः ॥१५७॥ (वि. उ. ४।२२)

एषु साधन-वायु-विनाशशब्दा व्रीडाऽऽदिव्यल्लकाः ।

सन्दिग्धं यथा—

आलिङ्गितस्तत्रभवान् सम्पराये जयश्रिया ।
आशीःपरम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ॥१५८॥
अत्र वन्द्यां किं दृढहृतमद्विलायां किं वा नमस्यामिति सन्देहः ।
अप्रतीतं यत् केचले शास्त्रे प्रसिद्धम् । यथा—

सम्यग्ज्ञानमहाज्योतिर्वलिताशयताजुषः ।
विधीयमानमप्येतन्न भवेत् कर्म बन्धनम् ॥१५९॥
अत्राशयशब्दो घासनापर्यायो योगशास्त्रादावेव प्रयुक्तः ।

परतयोपात्तं पुरुषध्वजं स्मारयति । किञ्चिज्जुगुप्ताव्यञ्जकं यथा लीलेत्यादी श्रृङ्गारप्रविणि
काव्ये वायुपदम् । किञ्चिदातद्ब्यञ्जकं यथा मृदुपवनेत्यादि । अस्येति प्रकरणात्मयु-
रस^{१७} । सति विद्यमाने मत्प्रियायां विद्यमानायाम्^{१८} । त्रयम्(एव) वर्द्ध इति—तत्केश-
पाशमनुहरेत् तदभावे तु किमनुहरेदिति । तदिहोवैशोविप्रलब्धस्य पुरुषस्य वही चिनशे-
पदमुभयकोटिसंख्य(११५३)ति^{१९} । सन्दिग्धं यथा आलिङ्गित इति । सम्परायः संश्रामः ।
अतः वन्द्यामिति दृढहृत्स्त्रीपक्षे सप्तम्यन्तं वन्दनीयापक्षे द्वितीयाऽन्तमिति साधक्यापक-
प्रमाणाभावात् पदस्वरूपमेव सन्दिह्यमानम् । अप्रतीतमिति केचलमहरोन लोकनिरासः ।
यथा सम्यगित्यादि—अत आशयते(अदयेयेति)ति । तथाच पातप्रलम्बम् (१।२४)

१७ अयेति पाठान्तरम् ।

१८ इति यावदिति वाक्यविरतिः । 'विद्यमानाया'मिति 'क' पुस्तके पाठः ।

ग्राम्यं यत् केचले लोके स्थितम् । यथा—

राकाधिभावरीकान्तसंकान्तद्युति ते मुखम् ।

तपनीयशिलाशोभा कटिश्च हरते मनः ॥१६०॥

अथ कटिरिति ।

नेयार्थं 'काश्चिन्नैव त्वशक्तिः' (त. वा. ७०० पृ.) इति यत्पिण्डं लाक्षणिकम् ।

यथा—

शरत्कालसमुत्थासिपूर्णमाशर्वरीमियम् ।

करोति ते मुखं तन्वि ! चपेटापातनातिथिम् ॥१६१॥

अत्र चपेटापातनेन निजितत्वं लक्ष्यते ।

अथ समासगतमेव दुष्टमिति सम्बन्धः^{१९} । अन्यत् तु केवलं समासगतं च ।

ह्लिष्टं यतीऽर्थप्रतिपत्तिर्व्यवहिता । यथा—

“क्लेशरूपविपाकाशयैरपरामृष्ट पुरुषविशेष ईश्वर” इति । ‘क्लेशोऽविद्या, वैर्माणि मुकुट-
दुष्कृतानि, तत्फलं विपाकं, तदनुगुणा वासना आशया मनसि वर्तमाना पुरुषे व्यपदिश्यन्ते,
स हि तत्फलस्य भोक्तेति । यो ह्यनेन भोगेनापरामृष्ट स पुरुषविशेष ईश्वर’ (व्या. भा) इति ।
शास्त्रादाविति—आदिपदेन पुराणादि । केचले लोके न तु शास्त्रे, यथा पूर्वं शास्त्रानभिज्ञ-
विषये प्रयुज्यमानं सदुष्टं, न तथेदमपीलप्रयुक्ताद्विषयते । यथा राकेत्यादि—राका
पूर्णमा, विभावरीकान्त-^{२०} तपनीयं सुवर्णम् । नीयते हायते साक्षादनुकूलो न्याय-
बलादस्वार्थ इति नेयार्थम् । तच्च द्विधा हृदमहृदम् । तत्तात्पर्यमभिधेयप्रायम्, इतरदुष्टम् । तर्हि
तत्त्वस्येन साक्षणिकस्य दुष्टता स्यादित्यत आह यत्पिण्डमिति । अत हेतु — अशक्तिः
इति प्रयोजनं विना साक्षयया प्रयुक्तमित्यर्थः^{२०} (११५६) । अत तन्मुखेन तादृशबन्धो जित
इति मुखेन यदोच्यते तदा न निश्चिन्त्यनम् । साक्षयया च नाधिकं वैचित्र्यमिति । एकमेव
चेदेवविधं पदं स्याज्जं तर्हि बाहुल्यमपामेकत्वेति दूरतरनिरस्तमिति । अर्थस्य प्रतिपत्ति-
र्थप्रतिपत्तिः । सा व्यवहिता यस्याद्भवति तत् ह्लिष्टं, समासादेकपदमिति पदमेवेदं दुष्टम् ।

१९ नेयार्थमपेक्षादौ समासगतमेवेत्यन्ते प्रकृते कारिकाप्रबन्ध इति यावत् ।

२० अतः ‘निरुद्धतच्छया वाधिश्च सामर्थ्यादभिधानवत् । कियन्ते साम्प्रतं वाधित्वा
वाधिन्नैव त्वराहितः’ इति सममं सन्तवार्त्तिकीयं नवनं परामृष्टम् ।

अत्रिलोचनसम्भूतज्योतिषद्गमभासिभिः ।

सदृशं शोभतेऽत्यर्थं भूपाल ! तव चेष्टितम् ॥१६२॥

अत्रात्रिलोचनसम्भूतस्य चन्द्रस्य ज्योतिषद्गमेन भासिभिः कुमुदैरित्यर्थः ।

अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्न तत् । यथा—

मूर्ध्निमुहूर्तकृत्ताचिरलगलगलद्रक्तसंसकधारा-

धौतेशाङ्गमिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नाम् ।

कैलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदपोद्गराणां

दोष्णां चैषां किमेतत् फलमिह नगरीरक्षणे यत् प्रयासः ॥१६३॥

अत्र मिथ्यामहिमत्वं नानुवाचम्, अपि तु विधेयम् । यथा च—

छस्तां नितम्यादवलम्बमाना पुनः पुनः केशरदामकाञ्चीम् ।

न्यासीकृतां स्थानविदा सारेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य ॥१६४॥

(कु. रा. ३।५५)

अत्र 'मौर्वी' द्वितीया'मिति द्वितीयत्वमात्रमुत्प्रेक्ष्यम् । यथा च—

अत्रिलोचनेत्यादि—प्रतिर्मुनिः । व्यवहितार्थप्रत्येयत्वस्य ग्रन्थकृतैव दर्शितम् । विशेषण-
विशेष्याभिधायिपदरचनाविशेषः समासः । तत्र विशेषणस्यावच्छेदकत्वादप्राधान्यं
विशेष्यस्य तु विधेयत्वात् प्राधान्यमिति तथारथेन कविना विवक्षितस्यार्थस्य यत्न समासेनाप्राधान्यं
वितन्पते तद्विधेयज्ञस्याविमर्शनादविमृष्टविधेयांशं नाम । यथा मूर्ध्निमित्यादि । उद्धृत्-
कृत्तम् उन्नयोदया वृठात् कर्तनम् ।...महिम्नामिति दोष्णां विशेषणम् । अत्र मिथ्या-
महिमत्वं बहुज्ञोदाहन्यपदार्थप्रधाने न्यग्भावितमित्यनुवाचकोटो प्रविष्टः, तथा च न विवक्षित-
मिति दुष्टत्वम् । एव' समासान्तरेऽपि यथा छस्तामित्यादि । केशरो यत्नः । द्वितीय-
मौर्वीमिवेत्युत्प्रेक्षाया कर्मधारयसमास उत्तरपदार्थप्राधान्यात् पूर्वपदार्थस्याप्राधान्यमिलन-
यत्नम् । एतदेव इदमित्यु' पाठान्तरमाह (११६३) मौर्वीमित्यादि । "न चात्र पाठे वृत्तगणः
शङ्कनीयः, तत्र ध्वन्यतामासलक्षणत्वात्, 'पादान्तेषु बहुलं शुभ'रिति (द्यः सू) बहुल-
मदृष्टेनास्तापि वसन्ततिलकादाविव सुर्वन्ततानियमस्यान्यैरनादत्तत्वात् ।" (व्य. वि. २५ वि)^{२१}

२१ 'सुर्वन्ततानियमस्य सकारणैरक्षाप्यनादत्तत्वा'दिति सुदितव्यक्रिविधेकेऽदृष्टप्रायः
पाठः । सकारणैरपि वृत्तविशेषज्ञानयुक्तैरपीति च व्याख्यानम् । यत् पादापे-
क्षपौरपि शुभभाव उक्तस्तत् सर्वत्र द्वितीयचतुर्थपादविषयं, प्रथमद्वितीयपाद-

घुर्षुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता विगम्परत्वेन निवेदितं घसु ।

वरेषु यद् बालमृगाक्षि ! मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥१६५॥

(क. स. ५१२)

अत्र 'अलक्षिता जनि'रिति वाच्यम् । यथा च—

आनन्दसिन्धुरतिचापलशालिचित्तसन्दाननैकसदनं क्षणमप्यमुक्ता ।

या सर्वदैव भवता तदुदन्तचिन्ता तान्तिं तनोति तव सम्प्रति

धिधिगसान् ॥१६६॥

अत्र 'न मुक्ते'ति निषेधो विधेयः । यथा—

नयजलधरः स्रग्दोऽयं न हसतिशाचरः

सुरधनुर्विं दूरादृष्टं न नाम शरासनम् ।

अयमपि पटुर्धोरासारो न बाणपरम्परा

कनकनिकपस्त्रिधा विद्युत् प्रिया न ममोर्वेशी ॥१६७॥ (वि. उ. ५७)

वपुर्ख्यादि—अत्रापि जन्मनोऽलक्ष्यत्वं विधेयं । बहुव्रीहौ तु न्यग्भावितम्, अतएव पाठान्तरमाह अलक्षिता जनिरिति । एवञ्च कमभात्रोऽपि न भवतीति भावः । नन्वसमासे यथा आनन्देत्यादि—संदाननैकसदनं यन्धनैकनिवासः । उदन्तो बालः । तान्ति-सन्नुता । अमुकेति त्यागनिषेधः प्राधान्येन विपक्षितः, स च समासे न्यग्भावितः । यत्र निषेधस्य प्राधान्यं विपक्षितं न तु स समासो तथा नवेत्यादि । यद्यहसतिशाचर इत्यादि

विषयान्तु वसन्ततिलसादावेवेति साहिलदर्पणरूपा समोदुषोपणं 'न पादान्त-लपोऽयं' इत्येव च सर्वते'ति वागमयतमनुयुज्यते । आचार्यहेमचन्द्रोऽपि छन्दोऽनुशासनवृत्तावाह (११४) :—'पंशस्यकादिचरणान्तनिवेशितस्य गत्वं लपोर्न हि तथा धृतिर्यमदायि । श्रोतुर्वसन्ततिलकादिपदान्तवर्ति गत्वं यदस्य विहितं विवृष्येयं वा' इति । गत्वं गृह्यते, लो लपोः । लेगेन्द्रेण सुवृत्ततिलक लपजातिर्वंशस्थप्रभृतोर्ना लक्ष्येषु (११५) च्छन्दःशास्त्रानुसारेण कृतेष्वपि स्वरुत इन्द्रवज्रोदाहरणे 'लो जन्मे'ति श्रौते 'ज्वलदिन्द्रवज्र[पातेति]' वृत्तीचरणेऽप्राप्त-गुरुभाषान्तलपोः प्रदर्शनं कबिकुलशिरोमणेः कालिदासस्य कृतौ 'भालन्ति रमानि महीपथीय पृथूरे'त्यादेर्वदुरा उपलम्भ्य सत्प्रतिषेधस्य न तथा वदितना-हतत्वमिति सूचयति । अत्रापुनर्विषयाधालयिमर्याकाणां मतम् E. A. Sonneschien's What is Rhythm प्रथितविषयेष्वबलोकनीयम् ।

इत्यत्र । न त्वमुक्तताऽनुवादेनान्यदत्र किञ्चिद् विहितम् । यथा—

जुगोपात्मानमव्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।

अगृधुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत ॥१६८॥ (र. वं. १।२।१)

इत्यत्रान्वस्तताऽनुवादेनात्मनो गोपनादि ।

विच्छ्रमतिरुद् यथा—

सुधाकरकराकारविशारदविचेष्टितः ।

अकार्यमित्तमेकोऽसौ तस्य किं वर्णयामहे ॥१६९॥

अत्र कार्यं विना मित्रमिति विवक्षितम्, अकार्येषु मित्रमिति तु प्रतीतिः ।
यथा वा—

चिरकालपरिमांसलोचनानन्ददायिनः ।

कान्ता कान्तस्य सहस्रा विदधाति गलग्रहम् ॥१७०॥

अत्र कण्ठग्रहमिति वाच्यम् । तथा—

न व्रस्तं यदि नाम भूतकरुणासन्तानशान्तात्मन-

स्तेन व्याप्यता धनुर्मगवतो देवाद्भवानीपतेः ।

तत् पुलस्तु मदान्धतारकयथाद्विष्यस्य दत्तोत्सवः

स्कन्दः स्कन्द इय मियोऽहमथवा शिष्यः कथं विस्मृतः ॥१७१॥

(ग. बो. न. २।२८)

अत्र 'भवानीपति' शब्दो भवान्याः पत्यन्तरे प्रतीतिं करोति । तथा—

गोरपि यद्वाहनतां मासवतः सोऽपि गिरिसुतासिंहः ।

सविधे निरुद्धारः पायादः सोऽभ्यकारमणः ॥१७२॥

उपमासः क्रियते न तर्हि विवक्षितार्थस्य प्रतिपत्तिः^{२१} स्यात् । न चात्रात्राभ्युत्थेनान्वय-
विधिद्विधेयं यथा जुगोपेलादी । अत्र नीतिशास्त्रबोधितकर्तव्यभावमात्रमगोपनादिकं
रात्रा विधेयमिति तत् कृतं न तु सायादित इत्यत्रस्त इत्यादेर्विधेये गोपनादौ न्यग्मात्रो
युक्त एव । सुधाकररेखादि—विशारदो घृष्टः । अकार्यमित्तमित्येतन् पदं निरुपधि-
मित्रपरतया प्रयुक्तम्, अकार्यं यन्निगम्य अकार्येषु वा (१६६b) यन्मित्रमिति समासा-
न्तरेण प्रकृतोपमर्दिनीं धियमुत्पादयति । छिरेखादि । गलग्रहपदमालिङ्गने
प्रयुक्तं पूर्वप्रकाशानन्ददायिताविस्मृतरूपानिःसारणमतिरुद् । न व्रस्तमित्यादि—तेनेति

अत्रास्मिन्कारमण इति विद्वद्वां धियमुत्पादयति ।

श्रुतिकटु समासगतं यथा—

सा दूरे च सुधासान्द्रतरङ्गितविलोचना ।

यर्हिनिर्होदनाहोऽयं कालश्च समुपागतः ॥१७३॥ (रा. ?)

एवमन्यदपि होयम् ।

अपास्य च्युतमस्कारमसमर्थं निरर्थकम् ।

वाच्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदस्यांशेऽपि केचन ॥१७४॥

केचन न पुनः सर्वे । कामेणोदाहरणानि—

सोऽय्यैष्ट वेदाग्निदशानयष्ट पितृनपारीत् सममस्त यन्धून् ।

व्यजेष्ट पद्मवर्गमस्त नीतौ समूलघातं न्यग्रधीदरीश्च ॥१७५॥

(म. वा. ११२)

दाशरयिना । तारकाश्चो दैलः, भवस्य पत्नी भवानी, इन्द्रवज्रमवशर्वद्रेत्यादिना टीप् (पा. ४।१।४६) आनुयागमश्च । तस्याः पतिरिति । अश्विका माता तस्याः रमणः वासुक इति—एवविधानि पदानि विद्वद्वां धियमुत्पादयन्ति । श्रुतिकटु समासगतं यथा—सेत्यादि । यर्हि गयूरस्तस्य [निर्होदनं] निर्होदः केदारः । तद्दहः कालः समय इति समस्तं श्रुत्युत्पन्नम् । एवमन्यदिति यथाऽऽक्रोशे दासोकासुक इति च्युतपरङ्कति ।

इत्थं पददोषान्विषय्य वाक्यदोषान् कथयति वाच्येऽपीति । एते पूर्वोक्ता दोषा । सतः किं सर्वज्ञैरेत्यत आह—अपास्येति नि संस्कारादि सोपस्यं द्वित्वेति । पदसंस्कारादिनो हि पदान्येव संस्क्रियन्ते न वाच्यानीत्याहुः । सोऽय्यैष्टेत्यादि—अपारीत् वर्णितवान् । पद्मवर्गः कामकोधलोमहर्षमानमदाः । समूलघातं 'समूलाकृतजीवेषु हनूजन्मह' (पा. ३।४।३६) इति णमुल् । समूल इत्यवगमिष्येति । अतः स इति, अय्यैष्टेति, वेदान्ति, विद्वद्वां नित्या (१।१७२) इति पदं संहृतं श्रुत्युत्पन्नम् । अप्रयुक्तं

- २३ पदसंस्कारं शास्त्रमिति केपाचिद्वैयाकरणानां दर्शनं, वाक्यसंस्कारं शास्त्रमित्यन्येषाम् । पूर्वस्मिन् वर्शने पदान्येव पृथक् क्रियन्ते पश्चाद्वाक्यपठनेति निष्पन्नपदं पश्चाद् वाक्यपठनायामपि न निवर्तते, निष्पन्नत्वात् । एतस्यैव परामर्श उपरत दोषाकृतकृतमन्तव्ये ।

स रातु यो दुश्चरवन्तो भावुकानां परस्परात् ।

अनेडमूकताऽऽद्यैश्च घनु दोषैरसम्मतान् ॥१७५॥

अत्र दुश्चरवन् इन्द्रः, अनेडमूको मूकवधिरः ।

सायकसहाययाहोर्मिकेरध्वजनियमितक्षमाऽधिपतेः ।

अब्जसचिभास्वरस्ते भौतितरामवनिप । श्लोकः ॥१७६॥

अत्र सायकादयः शब्दाः खड्गाब्धिभूचन्द्रयशःपर्यायाः शराद्यर्थतया प्रसिद्धाः ।

कुविन्दस्त्वं तावत् पटयसि गुणग्राममभितो

यशो गायन्त्येते दिशि दिशि च नद्यास्तव विभो !

शरज्ज्योत्स्नागौरस्फुटविकटसर्वाङ्गसुभगा

तथाऽपि त्वत्कीर्त्तिर्भ्रमति विगताच्छादनमिह ॥१७७॥

अत्र कुविन्दादिशब्दोऽर्थोन्तरं प्रतिपादयन्नुपश्रोतव्यमानस्य तिरस्कार-
व्यनकीर्त्यनुचितार्थम् ।

प्राभ्रप्राङ्-विष्णुधामाप्य विपमाश्वः करोत्ययम् ।

निद्रां, सङ्घ्रपण्णानां पलायनपरायणाम् ॥१७८॥

अत्र प्राभ्रप्राङ्-विष्णुधाम-विपमाश्व-निद्रा पर्णशब्दाः प्रकृष्टजलद-गगत-
सप्ताश्व-सङ्कोच-दलानामवाचकाः ।

भूपतेरुपसर्पन्ती कम्पना वामलोचना ।

तत्तत्प्रहणनीत्साहचरी मोहनमादधौ ॥१७९॥

यथा स इत्यादि । रातु इदं रातु । भावुकानां क्रूरानाम् । घनु ययययत् । अत्र
दुश्चरवन् इन्द्रपर्यवतया स्नातः । 'अनेडमूकस्तु घनु' श्रुतमशिक्षितं (अ. को. ३११३६)
इति नामानुशासनसिद्धान्त्यपि कविभिर्न प्रयुज्यन्त इति द्रष्टव्यम् ।

सायकेत्यादि—श्लोको यशः । अत्र सायकादिशब्दे खड्गादयोऽर्था उक्ताः, न च
तेष्वेवं भूयसी प्रसिद्धिः किन्तु शरादिषु । कुविन्दः पृथ्वीसुहृ, तन्त्रराजः । पटयसि
पटं करोषि पटं करोषीति च । गुणाः सौन्दर्योदयस्तन्त्रवधः । अभितः सप्रेत आरोह-
परिणाहाभ्याम् । यश इत्यकारप्रश्लेषेणायशः । नद्या नन्दिनी दिगम्बराय । आच्छादन
मावरणं यत्रापि । प्राभ्रेशादि—आपर प्राप्य । प्राभ्रादिशब्दा न मेघादी
सहेतिता इत्यवयवाः । भूपतेरित्यादि—कम्पना सेना कम्पनहिता च । चाम

अन्नोपसर्पणं प्रहणनं मोहन-शब्दा ध्रीडाव्यञ्जकत्वादश्लीलाः ।

तेऽन्यैर्वान्तं समञ्जन्ति परोत्सर्गञ्च भुञ्जते ।

इतरार्थग्रहे येषां कवीनां स्यात् प्रवर्तनम् ॥१८०॥

अत्र चान्तोत्सर्गप्रवर्तनशब्दा जुगुप्सादायिनः ।

पितृवसतिमहं व्रजामि तां सह परिवारजनेन यत्न मे ।

भवति सपदि पायकान्वये हृदयमशेषितशोकशाल्यकम् ॥१८१॥

अत्र पितृगृहमित्यादौ विवक्षिते श्मशानादिप्रतीतावमङ्गलार्थत्वम् ।

सुरालयोह्लासपरः प्राप्तपर्याप्तकम्पनः ।

मार्गणप्रवणो भास्वद्भूतिरेव विराजते ॥१८२॥

अत्र सुरादिशब्दाः किं देव-सेना शर-विभूषणार्थाः, किं मदिराऽऽद्यर्था इति सन्देहः ।

तस्याधिमात्रोपायस्य तीव्रसंवेगताज्जुषः ।

दृढभूमिः प्रियमाप्तौ यत्नः स फलितः सखे ॥१८३॥

अत्राधिमात्रोपायादयः शब्दा योगशास्त्रमात्रप्रयुक्तत्वादप्रतीताः ।

शब्दून् प्रति विहृष्टं कान्ततश्च । उपसर्पणं सेवा रतारम्भश्च । मोहनमनुरञ्जनं धातुसंक्रमणश्च । प्रहणनं शस्त्रादिना प्रहारो नाभ्यासौ चपेटाऽऽदिदानश्च ।

तेऽन्यैरित्यादि—चान्तमुद्गीर्णम्, 'उत्सर्जनं बहिः कुर्यादित्यादाविभोत्सर्गशब्दो मूलपुरीषोत्सर्गं' स्मारयति । प्रवर्तनं मूलपुरीषस्यागो वयनश्च । पितृवसतिः पितृगृहं श्मशानश्च । पायकः पवित्रोऽग्निश्च । अन्वयः कुलं सम्बन्धश्च । अ ॥ १७७-
शेषितं नि शेषितम् । शोकशाल्यकमिति 'क' प्रत्ययोऽग्निं विन्यः । सुरालयेत्यादि—
प्राप्ता पर्याप्ता सम्पूर्णा कम्पना सेना जेन पर्याप्तकम्पश्च । मार्गणं यावन्मा शरश्च ।
भूतिर्भस्मेति द्वितीयोऽर्थः । तस्येत्यादि—'योगिनो नवधा भवन्ति शृङ्गाशो भयोपायो-
ऽधिमात्रोपायश्चेति । अयमपि चोत्तममध्यतीव्रसंवेगात् प्रत्येकं लिखेति । ध्यानादीना-
माधिक्यं संवेगः । तत्र शृङ्गायतीव्रसंवेगाभ्यामधिमात्रोपायतीव्रसंवेगस्यासप्रतरः समाधि-
लभिः समाधिफलश्च भवति" (यो. सू. १।२०-२२, व्या. भा. द्रः) चित्ततृप्त्यस्तु सर्वाः
सुषुप्तसमोदात्मिकाः । 'अभ्यासवैराग्याभ्याश्च तन्निरोधः' (यो. सू. १।१२) । 'तत्र स्थितौ यन्नो-
ऽभ्यास' (यो. सू. १।१३) इति 'चित्तस्य श्रुतिशून्यस्य प्रशान्तत्वाद्विज्ञा स्थितिः, तदर्थः प्रयत्नो-

ताम्बूलभृतगह्वोऽयं भलं जल्पति मानुषः ।
करोति खादनं पानं सदैव तु यथा तथा ॥१८४॥

अत्र गह्वादयः शब्दा ग्राम्याः ।

वस्त्रवैदूर्यचरणैः क्षतसत्त्वरजःपरा ।

निष्कम्पा रचिता नेत्रद्वन्द्वं बोधय^{३१} साम्प्रतम् ॥१८५॥

अत्राग्वररत्नपादैः क्षततमा अचला भूः कृता, नेत्रद्वन्द्वं बोधयेति नेयार्थता ।

धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्षराः ।

रज्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मौनसं शोभाम् ॥१८६॥

अत्र धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति सम्बन्धे ह्रिष्टत्वम् ।

न्यक्कारो ह्यायमेव मे यद्वर्यस्तन्नाप्यसौ तापसः

सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसभटाञ्ज्जीघत्सहो रावणः ।

धिक् धिक् शकजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा

सर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छ्रैः किमेभिर्भुजैः ॥१८७॥ -

(ध्व. भा. १५३ वृ.)

अत्रायमेव न्यक्कार इति वाच्यम् । उच्छ्रान्त्यमात्रं चानुवाचं, न वृथात्व-
विशेषितम् । अत्र तु शब्दरचना विपरीता कृतेति वाक्यस्यैव दोषो, न
वाक्यार्थस्य ।

ऽभ्यासः । स तु दीर्घकालनैरन्तर्यात् सेवितस्वपता वद्राचर्येण विषया श्रद्धया च सम्पादितः
संस्कारवान् व्युत्थानसंस्कारेण ऋणित्वेवानभिभूतविषयो दृढभूमिरित्युच्यते (यो. सू. व्या. भा.
१।१३, १४) । ताम्बूलेत्यादि स्फुटमेव । वस्त्रेत्यादि—सत्त्वरजोभ्यां परं समः । नेत्रद्वन्द्वं
बोधय साम्प्रतमिति प्रनातं जातम् उचित्येत्यर्थः । उचिद्व्यवहितार्थपरामर्शाद्वस्त्रवैदूर्यादयः
‘काञ्चिन्नैव स्वशक्ति’ इति लक्षण्या प्रयुक्ता इति नेयार्थता । धम्मिल्लस्येत्यादि—
धम्मिल्लः संगतः केशपाशः । अत्राशानुज्ञायोग्यताभ्यां (१४४८) व्यवहितार्थपरामर्शने
श्रुतत्वम् । न्यक्कार इति—‘यद्वृत्तयोगः प्राथम्यम्’ इत्यादिपक्षस्य लक्षणात् (व्य. वि. १)
‘सत धर्मेणमुद्दिश्य साम्प्रधर्मी विधोयत’ इत्यस्य शक्तिः सिद्धलोद्देश्यत्वं साम्प्रस्य
च विधेयत्वम्, अतो यच्छब्दसमानविषयेणेदमा निदिष्टस्योद्देश्यत्वं, न्यक्कारस्य तु
प्राथमिकत्वापि सिद्धत्वात् विधेयत्वमिति वस्तुगतिनिवृत्तिता च । तद्यप्येह विपर्ययेणोक्तम्,

यथा वा—

अपाङ्गसंसङ्गि तरङ्गितं दृशोभ्रुर्वोरसालान्तविलासि वेहन्म् ।

विसारिरोमाञ्चनरुञ्जुर्कं तनोस्तनोति योऽसौ सुभगे ! समागतः ॥१८८॥

(व्य. वि ?)

अत्र 'योऽसा'विति पदद्वयमनुवाचविधेयार्थतया विवक्षितमनुवाचमात्र-
प्रतीतिरुक्तं । तथाहि—प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दो-
पादानं नापेक्षते । क्रमेणोदाहरणम्—

कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।

अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेय सः ॥१८९॥

(२. बं. १७।४७)

अतएव हि तार्किकाणाम् 'अनिल' शब्द' (न्या. सू. भा. २।१४) इतिवदप्राप्तकालं
निग्रहस्थानमिति गीयते^{२५} । एवं भुजानां हेलोक्ष्यविजयोपजाटशौर्योभिमानमस्त-
लक्षणमुच्छ्रितस्वमनूय साम्प्रतिकमकथित्करत्वं विधेयम् । न तु प्राकृतमेव तत्^{२६} । उक्त-
वैपरीत्येनायं दोषः समाधीयते । अर्थस्य निरपवादत्वादित्याह शब्दरचनेति ।

अपाङ्गं नैतान्तः, अरालं वक्रं, वेहन्मगितस्ततो बलनम् । अत योऽसाविति—
यच्छब्दोऽनुवाचार्थतयाऽद-शब्दस्तु विधेयार्थतया विवक्षितः । एतच्चानुपपन्नं, यच्छब्दस्यानूयत्वे
तच्छब्देनैव विधेयार्थेनोपसंहारस्य च न्याय्यत्वात् । 'तथाहि अद-प्रयुतिशब्दैरज्ञायमानोऽर्थः
प्रतीयते, ततो यथा 'यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां चित्तुते तदाचष्टे लोकः शशक इती'त्यादौ
(स. क. अ. ४०१ पृः) तच्छब्दस्य-(१।४८b) पेक्षा, अनुपादानमन्वरेण वाक्यार्थस्याविधान्ते-
स्त्वयाऽस्तापि साक्षाद्भूतमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । यच्च केवलयोर्थतदोन्निराकाङ्क्षत्वं दृश्यते
तदपि प्रकृते न सम्भवतीत्याह (व्य. वि. १७३-७४पृः) तथाहीति । वक्ष्यमाणेन क्रमेणोपपद्यते
ह्येतदित्यर्थः । तत तच्छब्दस्य केवलस्य निराकाङ्क्षत्वं प्रकरणादिविषयनिष्ठं तिथेत्याह—
प्रक्रान्तेति । एतदेव लक्ष्यस्वरूपेणैव दृश्यति कातर्यमिलादि । अत वर्णनोयोऽतिथिर्नाम

२५ 'शब्द इत्येव प्राप्तकालं निग्रहे'त्यादि 'क' पुस्तकेऽमङ्गतः पाठः । 'अवयवविपर्योस-
वचनमप्राप्तकाल'मिति न्याययुक्तमतं परागृह्यम् । अत्राप्युद्देश्यविधेययोः क्रमव्यग्यासो
दोषस्य बीजम् ।

२६ 'न तु प्राकृतमेत'दिति 'ख' पुस्तके पाठः ।

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलाघतस्तुमस्य लोफस्य च नेतकौमुदी ॥

(=१३०श्लोः)

उत्कृम्पिनी भयपरिस्त्रलितांशुकान्ता ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती ।

क्रूरेण दाहणतया सहस्रैव दग्धा धूमान्वितेन दहनेन न वीक्षिताऽसि ॥१९०॥

(ता. वत्. २।१६)

यच्छब्दस्तूत्तरवाक्यगतत्वेनोपात्तः सामर्थ्यात् पूर्ववाक्यगतस्य तच्छब्द-
सोपादानं नापेक्षते । यथा—

साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताऽधिके ।

उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन सादृशमनुष्ठितं पुनः ॥१९१॥

(रा. व. २।६५)

राजा प्रकान्तस्तच्छब्दविषय इति तच्छब्दोपादानमन्तरेणापि निराकाङ्क्षत्वं, केवलेनैव
तच्छब्देन वाक्यार्थप्रतीतिविभ्रान्तेः ।

प्रसिद्धार्थविषयो यथा द्वयमित्यादि—अथ सेति निराकाङ्क्षं तैलोवयालझारभूता
सुधारमनित्यन्दिनी चराचरस्य जगतो जीवितायमानैरेवमादिरूपतया प्रसिद्धा । अनुभूतार्थ-
विषया यथा उत्कृम्पिनीत्यादि—भयेन परिस्त्रलितमशुकान्तं गत्याः । “इयं हि
वामवदतादाहार्कान्नपृथुशोकिभिर्भरस्य पत्त्राजस्योक्तिः । तदिह सुसंवेद्याव्यपदेश-
लोकोत्तरवितासपरिस्त्रन्ददीर्घत्वाद्यनन्तर्भाष्यन्तराकान्तानुभूतलोचनविषयस्तच्छब्दः । न चात्र
तच्छब्दस्य प्रकान्तपरामर्शिता सदृशज्ञानचिन्ताऽदिप्रभवसंस्मारोपनतस्तरणविशेषाकार-
रूपकत्वात्तस्य” (ख. भा. लो ३।४) । एवं तच्छब्दस्य निराकाङ्क्षत्वं—(११९३)
सुदाहृत्य यच्छब्दस्वोक्तिं कथयति यच्छब्दस्तिष्ठति । पुष्कराणि पद्मानि । यथाऽतैव
साधु चन्द्रमसीत्यत्र ‘मीलितं यदभिरामताऽधिके साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं’मिति
पाठे द्वयोस्तुषादानेऽनुनादविशेषार्थतया प्रतीती स्फुटमेव निराकाङ्क्षत्वम्^{२७} यथा

- २७ एवं व्यक्तिविवेकारमनुसृत्यार्थगम्भटस्य मन्तव्यं सुस्थितम् । अभिनन्दकृते राम-
चरिते श्लोकोऽयमेव सप्रसिद्ध आसीत् प्राक् । यथात् काव्यविमर्शकाणां
विपक्तिमालोभ्य ‘अष्टचद्विरभिरामताऽधिके साधु चन्द्रमसी’त्यादि संशोषितं
प्रत्यकृतेत्यनुपलभ्यमानप्रत्यमातृकाभ्यो हास्यते । तेनालोचनदोषस्य समा-
धानं सुन्दरं साधितम् ।

प्रागुपात्तस्तु तच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं विना साकाङ्क्षः । यथा ह्यत्रैव श्लोक
आद्यद्वितीयपादयोर्ध्वत्वासे । द्वयोःपादाने तु निराकाङ्क्षत्वं प्रसिद्धम् ।
अनुपादानेऽपि सामर्थ्याद् कचिद्व्ययमपि गम्यते । यथा—

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवशां जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैव यतः ।

उत्पत्स्यते मम तु "कोऽपि समानधर्मा कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला

च पृथ्वी ॥१९२॥ (भा. मा. १।७)

अत्र य उत्पत्स्यते तं प्रतीति (व्य. वि. १६९६) । एवञ्च तच्छब्दानुपादानेऽन
साकाङ्क्षत्वं प्रसिद्धम् । न चासाविति तच्छब्दार्थमाह—

‘यदुवाच न तन्मिथ्या गृहदो न जहार तत्’ (र. व. १।१।४२) यथा च ‘‘स दुर्मति श्रेयसि
यस्य नादर’ ‘‘त पूज्यकर्मां गृहर्दां शृणोति य’ इत्यादौ’ (व्य. वि. १६३-६४ पृ.) ।

कचिद् पुनरुपात्तविषयोपकल्पितयोःप्यर्थसामर्थ्यादाशेष ये नाम केचिदिति सर्वे ।
अत्रावधोरणाकारणमनादरातिशयाभिप्रायेण वृद्धादृष्टारतया प्रपन्नम् । न इत्यात्मनो बहुत्वेन
निर्देशः । अतएवाह—जानन्ति ते किमपीति वाक्यं न किमपि जानन्तीत्यर्थः । पश्चात्तु
विदग्धवक्तवितिनं समानधर्मीणं बुद्धिस्वीकृत्य ममेत्येकवचनेन निर्देशो न विरुध्यते ।
‘यदि वा ‘अस्मदो द्वयोश्चेति (पा. २।२।४६) चकारेण ‘जालाः पायाः नेकस्मिन् बहुवचन-
मन्यतरस्या’ (१।२।१८) मित्येकस्मिन्निति पदानुकर्षणाद्बहुवचनस्याप्येकवचनापत्तेरिति । तु
शब्दोऽस्म्य(स्त्व)र्थे, अव्ययानामनेकार्थत्वात्, इतरथा ‘विपुला च पृथ्वीति चिन्त्य स्यात् ।
अत्र साकाङ्क्षत्वमिति (१।१७७) योऽसौ सुमग (१।८८ श्लो) इत्यत्र । ‘‘न च
प्रकल्पमानानामागतविषयतयोपकल्पितेन तदा यस्मादुदोषः ‘‘सम्भवति तदुपादान
एव तत्सम्बन्धप्रतीतिर्दर्शनात् । अन्यथा ‘यत्कोपाप्तौ शलभता लेभे काम शिवोऽत्र
वा’ इत्यत्रापि शिवविषयतयोपकल्पितेन तदा तत्सम्बन्धप्रतीती सङ्गतार्थत्वेव स्यात् ।
(व्य. वि. १६४ पृ.) ‘ननु नाहं यद् केननस्यैव प्रयोगः किन्तु तच्छब्दानभिप्रायाऽऽशब्द
प्रयुक्त एव—असाविति । ततश्च तदपेक्षया वाक्यार्थविधान्तेर्न कचिदुक्तोपावचनस्य इत्यत्र

२८ ‘‘वृत्तवत्स्यतेऽस्ति ममे’ति वाचिन्तु पाठः । अत्रास्ति चेति वाक्यार्थाऽप्याहार्यः ।

२९ ‘य तन्मुक्तो भवतीति ‘त’ पुस्तके पाठः । न चाभिव्यक्तेरतिविषयतयोप-
कल्पितेन तदाऽप्येति मुद्रितपुस्तके पाठः । एतच्च ‘संरम्भं करिकीटमेवे’त्यादि
वक्रोक्तोक्तिवितपद्यमुपपन्नस्य मदिमभट्टस्य मन्तव्यम् । मुद्रितपुस्तकपाठस्तत्र
विशिष्टम् ।

यत्तदूर्जितमत्युग्रं क्षात्रं तेजोऽस्य भूपतेः ।

दीध्यताऽक्षैस्तदाऽनेन नूनं तदपि हारितम् ॥१९६॥ (वे. सं. १।१३)

इत्यत्र तच्छब्दः ।

ननु कथं

कल्याणानां त्वमिह महतामीशिपे त्वं विधत्से^१

पुण्यां लक्ष्मीमथ मयि दृशं घेहि देव ! प्रसीद ।

यद्यत् पापं प्रतिजहि जगन्नाथ ! नम्रस्य तन्मे

भद्रं भद्रं वितर भगवन् । भूयसे मङ्गलाय ॥१९७॥ (भा. मा. १।४)

अत्र हि यद् यदित्युक्त्वा तन्म इत्युक्तम् । उच्यते । यद्ययदिति येन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्त्वाक्षितं तथाभूतमेव तच्छब्देन परामृश्यते ।

ऽपि प्रसिद्धार्थपरामर्शक एव यथा यत्तदित्यादि—अत्र यच्छब्दसन्निहिततच्छब्दः प्रसिद्धि परामृशति । तदपीति वाक्यान्तरे प्रयुज्यमानतच्छब्दो विधेयः, अतएव तदोद्दिष्ट-पादानं यदस्तु सकृदिति न सम्बन्धट्टेविध्यानुपपत्तिः । ‘एकस्य योऽपा’वल्ल (१८८श्लो) तच्छब्दपरामर्शपेक्षा नियतमुज्जृम्भत एवेति स्थितम् । ‘यत्तु पदेक्वाक्यतायामपि’^२ तच्छब्द-भिन्नार्थत्वगदःप्रभृतोनां तद्विभक्तिभक्तिकानामेव न समानविभक्तिकानाम्^३ । यथा ‘स्मृतिभूः स्मृतिभूर्विहितो येनामो रक्षताव क्षताशुभानि’त्यादौ (व्य. वि. १६८-१७३ दः) ।

नन्वेवं यत् तदोद्दिष्टपादानं यदस्तु सकृत्तत्र कथं निराकाङ्क्षत्वमाशङ्कते—यथा कल्याणानामित्यादि । कल्याणाम्यभिमतानि धेयांसि । तेषां महतां मनोगतीनामप्य-गम्यानां जगति स्वमेव परमीशिपे प्रभवसि भक्तेभ्यो दातुमित्यर्थात्, सूर्यस्यैव भगवतः सकलजनभोष्टकलरूपवृक्षत्वेन प्रसिद्धत्वात् । त्वं सूर्यः पुण्यां मनोशो लक्ष्मीं शोभां

३१ ‘त्वमपि महतां भाजनं विभ्रमूर्तं’ इति प्रायिकः पाठः । एवं द्वितीयपरलो ‘धुर्या लक्ष्मी’मिति पाठः ।

३२ पदेकदेशवाक्यतायागपीति ‘क’ पुस्तके पाठः ।

३३ ‘‘अनुवृत्तेव परास्वर्यं प्रयोगो यत् यत्तदोः । निरन्तरः पुनस्तत्र तयोदक्तिर्न दुष्यति ॥ तयोर्निरन्तरोपात्तेर्दमेवद-मु च । तयोस्तेषां च नापेक्षा तेष्वस्तत्त्वित्वं शाम्य-तीति व्यक्तिविवेके संग्रहः । न चेदगादीनां दुष्टत्वेन तेषामतदर्थत्वात्, तमिच्छे च प्रयुज्यमानानां प्रसिद्धिमात्रपरामर्शकत्वात् । एवं तच्छब्दमाचिष्येनेदमादीना-मिति रुचककृते तदूपाह्वयाने निष्कयः ।

तथा—

किं लोमेन विलङ्घितः स भरतो येनैतदेवं कृतं
माता खोलघुतां गता किमथवा मातैव मे मध्यमा ।
मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽस्तौ गुरु-
माता तातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधाता कृतम् ॥१९८॥

(उ. रा., ना. द. ६६ पृ. ; द. रु. म. ३।२६. व्य. वि. २०४-०६ पृ.)

विशेषण धत्से धारयति मनोज्ञं वा समृद्धिं कुरुषे । अथेति समुच्चये । मयि हंदां धेहि
गामवलोकयेत्यर्थः । यद्यत् प्रापं तत् प्रतिजहि पाषण । भद्रं भद्रमित्यपदोपमगीष्टमर्थं
वितर देहि । [मङ्गलाय] मङ्गलमाप्तंस्त्रीदस्य तस्मै [भूयसे] बहुतराय । अत एव दिव्यनेन
वाङ्मनःकायजं तिविधमप्यनेकात्मतामापन्नं सर्वात्म्यमकमनूयते, तथाभूतमेव सच्छब्देन
परामृश्यत इति गिराकाङ्क्षत्वमेव । किमित्यादि—मध्यमा कीकेयी । इयं हि रामभद्र-
धनवासप्रस्थापने लक्ष्मणस्य वितर्कहिंस्रः । विभक्तपन्थविधायिनी विशेषणानां विधेयानगतिः ।
अतएव तेषां विशेष्ये प्रमाणांतरसिद्धत्वेनोत्कर्षोपकर्षाभिधायिनी शाब्दे गुणभावेऽप्यर्थे
प्राधान्यं, विशेष्या(१२।१०)याश्च शाब्दे प्राधान्येऽप्यर्थे गुणभावोऽनूयमानत्वात् । अतो-
ऽस्तौ [यस्यानुजं]-‘स्तातस्य कलत्रं’मिति बहु युक्तं यथा ‘रामस्य पाशिरसि’ (उ. रा. च.
२।१०) ‘स्कन्दस्य मातुः पयसां रमसाः’ (र. व. १।३६) इति । ‘द्वयं गतं’मित्यादौ
‘कपालिनं’ इत्यत्र सम्बन्धस्य प्राधान्यमिति विधेयार्थतया प्राधान्येन विवक्षितमिति न समासे
न्यङ्कृतम् । एतच्च पाणिनेराचार्यस्याप्यनुमतं यदयं वृद्ध्याः कासुक इति कासुकादेराक्रोशादि-
प्रतिपत्तये समासे विभक्तेरुक्तं शास्त्रि (पा. ६।३।२१ ; व्य. वि. २०४-०६ पृ.) । एवमिति^{३४}
यथा ‘तं कृपावृद्धरवेक्ष्य भार्गवं राघवः स्तुलितवीर्यमात्मनि । तत्र संहितगमोपसगमं व्याजहार
हरत्तनुसन्निभं’ (र. व. १।१।२३) इति । अत्र [सोवमाशुगं]मिति युक्तः पाठो, न तु कर्मधारये-
ऽसोवस्य प्राधान्येन विवक्षितस्य गुणीभावो न्यायः (व्य. वि. १६०-६१ पृ.) । ननु विशेषणत्व-
गवच्छेदकत्वात् गुणभावः, विवक्षितत्र विधेयत्वाप्राधान्यम् । तत् कथमनयोर्भावभावयोरिव
विरोधादेकत्र समावेश इति, उच्यते । विरोधो हि वस्तुद्वयमिष्टः स्त्रीलोप्यादिवत् । न
चेद् वस्तुत्वमुभयोः सम्भवति, एकस्यैव वास्तवत्वादपरस्य न वैवक्षित्यत्वेन विपर्ययात् । न च

३४ एवमिति विशेषणविशेष्यतासाधितसरीरत्वं समासानां सामान्यलक्षणम्.
अन्यथा सामर्थ्योपपत्तेरिति व्याचक्षाणः सरस्वतीतीर्थेऽप्यत्र सप्तपुरुषाभ्यगी-
भावादितु समासान्तरेषु दाहरणानि सङ्गतयति महिममद्वयमुपलभ्य गयास्त श्रीधरः ।

अत्रार्थस्येति तातस्येति च वाच्यं, नतवनयोः समासे गुणीभायः कार्यः ।
एवं समासान्तरेष्वप्युदाहार्यम् ।

श्चितक्षमा रक्तभुव शिवालिकितमूर्तयः ।

विग्रहक्षणेनाद्य क्षेपते ते गतासुखाः ॥१९९॥

अत्र क्षमाऽऽदिगुणयुक्ताः सुखमासत इति विवक्षिते हता इति विस्वार्थ-
प्रतीतिः ।

पदैकदेशे यथासम्भवम्—

अलमतिचपलत्वात् स्वप्नमायोपमत्वात्

परिणतिचिरसत्त्वात् सङ्गमेन प्रियाया ।

इति यदि शतदृत्वस्तत्त्वमालोचयाम

स्तदपि न ह्यरिणाक्षीं विस्मरत्यन्तरात्मा ॥२००॥ (वि च ५८)

अत्र त्वा'दिति । यथा वा—

तद्वच्छ सिद्धैर कुरु देवकार्यमर्थोऽयमर्थान्तरभाव्य एव ।

अपेक्षते प्रत्ययमङ्गलब्धैर बीजाङ्कुर प्रागुद्यादिवाम्भ ॥२०१॥

(ऊ स ३१८)

वस्तुवस्तुनोर्विरोधः, न च सत्यहस्तिन कल्पनाकेशरिण्य कश्चिदन्योऽन्यविरोधकोपमनु-
मन्यते । फ(१२१६) लभेदस्तुनयोर्निविवादः । एकस्य हि शाब्दिकमात्रविषय पदार्थ
सम्बन्धमात्मम्, अपरस्य पुन राहृदयैरगोचर रात्कवीनामेव वाक्यार्थातिशय इति—तदेव-
विषे विषये समासस्त्वादय हेय एव । यत्तपि च कर्तव्यस्तत्तापि यत् बहुमीहे प्रतिपत्ति
करोति तत्तेवेति वाक्यविदामाम्नायो यथाऽऽस्थासितधार्मी तद्व्येष्ट्यव्यासिततरुति । एवं
बहुमीहिरपि भर्गधारयप्रसोतितृष करणीयो यथा बीरा पुष्टा यस्य स बीरपुष्टः, कलो रथो
यस्य स कलरथ इत्यादि (का. अ सू व ५११७) । स्थितेत्यादि—क्षमा चान्तिर्भूमिध ।
रक्ताऽऽश्रुता भूयो रक्तस शोणितस भुव स्थानानीत्यपि रक्तभुव । शिवं कस्याणं
शिवा श्यामी च । विग्रही मुद्र शरीरप । गतमसुखं इ स वेपां, गता असव प्राण
स्थानीन्द्रियाणि च वेपां तेऽपि गतासुखाः । शयन महानिद्राऽपि—इति वाक्यमेतद्विरुद्ध
मतिरुक्तम् ।

अथ पदैकदेशस्य दुष्टत्वं दर्शयति । तत्र युतिकृद् यथा अलमित्यादि
प्रियायाः सङ्गमेनालमिति सम्बन्धः । अत्र हेतवोऽतिचपलत्वादयः । तद्वच्छेत्तोदि ।
[अङ्गलब्धैर] अत्रलाभाय अत्रैत्यामन्त्रणे वा । “अपेक्षते प्रत्ययमुत्तमं त्वा”मिति च

भक्त स्रैय ध्वैर इति च श्रुतिकट्ट ।

यश्चापसरोविधममण्डनानां सम्पादयित्री शिखरैर्विभर्ति ।

यलाद्वक्त्रेद्विभक्तरागामकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥२०२॥

(कु सं ११४)

अत्र 'मत्ता' शब्दः क्षीयार्थे निहतार्थः । ,

आदावञ्जनपुञ्जलितवपुषां श्वासानिलोल्लासित-

प्रोत्सर्पद्विरद्वानलेन च ततः सन्तापितानां दशाम् ।

सम्प्रत्येव निपेकमश्रुपयसा देवस्य चेतोभुवो

भल्लीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरुद्वेक्षणा ॥२०३॥

अत्र 'दशा' मिति बहुवचनं निरर्थकं, कुरुद्वेक्षणाया एकस्या एवोपादानात् ।
न च "अलसवलितैः प्रेमाद्रार्द्रैः — (अ श) रित्यादिव्यापारमेदाद्वाच्यं बहुत्व",
व्यापाराणामनुपादानात् । न च व्यापारेऽत्र दृक्शब्दे वर्तते । 'कुरुत'
इत्यात्मनेपदमप्यनर्थकं प्रधानक्रियाफलस्य कर्तृसम्बन्धे कर्तृभिर्मायक्रिया
फलस्याभावात् ।

चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो विजयेः

शस्त्रव्यस्तः सदनमुदधिर्मूर्यिं हन्तकारः ।

पाठान्तरम् । यश्चेत्यादि—मण्डनानामिति व्रजणि पठे । (१३२०) अकाल
सन्ध्यामिवेति कल्पितोपमा । अत्र मत्तैरेकदेशस्य मयोपयोगं क्षीयात्मकं प्रसिद्धोऽर्थः ।
आदावित्यादि—अत्रैकस्या नायिकाया दशोद्विगुणमुपपन्नं न तु बहुत्वम् । न चात्र
भावकिञ्चनो दृक्शब्दो येन व्यापारे वर्तते, व्यापाराणाञ्च बहुत्वाद्वहुवचनमिति शक्यते
वक्तु, तलाञ्जनपुञ्जलोपादीनामसम्भाव । कुरुते इति शब्द च प्रधानक्रियाफलभाग् कर्ता
भवति तत्र स्त्रियादिसुलोपात्मनेपदम् (पा ३।७) । न चात्र तपा—अतो वृत्तभावपुरणार्थ-
त्वादिवदमर्थकम् । न चैव (एव) व्याकरणतत्त्वणदीनत्वात् नददोषोऽर्थं न पुन
परैकदेशदोष इति केचित् । तनु न सम्बन्ध [दशा] दृक्सम्बन्ध—(सम्बन्धि) पानकर्म
कृतिकलेन विजयेन कर्तुरभिसम्बन्धे 'कुरुत' इति प्रयोगस्य साधुत्वात्, किन्त्वस्या दशार्था
तन विवक्षितमित्याह क्रियाफलस्याभावादविवक्षणादित्यर्थः । 'एवमाचार्यपादा' इत्यादि-
न्यायेन दशामिति बहुवचनमपि साधु सम्भवति । तथाच 'सनादीनां द्वित्वविराष्टा
जाति प्रायेणे'ति (का. अ सू दृ २।३।१७) प्रायोपदेशं ग्रामनः कृतवान् । चापेत्यादि—

अस्त्यैवेतत् किमु कृतवना रेणुकाकण्ठवाधां
यद्गर्भस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥२०५॥

(वा. रा. २।३७)

अत्र 'विजेय' इति कृत्यप्रत्ययः क-प्रत्ययार्थेऽघाचकः ।

अतिपेलयमतिपरिमितवर्णं लघुनरमुदाहरति शठः ।

परमार्थतः स हृदयं वहति पुनः कालकूटघटितमिव ॥२०६॥

अत्र 'पेलव' शब्दः ।

यः पूयते सुरसरिमुखतीर्थसार्थ-आनेन शास्त्रपरिशीलनकीलनेन ।

सौजन्यमान्यजनिरुज्जितमूर्जितानां सोऽयं दृशोः पतति
कस्यचिदेव पुंसः ॥२०७॥

अत्र 'पूय' शब्दः ।

विनयप्रणयैककेतने सततं योऽभवदहं ! तादृशः ।

कथमयं स तददीक्षतां तदभिप्रेतपदं समागतः ॥२०८॥

अत्र 'प्रेत' शब्दः ।

कस्मिन् कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्तपतेतराम् ।

अयं साधुचरस्तस्मादञ्जलिर्वध्यतामिह ॥२०९॥

अत्र किं पूर्वं साधुस्त साधुषु चरतीति सन्देहः ।

किमुच्यतेऽस्य भूपालमौलिमालामहामणेः ।

सुदुर्लभं वचोवाणैस्तेजो यस्य विभाव्यते ॥२१०॥

अत्र 'वचः' शब्देन गीःशब्दो लक्ष्यते । अत्र सन्तु न केवलं पूर्वपदमेव,

परशुरामं प्रति रावणस्येयमुक्तिः । हन्तकारो भोजनकालवलिः । अत्र विजेय इत्यनेन योग्यतामात्रेण जयनीयता प्रतिपाद्यते न तु विजितत्वम् । अतीत्यादि—पेलव (122b) शब्दस्य मधुरपर्यायस्यैकदेशो व्रीडादायी । अतिपेशलमिति पाठे निर्दोषतैव । य इत्यादि—गङ्गाप्रमुखास्तीर्यास्तेषां सार्थं इति । कीलनं गाढतन्त्रवद्वा निश्चलतेति यावत् । जनिष्यति । पूयते पवित्रीभवति । अभिप्रेतैकदेशः प्रेतशब्दः । कस्मिन्नित्यादि—साधुचर इति 'भूतपूर्वे चरति'ति (पा. ५।३।५३) चरट्-प्रत्यये साधुषु चरतीति 'चरेट्' इति (पा. ३।२।१६) ट प्रत्यये च । पदस्वरूपन्तु (ग्व) निश्चितमेवेति तदप्रतीको-

यावदुत्तरपदमपि पर्यायपरिवर्तनं न सहते । जलध्यादाद्युत्तरपदमेव । षड्वा-
ऽनलादौ पूर्वपदम् । यद्यप्यसमर्थस्यैवाप्रयुक्तादयः केचन मेदाः, तथाप्यन्यै-
रलङ्कारकारैर्विभागेन दर्शिता इति^{३५} भेदप्रदर्शनेनोदाहर्तव्या इति च
विमज्योक्ताः ।

प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसन्धि हतवृत्तम् ।
न्यूनाधिरूढयितपवं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम् ॥५३॥
अर्धांस्तैरैकाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवान्यम् ।
अपदस्थपदसमार्सं सङ्कीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम् ॥५४॥
भग्नमक्रममक्रममतपरार्थं च वाक्यमेव तथा ।

रसानुगुणत्वं वर्णानां वक्ष्यते । तद्विपरीतत्वं प्रतिकूलत्वम् ।

यथा शृङ्गारे—

अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि ! माम् ।

कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुत्तर ॥२११॥

ऽत एव यदुक्तं । यावदुत्तरपदमपीति न हि गो शरादयः शस्त्राः । जलध्यादाविति यथा
वारिधिपयोधिप्रभृतौति न तु जलधरवारिधरादीनि । षड्वाऽनलादाविति षड्वा-
ऽग्निप्रभृतौति न तु अश्वानलादीनि प्रयोक्तव्यानि । अप्रयुक्तादयो निहतार्थनिरर्थना-
वाक्यप्रवृत्तयः ।

इदानीमसाधारणान् वाक्यदोषान्निभजते प्रतिकूलेत्यादि । वाक्यमेव न तु
पदानीलम्भः । तथेति पूर्ववद्दृष्टमित्यर्थः । मृदुमध्यकठोरारम्भास्त्रिधा वर्ण्यजातयः ।
तस्य यं य रस प्रति यादृशी वर्ण्यजातिरुग्निना सा तल तलोपादेया तद्विपरीता तु हेया ।
तस्य परुषाश्रया दुःखः शृङ्गारस्य माधुर्याश्रयस्य विरोधिनीतिः ।

तस्य टवर्गादिभूयस्त्वं प्रतिकूलं^{३६} यथा अकुण्ठेत्यादि—कामिनी दूतीं प्रति वचन-
मिदं(१२३३)मिति । कलकण्ठीति दूतीसम्बोधनम् । एवं वरुणत्वेऽप्येवंविधानां वर्णानां

35 सम्प्रदायानुसारिणी हि निबन्धकारा भवन्ति । अन्यैरिति विभागेनोदाहरण-
प्रदर्शिनो वदतस्य कण्ठतरवैतेषां निर्देष्टुं राजेन्द्रस्य भोजस्य परामर्शः ।

36 एष "शपी सरेकमयोगी चकारधापि भूयसा । विरोधिनः स्युः शृङ्गारे तेन वर्णा
रसच्युतः ॥" इति श्वन्यालोके माधुर्यपरिपन्थिनामुद्देशः "शृङ्गार एव मधुरः

रौद्रे—

देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् हृदाः पूरिताः
क्षतादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहः ।
तान्येयाद्वितशस्त्रयस्मरगुरूपयस्त्राणि भास्यन्ति मे
यद् रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रौणायनिः क्रोधनः ॥२१२॥

(ये. सं. ३।३३)

अत्र हि विकटवर्णत्वं दीर्घसमासत्वं चोचितम् ।

यथा—

प्रागप्राप्तनिशुम्भशाम्भवधनुर्द्वेधाविधाऽऽविर्भवत्-
क्रोधप्रेरितभीमभार्गवभुजस्तम्भापविद्धः क्षणात् ।
उज्ज्वालः परशुर्भवत्त्वशिथिलस्त्वत्कण्ठपीठातिथि-
यैनानेन जगतस्तु खण्डपरशुर्देवो हरः ख्याप्यते ॥२१३॥

(म. धी. च. २।३३)

यत्न तु न क्रोधस्तत्र चतुर्यपादाभिधाने तथैव शब्दप्रयोगः ।

उपहृत उत्वं प्राप्तो ह्युतो वा विसर्गो यन्न तत् ।

धीरो विनीतो निपुणो वराकारो नृपोऽन्न सः ।

यस्य भृत्या यलोत्सिका भक्ता लुब्धिप्रमाविताः ॥२१४॥

सन्धेर्वरूप्यं विदलेपेऽश्लीलत्वं कष्टत्वं च । आद्यं यथा—

प्रातिकूल्यमुन्नेयम् । रौद्रादी विकटवर्णत्वं दीर्घसमासत्वचानुगुणमिति तद्विपरीतस्य
प्रातिकूल्यं यथा देश इत्यादि । तथाविधः परिभव इत्यनेनैव पर्याप्ते केशग्रह
इत्युपार्थनाऽतिकोपावेशात् समाधेश । रामेण भोग्वेष । अथानुगुण्यं दर्शयति
प्रागित्यादि—निशुम्भो तमनं विधा विधानम् । येनेति परशुना । अप्राप्तनिशुम्भश्च
तत् शाम्भव धनुश्चेति समासः । द्वेधाविधाऽऽविर्भवदिति द्वैधीविधानेन व्यक्तीभवत् ।
उपहृत इति—तथा चोक्तम् (व. जी. १।४७) अलालुप्तेविसर्गान्ते. वदैः प्रोते परस्परम् ।

परः प्रह्लादनो रसः इति शृङ्गारमाधुर्ययोः सहावस्थाशित्वे तत्तत्त्व प्रमाणम् ।
शृङ्गारस्य व्यप्रकृतमितानां संग्रहे काव्यप्रकाशे, 'मूर्ध्नि वर्गान्तगाः स्पर्शा' 'अट-
वर्ग' इत्यादि निर्देशश्च ।

राजन् ! विभान्ति भवतश्चरितानि तानि इन्दोर्युतिं दधति यानि

रसातलेऽन्तः ।

धीदोर्यले अतिसते उच्चितार्थवृत्ती आतन्वती विजयसम्पदमेव भातः ॥२१५॥
यथा वा—

तत उदित उदारहारहारिद्युतिरुच्चैरुदयाचलादिवेन्दुः ।

निजवंश उदात्तकान्तकान्तिर्वृत मुक्तामणिवच्चकास्त्यनर्घः ॥२१६॥

अत्र संहिता न करोमीति स्वेच्छया सकृदपि दोषः । प्रगृह्यादिहेतुकत्वेन
त्वसकृत् ।

वेगादुद्गीय गगने चरणडामरवेष्टितः ।

अयमुत्तपते पत्नी ततोऽलैव रुचिं कुरु ॥२१७॥

अत्र सन्धावश्लीलता ।

उर्व्यसायत्र तर्वाली मर्वन्ते चापैवस्थितिः ।

नात्रजुं युज्यते गन्तुं शिरो नमय तन्मनाक् ॥२१८॥

(व. का. अ. २।१०. ३ः)

हतं लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यम्, अप्राप्तगुरुभावान्तलघु, रसानुगुणं च
वृत्तं यत्र । क्रमेणोदाहरणम्—

अमृतममृतं कः सन्देहो मधून्यपि नान्यथा

मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् ।

हस्यैः संयोगपूर्वैश्च लावण्यमतिरिच्यते ॥ इति । तत उदित इत्यादि—यद्यपि मुक्ता
रत्नमेव भवति तथापि मणिपदं प्रकर्षयितुमर्थम् । संहितानिणि 'निख' राहितैकपदवत्^३
गादेध्वर्धान्तवर्ज'मिति काव्यसमयः (का. अ. सू. वृ. ५।१।२) । सन्धी दुर्ही-रगडा-चिह्न-
कारणात् काश्मीरादिदेशाव्यसम्भार्यत्वम् (५मः उः ४ः) । उर्वी गुर्वी तरुणामाली
तर्वाली । मरोरन्ते मर्वन्ते । नात्रजुं अत्र नात्र गन्तुं न युज्यत इत्यश्रवणे सति
हतरसत्वं स्फुटमेव, श्रव्यतामात्रमूलत्वाच्छन्दसः यथा अमृतमिलादि हरिणीशतपादे
प्रथमं पङ्के ततश्चतुर्थेऽथ सप्तमे यतिः वर्तय्येति च्छन्दः- (१२३b) शास्त्रम् । तदिह चतुर्थ-

37 तुन्धिरस पदयोर्मिधः संश्लेषणं न केवलं व्याकरणसम्मतं संहितैव । अत्र
'दुर्ही' 'चिह्न' इति च काश्मीरादिभाषाऽपेक्षया 'रगडे'ति संस्कृतापेक्षयाऽप्य-
श्लीलत्वमिति धोविद्यानकवर्ती ।

सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन् रसान्तरविज्ञनो

वदतु यदिहान्यत् स्वादु स्यात् प्रियादशनच्छदात् ॥२१९॥

(का. अ. सू. ४. ३।२।१०)

अत्र 'यदिहान्यत् स्वादु स्या'दित्यश्रव्यम् ।^{३८}

यथा वा—

जं परिहरिजं तीरदं मणश्च पि ण सुन्दरत्तणगुणेण ।

अथं णवरं असुसं दोसो पडिवक्खेहिं पि पडिवण्णो ॥२२०॥

(वि. बा. लो.)

अत्र द्वितीयतृतीयगणौ सकारभकारौ ।

विकसितसङ्कारत्तारहारिपरिमलपुञ्जितगुञ्जितद्विरेफः ।

नवकिसलयचारुचामरधीर्हरति मुनेरपि मानसं वसन्तः ॥२२१॥

अत्र 'हारिमुदितसौरभे'ति पाठो युक्तः ।

यथा वा—

अन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवो धन्या मृदन्त्यैव सा

सम्भाराः खलु तेऽन्य एव विधिना यैरेव सृष्टो युवा ।

धीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतलात् स्त्रीणां नितम्बस्थला-

दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्त्राणि चस्त्राणि च ॥२२२॥

पादे पदे स्थानेऽन्यदिति प्रातिपदिकभागभेदे^{३९} स्वरसन्धिकृतेऽपि यदिहान्यत् स्वाद्विल्यस्या-
धकत्वमिति च दुष्टत्वम्, एवं माताकृतेऽपि । जं इत्यादि—यत् परिहर्तुं तीर्यते मनागपि न
सुन्दरत्वगुणेन । एष केवलं^{४०} यस्य दोषः प्रतिपक्षैरपि प्रतिपत्तः ॥ तीर्यते शक्यते ।
कामोऽत्र वर्ण्यमानः । असान्त्वगुहः सकारो द्वितीयगण आदिगुरुध भवारस्तृतीयगणः
पूर्वार्धे न्यस्तौ वैरस्यमावहतः । विकसितेत्यादि—दोषजननेनोभयगुणेन किञ्चलयस्य चामरेण
रूपं लोहितरवात्, शुजिताः शब्दं कारिताः । पुष्पिताप्रानामेदं ध्वन्द्वः । यद्यपि
पादान्तलघुरपि शुद्धरिति सिद्धं तथाऽप्यत्र विभ्रान्त्वभावाद्यमप्राप्तगुहताभावोऽन्त-

३८. वामनमते पश्चिमं माधुगोहयाथैशुण्यस्य निदर्शनम् । 'रत्नवदृष्ट'मिति तन्मत-
तः आद्यवरणे पाठः ।

३९. यतिभक्तौ नामपादुभागभेदे भवेदिति क्विकललतादावुदाहरणमवलोकनीयम् ।

४०. अह एवर' इति प्राचिकः पाठः । अथ केवलमिति तदनुयायिनी ह्याया स्यात् ।

अत्र 'अस्त्राणि वस्त्राण्यपी'ति पाठे लघुरपि मुख्यं भजते ।

हा नृप हा बुध हा कविवन्धो वीरसहस्रसमाश्रय देव ।

मुख्य विदग्ध सभान्तररत्न कासि गतः क वयं च तवैते ॥२२३॥

हास्यरसव्यङ्ग्यकमेतद् वृत्तम् ।

न्यूनपदं यथा—

तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां

यने व्याधैः सार्धं सुचिरमुपितं वल्कलधरैः ।

विराटस्यायासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं

गुरुः खेदं क्षिप्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥२२४॥ (वि. सं. १।११)

अत्रास्माभिरिति, खिल इत्यस्मात् पूर्वमित्यमिति च ।

अधिकपदं यथा—

स्फटिकाकृतिनिर्मलः प्रकामं प्रतिसंक्रान्तनिशातशाखतत्त्वः ।

अग्निरूहसमन्वितोक्तियुक्तिः प्रतिमह्लास्तमयोदयः स कोऽपि ॥२२४॥

अत्र 'कृति'शब्दः । यथा वा—

इदमनुचितमकामञ्च पुंसां यदिह जरत्स्वपि मान्मथो विकारः ।

यदपि च न कृतं नितम्बिनीनां स्तनपतनायधि जीवितं रतं वा ॥२२५॥

(१२. शं.)

अत्र कृतमिति कृतं प्रत्युत क्रमभङ्गमाचदति । तथाच 'यदपि च न कुरङ्ग-
लोचनाना'मिति पाठे निराकाङ्क्षैव प्रतीतिः ।

तदुरिति इतद्वृत्तम् । अग्न्या इत्यादि शार्दूलविकीकृतं छन्दः । वस्त्राण्यपीति पाठे
तुल्यशब्दोच्चारणविलम्बेन गुरुच्चारणकालकला पूर्यत इति लघोरपि मुख्यार्थकारित्वम् ।

हा नृपैत्यादि—अत्र वरुणरसस्य वाक्यार्थभूतस्य हास्यरमानुगुणत्वेन दोषकृतमननुगुणं
तयोरत्यन्तविरोधात्^{४१} । अस्माभिरिति उचितं स्थितमिति च क्रियाद्वयस्य कर्तृपदं न्यूनम् ।

एवं ननुपगद इत्यमिति च । स्फटिकेत्यादि [समन्वितोक्तियुक्तिः]मन्वयमन्वय-
शुक्लौक्तियुक्तिः प्रतिमहलानामस्तनय एव उदयो यस्य । आक्रियतेऽनयेत्याकृतिः संस्थान-
विशेषः कश्चिद्विवक्षितः । कृत-(१२४३) मिलादि—अत्र पूर्वोर्ध्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्य

४१ कश्चो पुष्पिताम्राऽऽदीनां शृङ्गारे पुष्पोपमृतीनां वीरे शार्दूलविकीकृतादीनां हास्ये
च दोषकादीनामानुगुण्यमिति महयः ।

कथितपदं यथा—

अधिकरतलतल्पं कल्पितस्थापलीला-

परिमलननिमीलत्पाण्डिमा गण्डपाली ।

सुतनु ! कथं कस्य द्यञ्जयत्यञ्जसैव

स्मरनरपतिलीलायौवराज्याभिषेकम् ॥२२६॥ (व. जी. १११०६)

अत्र लीलेति ।

पनत्प्रकर्षं यथा—

कः कः कुत्र न घुर्घुरायितघुरीधोरो घुरेत् शक्रः

कः कः कं कमलाकरं विक्रमलं कर्तुं करी नोद्यतः ।

के के कानि वनान्यरण्यमहिषा नोन्मूलयेयुर्यतः

सिंहीस्नेहविलासयक्ष्यसतिः पञ्चाग्नौ वर्तते ॥२२७॥

समाप्तपुनरात्तं यथा—

क्रोङ्कारः स्मरकामुकस्य सुरतकीडापिकीनां रवो

झङ्कारो रतिमञ्जरीमधुलिङ्गां लीलाचकोरीध्वनिः ।

तन्वाः कञ्जुलिकाऽपसारणभुजाक्षेपः स्खलत्कङ्कणः

काणः प्रेम तनोतु वो नववयोलास्याय चेषुखन ॥२२८॥

द्वितीयार्धगतैकवाचकक्षेप प्रथमार्धं यथा—

मसृणचरणपातं गम्यतां भूः सदभां

चिरस्थं सिचयान्तं मूर्ध्नि घर्मः कठोरः ।

कृतमिति कृतं भद्रं भजते । अधिकरतलतल्पमित्यादि—करतलशरयादामित्यर्थः । परिमलनं षोडशम् । कथितपदेन वाक्येन कवेरसाक्षिरन्युत्पत्तिश्च प्रकाशयेत् । एतच्च यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि 'इवा'दि पदानि वर्जयित्वैकवचनतन्मयम्—अतएव 'नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं श्रवणे'ति (का. अ. सू. द. ५१११) काव्यसमये प्राप्नोमहणं वामनेन कृतम् । कः क इत्यादि—घुरी वायणाद्यविशेषः । तदुक्तम्—'पतयप्रकर्षं' तद्वाक्यं वन्धादावुत्तरीतरम् । 'पूर्वानुसारतः' कोऽपि निर्वर्णो यत् जायत इति । तृतावाहारवत् समाप्तपुनरात्तस्य निराकाङ्क्षत्वं दुर्लभम् । क्रोङ्कार इत्यादि—सुरतकीडैव

४२ अत्र पूर्वपरवाक्ययोरसंलभत्वात् स्वर्णो ग्रन्थपातः शङ्कोरः । पुनरुभयोरपि मातृ-
कालिप्योरेव पाठः ।

तदिति जनकपुत्री लोचनैरश्रुपूर्णैः

पथि पथिकवधूभिर्वीक्षिता शिक्षिता च ॥ २२९ ॥ (वा. रा. ६।३६)

अभवन्मत इष्टो योगः सम्बन्धो यत्न तद् यथा—

येषां तान्निदशेभदानसरितः पीता प्रतापोष्मभि-

र्लीलापानभुवश्च नन्दनतरुच्छायासु यैः कल्पिताः ।

येषां हुङ्गृतय कृतामरपतिक्षोभाः क्षपाचारिणां

किं तैस्तुत्परिस्तोपकारि विहितं किञ्चित् प्रवादोचितम् ॥ २३० ॥

अत्र 'गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्' (५. मी. ३।१।११)

इत्युक्तनयेन यच्छब्दनिर्देश्यानामर्थानां परस्परसम्बन्धे यैरित्यत्र विशेष्यस्या-
प्रतीतिरिति । 'क्षपाचारिभि'रिति पाठे युज्यते सम्बन्धः ।

यथा वा—

त्वमेवंसौन्दर्या स च रुचिरतायाः परिचितः

कलानां सीमानं परमिह युवामैव भजथः ।

अपि ब्रह्मं दिष्ट्या तदिह सुभगे ! संवदति वा-

मतः क्षेपं यत् स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया ॥ २३१ ॥

(मा. मा. १; का. श. सू. ३. ३।२।१२)

अत्र यदित्यत्र तदिति, तदानीमित्यत्र यदेति वचनं नास्ति । 'चेत् स्यादिति'

युक्तः पाठः ।^{४३}

पिकाङ्गनेति हाकम् । एषमुत्तरतापि केद्वारो भवुःस्थानेऽनुकरणत्वेन । मसृणेत्यादि—
सिचयं यत्नम् । अतः तदिति पदं प्रथमार्थे एक(व) समवशिष्टं द्वितीयार्थे निबद्धं
'गार्थे किञ्चित्समाप्तं वाक्यमिति' (का. श. सू. ३. ४।१।६) वामनेनोक्तम् ।

अभवन् अग्रमावन् । 'येषामित्यादि यद्यपि विहितं त्वत्प्रवादोचितमकीर्ति-
करमित्यर्थः । यच्छब्दनिर्देश्या 'अथो विशेषणीभूता विशेष्याकाङ्क्षिणः । ततो येषां
येषामेवमेव' वर्यै रैरिदं 'कृतामरपतिक्षोभो यैरिति विशेष्याकाङ्क्षायां न तात्प्रतीतिः
स्यात् । त्वमित्यादि—अपिः (१२४६) सम्भाषणायाम् । दिष्ट्याऽऽनन्देन । ब्रह्मं
यां युवयोः संवदति' क्षेपं 'कलभूतं मिथोऽनुरागोचितं, यद्यपि स्यात्तदानीमेवविध-

४३ तथात्वे द्वयमेव मम सिद्धं स्यादिति भावः । चेच्छब्दस्य यदि-शब्दार्थत्वादिति
व्यक्तिविवेच्यारूपाने-रुपक ।

यथा वा—

सङ्ग्रामाङ्गनसङ्गतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत् समासादितम् ।
कोदण्डेन शरा शरैरिशिरस्तेनापि भूमण्डल
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥२३२॥

(स क आ ७० पृ)

अत्राकर्णनक्रियायाः कर्मत्वे 'कोदण्ड शरानि'त्यादि, चाभ्यर्थस्य कर्मत्वे
'कोदण्डाः शरा इत्यादि प्राप्तम् । न च यच्छब्दार्थस्तद्विशेषणं वा कोदण्डादि ।
न च केन केनेत्यादिप्रश्नः । ५

लोकोत्तरसमानमुन्दरविदग्धचक्रवर्तिनिर्माणनैपुण विधे सकलीभवतीति विवक्षितम्,
तथा तु न कृतमिहाह—अत्र यदित्यत्र तदिति तदानीमित्यत्र यदेत्यादिपाठान्तरे
तत् सिध्यति । सङ्ग्रामेत्यादि—यत्र येन येनेत्यादे कोदण्डादिना सह सामानाधि
करणमनुपपन्न तद्धि वाच्यवाचकभावेन वा स्याद्विशेष्यविशेषणभावेन वा । द्वयमप्यत्र नास्ति,
न हि येन कोदण्डेन यत् शरा तेन शरैरिति विशेषणविशेष्यभावो घटते । अथ येन
येनेत्यादि समासादनकर्तुं 'समासादितस्य च पदार्थस्य सामान्येन कथनात्तद्विशेष्यपञ्चज्ञासाया
'कोदण्डेन शरा इत्याद्युत्तरमित्युच्यते, तदपि नास्ति, विशेषपञ्चज्ञासास्थापकस्य प्रश्नस्याभावात् ।
अतो येन येनेति कोदण्डादिव्यतिरिक्त कर्ता प्रतीयते । तथाचाभीष्टसम्बन्धो न स्यात्,
समासादितविशेषणत्वेन तु कथ्यमाना कोदण्डादय इति, तेषां कर्तृत्वानुपपत्तेराकर्णनक्रियायां
पदार्थस्य कर्मत्वे तेभ्यो द्वितीयाधृतिः स्यात् । वाक्यार्थस्य तु कर्मत्वे समामादिता कोदण्डादय
इत्युत्तरवाक्यादस्यात् केन केन किं किं समा (१२५३) सादितमिति प्रश्न उच्योक्त
इत्युत्तरानुपपत्त्याय विषय इति केचिदाहुः ४४ । एतन्मते त्वनीचिरय चिन्त्यम् ।

४४ एते के इति न निधीयन् । पुनः ह्रदयमताःपुसारिण स्युरिति सम्भाव्यते ।
पुनस्य पूर्वस्योत्तरपुण्यावहत्वे, मालादीपक इत्यादिद्वाराद्यवैवर्तममो दीपका-
द्वयतिरिक्तोऽन्वहारः । सरस्वतीकण्ठाभरणे चैवम् । मम्मटमते दीपकप्रसन्न एवाय-
मुद्धतः । अतोऽतोद्दिष्टात् दीपवत्त्वादलङ्कारावहत्वात् न वेति विचिक्त्वा ।
दशमोक्तामपठिते श्लोकेऽस्मिन् द्वितीयचरणे 'समाप्ते परिपन्थिपोषणिवहे सामुह्य
मासादितमिति काचित्क. पाठः । तेनानौचित्यानवयः स्यात् । तथाप्येत्वा-
द्यास्थले वैरम्यस्य दीपबोजस्याङ्गनावदनेन्दुबिम्बगतस्यैव फलहृत्तेरास्य

यथा वा—

‘चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी’ इत्यादि (२०५ श्लो.) । अत्र भार्गवस्य निन्दायां तात्पर्यम् । ‘कृतवते’ति परशौ सा प्रतीयते । ‘कृतवत’ इति पाठे मतयोगो भवति । यथा वा—

चत्वारो वयमृत्विजः स भगवान् कर्मोपदेष्टा हरिः
सङ्ग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतमता ।
कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवह्वेशोपशान्तिः फलं
राजन्योपनिमन्त्रणाय रसति स्फीतं हृतो दुन्दुभिः ॥२३३॥

(वै. सं ११२५)

अत्र ‘ध्वर’ शब्दः समासे गुणीभूत इति न तदर्थः सर्वैः संयुज्यते । तथा—

‘जह्वाफाण्डोखाल’ इत्यादि (१५३ श्लो) ।

अत्र वण्डपादगता निजतनुः प्रतीयते, भवानीसम्बन्धिनी तु चिचक्षिता ।

अनभिहितवाच्यमवश्यवक्तव्यमनुक्तं यत्र । यथा—

अप्राकृतस्य चरितातिशयैश्च दृष्टैरत्यद्भुतैर्मम हृतस्य

तथापि नास्या ।

कोऽप्येष वीरशिशुः काकृत्तिरप्यमेयमाहात्म्यसारसमुदायमयः

पदार्थः ॥२३४॥ (म. पी. च. २१३६)

चत्वार इत्यादि—कौरव्या इति कुरुनादिभ्यो शयः (पा. ४।१।१७२) इति सप्तप्रत्यये ‘तद्राजस्य’ बहुषु तेनैवादिना’मिति (२।४।६२) लुकोऽधमक्तेः । • कौरव्या इति व्युत्पद्यते । राजन्यो राजसमूहः । अत्र मद्रामोऽपर इत्यसमायेन निर्देशः कर्तुमर्हते । अनभिहित-वाच्यमिति—वाच्यशब्दो नार्थपरः, तथा गति वाक्यस्यैवासम्भवाद् । तेन वाच्यमित्यतः ‘वश्यमेव सत्यं’ (पा. १।३।१७१) इत्याह—अवश्यवक्तव्यमिति । अप्राकृतस्येत्यादि—

स्यादिष्टाभिरलङ्कारपरम्पराभिरभिभूयमानत्वाद् वाक्यमेवात्र नात्यन्तीपलब्धिः ।
भोजेन स्वयं विश्वराष्ट्रं पुण्यनिर्देशनस्येनोदाहृतः ।

अत्र अपहतोऽस्मी'त्यपहतत्वस्य विधिर्याच्यः, तथापीत्यस्य द्वितीयवाक्य-
गतत्वेनैवोपपत्तेः । यथा चा—

एषोऽहमद्रितनयामुग्रपञ्चजन्मा प्राप्तः सुरासुरमनोरथदूरवर्ती ।

स्वप्नेऽनिरुद्धघटनाधिगताभिरूप्य^{४५} लक्ष्मीफलामसुरराजसुतां

विधाय ॥२३५॥ (ऊ. ह.)

अत्र मनोरथानामपि दूरवर्तीत्यपर्यायो वाच्यः ।

यथा च—

त्वयि निबद्धरतेः म्रियवादिन प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः ।

कमपराधलघं मम पश्यसि त्यजसि मानिनि ! दासजनं यतः ॥२३६॥

(नि. उ. ४।१५.)

अत्र अपराधस्य लघमपीति वाच्यम् ।

अस्थानस्यपदं यथा—

प्रियेण सग्रथ्य विपक्षसन्निधौ निवेशितां वक्षसि पीवरस्तने ।

स्वर्जनं काचिद् विजहौ जलायिक्तां वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न

वस्तुनि ॥२३७॥ (कि. अ. ८।३७)

अत्र काचिन्न विजहा विति वाच्यम् । यथा चा—

लग्नः केलिकचग्रहश्चयजुदाऽऽलम्बेन निद्राऽन्तरे

मुद्राऽङ्कः शितिकन्दरेन्दुशकलेनान्त कपोलस्थलम् ।

पापैत्या नपलक्ष्मशङ्कितसप्तीनर्मसितप्रीडया

मोन्मृष्टं करपल्लवेन कुटिलाताम्रच्छविं पातु चः ॥२३८॥

अतापहरणस्य विधेयत्वमवश्यवक्तव्यम् । 'तत्र हेतु'—तथापीत्यस्येत्यादि । एषोऽहमि
त्यादि—इयं हि अपाहरणे स्वप्रदशानामेवं कारितविप्रलम्भणस्य इरदृष्टिदाहानन्तरं पापैतो
वदन्ताम्बुहृदप्रमादसमासादितवपुषोऽनन्तस्योक्तिः । अनिरुद्धः प्रयुक्तमुत । असुर-
राजस्य बाणस्य सुतोषा । नृपा हि पूर्वपदेनोत्तरपदेन ना सम्बन्धः । प्रकृते
तु नवोऽवस्थानेऽस्थानधपदता वाच्यस्य । लग्न इत्यादि—शितिकन्दरेन्दुशकलस्य
मुद्राऽङ्क इति बोद्धव्यम् । अतः कपोलस्थलं लग्नमिति सम्बन्धनीयम् । आच्छुरितार्थं
चन्द्रकादयो रूपतो नखविलेखनप्रकारा अशी । (वात्स्या का. सू. साम्प्र. ४।४) अग्राम्यता
शिष्टजनावर्जनरूपा । परिहासो नर्मः । (125b) तच्च शुद्धहास्येन शृङ्गारहास्येन

अत्र 'नखलक्ष्मे'त्यतः पूर्वे 'कुटिलाताम्रे'ति वाच्यम् ।

अस्यानस्यसमासं यथा—

अद्यापि स्तनशैलदुर्गविपमे सीमन्तिनीनां हृदि
स्थानुं वाच्छति मान एव धिगिति^{४६} क्रोधादिवालोहितः ।
प्रोद्यद्दूरतरप्रसारितकरः कर्पत्यसौ तत्क्षणात्
कुल्लत्कैरवकोपनिःसरदलिध्रेणीरूपाणं शशी ॥२३॥

(वसुधरपत्यः ; स. क. आ.)

अत्र कुल्लत्कौ समासो न कृतः. कवेरुक्तौ तु कृतः ।

सद्दीर्घं यत्र वाक्यान्तरपदानि वाक्यान्तरेऽनुप्रविशन्ति । यथा—

किमिति न पश्यसि कोपं पादगतं बहुगुणं गृहाणेमम् ।

ननु मुञ्च हृदयनाथं कण्ठे मनसस्तमोरूपम् ॥२४॥ (र. का. अ. ६।४२)

अत्र पादगतं बहुगुणं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि । इमं कण्ठे गृहाण ।

मनसस्तमोरूपं कोपं मुञ्च । एकवाच्यतायां तु द्विष्टमिति भेदः ।

नयहास्येन वा रचितं त्रिविधं, शृङ्गारवदपि स्त्रानुरागनिवेदनसम्भोगेच्छाप्रकाशनसापराध-
प्रियप्रतिभेदनेत्रिविधमेव । सगयनमीपि शुद्धरसान्तराङ्गभावाद्विविधम् । एव एव-
विधस्यास्य प्रत्येकं वाग्वेशचेष्टाभ्यतिकरेणाष्टादशविधत्वं मुनिना सप्रपञ्चमुक्तम्^{४७} । इदं तु
ग्रन्थविस्तरभयादौक्तमिति तत् एवावगन्तव्यम् । मीढया सज्जयेति । अद्यापीत्यादि
कुल्लत्कौ समासप्राप्तमोक्षो, युक्तम्, कवेस्त्वसमासा वैदर्भी । किमित्यादि—निवृत्तिर
विरतमेव । प्रायुक्तक्रियदोषाद्वेदं दर्शयति एकवाच्यतायान्त्विति । अत्र च होशि
वाक्यानि । पूर्वं वाक्यान्तरपदानामर्थप्रवेशो निरूपितम् । गमितन्तु स्वतन्त्रवाक्यानु-

46 क्वगितीति प्रायशो गृह्येतः पाठः ।

47 ननैस्मितमोक्षयेति श्रीधरपरिण्योतः पाठः । ननैस्मितहीतयेति पाठान्तरम् ।
टीकाकृतप्रदर्शितं ननैहामस्याष्टादशविधप्रकरणं गान्ध्यासहिते गोपलभ्यते ।
पद्याप्याये हास्यरसालोचने स्मितादिषट्विधहास्यस्यैव विवरणं द्रव्यते । यदि
सायत् भरतसम्प्रदायमतस्यैवासं समुद्रेशसदाऽऽदिभरतादिविस्तारकृता ग्रन्था
मतस्यैवविषयं समर्थशः स्मुरिति सम्भाव्यते । नस्तुतस्तु दशरूपक एतेष्व
(२।४८-४०) प्रपञ्चितमुपलभ्यते ।

गमितं यत्र वाक्यस्य मध्ये धाक्यान्तरमनुप्रविशति । यथा—

परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह सङ्गतिः ।

यदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन ॥२४१॥

अत्र तृतीयपादो वाक्यान्तरमध्येऽनुप्रविष्टः । यथा वा—

रत्नं रागादृताङ्गया सुदृढमिदं ययैवास्तिपृथ्वाऽस्मिन्ने

मातङ्गानामपीहोपरि पत्पुरुषैर्यो च दृष्टा पतन्ती ।

तत्सक्तोऽयं न किञ्चित् गणयति विदितं तेऽस्तु तेनासि दत्ता

भृत्यैभ्यः श्रीनियोमात् गदितुमिति गतेत्यम्बुधिं यस्य कीर्तिः ॥२४२॥

अत्र विदितं तेऽस्तिवत्येतत् कृतं, प्रत्युत, लक्ष्मीस्ततोऽपसरतीति विरुद्ध-
मतिर्यत् ।

मञ्जीरादिषु रणितमार्यं पक्षिषु च कृजितप्रभृति ।

स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखम् ॥

(६. का. भा. ११२२)

इति प्रसिद्धिमतिक्रान्तं यथा—

महाप्रलयमास्तुमिति पुष्करावर्तकः ।

प्रचण्डधनगर्जितमतिस्तानुकाशो मुहुः ।

पक्षे । इतएव मञ्जीराया उपवेष्टाद् गमितोक्तिः । परापकारिति—तृतीयपादो 'यदामि, भवतस्तत्त्वं'मित्ये । 'रत्नमिष्यादि—रागः शत्रुशोषितजनितं लोहितमनुरागश्च । अस्तिपृथ्वेति रूपं विन्दाम् । 'मातङ्गाः करिण्यधारादालाभः । परः शत्रुरन्ध्रश्च । इति वर्णनोपलब्धमिदं प्रसक्तं निन्दायाः पर्यवस्यति । तथाद्वयमुपेः स्तवितुः कथयितुः प्रद्वितेति द्वयवस्थावितेऽभि-व्यक्तं पुनर्न किञ्चिद्गणयति विदितं तेऽस्तिवति निवधयार्थमुपानं-
तेन (१२६२) चार्जितो दुष्परितः सर्वेषां गोप्यतन्त्रनया साक्षोस्मरणद्वारा प्रकाशपदनां-
नोत्तमिष्यं वर्णनीयो राजा सर्वेषां स्वायत्ति इति पुनःप्रधानादिशङ्कानिरासामाज्ञानमार्गं
नव मदीयं धाम्यं न पुनरधिकं शङ्कयति किञ्चिदिति । श्रीस्ततोऽपसरतीति प्रतीयते ।
एतच्चायं देवि पुनश्चादृष्टिर्भवेत् । [महाप्रलयेत्यादि] सुमदानो रटौ शब्दिते निन्दनाद इति
प्रतिपक्षः । 'मतिस्तानुकाशीत्यपि दुष्टम्, इतस्य पक्षिजातिष्वनित्यत्वात् ।

रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीरुन्दरः

कुतोऽयं समरोदधेरयमभूतपूर्वोदयः^{४८} ॥२४३॥ (वि. सं. ३।४)

अत्र हि रवो मण्डूकादिषु प्रसिद्धः, न तूक्तविशेषणे सिंहनादे ।

भग्नः प्रकमः प्रस्तावो यत्र । यथा—

नाथे निशाया नियतेर्नियोगादस्तं गते हन्त निशाऽपि याता ।

कुलारूनामां हि दशाऽनु रूपं नातः परं भद्रतरं समस्ति ॥२४४॥

अत्र 'गते'ति प्रकान्ते 'याते'ति प्रकृतेः । 'गता निशाऽपी'ति युक्तम् । ननु 'नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण' (का. श्र. सू. उ. ५।१।१) इत्यन्यत्र, कथितपदं दुष्टमिति हेव चोक्तं कथमेकस्य पदस्य द्विः प्रयोगः । उच्यते । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तो

अथ सप्रश्रमं कथयति । तथा चोक्तम्—“प्रकमस्याग्न्यात्वेन प्रतीती प्रस्तलद्रुती । द्वादः स्फुरन्नास्त्रादाद्यस्त म्लानत्वमनुते । दोषः प्रकमभेदाद्यः शब्दानोचित्यभूध सः ॥ इति । अयं प्रकृतादीनामभिमतानामाग्न्यादनन्तप्रकारः सम्भवति । तत दिङ्मात्र-मुदाहरति नाथ इत्यादि । समस्ति सम्भवति । 'गता निशाऽपी'ति तु 'पाठे सति नास्त्वयं दोष इति । [द्विः प्रयोग इति] एवम कथितपदनिवृन्धनं दुष्टवगायातम् ।

48 'पूर्वैः पुरः' इति पाठान्तरम् ।

49 लोकाकृतमिहोत्तरं । यं 'तथा चोक्तं'मिति गदाकरमुच्यते नारदमण्डपेना तत्रैतदीय-मवोद्धासादिह कथितं सम्भाव्यते वक्तुम् । प्रकमभेदविषयस्य शब्दतो-ऽर्थतथापि व्यक्तिविवेकप्रमथमनुवदति । व्यक्तिविवेके लक्षणप्रसङ्गे एव 'पठ्यते' 'प्रकमभेदोऽपि' शब्दानोचित्यमेव । 'न न यथाप्रकामेकरमप्रस्तायाः प्रतिपत्ति-प्रतीतेकत्वात् इव परिस्वित्तनखेददायो रसमन्त्राय पर्यवस्यतीति । किञ्च सर्वैव शब्दार्थव्यवहारे लौकिककमोऽनुवर्तव्यः । लोका-मा भूदस्तादाप्रतीतेः परिस्तानतेति यथाप्रकममेवैवगाद्विषये नाग्ययेति प्रतिपत्तिप्रतीतिस्तु रसाधितेति । लक्षणात् । एवञ्च शब्दकृतव्याख्यानादपि ज्ञायते । अथ प्रकृता-दीनामभिमतानामित्यादिः श्रीधरग्रन्थः एतेदनन्तरीयव्यक्तिविवेकप्रमथस्यानुवादो । व्यक्तिविवेकप्रमथे प्रहंतालोचनावित्तरसमाहृत्य 'प्रहृष्टोक्तः' प्रायशः सर्वैवोप-लभ्यन्ते । परन्तु प्रकमभेदप्रकरणे ते मुद्रितपुष्पके न दृश्यन्ते । भिन्नेनास्त्रासा

अत्र घचनस्य । 'काश्चित् कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविद्ध्युर्मन्दवक्त्रेन्दुशोभा
निःश्रीका' इति 'कम्पमाना' इत्यत्र 'कम्पमापु'रिति च पठनीयम् ।

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं
छायायद्दकद्गवकं मृगकुलं रोमन्धमभ्यस्थतु ।

विस्त्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले

विश्रान्तिं लभतामिदं च शिथिलज्याचन्धमसञ्जनुः ॥२५१॥

(अभि श. २।६)

अत्र कारकस्य । 'विस्त्रब्धा रचयन्तु सूकरवरा' इत्यदुष्टम् ।

अकलिततपस्तेजोवीर्यप्रधिप्तिं यशोनिषा-

यचितयमदाध्माते रोपान्मुनावभिधावति ।

शमिनयघनुर्विद्यादर्पक्षमाय च कर्मणे

स्फुरति रभसात् पाणिः पादोपसङ्ग्रहणाय च ॥२५२॥

(म. वी. च २।३०)

अत्र कमस्य । 'पादोपसङ्ग्रहणायैति पूर्वं' याच्यम् । एवमन्यत्ताप्यनु
सर्तव्यम् ।

अविद्यमान 'कमो यत् । यथा—द्वयं गतं सम्पत्तिं शोचनीयताम्' इत्यादौ
(१३४ श्लोः) । तत्र 'त्वं' शब्दानन्तरं चकारो युक्तः । यथा वा—

कम्पमाना इति तिङन्तस्य । गाहन्तामित्यादि—कारकस्येति अभिहिता-(127a)
नभिहितत्वेन विभक्तिभेदात् । एवं कर्मणोऽपि । अकलितेत्यादि—पादोपसङ्ग्रहणं
नमस्काराय पादस्पर्शः । अत्र प्रथमं मुनेस्त्वोनिधितोषवर्णिता पश्चात् रोपालुतेति^{१३},
तदनुसारेण कर्तव्यता नोक्ता । एवमिति—कृतवानमि विप्रियं न मे प्रतिकूलं न च ते
मया कृतम् । किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै रतये न दीयते ॥ (कु. स. ४।७) इत्यादौ ।

एवं भप्रक्रममुदाहृत्यापकममाह—अविद्यमान इति । द्वयमिति—पुरैक एवासीच्छोच्यः ।

शक्तिर्निस्त्रिशजेयं तव भुजयुगले नाथ ! दोषाकरश्री-
र्वक्त्रे पादयं तथैषा प्रतिवसति महाकुट्टिनी खड्गयष्टिः ।
आक्षेपं सर्वगा ते विलसति च पुरः किं मया वृद्धया ते
प्रोच्येवेत्य' प्रकोपाच्छशिकरसितया यस्य कीर्त्या प्रयातम् ॥२५३॥

अत्र 'इत्थं प्रोच्येदे'ति न्याय्यम् । तथा 'लग्नं रागावृताङ्गे'त्यादौ
(२४२ श्लोः) 'इति श्रीनियोगा'दिति वाच्यम् ।

अमतः प्रकृतिविरुद्धः परोऽर्थो यत्र । यथा—

राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरो ।

गन्धवद्गुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥२५४॥

(र. व. ११।२.०)

इति । अत्र प्रकृते रसे विरुद्धस्य शङ्कारस्य व्यञ्जकोऽपरोऽर्थः ।

अर्थदोषानाह—

अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनस्तदुष्कमग्राभ्याः ॥२५५॥

सन्दिग्धो निहंतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ।

अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः ॥२५६॥

साकाङ्क्षोऽपदयुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः ।

विधमनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनःस्वीकृतोऽन्तरीलः ॥२५७॥

अधुना तु द्वयम् । यथा वेति । शक्तिरित्यादि—निस्त्रिशः खड्गो निष्कपथ ।
दोषाकरश्चन्दो दोषाणामाकरश्च । महाकुट्टिनी^{१४} निवान्तमर्दनी शम्भली च । सर्वगा
क्षयती च । वृद्धा जरती च । [अमत इति]—अतः प्रकृतविरुद्धिर्नो रसस्य व्यञ्जको-
ऽन्योऽर्थः स्यात्तदनिष्प्रज्ञार्थं वाक्यं यथा रामेति । राममन्मथशरेण ताडिता राक्षसी
सुगन्धहृदिरचन्दनोक्षिता यमालयं जगामेति शीघ्रतरसः प्रकृतः । तद्विरुद्धस्तु रमयतीति
रामो यः कामशरस्तेन हृदि ताडिताऽभिसारिका सुगन्धिकुमुमनन्दनोक्षिता रात्रिसंहरणशीला
प्राणेश्वरस्य दमितस्य एहं जगामेति शृङ्गारव्यञ्जकोऽर्थः । ताडकापक्षे हृदिरचन्दनेति

दुष्ट इति सम्यध्यते । क्रमेणोदाहरणम्—

अतिविततगगनसरणिप्रसरणपरिमुक्तविधमानन्दः ।

मरुदुल्लासितसौरभकमलाकरदासरुद्रचिर्जयति ॥२५॥

अत्रातिविततत्वादयोऽनुपादानेऽपि प्रतिपाद्यमानमर्थं न याचन्त इत्युपुष्टाः,
न त्यसङ्गताः पुनस्तथा वा ।

सदा मध्ये यासामियममृतनिःस्यन्दसरसं,

सरस्वत्युद्दामा वहति बहुमार्गा परिमलम् ।

प्रसादं ता एता घनपरिचयाः केन महतां

महाकाव्यव्योम्नि स्फुरितमधुरा यान्तु ह्रस्वः ॥२५६॥

अत्र यासां कविस्त्रीनां मध्ये सुकुमारविचित्रमध्यमात्मकनिर्माणां
भारती^{५५} 'चमत्कार' वहति ता गम्भीरकाव्यपरिचिताः कथमितरकाव्यवत्
प्रसन्ना भवन्तु यासामादित्यप्रभाणां मध्ये त्रिपथगा वहति ता मेघ-
परिचिताः कथं प्रसन्ना भवन्तीति संक्षेपार्थः ।

जगति जयिनस्ते ते भाषा मवेन्दुकलाऽऽदयः

प्रकृतिमधुराः सन्त्येधान्ये मनो मदयन्ति ये ।

मम तु यदियं याता लोके विलोकनचन्द्रिका

नयनविषयं जन्मयेकः स एव महोत्सवः ॥२५७॥ (मा. मा. १।३६)

इति । अत्रेन्दुकलाऽऽदयो यं प्रति पश्यन्मायाः स एव चन्द्रिकात्यमुत्कर्षार्थं-
मारोपयतीति व्याहृत्यम् ।

स्वयं चिन्त्यम् । दुष्ट इति—दुष्टमिति पूर्वोक्तलिङ्गविपर्ययात् । सम्बन्धमर्हं यदनु-
पादानात् प्रकृते (१२७६) काऽपि न हानिरुपुष्टौ यथा अतीत्यादि 'अतिवितत-
गगनसरणि'—'मरुदुल्लासितसौरभ'पदोपात्ता अर्थवशा नान्वितविरोधिनः, न काऽविना-
भावादिव किञ्चित्तत्प्रतीतिनिमित्तमस्ति—तस्मात् पृथग्भूत एवायं^{५६} दोष इति । कथं

५५ एतद्विशेषणविराट्पाद्या रचनाया वक्रोक्तिजोविषयग्रन्थे लक्षणादि (बृहत्सङ्केतकृत
सोमेद्वरोऽत तथैव निर्दिशति) । उदाहरणमेतत्तदाभुनाऽदृष्टमपि तन्मू-
लकमेव स्यात् ।

५६ प्रकृत एवायमिति 'क' पुस्तके पाठः ।

‘कृतमनुमत’मित्यादि (३६ श्लोः) । अत्र ‘अर्जुनार्जुने’ति ‘भवद्भि’रिति चोक्तं
‘सभीमकिरीटिना’मिति किरीटिपदार्थः पुनस्तुतः । यथा वा—

अस्त्रज्वालाऽवलीढप्रतियलजलधेरन्तरौर्वायमाने
सेनानाथे स्थितेऽस्मिन् मम पितरि गुरौ सवैधन्वीश्वराणाम् ।
कर्णालं सम्भ्रमेण व्रज रूप समरं मुञ्च हार्दिष्य शङ्कां
ताते चापद्वितीये वहति रणधुरं को भयस्यावकाशः ॥२५८॥

(वे. सं. ३।७)

अत्र चतुर्थपादवाक्यार्थः ।

भूपालरत्न ! निर्दै^१न्यप्रदानप्रथितोत्सव ! ।

विधाणय तुरङ्गं मे मातङ्गं वा मदालसम् ॥२५९॥

अत्र मातङ्गस्य प्रादनिर्देशो न्याय्यः ।

स्वपिति यावदयं निकटे जनः स्वपिमि तावदयं किमपैति ते ।

तदयि साम्प्रतमाहर कूर्परं त्वरितमूलमुदञ्चय कुञ्चितम् ॥२६०॥

एषोऽविदग्धः ।

कथमपि क्लेशतो यत्र प्रतीतिरुपजायते स कष्टोऽर्थो यथा सदेत्यादि । संशेषार्थं कथयता
मन्धकृतेव कष्टता व्याख्याता । उत्कर्षो वाऽपकर्षो वा प्राग् यस्यैव निगद्यते । तस्यैवान्य-
स्तदर्थे द्वेधाहतोऽर्थस्तदा भवेत् ॥ यथा जगतीत्यादि—समस्त एकः स एवेति सम्बन्धः ।
तेन मम न तथा मनो मदयन्ति स्म यथा नवेन्दुकलाऽऽदीना खनावमधुराणा सद्भावेऽपि
समस्तर्षलक्षणेन कोऽपि मातृतीलक्षणात्मनविभावस्योत्कर्षो विवक्षितस्तत्र मातृत्वा-
नन्दितावतारोऽप्यभाषं पूर्वेति च्याहन्तीति च्याहृतत्वं । अस्त्रज्वालाः प्रसक्तौ भूता-
श्चरौद्रुताः (?) । कृतमित्यादि ‘अरे रे अर्जुन अर्जुन सालकेन युक्तमीदृशो मत्तातस्य सुतसो-
भ्रान्त्या न्यस्तश्चक्षुः दिवमुपगच्छतः केशार्क्यणरूपः परिभवो भवद्भिरीक्षितु’-(वे. सं. ३)मित्यु-
रोत्तकोपत्वात् ‘किरीटि’पदार्थस्य पीनवृत्तयं समाधीयेतेति मत्वोदाहरणान्तरमाह यथा
वेति । प्राग्नात्य उच्यते यथात् ५थाद्वाच्यो-(१२४३)ऽथवाऽप्रतः । कविना शक्तिवैकल्या-
वोऽर्थत्वं दुष्कर्मं विदुः ॥ यथा भूपालरत्नेत्यादि—निर्दै^१न्यः कार्यप्यशून्यः । मातङ्गं
मे विधाणय प्रयच्छ । अथ तत्र किञ्चिद्भूयस्यमस्ति चेत्तदा तुरङ्गमिति वक्तुं युक्तम् ।

स प्राम्यस्तु रिरंताऽऽदिः पागरेयं कथ्यते । वैदग्ध्यवकिमनवं हित्वैवं तनिताऽऽदिपु ॥ यथा
स्वपितीत्यादि । स्वपिमीति रिरंतीतिः । सम्प्रयोगे हि रतं रद्दः शयनं मोहनमिति पर्यायाः ।

‘मात्सर्यमुत्सार्ये’त्यादि (१३१२लोः) । अत्र प्रकरणाद्यभावे सन्देहः ।
शान्तशृङ्गार्यन्यतराभिधाने तु निश्चयः ।

गृहीतं येनासीः परिभवभयाद्योचितमपि
प्रभावाद् यस्याभूत् सलु तत्र कश्चिन्न विषयः ।
परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशोकात्तु न भयाद्-
विमोक्ष्ये शल्व ! त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते ॥२६१॥

(वे. सं. ३।१६)

अत्र शल्वमोचने हेतुर्नोपात्तः ।

इदं ते केनोक्तं कथय कमलातद्भवदने !
यदेतस्मिन् हेम्न कटकमिति धत्से सलु धियम् ।
इदं तद्दुःसाध्याक्रमणपरमाश्र्वं स्मृतिभ्रुवा
तव प्रीत्या चक्रं करकमलमूले विनिहितम् ॥२६२॥

अत्र कामस्य चक्रं लोकेऽप्रसिद्धम् । यथा वा—

उपरपरिस्तरं गोदाचर्याः परित्यजताध्यगाः !
सरणिमपरो मार्गस्तावद् भवद्विरवेक्ष्यताम् ।
इह हि विहितो रक्ताशोकः कयाऽपि हताशया
चरणनलिनन्यासोदञ्चन्नवाङ्कुरकञ्चुरुः ॥२६३॥

कूर्परमलङ्करणम् । अविदग्धो ग्राभ्यः । मात्सर्येत्यादि—अत्र किं शान्तो वतेति
शङ्क्यतीति [वा] साधकवाचकप्रमाणाभावात् सन्दिग्धत्वम् । निहेतुर्यथा गृहीत-
मित्यादि—अश्वरथामवाक्यमिदम् । यतः स्वस्ति भवत इत्यत्र यत इति तत् इत्यर्थे ।^{११}
प्रतिद्विविद्भो यथा इदं त इत्यादि । कामस्य कुसुमशरत्वादिकं प्रसिद्धं न तु चक्रभरत्वम् ।
कविसम्प्रदायविरुद्धो यथा उपेक्षादि । उदञ्चन्नवाङ्कुरकञ्चुकेन सर्वाङ्गव्यापिता
बोधयति । इयं ह्यशोकनिकासदर्शनादाहितमूर्ध्वेन गृहमागच्छता पान्थेन कथं कथमपि
जीवितं सन्धमिति दृष्टि(दृष्ट)व्यतिवरस्य कस्यचित् पान्थस्येतरपथिकनिवारणायोक्तिः ।
अत्र चरणनलिनेति रूपके नलिनरूपावस्थोदितधरणोऽप्रधानोभूतः प्रतीयत इति समय-

अत्र पादावातेनाशोकस्य पुण्योद्गमः कविषु प्रसिद्धः ।

सुसितवसनालङ्कारार्या कवाचन कौमुदी-

महसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः ।

तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत येन सा

प्रियगृहमगान्मुक्ताशङ्का क नासि शुभप्रदः ॥२६५॥

अवामूर्ताऽपि कीर्तिर्ज्योत्स्नावत् प्रकाशरूपा कथितेति लोकविद्वद्मपि
कविप्रसिद्धेर्न दुष्टम् ।

सदा स्नात्वा निशीथिन्यां सकलं वासरं बुधः ।

नानाविधाणि शास्त्राणि व्याचष्टे च दृणोति च ॥२६५॥

प्रदोपरागं विना रात्रौ स्नानं धर्मशास्त्रेण विद्वद्म ।

अनन्यसदृशं यस्य यत्नं बाह्योः समीक्षाते ।

पाङ्गुण्यानुसृतिस्तस्य सत्यं सा निष्प्रयोजना ॥२६६॥

एतदर्थशास्त्रेण ।

विधाय दूरे केयूरमनङ्गाङ्गनमङ्गना ।

वभार कान्तेन कृतां करजोक्लेखमालिकाम् ॥२६७॥

अत्र केयूरपदे नराक्षतं न विहितम् । एतत् कामशास्त्रेण ।

विद्वद्, लोकप्रसिद्धे-(128b)स्तु कविप्रसिद्धिर्गरीयसीति । सुसितेति—पद्मेदादभि-
गारिका द्विधा शुक्लानिभारिका कृष्णानिभारिका च । तत्र 'वेलासदृशवेशा चे'ति
(६. का. अ. १२।४३ दः) वचनात्प्रयोत्पन्नाऽभितारिका शुक्लवस्त्राभारणा प्रयोक्त-
व्येत्याहुः । अमूर्त्तयाः कीर्तिः शुभ्रत्व, तदपि न चन्द्रिकावत् प्रकाशकमिति ।
सदेत्यादि—प्रदोपरागे प्रदृशं रात्रिस्नाननिमित्तोपलक्षणम् । धर्मशास्त्रेणेति^{५४} महाय-
तृतीया । अनन्येति—सन्धिभिर्ग्रहयानासनद्वेषाश्रयाः पङ्गुण्यस्तेषां भावः पाङ्गुण्यम् ।
एतदनुसरण्य कामन्दकाद्यर्थशास्त्रे महायलस्येय राज्ञः प्रतिपादितमिति बाहुयलमात्रानु-
सरणं सहिरद्वम् । विधायेत्यादि—केयूरपदं केयूरध्वानं कफोष्णिः । तत्र
नस्त्वन्तमाला कामशास्त्रविद्वद् । कचे वक्षः स्तनी गतः पृष्ठं जघनमूरु चेति (का. सू. ४।४)

५४ रात्रिस्नाननिषेधकेषु तथेनेषु रात्रिस्तान्द्रे मध्ययामद्वयपर इति सम्प्रदायविदः ।
अतएवोदाहृतवर्गे धर्मशास्त्रविरोधः ।

अष्टाङ्गयोगपरिशीलनकीलनेन दुःसाधसिद्धिसविधं विदधद्विदूरे ।

आसाद्यन्नभिमतमधुना विवेकख्यातिं समाधिधनमौलिमणिर्विमुक्तः ॥२६॥

अत्र विवेकख्यातिः सम्प्रज्ञाते । पश्चादसम्प्रज्ञातः । ततो मुक्तिः । न तु विवेकख्यातौ । एतद्योगशान्त्रेण । एवं विद्याऽन्तरविरुद्धमुदाहार्यम् ।

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुष्टास्ततः किं दत्तं पदं शिरसि

५.

विद्विषतां ततः किम् ।

सन्तर्पिताः प्रणयिनो मिभवेस्ततः किं कल्प स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः

किम् ॥२६९॥

अत्र 'ततः किं मिति न गवीकृतम् । तत्तु यथा—

यदि दहत्यनलोऽन्न किमद्भुतं यदि च गौरत्वमद्रिषु किं ततः ।

लज्जामभ्यु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सनामविपादिता ॥ ७०॥

नखस्रतस्थानानोति वात्स्यायनादी, परिगणनात् ५ अष्टाङ्गत्यादि यमनियमासन-
प्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टौ योगज्ञानि (यो सू १।२६) । परिशीलनं
समन्ततोऽभ्यासः । कीलने तत्रैव स्थैर्यम् । निद्रे सविधं निकटमणिमादिसिद्धौ
(६ स पृ ४६) दूरीकुर्वन् । सत्त्वगुणान्यताप्रत्ययो विवेकख्यातिरिति (यो सू १।४६) ।
अभ्यासवैराग्याभ्यां निवृत्तिनिरोधः (यो. सू. १।१२) । अथवा सम्प्रज्ञातो (१२७३) सम्प्र-
ज्ञातयः । ततः वितर्कविचारानन्दास्मितास्मानुगमान् सम्प्रज्ञातः (यो मू १।१७) । वितर्क-
वित्त्यालम्बने स्थूल आभोग, सूक्ष्मो विचारः । आनन्दो ह्लादः । दृक्शक्तिः पुरुषः ।
दर्शनशक्तिर्बुद्धिः । अनयोरेकस्वरूपात्मिका सविदस्मिता । तत्राद्यचतुष्टयानुगतः समाधि-
सवितर्कः । द्वितीयो वितर्कविकल्प सविचारः । तृतीयो विचारविकल्प आनन्दः । चतुर्थस्तु
विकारोऽस्मितामाल हृयेते सालम्बना समाधयः (व्या भा १।४८) । विवेकख्याते
संयोजः समाधि (यो. सू. १।४६) । न ततः क्वचित् सम्प्रज्ञायत इत्यसम्प्रज्ञातः । तदवस्थे
चेतसि स्वविषयाभावाद्बुद्धिबोधात्मा पुरुषः स्वरूपेणावतिप्रन इति योगशास्त्रकम् (यो
सू ४।३६, ४०) । एतद्विद्वत् त्वेवेत्याह—नत्त्विति । नवीकृतेनार्थेन कवेः शक्तिभ्युत्पत्तौ
प्रतीयेते । अतस्तद्विषययो दोषो यपोदाहते । अथ दोषदार्ढ्यार्थं नवीकृतत्वं दर्शयति तत्त्विति ।
नवीकृतं यथा यदि ददतीत्यादि—अलानलादोना दाहकरादि स्वाभाविकमिति नाना-
भक्तिभिरभिहितं नवायते, तत एवविषया भक्त्या स्वार्थस्य चमत्कारास्पदत्वादुपादेयत्वम् ।

यत्रानुलिखिताख्यमेव निखिलं निर्माणमेतद्विधे-
रुत्कर्षप्रतियोगिकल्पनमपि न्यकारकोटिः परा ।
याताः प्राणभृतां मनोरथगतीच्छद्वय यत्सम्पद-
स्तस्याभासमणीकृताश्मसु मणेरदमत्थमेवोचितम् ॥२७१॥

(व. जी. १।२६ ; पृ. १८)

अत्र 'छायामात्रमणीकृताश्मसु मणस्तस्याश्मतैवोचिते'ति सनियमार्थत्वं
वाच्यम् ।

वक्राम्भोजं सरस्वत्यधिवसति सदा शोण एवाधरस्ते
बाहुः काकुत्स्थधीर्यस्मृतिकरणपटुर्दक्षिणस्ते समुद्रः ।
बाहिन्यः पादर्यमेताः क्षणमपि भवतो नैव मुञ्चन्त्यभीक्ष्णं
खच्छेऽन्तर्मानसेऽस्मिन् कथमवनिपते ! तेऽभ्युपानाभिलाषः ॥२७२॥

अत्र 'शोण एवे'ति नियमो न वाच्यः ।

'इयामां इयामलिमानमानयत भोः सांद्रैर्मपीकृर्कै-
र्मन्तं तन्ममथ मयुज्य हरत इवेतोत्पलानां श्रियम् ।

अथ सनियमे तद्वर्जिते वा वक्रव्ये तद्विपर्ययेण यदोच्यते तौ द्वौ । तथा विशेषे वाच्ये
सामान्यमस्मिन् वाच्ये विशेष इति द्वौ । तद्विषयं चत्वारोऽर्थ- (129b) दोषा मयाक्रममुदाह्रियन्ते ।
यत्रेत्यादि—अनुलिखिताख्य-^५मनभिष्यक्ताकारम् । आभासो गिण्याज्ञानम् । अदमसु
मप्य इति दोहव्यम् । अत्र सनियमार्थं पाठान्तरमाह छायामात्रेति—मात्रप्रदण्डेनो
पाप्यन्तरविरासः । ननु सनियमे वाच्ये तथा नोक्तमिति वाच्यावचनात् कथमस्य पृथग्भावः ?
सत्यमेतत् । यत्र प्रधानभूतस्यार्थस्यानभिधानं दोषबीजं स वाच्यावचनस्य विषयः, यत्र तु
वाच्यमभिहितं तदंशभूतास्तु नियमादयो नाभिधीयन्ते सोऽस्य विषयः । अन्यथा हि
वाच्यावचनवाच्यवचनाभ्यामाप्रातत्वादन्वेयमपि दोषाणां पृथग्भावो दुरुपपादः स्यादिति
भावः । वक्राम्भोजमित्यादि—'सरस्वती नदीविशेषः । शोणो नदविशेषः । मुद्रा
पालिका तत्सहितोऽपि समुद्रः (तत्सहितः समुद्रोऽपि) । बाहिन्यः सेनाय । मानसं
सरोविष्टोऽपि' (क. सं. पृ. ४६) । सदैव शोण इति योजनायामस्यपदत्वं द्रष्टव्यम् ।
इयाममित्यादि—तन्त्रमोषपादिकम् (...मोषाभ्यादिकम्) । हरत स्कोटयत, इवेतोत्पलानां

चन्द्रं चूर्णयत क्षणाच्च कणशः कृत्या शिलापट्टके

येन द्रष्टुमह क्षमे दशदिशस्तद्वक्त्रमुद्राऽद्विता ॥२७३॥

(वि. शा. भ. ३११)

अत्र ज्योत्स्नीमिति श्यामाविशेषो वाच्यः ।

कह्लोलवेह्लितदृपत्परुषप्रहारै रत्नान्यमूनि मकरालयः । माऽवमस्थाः ।

किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न नाम यावज्जाप्रसारितकरः

पुरुषोत्तमोऽपि ॥२७४॥ (भ. श. ६२ ; व. जी. १६ पृ.)

अत्र एकेन किं न विहितो भवता स नामेति सामान्यं वाच्यम् ।

अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभो. प्रत्युत

ब्रह्मन् दाशरथिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तथा कन्यया ।

उत्कर्षं च परस्य मानयशसोर्विघ्नं सनं चात्मनः

स्त्रीरत्नं च जगत्पतिर्दशमुखो देव कथं मृष्यते ॥२७५॥

(म. वी. च. २१६)

अत्र स्त्रीरत्नमुपेक्षितुमित्याकाङ्क्षति । न हि 'परस्ये'त्यनेन सम्बन्धो योग्यः ।

आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नय

भक्तिभूतपतौ पिनाकिनि पद लङ्घेति दिव्या पुरी ।

कुमुदानाम् । अतः श्यामलिमत्प्रपण्य ज्योतिष्मत्या एन राते समुचितं ननु राति
मात्रस्य । श्यामापदेन तु सामान्येनोपात्तं प्रत्युत श्यामपदमैतत् स्पृशति । कह्लोलिति—
वेह्लित इत्यतः प्रेरितः । सतः कौस्तुभाख्यरत्नविशेषोक्तेनान्येषां २-(१३०a)आनामनादरो
न कर्तव्य इति समर्थितं भवति । साकादहो यथा—अर्थित्व इत्यादि—प्रत्युत विपरीतम् ।
ब्रह्मन् श्रोतुं कुर्वाणो विरुद्धचरितः परमेश्वरपुत्रभङ्गादिन्यायारात् । विघ्नं सनं अत्र ।
अतः स्त्रीरत्नमिति साकादृशमभिधानोपर्यवसानात् । 'अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यता'
मित्यत्र सम्बन्धनिराकाङ्क्षेण राज्ञा यथा पुरुषो नान्वीयते यथा च 'गिरिर्देवदत्तो भुक्तः
महिमा'नित्यादौ विजातीयव्यवधानादनन्वयलक्षणाऽज्ञायाऽङ्गायाः समिधेऽभावादान्वयो न युज्यत
इत्यादौ न हीति । अपरपुरुषो यथा आश्लेयादि—सर्पाण्येव शास्त्राणि नञ् चक्षुर्नय,
नहि जगन्नाथमहोरताप्यं नाम किञ्चिदिति । पदं स्थानम् । लङ्घेति श्यामा राजधानी ।

उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये च तद्द्वो नेहग्वरो लभ्यते
स्याच्चेदेप न रावणः क नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ॥२७६॥

(वा. रा. १।३६)

अत्र 'स्याच्चेदेप न रावण' इत्येतावत्येव समाप्यम् ।

श्रुतेन द्रुहिव्यसनेन मूर्खता मदेन नारी सलिलेन निम्नगा ।

निशा शशाङ्गेन धृतिः समाधिना नयेन चालङ्कियते नरेन्द्रता ॥२७७॥

अत्र श्रुतिबुद्ध्यादिभिर्वत्कृष्टैः सहचरैर्व्यसनमूर्खतयोर्निर्गुणयोर्भिन्नत्वम् ।
'लभ' रागावृत्ताङ्गेत्यत्र (२४२ श्लोः) 'विदितं तेऽस्त्विह' इत्यनेन श्रीस्तस्माद-
पसरतीति विरुद्धं प्रकाशयते ।

प्रयत्नपरिबोधितः स्तुतिमिरघ शेषे निशा-

मकेशवमपाण्डवं भुवनमद्य निःसोमकम् ।

द्रुहिणो ब्रह्मा । चरोऽस्त जामाता । 'स्याच्चेदेप न रावण' इत्यत्र लोभोत्तरसाहसैक-
रसिकत्वाद्यर्थान्तरसंकमितवाच्यं रावणपदम् । तथाऽत्रापि जगदाकन्दकारित्वाद्यर्थान्तर-
संकमितवाच्यमित्येतावदेव समाप्य यत् क नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणा
इत्यधिकं कृतं तेनायमर्थः स्थाने न व्यक्त इत्यपदयुक्तः^{६०} । तथाचोक्तम्—युक्ताधिक्ये विसर्गः
स्वादाधिक्यार्थो न भासते । अर्थः प्रकल्प्यते यत्र सोऽस्यानपद उज्जिह्वतः ॥ इति ।
सहचरमित्रो यथा श्रुतेनेत्यादि—अत्र (१३०६) श्रुतादिभिर्यथाकर्म बुद्ध्यादयोऽर्लकियन्त
इति श्रुतिबुद्ध्यादयः कर्तृकर्मभावेन ये निगदास्ते सह चरन्तीति सहचरास्तेभ्यश्च
व्यसनेन मूर्खतेति यदुपनिबद्धं तदपकृष्टत्वाद्भिन्नमिति प्रस्तुतेतरस्य शेषे सहचरमित्रो
नामार्थदोषः । कश्चिदर्थः प्रकाशितः सन् विरुद्धां धियं जनयतीति प्रकाशितविरुद्धो यथा
लज्जामित्यादि । तच्च प्रागेव व्याख्यातम् ।

विध्यनुवादभावान्नातन्निधौ^{६१} कचिद्बोधोविपर्ययः, कचिद्बोधेः, कचिदनुवादस्येति ।
प्रयत्नेत्यादि—शेषे स्वपिपि । निशामित्याद्यन्तर्संगो द्वितीया । सोमकाः पाण्डवपुत्र-

६० अत्र 'अहह आश्चर्यमेवोऽपि गरीयान् दोष' इत्यादि पूर्णकमयकृतयाऽवरतराधिक-
शेव रावणोपेक्षा सुविता । तस्याथ 'स्याच्चेदेप न रावण' इत्यनेन पिष्टपेषा-
मित्यपि केषाधिमतो दूरकताकोजम् । क नु पुनः...सर्वतेति पौनदक्यमप्यनयम् ।

६१ अथवा गौमांसकनयनम्भतो दोषविवेको मूलकृतो भोर्मांसामर्तं प्रत्यादरातिशयं
सूचयति । यथा धर्मशास्त्रादिविचारे तथा काव्यविचारेऽप्यस्य प्रभुत्वमव्याहृत-

५ ! - : इयं परिसमाप्यते रणकथाऽद्य दोःशालिना-
मपैतु नृपकाननातिगुह्यस्य भारो भुवः ॥२७८॥ (वे. सं. १।३४)

अत्र 'शयितः प्रयत्नेन योष्यसे' इति विधेयम् । यथा वा—

वाताहारतया जगद्विपधरैरास्वाद्य निःशेषितं

ते मत्ताः पुनरध्रतोयकणिकातीममृतैर्वर्हिभिः ।

तेऽपि क्रूरचमूचमवसनैर्नीताः क्षयं लुब्धकै-

र्दम्भास्य स्फुरितं विदक्षपि जनो जाल्मो गुणानीदृते ॥२७९॥

(भ. श. ८०)

अत्र वाताहारादित्रयं व्युत्क्रमेण वाच्यम् ।

पातिनः क्षत्रियाः । अत्र पूर्वदिनपर्यन्तं विन्तावशादलम्बनिद्रस्तु स्वयमेव जागरितोऽति,
अथ तु मया त्वदीयसकलरिपुबलक्षये कृते सुखमुत्तमं स्तुतिपरम्पराभिः प्रयत्नेन प्रतिबोधो-
ऽसीति शयनस्यानृत्यत्वे प्रतिबोधनस्य च विधेयत्वे विवक्षिते बह्विपर्ययेण निर्देशस्तेन
विपरीतोऽर्थः प्रतीयत इति बह्विपर्ययात्मा दोषः । वाताहारैस्तादि—जाल्मो मूलः ।
शाठ्येन धर्माचरणं दम्भलस्य स्फुरितं चेष्टितं मतमहणम् । तत्र मृगचमवसनत्वं, ततोऽपि
मेषतोयकणिकामाताहारत्वं, ततो वायुमहणमिति यथाक्रमं मतानां तीमतरत्वम् । एतच्च
व्युत्क्रमेणोक्तमिति वाच्यास्य विधेयस्य व्युत्क्रमोद्दिष्ट्ययुक्ता ।

मिति 'काव्यहृशिक्षयाऽभ्यास' इति वृत्तोरकारिकाया वृत्तौ 'काव्यं वृत्तु' विचारयितुं
ये जानन्ती'त्यादिना ग्रन्थेन सूचितम् । अस्युक्तस्य विधित्वमनुवादस्यायुक्तत्वं
कषिदेतदुभयसंस्पर्श इति सिधा भेदव्यवस्था । श्रीचित्रभक्तविचारे तु
'प्रयत्ने'त्यादौ शाब्दमनौचित्यम्, 'वाताहारतये'त्वादावार्थम्, 'अथ रामे'त्यादा-
चेतदुभयाधीनमिति केऽपि निदर्शनदर्शनमार्गेण विभागसमर्थनं कुर्वन्ति । परं
परिवृत्तिसहस्रासदहत्ववज्ञात्ये सर्वलैवाथोऽयं दोष इति ग्रन्थद्वारा तयैव परि-
गणना । अविशृङ्खलितविमर्शस्यैव शाब्दविमर्शस्यैव दोषशोनतेति ततोऽर्थं निप्त
एव । यन्मते वाक्यतत काव्यस्यागौष्ठमहत्तं यथा रसादिष्वनिमग्ना तन्मतेऽस्याधि-
वित्यदोषला स्वीकार्यः । प्राचीनानां वाचनहृष्टादीनां ग्रन्थेष्वस्य दोषस्यानुपलम्भो
नवीनानां व्यक्तिविवेककृतामेतदमंशरीश नाप्रत्याशित इति तत्तद्वृत्ति-
मग्नैव प्रतिपादितमित्यलमनुस्थापितोत्थापनेन ।

अरे रामाहस्ताभरण ! भस्मलक्ष्मिभरण !
सरकीडाग्रीडाशमन ! विरहिप्राणदमन !
सरोर्हसोत्तंस ! प्रचलदलनीलोत्पलसखे !
सखेदोऽहं मोहं श्लथय कथय फवेन्दुघटना ॥२८०॥

अत्र 'विरहिप्राणदमने'ति नानुवाचम् ।

लग्नं रागावृताङ्गे'त्यादि (२४२ श्लो) । अत्र 'विदितं तेऽस्त्वित्युप-
संहृतोऽपि 'तेने'त्यादिना पुनरुपात्तः ।

हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैपिणः ।

यथाऽऽशु जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः ॥२८१॥

(भा. का अ. १।५१)

अत्र पुंव्यञ्जनस्यापि प्रतीतिः ।

यत्नैको दोषः प्रदर्शितस्तत्र दोषान्तराप्यपि सन्ति । तथाऽपि तेषां
तत्राप्रकृतत्वात् प्रकाशनं न कृतम् ।

(१३१०) अरे रामेति—भस्मला भ्रमरा । रामाहस्ताभरणेत्यादिकमामग्लर्णं
प्रार्थनीयवाङ्कारायानुवदितुमर्हत्येव । विरहिप्राणदमनेति तद्विशेषणमनूयमानं विपरीत
फलकमित्यनुवादानौचित्यम् । लोकेऽपि लङ्ग पुनः स्त्रीकृतो गहित एवेति । हन्तुमिति—
अर्थात् परम् । स्तब्धस्य सौत्कर्षोभिधानेन परावधारणा (धारणा) प्रप्रणतस्य विवरैपिण
परप्रमादान्येपणशीलस्य यथा शीघ्र पतनं न तथा पुनरुद्गम इति विवक्षितोऽर्थः । अत्रैव
हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्येति रत्तारम्भविषया, विवरं श्रोत्रार्थं तदन्वयेपिण इति वरात्र
विषया, यथाऽऽशु जायते पात इति रेतोनिवर्गविषया, न तथा पुनरुन्नति-
रिति नष्टरागप्रलयविषया प्रतीतिरश्लीला भवतीत्यश्लीलाभेता^{६२} । यत्नैक इति—एतच्च 'लम्
रागावृताङ्गे'त्यादी दोषस्य प्रकाशयता मन्थकृतैव रश्टीकृतम् । अलङ्कारे दोषास्तु ये
पृथगन्यैर्लक्षितास्तेषामेवैवान्तर्भाव इत्यत्रे वक्ष्यते^{६३} ।

६२ एतच्च धन्यालोकलोचने श्रुतिदुष्टादय इति मूलप्रतीत्योपरि 'विद्वान्धेयी महानि'-
त्यादिवाङ्मयप्रदर्शनेन सूचितम् । आमहालङ्कार उत्तरार्धस्त्वित्यत्र पश्यते 'पतनं
जायतेऽवश्यं कृच्छ्रेण पुनरुन्नति'रिति ।

६३ अन्यैरिति येषां विमामहदण्डिमाननद्वन्द्वप्रमुखे प्राचीने । अत्रे—दशमोक्त्याम-
स्यान्येऽर्थे ।

इयं परिसमाप्यते रणकयाऽद्य दोःशालिना
मपैतु नृपकाननातिगुरुष्व भारो भुवः ॥२७८॥ (वे सं. ३।३४)

अत्र 'शयितः प्रयत्नेन चोच्यसे' इति विधेयम् । यथा वा—

वाताहारतया जगद्विपधरैरास्वाद्य निःशेषितं
ते प्रस्ताः पुनरभ्रतोयकणिकातीव्रव्रतैर्दहिभिः ।

तेऽपि क्रूरचमूखचमैवसनैर्नीताः क्षयं लुब्धकै-

र्दम्भस्य स्फुरितं विदन्नपि जनो जाल्मो गुणानीहते ॥२७९॥

(भ श. ८०)

अत्र वाताहारादिवयं व्युत्क्रमेण वाच्यम् ।

पातिन क्षत्रिया । अत्र पूर्वदिनपर्यन्तं चिन्तावशादलब्धनिद्रस्तु स्वयमेव जागरितोऽमि,
अथ तु मया त्वदीयसकलरिपुबलक्षये कृते सुखमुत स्तुतिपरम्पराभिः प्रयत्नेन प्रतिबोध्यो-
ऽसीति शयनस्यानुश्रवणे प्रतिबोधनस्य च विधेयत्वे विवक्षिते यद्विपर्ययेण निर्देशस्तेन
विपरीतोऽर्थं प्रतीयत इति तद्विपर्ययात्मा दोषः । वाताहारेत्यादि—जाल्मो मूर्खः ।
शाठ्येन धर्माचरणं दम्भस्य स्फुरितं चेष्टितं व्रतप्रहणम् । तत्र मृगचमैवसनत्वं ततोऽपि
मेघतोयकणिकामाताहारत्वं, ततो वायुभक्षणमिति यथाक्रमं व्रतानां तीव्रतरत्वम् । एतच्च
व्युत्क्रमेणोक्तमिति वाच्यस्य विधेयस्य व्युत्क्रमाद्विध्युक्तता ।

मिति 'काव्यशिक्षयाऽन्वासा' इति नृतोयकारिकाया हृती 'काव्यं कर्तुं विचारयितुं
ये जानन्तो'त्यादिना ग्रन्थेन सूचितम् । अयुक्तस्य विधित्वमनुवादस्यायुक्तत्वं
कचिदेतदुभयसंस्पर्श इति तिथा भेदव्यवस्था । श्रीचिन्मभङ्गविचारे तु
'प्रयत्ने'त्यादौ शाब्दमनोचिन्मम्, 'वाताहारतमे'त्यादावार्थम्, 'अरे रामे'त्यादा-
वेतदुगयाधीनमिति केऽपि निर्दर्शनदर्शनमार्गेण विभागसमर्थनं कुर्वन्ति । परं
परिदृष्टिसहलासहस्वरलाभये सर्वज्ञैर्वाच्योऽयं दोष इति ग्रन्थकृता तथैव परि-
गणयन्त । अविमृष्टविधेयोऽशब्दे शाब्दविमर्शस्यैव दोषबोजतेति ततोऽयं निश्च
एव । ग्रन्थे वाक्यता काव्यस्यागौलमङ्ग यथा रसाद्विषयनिम्नता तन्मतेऽस्यापि
नित्यदोषता स्वीकार्या । प्राचीनानां वामनरुद्रादौनां ग्रन्थेष्वस्य दोषस्यानुपलम्भो
नवीनानां व्यक्तिविवेककृतामेतदमस्पर्शं नाप्रत्याशित इति तत्तद्गति-
मत्रैव प्रतिपादितमित्यतमनुत्थापितोत्थापनेन ।

अरे रामादस्ताभरण ! भसलश्रेणिशरण !
 सखीडाभीडाशमन ! विरहिप्राणदमन !
 सरीहंसोत्तंस ! मचलदलनीलोत्पलसखे !
 सखेदोऽहं मोहं श्लथय कथय कवेन्दुचदना ॥२८०॥

अत्र 'विरहिप्राणदमने'ति नानुवाचम् ।

'लभं' रागावृताश्चेत्यादि (२४२ श्लोः) । अत्र 'विदितं तेऽस्त्वि'त्युप-
 सहृतोऽपि 'तेने'त्यादिना पुनरुपात्तः ।

हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैपिणः ।

यथाऽऽशु जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः ॥२८१॥

(गा. का. अ. १।४.१)

अत्र पुंयञ्जनस्यापि प्रतीतिः ।

यत्नैको दोषः प्रदर्शितस्तत्र दोषान्तराप्यपि सन्ति । तथाऽपि तेषां
 नवाप्रकृतत्वात् प्रकाशनं न कृतम् ।

(१३।१०) अरे रामेति—भसला भ्रमराः । रामादस्ताभरणेत्यादिकमामन्त्रणं
 प्रार्थनीयवाङ्कारायाऽनुवदितुमर्हत्येव । विरहिप्राणदमनेति तद्विशेषणमनुवचनं निपरीत
 फलकमिलसुवादनोच्चरितम् । लोकेऽपि लङ्काः पुनःस्वीकृतो गदित एवेति । हन्तुमिति—
 अर्थात् परम् । स्तब्धस्य स्तोत्रार्थनिषायेन परावधारणा (धोरणा) द्रष्टव्यस्य विवरैपिणः
 परप्रमादान्वेक्षणशीलस्य यथा शीघ्रं पतनं न तथा पुनरुत्थम इति विवक्षितोऽर्थः । अत्रैव
 हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्येति रतारम्भाविषया, विवरै स्त्रीवराज्ञं तदन्येपिण इति वराज्ञ-
 मिषया, यथाऽऽशु जायते पात इति रेवोचितगमिषया, न तथा पुनरुन्नति-
 रिति नटरागप्रत्ययविषया प्रतीतिरश्लीला भवतीत्यरलीलाधर्तः^{११} । यत्नैक इति—एतच्च 'लभं'
 रागावृताश्चेत्यादी दोषवत्यं प्रकाशयता ग्रन्थकृतेन स्वष्टीकृतम् । अलङ्कारे दोषास्तु ये
 पृथगन्यैर्लिखितास्तेषामेवैवान्तर्भाव इत्यमे वदयते^{१२} ।

62 एतच्च भन्यालोकलोचने भ्रुतिदुष्टादय इति मूलप्रतीकोपरि 'दिग्गन्धेरी गदानि'-
 त्याद्युदाहरणप्रदर्शनेन सूचितम् । सामहान्यद्वार वतरार्थमित्यर्थं पश्यते 'पतनं
 जायतेऽपर्यं कृच्छ्रेण पुनरुन्नति'रिति ।

63 चन्दैरिति मेघादिमामहद्विजयामनददृष्टप्रगुः प्राचीनैः । अमे—दशमोऽङ्ग-
 भान्त्येऽर्थः ।

कर्णावतंसादिपदे कर्णादिचिन्निर्मितिः ।

सन्निधानादिवोधार्थम्—

अवतंसादीनि कर्णाद्याभरणान्येवोच्यन्ते । तत्र कर्णादिशब्दाः कर्णादि-
स्थितिप्रतिपत्तये । यथा—

अस्याः कर्णावतंसेन जितं सर्वं विभूषणम् ।

तथैव शोभतेऽत्यर्थमस्याः ध्वजकुण्डलम् ॥२८२॥

अपूर्वमधुरामोदप्रमोदितदिशस्ततः ।

आयुधैर्हस्तसुवराः शिरःशेखरशालिनः ॥२८३॥ -

(का. अ. सू. ४. २।२।१४)

अत्र कर्णध्वजशिरःशब्दाः सन्निधानप्रतीत्यर्थम् ।

विदीर्णाभिमुखारातिफटाले सङ्गरान्तरे ।

धनुर्ज्याकिणचिह्नेन दोष्णा विस्फुरितं तव ॥२८४॥

(का. अ. सू. ४. २।२।१३)

अत्र धनुःशब्द आरूढत्वाद्यगतये । अन्यत्र तु 'ज्यायन्धनिष्पन्दभुजेन यस्ये-

(र. वं. ६।४०) त्यादौ (२८५) केवलो ज्याशब्दः ।

प्राणेश्वरपरिष्वङ्गविधमप्रतिपत्तिभिः ।

मुक्ताहारेण लसता दसतीव स्तनद्वयम् ॥२८६॥

(का. अ. सू. ४. २।२।१५)

अत्र मुक्तानामन्यरत्नामिधितत्वयोधनाय मुक्ताशब्दः ।

एवं दोषाभिर्णाय तेषामेव . कुतश्चिद्विशेषाददृष्टत्वं दर्शयन् पुनरुक्तं तावददृष्टतां
दर्शयति कर्णावतंसेत्यादि । अवतंसः कर्णालङ्कार एव तथापि कर्णादिभूषणमन्तरेण तत्-
सन्निहितानामवतंसादीनामशक्या प्रतिपत्तिः, अतो न पौनरुक्त्यं यथा अस्या इत्यादि ।
अत्रावतं(१३।१६)सादयः स्वभावमात्रेण नैवंप्रभावाः^{६६} किन्वेतत्कर्णमन्वदा एवेति
वर्णनीयप्रकर्षः प्रतीयते । एवं ज्या धनुष एव भवतीति गम्यार्थत्वेऽपि धनुःशब्दस्य
प्रयोग आरूढताप्रतिपादनायेति न दुष्टः । यत् त्वेतन्न विधत्तं तत् 'ज्या'पदस्य केवलस्यैव
प्रयोगो यथा ज्यायन्धेति । यस्येति मह्यार्जुनस्य । कारा गुप्तिश्च । शिरः सामान्येन

सौन्दर्यसम्पत्तारूपं यस्यास्ते ते च विधमाः ।

पट्टपदान् पुष्पमालेव कान् नाकर्णति सा सखे ! ॥२८७॥

अत्रोत्कृष्टपुष्पविषये 'पुष्प'शब्दः । निरूपपदो हि मालाशब्दः पुष्पस्रज-
मेवाभिधत्ते ।

स्थितेष्वेतत्समर्थनम् ॥५८॥

न खलु कर्णाद्यतंसादिवज्जघनकाञ्चीत्यादि क्रियते ।

मुक्ताहार एवेति मुक्ताशब्दो हारशब्देनैव गतार्थः प्रयुज्यते शुद्धप्रतिपत्त्यर्थं, शुद्धानामन्यरत्ना-
मिश्रितानां मुक्तोर्णां हारो मुक्ताहार इति । [हस्ततीति-] हासो हि कविसम्प्रदाये शुद्ध-
शुभ्रः प्रसिद्धः । तथा पुष्पमालाशब्दः । यद्यपि मालाशब्देनैव पुष्पमालाऽभिधीयते
तथापि पुष्पशब्दस्वोपादानमुत्कर्षप्रतिपत्त्यर्थं, तेनोत्कृष्टपुष्पाणां माला पुष्पमालेति
प्रतीयते । ननु वनमाला शब्दमालेखादीं मालाशब्दः प्रयुज्यत इति तन्निवृत्त्यर्थं पुष्पशब्दो
विशेषणं भविष्यति ? तत्र कुतोऽस्य विशिष्टार्थसम्पर्कवमित्यत्र आह निरूपपदो ह्येति—
मालाशब्दः केवलं पुष्परत्नविशेषमभिधत्ते, अतोऽत्रामिधाया व्यवस्थापनादन्यलो-
पचार इति । एवं करिकलशब्दः । कलमेनैव गतार्थः करिशब्दस्तद्रूपताऽऽनतये
प्रयोक्तव्यः । करो हि प्रीष्टः कुञ्जरस्तद्रूपकलम. करिकलमो यथा 'लज्ज करिक (132a) लज्ज त्वं
प्रेमबन्धं करिष्या' (का. अ. सू. ४. २।२।१७) इति । अत्राप्यतिप्रसक्तं निवारयन्नाह
स्थितेष्विति—स्थितेषु महाकविपरम्पराव्यवस्थितेषु । गहि रसनाऽऽदीनां सन्निधानादि-
प्रतिपत्तये जघनादिपदैः सह समासः कश्चिद्विध्यते । तेन जघनरसानितम्बकाञ्चुषष्ठ-
कर्मादयः सन्निधिप्रीडत्वादिप्रतिपत्तये न परिकल्प्य जल्पनीयाः । अतएवाह समर्थनमिति^{१३} न

- 65 एतस्यामप्रिमायां च कारिकायामधिकारसूतसमकक्षायां केषांविदपि प्राद-
निर्दिष्टानां दोषाणामतत्कारणं स्थाप्यते । कचित् कविसमयः कुलचिदात्मकारिक-
सम्प्रदायसिद्धान्तः कचिदलौकिकसन्धासन्धानं कचिद्वहूणां स्वरूपतमित्यवगम्य-
शैलीप्रवृत्तिवैशिष्ट्यपत्तिन्यामकृततास्त्वतामोपतादुपर्यमत्र विनिगमनं यद्योदा-
हरणमालातो व्यपदिश्यते । दोषाणाञ्च केषाञ्चिदोषत्वमशुण्यत्वं या
वृत्तचिदेयां शुण्यत्वमपि व्यवस्थाप्यते मयुक्तिम् । एषामन्तिमकक्षाऽन्तर्भूतानां
वैशेषिक्यसंज्ञा भोजादिदृष्टतन्मयेषु । 'न दोषः पुनरुक्तोऽपि प्रयुक्तोयमलक्ष्णी-
रित्वादि प्रामाणिक्यार्थदण्डिबचनमेतेषां काव्यसोभाहरणपक्षमुचीनयति ।
अतएव न भवति दुष्टमित्यादि निर्दोषमुखारत्नोच्चारमपेक्ष 'गुणव्यापत्तये नित्यं

जगाद मधुरां वाच विशदाक्षरशालिनीम् ॥२८८॥

(का अ सू ७ २।२।१८)

इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वेऽपि विवक्षितार्थप्रतीतिसिद्धौ 'गतार्थस्योपि विशेष्यस्य विशेषणदानार्थं प्रयोगः कार्यः' (का अ सू ७ २।२।१८) इति न युक्तमुक्तम् ।
युक्तत्वे वा

चरणत्तपरित्राणरहिताभ्यामपि द्रुतम् ।

पादाभ्यां दूरमध्वान् प्रजन्नेषु न विद्यते ॥२८९॥

इत्युदाहार्यम् ।

तु सर्वत्र निबद्धत्वमित्यर्थः । जगादेत्यनेन गतार्थस्य वाक्शब्दस्य प्रयोगो विशेषणदानार्थं कार्यमिति यत् वामनादिभिर्हक्तम् (का स सू ४ २।२।१६) तत् प्रत्युक्तम् ।^{६६} मधुरादि पदानां जगादेति क्रियाविशेषणत्वे कर्मत्वेन ननु सकलित्वात् च, मधुर विशदाक्षर निजगादेत्यनेनैव प्रतीयतेत्याहुः । परंतु तत्तु रचनेय साचिष्यकरण्यादौ^{६७} (१) लाघवादिहेतोरनु-
(रूप) योगिनी न त्वन्यतः । अतएव न युक्तमुक्तमिति विरोधः दर्शयति । अथ यत् क्रियाविशेषणत्वं न सम्भवति तत्र कथं विशेषावगतिरित्याहुः युक्तत्वे चेति—अतः प्रजन्नेषु न विद्यते इत्यनेनैव पादाभ्यामित्यस्य गतार्थस्य प्रयोगश्चरणत्तपरित्राणरहिताभ्याम-
पीति विशेषप्रतिपत्त्यर्थं कार्य एव । द्रुतमिति च क्रियाविशेषणमिति ।

तेऽत्र दोषगुणा स्मृता इत्यादि वचनं लीलासुम्भनं क्रीडासरो हेमाद्रदादिषु शौदार्यगुणाविष्कारस्तेषां मते सम्भवति ।

- 66 अत्र वामनादिभिरिति श्रीभक्तोक्तावादिपदेन दोषोक्तासु मम्मटभट्टानामादर्शस्थानीयस्य गदिमभट्टस्यापि ग्रहणम् । स खलु 'अव्यभिचारिणः कारकस्याविशेषण-
प्रयोगः पुनरुक्त इत्यनुशास्ति सविशेषणस्यापि दोषनिर्मुक्तत्वेमुदाहरणप्रयोगे समर्थयते च । एवमपि इच्छो व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् । मम्मटमते क्रिया-
विशेषणत्वं एवैवविधा प्रयोगा समर्थनीया न तु विशेषणसामान्यम् । दर्पण-
हृदाद्यां मम्मटमतं 'केचित्पादु रित्यसामुष्टिकत्वेन निर्दिशन्ति । मम्मटमते
चरणत्वेत्यादिपथ उभयत्रापि न दोषसाम्भावना— १ये चरणत्वेत्यादौ न गतार्थता
द्वितीये द्रुतमिति क्रियाविशेषणता । गोविन्दट्टश्चकुरस्तु 'न युक्तमुदाहृतमिति'
मिद्वान्निष्ठवक्त्रमिति मन्तव्यं करोति ।

- 67 रचनेषु सा चेति 'स' पुराके, वचनेन भातिव्याख्यादौ इति कं
पुराकेऽस्पष्टं पाठः ।

ह्यातेऽर्थं निर्हेतोरदुष्टता—

यथा

चन्द्रं गता पद्मगुणान् न भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिव्याम् ।
उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥२९०॥

(कु. स. १।४३)

अत रात्रौ पद्मस्य संकोचो दिवा चन्द्रमसश्च निष्पन्नत्वं लोकप्रसिद्धमिति
'न भुङ्क्ते' इति हेतुं नापेक्षते ।

अनुकरणे तु सर्वेषाम् ।

सर्वेषां ध्रुतिकट्टप्रभृतीनां दोषाणाम् । यथा—

मृगचक्षुषमद्राक्षमित्यादि कथयत्ययम् ।

पदयैव च गवित्याह सुखामाणं यजेति च ॥२९१॥

यत्कूयौचित्यवशाद्दोषोऽपि गुणः कश्चित् कचिन्नोभौ ॥

चक्षुप्रतिपाद्यव्यङ्ग्यवाच्यप्रकरणादीनां महिम्ना दोषोऽपि कचिद्गुणः,

"ह्यातेऽर्थं इति—लोकप्रसिद्ध इत्यर्थः, यथा चन्द्रं गता पद्मगुणान् भुङ्क्ते
इति । अतः पद्मगुणानां चान्द्रमस्या अभिव्यायात् (१३२b) गुणपदतुल्ययोगे लक्ष्म्या
यत् कारणद्वयं रातिसंकोचदिवाऽनुदयलक्षणं तल्लोकप्रसिद्धमेवेति हेतुना विनाऽपि निराकाङ्क्ष-
त्वप्रतीतेर्न निर्हेतुतानिबन्धनं दुष्टत्वम् । एवं यत् विशेषणमात्रप्रयोगेणैव विशेष्यस्य च
प्रतिपत्तिः (का. सू. प्र. ५।१।१०) तत्रापि विशेषणमात्रस्यैव प्रयोगः कार्यो यथा
निधानगर्भोमिव सापराम्परम् (र. वं. ३।६) । अतः विशेषणमात्रेण पृथिव्याः प्रतीतिरिति
निराकाङ्क्षतैव ।

अनुकरणे त्विति यथा मृगेत्यादि—अतः ध्रुतिकट्टच्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तानामदुष्टतेति
सम्बन्धकृतं यदमाधुराब्दरूपं ये आपभ्रंशा ये चानयका वर्णा यथाव्यक्वर्णपदवाक्योत्पत्तदनु-
करणानां साधुत्वाभ्युपगमात् । सुखामाणशब्दः कविभिरिन्द्रपर्यायतया प्रयुज्यते । कचिद्भू-
प्रतिपाद्यौचित्यादुपाधेर्दोषा अपि गुणत्वमाश्रयन्ते । यथोच्यते (त. कं. ध्या. १।३६७)
सामयणसुन्दरीणं विन्मममावदह अविणश्रो ज्जेव्व । धूमचिश्च पक्वतिमाण बहुमदो मुरदि-

68 कारिकेयमार्ग्या निषदा । ह्यातेऽर्थं इत्यादिः कविनामाविचर्या हिन्दु-
भयार्थमयीयम् ।

कचिन्न दोषो न गुणः । तन्न धैयाकरणादौ वक्तुरि प्रतिपाद्ये वा रौद्रादौ च
रसे व्यङ्गेय कष्टत्वं गुणः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

दीधीवेवीङ्गसमः कश्चिद् गुणबुद्धयोरभाजनम् ।
कृदित्प्रत्ययनिभः ^{१०}कश्चिद्यत्न सन्निहिते न ते ॥२९२॥
यदा त्वामहमद्राक्षं पदविद्याविशारदम् ।
उपाध्यायं तदाऽस्मार्पं समस्पाक्षं च सम्मदम् ॥२९३॥
अन्तर्प्रोतगृहत्कपालनलककूरकणत्कङ्कण-
प्रायप्रेक्षितभूरिभूपणरवैराघोपयन्त्यम्बरम् ।
पीतच्छर्दितरक्तकर्दमघनप्राग्भारघोरोल्लस-
द्बालोलस्तनभारभैरववपुर्दपोद्धतं धावति ॥२९४॥

(म. बी. च. १।१५)

वाच्यवशात्—

मातङ्गाः ! किमु बलिातेः किमफलैराडम्बरैर्जम्बुकाः !
सारङ्गा महिषा मदं व्रजथ किं शून्ये च शूरा न के ।
कोपाटोपसमुद्भटोत्कटसटाकोटेरिभारेः शनैः
सिन्धुध्वानिनि हुङ्गते स्फुरति यत्तद्रर्जितं गर्जितम् ॥२९५॥

दाख्य ॥ तदेतदाह^{६९} चक्रादीति । दीधीलादि पाणिनिव्याकरणे हि वृद्धिरादैच् (१।१।१)
अदेङ्गुणः (१।१।२) इति कृत्यगुणवृद्धिसंज्ञानां वृद्धिति च (१।१।५) दीधीवेवीटाम् (१।१।६)
इत्येताभ्यां प्रतिपेधोऽनुसिष्टः । प्रतिपाद्यचित्त्यं यथा यदा त्वामित्यादि—असाद्राक्ष-
मिति द्योर्लुङि उत्तमपुरुषैकवचनेऽपि कृते वृद्धिरासनात् (पा. ६।१।५८) । (१३०२)
एवमस्मार्पमिति । समस्पाक्षश्च सम्पदमिति हर्षं स्पष्टवानस्मि^{७०} । रौद्रादाविति बीरे
बीभत्से च । यथा अन्तर्प्रोतेत्यादि । नलकं मूर्धोऽस्ति । आघोपयन्ती राक्षसी प्राग्भारः
शेकः । अतः ज्ञेयः बीभत्सरसः । वाच्यवशावशात् मातङ्गा इत्यादि । शून्ये
के च न शूराः [अथ तु सर्वेऽपि] । सिंहहुङ्गते सति यद्रर्जितं... । जम्बुकानां सिंहप्रति-

६९ कविदित्यादिस्तदेतदाहेत्यन्त सन्दर्भः 'ख' पुरुषके नास्ति ।

७० किप्-प्रत्ययनिभ इति पाठान्तरम् ।

७१ एषा कष्टत्वन्तु धुतिवष्टस्त्वधादीदृशीतृणैटीत्यादि लोचने (१।१२) सूचितम् ।

अत्र सिंहे वाच्ये पर्याः शब्दाः ।

प्रकरणवशाद् यथा—

रक्ताशोक ! कशोदरी क नु गता त्यक्त्वाऽनुरक्तं जनं
नो दृष्टेति मुचैव चालयसि किं वातावधूतं शिरः ।
उत्कण्ठाघटमानपट्पदघटासंघट्टदृष्टच्छब्द-
स्तत्पादाद्वृत्तिमन्तरेण भवतः पुष्पोद्गमोऽयं कुतः ॥२९६॥

(वि. उ. १३ ४ ?)

अत्र शिरोधूननेन कुपितस्य वचसि ।

क्वचिन्नीरसे न गुणो न दोषः । यथा—

शीर्णघ्राणाङ्घ्रिपाणीन् वणिभिरपघर्नेर्धराव्यक्तघोपान्
दीर्घाघ्रातानघोघैः पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन् यः ।
धर्मांशोस्तस्य वोऽन्तर्हिगुणघनघृणानिर्निघ्नवृत्ते-
र्वन्तार्थाः सिद्धसंघैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमंहोविघातम् ॥२९७॥

(सू. श. ६)

अप्रयुक्तनिहतार्थे श्लेषादौ न दुष्टौ । यथा—

योगिताऽत दुष्टा । अत्र कोपाटोपेलादयः पर्याः शब्दाः । रक्ताशोकेलादि—
अतः पुष्पोद्गमाभूतमपि तदीयज्ञानं शिरःकम्पनयेन निषेधेन मिथ्यैवायं गोपयतीति
समुद्भिन्नरोषावेशादनुगुणम् । क्वचिन्नीरस इति यथा शीर्णेलादि—अपघर्नेरङ्गैर्ब्रणिमिः
धर्धराव्यक्तघोपानघोघैः पापसमूहैः दीर्घाघ्रातानतिशयं क्वतितानुल्लाघयन् गदमुक्तान्
कुर्वन् स्वास्थ्यं नयन्नित्यर्थः । य एकः पुनरपि पूर्ववद् घटयति । अन्तस्सन्दो-
हिगुणत्वेन घना निषिद्धा या घृणा दया तन्निघ्रास्यत्परतन्ता निर्विघ्ना निघ्नवृत्त्य-
वृत्तयो व्यापारा यस्य तस्य धर्मांशोः सूर्यस्य घृणयो रमयः सिद्धसङ्घैर्विघातार्थो
वो युष्माकमघानां (?) पापानां विघातं शीघ्रं विदधतु । अतः परशापानन्वेन न दुष्ट-
न वा दुष्टत्वं, रसं प्रत्येव वर्णानामौचित्यानां चित्तस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

अथ द्युतसंस्कृत्यसमर्पणुपितार्थान् दोषान् परिहृत्वाऽनुकूलं चेत्येव

येन ध्यस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुराखीकृतो
 यश्चोद्धृतमुजङ्गहारवलयो गङ्गां च योऽधारयत् ।
 यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः
 पायात् स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्यां सर्वदो माधवः ॥२९८॥

(ध्व. आ. २।२९)

अत्र माधवपक्षे शशिमन्धकक्षयकरशब्दावप्रयुक्तनिहतार्थः ।

अश्लीलं कचिद्गुणः । यथा सुरतारम्भगोष्ठ्यां 'द्वयैः' पदैः पिशुनयेष
 रहस्यवस्त्य'ति कामशास्त्रस्थितौ—

श्लेषादाविति^१—आदिग्रहणेन (१३३b) यमकादयः । येनेत्यादि— अत्र स त्वां पायात्
 सर्वदा सर्वकालमुमाधवः पार्वतीप्रियः सर्वेप्सितप्रदो हरिश्च । तत्र परमेश्वरपक्षे येन
 दग्धमन्मयेन बलिजितः केशवस्य कायो देहः पुरा पूर्वं त्रिपुरविजयेऽखीकृतः शरतां
 गीतः, यश्चोद्धृतसर्पहारवङ्कणो यश्च गङ्गामधारयत् यस्य चन्द्रवदुत्तमाङ्गं हरश्चेति
 नाम स्तुतिविषयं प्राहुः, यथान्धकाख्यदैत्यनिघनकरश्च । माधवपक्षे तु जनः शकटं
 पालकोढाया येन ध्यस्तम्, अभवेन असंसारेण । बलिं जितवान् यः कायः स पूर्व-
 ममृताहरणे स्त्रीत्वं गीतः, उद्धृतमुजङ्गं कालियाख्य यो हतवान् यश्च रथे शब्दमद्वाणि
 लीनः, अगं गोवर्द्धनगिरिं गां भूमिष यो धारयामास, यस्य शशिनं मन्वाति यो राहुस्तस्य
 शिरोहर इति नाम स्तुत्यं मुनय आहुः । अन्धकानां वृष्णीनां जनपदभेदानां क्षयं
 निवासं द्वारकाख्यं करोति य इति शशिमच्छिरोऽशब्दो राहावप्रयुक्तोऽपरतः तु प्रयुक्त
 एवेति । एवमन्धको दैत्ये क्षयो विनाशो च प्रतिज्ञः । स ज्ञाताप्रसिद्धे प्रयुक्त इति
 निहतार्थः । जनयोः श्लेषानुब्रूत्याद्गुणत्वम् । अनुचितार्थं नित्यं निरर्थकस्य तु पाद-
 पूरणमात्रार्थमिति मातृग्रहणेन यमकादयस्त्वारनिर्वाहकतया (१३४a) गुणत्वं सूचितमेवेति ।
 अश्लीलस्य गुणत्वं प्रतिपादयति द्वयैः^२ पदैरिति । सुरतारम्भगोष्ठ्यामित्यनेनौचित्यं

73 इयमेवालङ्कारमहिमद्वतचित्तानां केयामपि कवीनां विदग्धवचनमन्त्रिर्यया-
 ऽमुकराणामप्यलङ्कारभेदानां विनिबन्धने दार्ढ्यमनुशीलितमनुशिष्टम् । परन्तु तम-
 काव्यरूपेनैतेषां पृथग्यज्ञनिर्वृत्यानामुपादानमित्यालङ्कारिकप्रकरणिव्यवस्थापक-
 नामानन्दवर्धनाचार्यानां साधूनां पोषणम् । श्लोकस्यास्य व्याख्यानभेदा आकर-
 तोऽवगन्तव्याः । सङ्कलितकोषकाव्येष्वस्य बहुलमुपलम्भः कविभास्य भारवि-
 कृतस्वनिर्देशयेनस्य विदग्धगोष्ठीयु गौरवातिशयं सूचयति ।

करिहस्तेन सम्याधे प्रविद्यान्तर्विलोडिते ।

उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते ॥२१९॥

शमकथासु—

उत्तानोच्छ्रनमण्डूकपाटितोदरसन्निभे ।

क्लेदिनि स्त्रीवणे सक्तिरहमेः कस्य जायते ॥२००॥

निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।

रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भवन्तु कुसराजसुताः

सभृत्याः ॥२०१॥ (वै. सं. १।७)

अत्र भाव्यमद्गलसूचनम् ।

सन्दिग्दमपि वाच्यमहिम्ना कश्चिन्नियतार्थप्रतिपत्तिं कृतवैव^१ व्याजस्तुति-

दर्शयति, पिशुनयेत् सूचयेत् प्रकटीकुर्यादित्यर्थः । करिहस्तेनेत्यादि “अत्र करिहस्तः स्थूलहस्तः ‘तर्जन्यनामिके श्लिष्टे मध्या पृष्ठस्थिता तयोः । करिहस्तस्तु विशेष’ इति च पुरुषपञ्च-
प्रतिनिधिः स्त्रीणां द्वावप्यार्थं गजकर इति कामशास्त्रसिद्धश्च । सम्याधः संघाटो, बराहश्च । ध्वजः पताकावन्निहं पुंव्यजनश्च । साधनं सैन्यं स्त्रीव्यजनश्च” (व. स. ४६५) ।
तदिदं न दुष्टं प्रसृतं कामकलाऽभिज्ञतया तथाभूतगोप्यया गुणतामारीदृष्टि । एवं ललित-
संघोटादीनामश्लोलानामदुष्टत्वं दृष्टव्यम् । तदुक्तं ‘न गुप्तलक्षितसंघोचानी’ति (का. अ. सू. ४. २।१।१६) । तत्राप्रसिद्धासभ्यं गुप्तं यथा संघाध इति (का. अ. सू. ४. २।१।१७) । ‘स्त्राक्षणिकासभ्यान्वितं ललितं यथा जगन्भूरिति । एतदिलक्षणया गुणार्थं न तु स्त्राक्षेय’ति (का. अ. सू. ४. २।१।१८) । ‘लोकसंघीतं सप्तं यथा सुमया भगिनी कुमारी दोहद इति । संघीतस्य हि लोकेन न दोषान्नेयम्’ इत्यमम् । शिवलक्षणस्य संस्थाने कल्यासभ्यत्वभावेनेति (का. अ. सू. ४. २।१।१९) ।
उत्तानेत्यादि—अतोत्तानोच्छ्रन[त्वं] द्विधाकृतमण्डूकोदरस्तुल्यत्वं, क्लेदित्वं मणत्वञ्च स्त्रीवराहस्य प्रतिपाद्यमानं तदासक्तानां क्रुमिर्षं व्यवस्थाप्यमानं सर्वे शृणाक- (१३५५)-
रमपि विरक्तकथायामनुगुणमिति गुणः । अथानाश्रितनिबन्धनस्याश्लीलस्य गुणत्वं यथा निर्वाणेत्यादि—रक्ता साधुराणां प्रसाधिताऽर्जिता भूयैः रक्तेन मरिचता मुग्रश्च वैः । विग्रहो वैरं सारीर्य । स्वस्थाः कुसलिनः स्वर्गस्याधेति सप्तपारेण भाविनीऽमद्गलस्य

१ केषाधिकं प्राचीनानामयमसंलभप्रमाणः पाठः । कृतवैव न कदाचिदुच्येति विवरणं तादिलग्नमणौ । नियतार्थप्रतीतिरूपेणेति प्रायसो यदोक्तं सुसंहितः पाठश्च ।

पर्यवसायित्वे गुणः । यथा—

पृथुकार्तस्वरपातं भूपितनिःशेषपरिजनं देव ! ।

विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममाचर्योः सदनम् ॥३०२॥

(सु. र. को. १६४४)

प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोश्चैव सत्यप्रतीतं गुणः । यथा—

आत्मारामा विद्वितरतयो निर्विकल्पे समाधौ

ज्ञानोत्कर्षाद्विघटिततमोग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठाः ।

यं वीक्षन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्तात्

तं मोहान्धः कथमयममुं वेत्ति देवं पुराणम् ॥३०२॥ (ने. सं. १।२३)

सूचनं क्रियमाणं विवक्षितमेवेति^{१३} । पृथुकेत्यादि^{१४} पृथुकानां बालानां य आर्ताः स्वरास्तेषां पातं, पृथूनि कार्तस्वरस्य सुवर्णस्य वाताणि भाजनानि च यत् । भुवि क्षपितो भूपितोऽलङ्कृतश्च । विलसत्कर्कः गर्तसम्बन्धिभौ रेणुभिः पांशुनिर्गहनं विलसन्तीभिः करेणुभिर्व्याप्तश्च । आत्मैत्यादि—“देहे(देह)बुद्धिप्रमाणं प्राणं शून्यरूप-मितप्रमातृतानिमज्जनेनापरिमितबोधरूप आत्मनि ये रमन्ते । मेदसंसर्गाभ्यां ज्ञान-विकल्पस्वरमाश्लिष्यन्तो ‘योगभेदवमिच्छन्ति वस्तुनोऽन्येन वस्तुने’त्युपपादितदिशा ध्येयेन सह समापतिः समाधिसुखं तदादौते विद्वितरतय इत्यर्थः । ज्ञानं प्रकाशात्मकं तदुदेकाद्विघटितास्तमोग्रन्थयो येषां तम इत्युपलक्षणं रजोग्रन्थयोऽपि येषामत एव सत्त्वनिष्ठा एवम्भूता य वीक्षन्ते कमपीत्यनिर्बन्धीयरूपम्, वेदेनापि नैति नेत्या(१३५३)दिना पारिषेध्येण प्रतिपादनात् । अशुद्धोऽप्या तमः, शुद्धोऽप्या ज्योतिः, पुराणो षडादिसिद्धेः पूर्वसिद्धे ज्ञान-न्दरूपतया प्रकाशमानार्थः” (क. सं. ४७ पृ.) । तं पुरुषमयं मोहान्धो निष्प्राज्ञानान्धः सुबोधनः कथं जानातीति । अत भीमसेनस्तद्वेत्ता^{१५}

79 अत्र क्वचित् क्वचिदुदाहरणसमर्थकवृत्तेष्टीकोमयोरेवादर्शलिप्योर्न लग्नयेत् । परमेतत्र श्रीधरानुसृतशैल्यनुयायीति ग्रन्थपातः सम्भाव्यते ।

76 इयमन्या विदग्धभग्न्यसरणिर्व्याजस्तुतिगुम्फिता यस्याद्य सत्कारमूलया गमनिकयाऽर्चिभौ राजप्रशस्तिः कियते स्म । एवंविधानामलङ्कारमहिम्नैव स्वीकारो न ध्वनिमूलत्वेनेति निर्णायोऽभिनवगुप्तपादैर्ध्वन्यालोकलोचने ‘किं वृत्तान्तैः परगृहगतैरित्यादिलक्ष्योद्घनेन ।

भीमसेनस्त्वद्वैताप्रतिपाद्य इत्यस्फुटः पाठः ‘क’ पुस्तके ।

स्वयं वा परामर्शे । यथा—

पडधिकदशनाड्योचकमध्यस्थितात्मा

हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदस्तद्धिदां यः ।

अविचलितमनोभिः साधकैर्दृश्यमानः”

स जयति परिणद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथः ॥३०३॥ (मा. मा. ५।१)

प्रतिपाद्यस्वभाभूत एव सहदेवः प्रतिपादकः । पडधिकेति—शक्तीनामिच्छाज्ञानक्रियायां
ब्राह्मोमाहेश्वरीवैष्णवीप्रभृतीनां वामादीनां भूचर्यादीनां करणेश्वरीणामकारादिरूपामृता-
दीनामेवं विधानामन्यासामपि फलमेदादारोपितभेदपदार्थवपुषा नाथः न्यग्भावबोद्धावनात्
प्रभुर्जयति । आदिष्टमनस्कारो जयत्यर्थः । “देहादिमितप्रमातृतानिगज्जनात्मबोधप्रमातृ-
भावोन्मज्जनेन समाधिबिषय इत्यर्थः । न च शक्तयः परस्परपरिहृतवपुषोऽपि त्वेकैकस्याः
शक्तेः सर्वशक्त्यात्मतेत्याह शक्तिभिः । परिणद्ध इति परितः समन्ताद्बद्धः तेनेशितादि-
दशायामपि ज्ञात्वादिबपुः । न चासौ दूरे भवतीत्याह पडधिकेति—पडभिरधिका दश षोडश
या नाड्यस्यासां यच्चकं हतस्याने [चक्रवक्त्राख्यादिरूपेण स्वरूपम्]” तन्मध्ये स्थितः
स्थितिमान् विधान्त आत्मा अविक्तं शिवात्मस्वरूपं यस्य । उक्तं हि श्रीनन्दशिखायां
‘हृद्योगं देवि वक्ष्यामि विस्तरेण शृणुष्व तत् । विन्दुर्नोदः शिवधैव स्वयं तत्तेव सन्ति चे’त्यादि ।
अथवा ‘हृदये यत्तत्तत्तत्तत्’ (१३५६) राजाननेकं तत् षोडशाराकं मित्यादि । इडा चं
पिङ्गला चैव सुषुम्ना च परा सृष्टा । गान्धारी हरिजिह्वा च पृष्ठा धैव वरा तथा । अलम्बुषा
कुङ्कुधैव शट्पिखनी दशमी सृष्टा । तालजिह्वेभजिह्वा च विजया कामदाऽपरा । अमृता
चार्जुना नाम एषा वायुसमाधिताः ॥ इत्यादि । प्रभुधरति चैतासां शतान्यर्धचतुर्दश ।
इत्यादि । नाड्योचकमिदं श्रेष्ठं प्रोद्गशाद्भुज्जाज्जलम् । द्रुमासत्तिसहस्राणि तज्जनेन
नाभिसंस्थिता । तासां मध्ये प्रभासनन्तेत्यादि । द्वे द्वे नाड्ये च दशानि पूर्वोदीनां दिशां
यतः (कमात्) इत्यादि च” (रु. सं. ४७-४८ पृ.) । “एषां स्थन्धनामिहत्वरूपठतालुभू-

१४ ‘गृह्यमाणा’ इति पाठान्तरम् ।

१५ बन्धनीगर्भस्थितं वचनं ‘ख’ पुस्तके नास्ति ।

१६ एवमेव काश्मोरीयशोधतन्त्रप्रणाल्या व्याख्या । पञ्चरात्रमते प्राचीनादिर्धुम्भ-
संहितायां (३२।१३-२०) चतुर्दशैव मुह्या नाथ्यः । तासां वाचाधिष्ठातृमानीतो
भिमानि । वैकल्पिकी तु प्राच्यादिदेशप्रचलिततन्त्रमतेन विन्यस्तैर्दुधियां

अथमप्रकृत्युक्तिषु ग्राम्यो गुणः । यथा—

फुल्लुकर फलमकूरणिहं वहन्ति जे सिन्धुवारविडया मह पल्लहा दे ।

जे गालिदस्स महिसीदंदिणो सरिच्छा दे कि च मुद्धविअइह-

पसूणपुआ ॥३०५॥ (क. म. १११६)

अतः कलमकूरमहिपीदधिशब्दा ग्राम्या अपि विदूषकोक्तौ ।

मध्यवर्तिना नाडीचकाणां मध्येऽधिकं प्रयानं यद्दशनाडीचक्रं मुख्यं हृदयं यत् ता इटापिङ्गला-
प्रवृत्तयो दश नाड्यो हृदयता एकोत्तरशतसंख्यास्तिर्यगूर्वाधोगतनाडीषु प्रधानतमास्त्रासिन्
स्वगान्तरमध्यवर्तिनि स्थित आत्मा शुद्धकूटस्थनिरावरणचिद्रूपं यस्य स तथेति । न
केवलमित्थं नाडीचकपरामर्शेन यावज्ज्योतिर्मातृभ्यामेनापि गम्यत इत्यत आह हृदीति—
हृदि हृत्के[चिनिहितं] विशिष्टं निहितं स्वातन्त्र्येणोक्तसितं रूपं ज्योतिरादिरूपमाकारो यस्य
एवंस्वरूपोऽसाविति । एतत्प्रतिपादनञ्च न विकलमित्याह सिद्धिद् इति—परस्पर-
भुक्तिमुक्तिरूपाः सिद्धीर्ददातीति यः । तत् किं सर्वेषां, नेत्याह तद्विदामिति । तं विदन्ति
यथावज्ज्ञानते तथाभूतप्रकाशात्मना प्रकाशन्ते ये तेषाम् । न (१३६३) चासावागमोपपत्ति-
भ्यामेव सिद्धो यावत् स्वप्रकाशः प्रलभिज्ञातोऽपीत्याह—अविचलितेति । 'संप्राप्तो घटमानश्च
सिद्धः सिद्धतमस्तथे'ति चत्वारो योगिनः । तत् प्राप्तोपदेशस्तु पारम्पर्यक्रमेण यः ।
प्राप्तयोगः स विज्ञेयश्चिविधोऽपि मनीषिभिः ॥ चेतसो घटमानस्तं चालितस्य पुनः पुनः ।
यः करोति समिच्छन्ति घटमानं मनीषिणः ॥ तदेव चेतसा नान्यद्द्वितीयमवलम्ब्यते । सिद्ध-
योगः स विज्ञेयो योगी योगफलार्थिभिः ॥ यः पुनर्यत् तत्तत्र संस्थितोऽपि यथा तपा ।
भुञ्जानस्तत्फलं तेन ह्रियते न कथञ्चन ॥ सुसिद्धः स तु विज्ञेयः सदा शिवसमः प्रिये ।'
इति प्रतिपादिताः (क. मं. ५०) । तदिह साधकपदेन सिद्धो विवक्षितः, अविचलितेति
विशेषणोपादानमामर्श्यात् । तेन सिद्धः सिद्धतमपदं साधयितुमुद्यतः । हृदयमानः
साक्षात्क्रियमाणः । यद्यपि प्रमातेकवपुषः स्वप्रकाशसास्य दर्शनक्रियाकर्मभावो न सम्भवति
तथापि दृश्यमानघटादिपदार्थैवदपरोक्षताप्रतिपादनार्थमेवोपनारेणोक्तम् । तदेवं परतत्त्व-
वाचनावसितानां मानससमुत्पन्नसितपरावरविभागानां भगवत्प्रणतिं विधाय 'तत्त्वमसी-

विनोदाय । एषां पारिभाषिकपदानां विवरणं तान्त्रिकनिबन्धग्रन्थेषु प्रपञ्च-
सारादिषु लभ्यते । अग्रे धीधरकृतोद्दारे रुषकण्वाख्याने योगिनां यच्चतुर्विधत्व-
प्रदर्शनं न तत् पातञ्जलादिसम्प्रदायमतसंवादि ।

न्यूनपदं कचिद्गुणः । यथा—

गाढालिङ्गनधामनीकृतकुचप्रोद्भूतरोमोद्गमा
सान्द्रस्नेहस्रातिरेकधिंगलच्छ्रीमन्निर्मलाम्बरा ।

मा मा मानद् ! माऽति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी

सुता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम् ॥३०६॥

(अ. श.)

कचिन्न गुणो न दोषः । यथा—

तिष्ठेत् कोपवशात् प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति

स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्माचारद्रमस्या मनः ।

व्यापुद्देशदर्शितपरजीवाभेदा समाधिप्रभावमात्मनि विचलुरिव (१३६b) कपालकुण्डला
स्वयमेव परागृह्यतीति न प्रतीतिविलम्बः, प्रकृतानुगुणत्वाच्च गुण इति । फुल्लुक्कर्मिलादि-
पुष्पोत्कर्षं कलमकूरसमं वहन्ति ये सिन्धुवारविटपा मम कलभास्ते । ये गालितस्य महिषो-
दग्धः सट्टास्ते किय सुगन्धविक्रितप्रसूनपुष्पाः ॥ कूरं भक्तं, गालितस्य निलोयीकृतस्य,
विक्रितप्रसूनानि सट्टनेवासीति प्रतिदानि पुष्पानि । विकृताकृतिवाग्देहादिभिर्होतृकारी
विदूषकः प्रतिद इति कलमादयो ग्राम्या अपि विदूषकोक्तो गुणा इति शेषः । तस्मिन् बहुरि
ग्राम्योक्तिरेव व्यञ्जिका^{११} । नेमार्थस्तु यदा कुतश्चित् पदराक्षिणोपादर्थप्रतीतिं शोभनेव
करोति तदा न स्यादृष्टत्वमित्यराहित इति यत्ततोक्तं तेनैव (का. अ. सू. ४. २।१।१३)
प्रतिपादितं^{१२} यथा 'काशीगुणस्यानमनिन्दितायाः' (कु. स. १।३.७) इत्यादि ।

अथ बाधयमासाप्रितेषु दोषेषु पूर्ववत् प्रतिकूलवर्णादोनामदुष्टार्थं न सम्भवतीति न्यूनाधिक-
कथितपदानां गुणत्वं लपयति गाढेत्यादि । प्रगल्भा चैवं नादिका, यदाहुः—यौवनार्ता
ममरोमता प्रवशता दयिताऽऽके । विलोयमानेवानन्दोदात्तारम्भेऽप्यचेतना ॥ (द. ह.-
२।१५) इति । तदिदं रसोपक्रम एव चैतन्यापगमात् यथै कथमपि कामस्मेरताया उत्तर-
माद्रम्यापि निर्बाध इति मा मा भति पीडयेत्यादिभोग्यकियापदस्यानिष्पत्तिर्न तादृशेयः,
प्रत्युक्तं दर्शयत्यं व्यभिचारिभावमतितरां पुण्यातीति (१३७a) गुणः । कचिन्न्यूनपदस्तो-
दास्यं यथा तिष्ठेदित्यादि- इयं हि पुरुरवगो वितर्धेहिः । विप्रलम्भयद्राधेयं तत्प्रयुक्तं

११ 'ग्राम्योक्तिरेव रञ्जिके'ति 'क' पुष्पके पाठः । तस्मात्ते च पदनेवातीति पादान्तरम् ।

१२ नेमार्थस्थित्यादिः प्रतिपादितं यथेति नन्तः सन्दर्भः 'त' पुष्पके नास्ति । तेन
कामनेनेति यावत् ।

तां हर्तुं विद्युधद्विपोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं
सा चाल्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः ॥३०॥

(१)

(वि. उ. ४।६)

अत्र पिहितेत्यतोऽनन्तरं 'नैतद्यत' इत्येतैर्न्यूनैः पदैर्विशेषबुद्धेरकरणाच्च
गुणः । उत्तरा प्रतिपत्तिः पूर्वो प्रतिपत्तिं बाधत इति न दोषः ।

अधिरूपदं कचिद् गुणः । यथा—

यद्भञ्चनाहितमतिर्वहुचाटुगर्भं कार्योन्मुखः खलजनः कृतकं ब्रवीति ।

तत् साधवो न न विदन्ति विदन्ति किन्तु कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न

पारयन्ति ॥३०८॥ (ध. आ. ३।१६ वृ)

अत्र विदन्तीति द्वितीयमन्ययोगव्यवच्छेदपरम् ।

यथा वा—

यद् यद् जितः स शत्रुर्न हतो जल्पश्च तथ तयास्तीति ।

चित्तं चित्तमरोदीक्षा हेति परं मृते पुत्रे ॥३०९॥

(व. का. अ. ६।३०)

इत्येयमादौ हर्षभयादियुक्ते वक्तारि ।

कथितपदं गुणो लाटानुप्रासेऽर्धान्तरसंक्रमितवाच्ये विहितस्यानुवाच्यत्वे च ।
क्रमेणोदाहरणम्—

सितकरकरचिरविभा विभाकराकार ! धरणिधर ! कीर्ति !

पौटपवमला कमला सैव तवैवास्ति नान्यस्य । ३१०॥

एवास्वादातिशय इति वितर्कः पञ्चविचारिण्यितरत प्रधानम् । उत्तरा प्रतिपत्तिरिति—
दीर्घं न सा पुष्पतीत्यनेन सा प्रतिपत्तिः । तां हर्तुमियादि सकोधं, सा चाल्यन्त-
मिव्यादि सशोचम् । यद्भञ्जनेत्यादि—अत्र न न विदन्तीत्यनेनायोगव्यवच्छेदः । यामनो-
ऽप्याह (का. अ. सू. ५।१।६ वृ) गम्भाव्यस्य निषेधस्य निवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ
प्रयुक्तव्यावृतिः । तदिह द्वितीयेन विदन्तीत्यनेनाभिप्रायेण बाध एव छेतव्यं सुतरां
विदन्तीत्यन्ययोगव्यवच्छेदो यथा पार्य एव धनुर्धर इति । अधिरूपदस्य गुणत्वे दृष्टान्तमाह
यथा वेति । यद् यदेति क्षीप्नया इया गम्यते, तथ तयास्तीति भयं, चित्तं
चित्तमिति विसम, ह्या हेति दुःखम् । तदुक्तम्—विस्मये च विषादे च बोधे
देन्द्रेऽनपारणे । प्रसादने च हर्षे च भावयमेक द्विच्छयते ॥ इति । सितेत्यादि—

ताला जाअंति गुणा जाला दे सहिअर्पहिं घेप्पन्ति ।

रदकिरणाणुग्गहिआइं होन्ति कमलाइं कमलाइं ॥३११॥

(वि. वा. लो. १ ध्व. आ. ६२ पृ.)

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।

गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभया हि सम्पदः ॥३१२॥

पतत्प्रकर्षमपि कचिद्गुणः । यथोदाहृते 'प्रागप्राप्ते'त्यादौ (२१३ श्लोः) ।

समाप्तपुनरात्तं कचिन्न गुणो न दोषः । यत्र न विशेषणमात्रप्रदानार्थं पुन-
र्ग्रहणम्, अपि तु वाक्यान्तरमेव कियते यथा 'प्रागप्राप्ते'त्यादौ ।

अपदस्यसमाप्तं कचिद्गुणः । यथोदाहृते 'रक्ताशोके'त्यादौ (२१६ श्लोः) ।

गर्भितं तथैव । यथा—

हुमि अवदट्टिअरेटो णिरुड्डुसो अह विवेअरदिओ वि ।

सिंविणे वि तुमम्मि पुणो पत्तिहि तत्ति ण पंमुसिमि ॥३१३॥

(वि. वा. लो. १ ध्व. आ. लो. १५२ पृ.)

पौरुषमेव कमलं यस्याः सा । अतः कर-विभा-कमलप्रदानं कथितानामपि लाटानु-
प्राससाधकत्वाद्गुणत्वम्^{८३} । अर्थान्तरसंभवितयाच्चे ध्वनी यथा ताला जाअंतीति—
ताला तदा । जाला यदा । तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते । अर्षान्तर-
न्यासमाह—रदकिरणाणुग्गहिआनि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥ 'अतः द्वितीयकमलशब्दो
लक्ष्मो-(137b)पातत्वादि"^{८४}धर्मान्तरशतचित्तापरिणतं संज्ञिविरोधश्च प्रत्यावयतीति
गुणः' (ध्व. आ. लो. २११ पृ.) । विहितस्यानुवृत्ते यथा जितेन्द्रियत्वमिच्छादौ विनयादि-
प्रदानं विहितानां पुनरुत्पाद इति । 'प्रागप्राप्ते'त्यादौ विकटदर्शित्वदीर्घसमासोचित्ये
तथा कृते । चतुर्थे पादे तु कोपो न विपक्षित इत्यतः सन्धशैथिल्यं गुण एव । अतएव 'भाव-
शिथिलस्तत्पृच्छणीकालिनि'रित्येतावतैव, वाक्यस्य समाप्तत्वात् । यद्यपि येनानेनेत्यादि पुनरु-
पात्तं तथाप्यस्य न समाप्तपुनरात्तत्वनियन्धनं दुष्टत्वम् । न तस्य पुणोकार्थविशेषणमात्र-
फलता, न वाऽनेन कश्चिद्विरोध आधीयते—अतो न दोषो न वा गुणः । अस्यागम्यसमासो

- 83 अतः पौरुषमेव कमलं यस्या इति कमलाविशेषणत्वं यदत्र सान्धिविप्रद्विको भिन्नार्थ-
तया लाटानुप्राससम्बन्धप्रसङ्गेन भावणीय इति चण्डीदासः सोऽनुप्रासमाह । तत्र युक्ति-
युक्तमेव । वस्तुतस्तु पौरुषत्वमपार्थक्यं पौरुषत्वमयोः सुदृढाक्षरसम्पदिति व्याख्येयम् ।

- 84 'पितृत्वादी'ति 'क' पुस्तके पाठः ।

अत्र 'प्रतीहि' इति मध्ये दृढप्रत्ययोत्पादनाय । एवमन्यदपि लक्ष्यात्
प्रेक्ष्यम् ।

व्यभिचारिरसस्यापिभाषानां शब्दवाच्यता ।

कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः ॥६०॥

प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः ।

अकाण्डे प्रथनच्छेदावङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः ॥६१॥

अङ्गिनोऽननुसन्धानं प्रवृत्तीनां विपर्ययः ।

अनङ्गस्याभिधानं च रसदोषाः स्युरीदृशाः ॥६२॥

यथा ह्रुमीत्यादि—भवाभ्यपह्नितरेषा निरङ्कुशमथ विनेकरहितमपि । स्वप्नेऽपि स्वयि पुनः
प्रतीहि तत्पद^{१५} (१) न प्रसरामि ॥ कामदेवस्य सहचरसमागमे निवस्यभावाभिव्यञ्जिका
शोबनस्येयमुक्तिर्निश्चयगर्भतया प्रकृतरसप्रतर्पणवशादिति गुणत्वम् । कामदेवस्य मधुशोबन-
मलयानिलादिभिः सहचरैः सह समागमे न क्षणमिति प्रीतिः पर्यवसिता ।

अथ साक्षादसम्भवेत्युक्तं दोषान् दर्शयति व्यभिचारीति^{१६} । यथाक्रममुदाहरति

85 एव श्रीपरकृता छाया यस्या मूलं न सुकरस्थापनम् । चण्डीदासादयोऽत्र
'तन्ति मिति पठित्वा तान्ति चिन्तामिति विरादयन्ति ।

86 प्रबन्धादोषो व्यञ्जकत्वनिबन्धनं यद्योचितं प्रकाशनं ध्वन्यालोके सुष्ठु सविस्तरं
विहितमिति तदेवोपजीव्य मूलकारिकायां प्रवर्तनम् । औचित्यविघाते दोष
स्यात् । विभाषानुभावव्यभिचारिणामयथायथ रसेषु यो विनियोगस्तन्मान-
लक्षणमेवान्तरात्मनौचित्यम् । तस्य एव मुख्यतो दोषतेति प्रागेवादर्शितं । दोषाश्च
केचिदाहत्यैवास्वादापकर्षकाः केचिदज्ञापकर्षद्वारेति द्विविधा । तत्राद्या रस-
सन्निकृष्टा रसदोषा इत्युच्यते । तेषां स्वजात्यपेक्षया ग्राह्यत्वात्तद्व्यामत्य-
पादेयमिति यथास्तदुपन्यास इति दीर्घाकृतः । यथा 'पदादिदोषविषेचने कामत
रुद्रकृतस्यवस्थानानामन्तरो महिमभटे नानुमानयुक्त्यादिपरिपोषितानां तथा
रसदोषविषेचने रुद्रकृतानामन्तरो महिमभटे नानुमानयुक्त्यादिपरिपोषितानां तथा
कृतनिर्धारणानामनुसन्धानमस्मादाचार्येण विहिता । अत्रार्थं ज्योत्स्नाते तथा C
चिह्निते परिशिष्टे मन्तव्यमवलोकनीयम् ।

स्वशब्दोपादानं व्यभिचारिणो यथा—

सप्रौढा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्माभ्वरे
सत्तासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।
सेष्या जङ्घुसुताऽवलोकनविधौ दीना कपालोदरे
पार्वत्या नवसङ्गमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः ॥३१४॥

‘ध्यानघ्रा दयितानने मुकुलिता मातङ्गचर्माभ्वरे सोत्कम्पा भुजगे निमेष-
रहिता चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि । मीलद्भूः सुरसिन्धुदर्शनविधौ म्लाना कपालो-
दरे’ इत्यादि तु युक्तम् ।

रसस्य स्वशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वा वाच्यत्वम् ।
क्रमेणोदाहरणम्—

तामनङ्गजयमङ्गलधियं किञ्चित्तुचभुजमूललोकिताम् ।

नेत्रयोः कृतयतोऽस्य शोचरे कोऽप्यजायत रसो निरन्तरः ॥३१५॥

आलोक्य कोमलकपोलतलामिपिकव्यक्तानुरागसुभगामभिरामरूपाम् ।

पश्यैष बाल्यमतिवृत्त्य विवर्तमानः शृङ्गारसीमनि तरङ्गितमातनोति ॥३१६॥

स्थायिनो यथा—

सम्प्रहारे प्रहरणैः प्रवीराणां परस्परम् ।

ठनत्कारैः श्रुतिगतैवत्साहस्यस्य कोऽप्यभूत् ॥३१७॥

अत्रोत्साहस्य ।

कर्पूरधूलिधवलद्युतिपूरघौतद्रिङ्मण्डले शिशिररोचिषि तस्य यूनः ।

लीलाशिरोऽशुकनिवेशविशेषकलमिव्यक्तस्तनोघ्रतिरभून्नयनावनौ सा ॥३१८॥

अत्रोद्दीपनालम्बनरूपाः शृङ्गारयोग्या विभावा अनुभावापर्ययसायिनः
स्थिता इति कष्टकल्पना ।

सप्रौढेत्यादि । व्यभिचारिणोऽपि हि स्वैः स्वीरनुभावैः प्रकाशयमानास्तन्गायीभावयोग्याः,
तत्रैव रसचर्वणापर्यवसायिनी तच्चर्वणैव नास्तीति रसभङ्गः साक्षादेवात । एतत् पाठान्तरेण
प्रकाशयति ध्यानघ्रेत्यादि । रसस्य च (१३४२) स्वशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वा प्रतीतिर्न
भवतीति प्राक् प्रतिपादितमेव (१५१-५२ पृः) । ताम्रित्यादि प्रीतादिवाक्यमिदम्^१ । आलोक्ये-
त्यादि—तरङ्गणं (तरङ्गितं) गजितारागतागतम् । सम्प्रहारः संघामः । तस्येति रक्षणविषयः ।
अत्रोत्साहस्य शब्दवाच्यतेति सम्बन्धः । कर्पूरेत्यादि—अभून्नयनावनौ सा इष्टि-

परिहरति रतिं मतिं लुनीते स्पलतितरां परिवर्तते च भूयः ।

इति यत् विपत्ता दशाऽस्य देहं परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः ॥३१९॥

अत्र रतिपरिहारादीनामनुभावाणां करुणादायपि सम्भवात् कामिनीरूपो विभावो यत्नतः प्रतिपाद्यः ।

१ प्रसादे वर्तस्य प्रकटय मुदं सन्त्यज ह्यं

प्रिये ! शुष्यन्त्यङ्गान्यमृतमिव ते सिञ्चतु वयम् ।

निधानं सौख्यानां क्षणमभिमुखं स्थापय मुदं

न मुग्धे ! प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः ॥३२०॥

(ध. आ. लो. १६२ पृ. ; चन्द्रवम्य)

अत्र शुङ्गारे प्रतिकूलस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो विभावस्तत्-
प्रकाशितो निर्वेदश्च व्यभिचारी उपात्तः ।

णिहुभरमणमि लोभणपहमि पडिप गुरुअणमज्झमि ।

सअलपरिहारहिअभा वणममणं एअ म्हाइ वह ॥३२१॥ (मा. श. (१) वे ६८७)

पथमवतीर्णैत्यर्थः । अत्रानुभावस्य कष्टरूपनायुक्तिर्ग्रन्थकृतैव व्याख्याता । परिहरती-
त्यादि—यथा सापेक्षभावे विप्रलम्भे तथा निरपेक्षभावे करुणोऽप्येतेऽनुभावाः सम्भवन्ति ।
अत्र प्रकृतरसापेक्षया प्रतिकूलो विहङ्गो यो रसस्तत्सम्बन्धिनां विभावादीनां प्रहं स्वीकारो
रसमङ्गहेतुर्यथा प्रसाद इत्यादि । प्रणयकलहकुपितायां प्रियायां प्रसादार्थं मनुनयनमुपक्रान्तं,
तत्प्रतिकूलो न मुग्धे प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिण इत्यर्थान्तरन्यासेन निर्वेद-
प्रकाशकोऽनित्यताप्रकाशनरूपः शान्तरमस्य विभावः प्रकाशित इति प्रकृतरसमङ्गः,
मनागपि निर्वेदानुबोधे सति रतेविच्छेदात् । ज्ञातविशेषतत्त्वे^१ हि जोनितसर्वैस्वाभिमानं
कथं भजते ? नहि ज्ञातशुक्तिर्को रजते तदुपादेयमिदं कुरुते । अतः सन्तुष्टिमात्रायामेव
प्रणययष्टिज्ञाया प्रियाया नायकस्य कोपावेशवशस्य रीशानुभावनर्थेन विहङ्गं दृष्टव्यम् ।
णिहुअ इत्यादि—निधृतरमणे लोचनपथे पतिते गुरुणा मध्ये । सत्तत्परिहारहृदया
वनगमनमेनेच्छति वधूः ॥ वनग(१३८६)मनेच्छा च प्रत्युत गुणायैव । अयथापरो रसमङ्ग-
हेतुर्यदोक्तस्य स्वसामग्रीलम्बपरिपोषस्य रमस्य पौन पुन्येन प्रकाशनम् (ध. आ. लो. ३१९६) ।
तथा सति रसस्य परिमर्दनेत्या ग्लानि स्यादेव । कुमारसम्भवे हि कालिदासः परिपोषं
गतस्यापि कष्टणस्य—अथ सा पुनरेव विह्वना वसुधाऽऽलिङ्गनधूरुखगो । विललाप विचोर्ण-

यत्र सकलपरिहारयनगमने शान्तानुभावौ । इन्धनाद्यान्यनव्याजेनोप-
भोगार्थं वनगमनं चेन्न दोषः" ।

दीप्तिः पुनः पुनर्यथा कुमारसम्भवे रतिविलापे । अकाण्डे प्रथमं यथा
वैणीसंहारे द्वितीयेऽङ्केऽनेकवीरक्षये प्रवृत्ते भानुमत्या सह दुर्योधनस्य शृङ्गार-
वर्णनम् । अकाण्डे छेदो यथा वीरचरिते द्वितीयेऽङ्के राघवभार्गवयोर्धारा-
ऽधिरूढे वीररसे 'कङ्कणमोचनाय गच्छामी'ति (म. वी. न ३४) ॥३२२॥
राघवस्योक्ती ।

अङ्गस्याप्रधानस्यातिविस्तरेण वर्णनं यथा हयग्रीववधे हयग्रीवस्य । अद्रिनो-
ऽनुसन्धानं यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के चाञ्चल्यागमने सागरिकाया विस्मृतिः ।

मूर्ध्ना समदुःखामिव कर्तवती स्वलीम् ॥ (कु. स. ४११) इत्यादिना समारम्भेषु प्रलापेषु
पीन पुन्येन प्रकाशमकापीत । अयथापरो रसभङ्गहेतुर्यदकारण एव रसस्य प्रकाशनमकारण एव
रसस्य छेद इति । यद्यपि 'समीक्षा रतिभोगार्था विलासः न तु कीर्तिता' (ना.
शा. १३१०६) इत्येवंलक्षणो विलासः प्रतिमुखसन्धेरङ्गरत्नेनोक्तस्तथापि वैणीसंहारे
द्वितीयेऽङ्के प्रतिमुखसन्धावस्य भरतमत्तानुसरणमालेच्छया घटनं प्रकृतस्य वीररात्याननु-
शुणमित्यनुचितं यतो सोष्मादिषु सद्भाभटेजसस्यधनुर्धरेष्वपि नष्टेषु दुर्योधनस्यावसादेव
भानुमत्या सह ग्राम्यसम्भोगं प्रत्यभिलाषादतीव वीररसविध्वत्ता प्रकाश्यते । तत्रापि च
सखीषु स्वप्रार्थनाया नकुलेन भग्न स्तनपृष्ठे जलक्षतं दत्तमिति भानुमतीवचनाकर्णनात्
पाण्डुपुत्रेण नकुलेन सदानुभूतसम्भोगमित्यप्यभिनयाशङ्कायामतितरामनीयत्वम् । मुनिना-
ऽपि सन्ध्यानां (१३९२) रसाङ्गभूतमितिवृत्तप्रशस्तोत्पादनमेव प्रयोजनमुक्तं न तु पूर्वं
रङ्गादिष्वदृष्टादिस्मृत्पादनम् । यदाह (ना. शा. १३१५१, ५२, पञ्च. भा. लो. ३१५४ पु)
इष्टव्याप्यस्य रचना वृत्तान्तस्यानुसृत्यः । रागप्राप्तिः प्रयोगस्य शुद्धानाम् निगूढनम् ॥
आश्चर्यवदभिलषानं प्रकाशयानां प्रकाशनम् । अज्ञाना पञ्चविधं ह्येतदुक्तं शास्त्रे प्रयोजनम् ॥
इति । वीरचरिते इति—नर राघवभार्गवयोः सम्प्रामाण्य परस्पररावस्थायन्धो "विस्तृत
रहता वीर" इति वीररसे प्रकर्षधाराऽधिरूढे सति तदुचितमवधारमुपलब्ध्य वृत्तान्ततया
व्यापारान्तरायाकस्मिन् रामोक्तिः । सदेवदाह धाराऽधिरूढे वीररसे इति ।
अत्र राघवधारामाह इति केचिदुपाचक्षते । अयथापरो रसभङ्गहेतुः प्रस्तुतरसाङ्गभूतस्य

मुचितं वा तावदेवोपनिबद्धव्यम् । अधिकं तु यध्यमानमसत्यप्रतिभासेन नायकवद्व्यतिथ्यं न प्रतिनायकवदित्युपदेशे न पर्यवस्येत् । दिव्यादिव्येषु तूभयथाऽपि । (१८. आ. वृ. ३।१०-१४)

एवमुक्तस्यौचित्यस्य दिव्यादीनामिव धीरोदात्तादीनामन्यथावर्णनं विपर्ययः । 'तत्रभवन्' 'भगवन्नि'त्युत्तमेन नाधमेन मुनिप्रभृतौ न राजादौ, 'भट्टारके'ति 'परमेश्वरे'ति च राजादौ, न मुनिप्रभृतौ, प्रकृतिविपर्ययापत्तेर्वाच्यम् । एवं देश-कालययोजास्यादीनां वेशव्ययद्वारादिसमुचितमेवोपनिबद्धव्यम् (६. वा. अ. ६।१८-२० तुः) ।

विषयोऽशुभमेव प्रयोक्तव्यः । कोपस्यानुभावशून्यस्य सत्यताभूतातिदाहणकनदावृत्तम् । स्वर्ग-पातालगमनसप्तार्णवलङ्घनादिव्यापारा दिव्यमानोजिताः केवलमानुषमातृक उपनिबध्यमाना वैरस्यगावहन्ति । अवदानं सातिशयं कर्म । यावत् विवेकाप्रतीतिरुत्पन्ना न जायते तावद्वर्णनीयं न पुनरधिकम्, इतरथा हि केवलमानुषस्य सप्तार्णवलङ्घनमसत्यतया सम्भाव्य-मानमनृतगति हृदये स्फुरदुपदेशयन्तुर्वर्गोपायस्याप्यलीकनां बुद्धौ सनिवेशयेत् । 'रामादेस्तु तथाभूतमपि चरितं पूर्वप्रसिद्धिपरम्परोचिततत्प्रत्ययोपाकृतं नासत्यतया चकालि । अतएव यदा तस्यापि प्रभावान्तरमुपवर्ण्यते तदा तादृशमेव, यदि वा दिव्यादिव्यत्वादेव तदुचितं दिव्यादिव्येषु देवाङ्गेषु मनुष्येषु सातवाह्नार्जुनादिषु तेषां नागलोहगमनादिकमुचितमेव । अतएव भरते (ना. शा. १८।१०) 'प्रहयातवस्तुविषयं प्रहयातोदात्तनायकञ्चैव । राजपिवश-चरितं तथैव दिव्याधयोपेतम् ॥' इति मुनिना प्रहयात(१४।१०)वस्तुविषयत्वं प्रहयातोदात्त-नायकत्वञ्च नाटस्यावश्यकत्वं व्यतगोपन्यस्तम् । उतपायवस्तुवर्णने हि कथैः प्रमादोऽपि स्यात् ।

एवमुक्तस्येति । सर्वत्रोचितमेव रमजीवितम् । तत्रामन्त्रयामन्त्रकौचित्येनामन्त्रण-माह तत्रभवन्नित्यादि । यक्ता ह्युत्तममध्यमाधममेदात्तिधा । तत्रोत्तमप्रकृतिरेव तत्रभवन् भगवन्निति पदमुदाहर्तुमर्हति न त्वधमप्रकृतिः । उत्तमेनाप्येतत् सर्वोपाकारकरणादित्युक्तमपि राजादौ न प्रयोक्तव्यं किन्तु मुनिप्रभृतायेव । एवमुत्तमेन भट्टारकेति राजादौ परमेश्वरेति मुनिप्रभृतौ सर्वथा न प्रयोक्तव्यौ । तदेतेषां यदि विपर्ययः क्रियते तदा पदमिदमनुचितं भवति । एवमिति—उत्तुक्तम् (८. रू. अ. २।६३-६६)—देशभाषाक्रियावेशलक्षणाः स्युः प्रत्ययः । पाठ्यन्तु संस्कृतं नृणामनीचानां कृतात्मनाम् ॥ लिङ्गिनोना महादेव्या मन्त्रिजावेश्ययोः

अनङ्गस्य रसानुपकारकस्य वर्णनं यथा कर्पूरमञ्जरीं नायिकाया स्वात्मना च वसन्तस्य वर्णनमनादृत्य चन्द्रिवर्णितस्य राज्ञा प्रशंसनम् । 'ईदृशाः' (६२ का.) इति नायिकापादप्रहारादिना नायककोपादिवर्णनम् ।

उक्तं हि ध्वनिकृता—

अनौचित्यादृते नान्यद् रसभङ्गस्य कारणम् ।

प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत् परा ॥ इति ।

(ध. आ. व. ३।१४; १४४ पृः)

कथित् ॥ अतः कचिदिति देवीप्रभृतीनां सम्बन्धः । स्त्रीणाम्नु प्राकृतं प्राहुः शौर-
सेम्यप्रमेऽपि च । पिशाचालम्बन्तनीचादौ पैशाचं नागधं तथा ॥ जदेशं नीचपात्रं
स्वात्तद्देशं तस्य भावितम् । कार्यतत्त्वोत्तमादीनां कार्यो भाषाव्यतिक्रम इति । तथा सर्गबन्धादौ
प्रयन्धौचित्यान्मध्यमादेरपि संस्कृतमेव पाठ्यम् । खलङ्कथापरिकथाऽऽदी रूतमादेरपि
प्राकृतमेव, वृद्धकथादौ तु पैशाचमेव, यस्तु(?)गन्वादाव(141b)पञ्चश एवेत्यादि । एवं यस्य
देशस्य यादृशो वैश्वः सत्ताचारादिषु प्रसिद्धियोग्यस्यादृश एव वर्णनीयनिषयस्योपनिबद्धव्यः ।
विपर्यये त्वनौचित्यनिबन्धनं दुष्टत्वम् । तत्र देशवैशाचारानौचित्यं यथाऽऽदिप्रभृतीनां
स्वादित्यादिमतेन परिग्रहः,^{१३} स्त्रीनां चादीना लज्जाऽऽतङ्गादिवशादिति । कालानौचित्यं यथा
वसन्तोत्सवे मेधाबुद्धीपतविभावयवर्णनम्, आलम्बनविभावस्य तद्विहङ्गवैशादिषु । वयोऽनी-
चित्यं यथा वार्धस्ये श्रद्धाराभिलाषः । जालानौचित्यं यथा नायकं प्रति नायिकायाः समुद्दिष्टं
भङ्गीमन्तरेण स्वयं सम्भोगाभिलाषकीर्तनमित्यादि । अथवापरो रसभङ्गदेतुर्वत् प्रकृत-
रसापेक्षयाऽन्यस्य तदनङ्गभूतस्य वर्णनम् । न हानुन्नतः प्रकृतं, प्रलिङ्गयान्यद्वर्णयति । कर्पूर-
मञ्जरीं (१५व.) 'राज्ञा । देवि वक्षिष्यादिवर्णरिन्दर्शदिणि वङ्गाविभ्रसि वयंतारम्भेण'
इत्यादिना वसन्तवर्णनं स्वयमारब्धमनादृत्य चन्द्रिगिरादृतस्य वसन्तवर्णनस्य 'देवि एको अहं
वङ्गाविभ्रो तुज्जम्, एका तुमं वि वङ्गाविभ्रा मज्जम् । किं वण दुपे वि अग्गे वङ्गाविदा'
इत्यादिनाऽभिधानेन प्रशंसनम् । नायिकेति—ईप्सारीपादिना खण्डितया कियमाणभरणप्रहारी
रतोः प्रतिहृततया प्रतिपादितः । तलेण्याऽऽदिनिमित्तभूते कोपवर्णनं अतितरामनौचित्यम् ।

१३ तलेत्यादि कालानौचित्यमिलन्तं 'क' पुस्तके नास्ति । देशवैशाचारानौचित्यं यथा दिव्यप्रभृतीनां मां स्वादित्यादिमतेपादिपरिग्रह इत्यस्फुटः पाठः 'य' पुस्तके ।

इदानीं कचिद्दोषा एत इत्युच्यन्ते—

न दोषः सपदेनोक्तावपि सञ्चारिणः कचित् ।

यथा—

औत्सुक्येन कृतत्वरं सहभुवा व्यावर्तमाना ह्रिया

तैस्तैर्यन्धुवधूजनस्य ध्वजनैर्नीताऽऽभिमुख्यं पुनः ।

दृष्ट्वाऽग्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे सङ्गमे

संरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु वः ॥३२५॥ (रत्ना १।२)

अत्रौत्सुक्यशब्द इव तदनुभावो न तथा प्रतीतिरुक्तः । अतएव 'दूरादुत्सुक'मित्यादौ (२६ श्लोः) व्रीडाऽऽद्यनुभावानां चलितास्वादीनामेवोत्सुकत्वानुभावस्य सहसा प्रसरणादिरूपस्य तथाप्रतिपत्तिकारित्वाभावाद्'दुत्सुक'मिति कृतम् ।

सञ्चार्यादेरिच्छस्य बाध्यस्योक्तिर्गुणावहे ॥६३॥

बाध्यत्वेनोक्तिः न परमदोषः, यावत् प्रकृतरसपरिपोषकत् ।

यथा—'काकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलम्' इत्यादौ (२३ श्लो) ।

तदित्थमन्यताप्यनौचित्यमुपप्रेक्ष्य पुष्टत्वात् प्रयत्नतो रसाध्वनि कविना परिहर्तव्यमिति साहचर्यार्थः । अत्रैवान्यदप्यतिरेकाभ्यां प्रा(१४२३)माणिक्कसम्मतिं दर्शयति उक्तं ह्येति । प्रसिद्धौचित्येति प्रसिद्धप्रकृत्यानौचित्यबन्धे । उपनिषद्दृष्ट्यं प्रकृतमिति ।

एवं रसभङ्गकारणमुक्त्वाऽधुना सतापवादमाह न दोष इति । यथौत्सुक्येनेत्यादि । सहभुवा सहजया । [अनुभावः] क्रिया न तथा प्रतीतिरुक्तः यथा स्वशब्देनोपात्त इत्यर्थः । अतएवेति—यत् कचिद्विषये विभासानुभावामिष्यङ्गस्य व्यभिचारिणो न तथा भङ्गित्वमिमतामप्रतिपत्तिस्तत्सत्त्वान्निधे निषेधे स्वशब्दोपादानमप्यादिवन्ते महाकवयो यथा 'दूरादुत्सुक'मित्यादौ । अतः यथा निवर्तनादिभिरनुभावैर्गर्हादिति प्रेमादिप्रतिपत्तिस्तथा यथौत्सुक्याद्यनुभावेः सहसाप्रसरणादिभिरनुभावरूपो (रसुरागरूपो) न निवर्तते तदा सादृशी प्रतिपत्तिर्न स्यादिति स्वशब्देनौत्सुक्यमुपास्यम् ।

सञ्चार्यादेरिति—चिद्वद्स्य प्रकृतरसापेक्षया विद्वद्वरसाङ्गस्य बाध्यत्वेन बाध्यत्वाभिप्रायेणोक्तिर्गुणावहेति । बाध्यत्वं हि न यथास्थितम् कल्पनामालेखं किन्तु शक्याऽभिभवे सति । तथाच सति तस्योक्तिर्न केवलं निर्दोषतां भजते यावत् प्रकृतरसपरिपोषाय जायते यथा काकार्यमित्यादि । अतः श्रीरत्न-

अत्र चित्कर्तादिपूद्गतैष्वपि चिन्तायामेव विश्रान्तिरिति श्रुततरसपरिपोषः ।

पाण्डु क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः ।

आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोमं, सखि ! हृदन्तः ॥३२५॥ (ध्व. आ. १६६४)
इत्यादौ साधारणत्वं पाण्डुत्वादीनामिति न विरुद्धत्वम् ।

सत्यं मनोरमा रामां सत्यं रम्या विभूतयः ।

किन्तु मत्ताङ्गनाऽपाङ्गमङ्गलोलं हि जीवितम् ॥३२६॥

(म. भा. १ ; ध्व. आ. दृ. ३।३०)

अत्राद्यमर्थं बाध्यत्वेनैवोक्तम् । जीवितादप्यधिकमपाङ्गमङ्गस्यास्थिरत्वमिति प्रसिद्धमङ्कुरोपमानतयोपात्तं शान्तमेव पुष्पाति । न पुनः शृङ्गारस्यात्र प्रतीतिः, तदङ्गाप्रतीतिः । न च विनेयोन्मुखीकरणमत्र परिहारः, शान्तशृङ्गारयोर्नैरन्तर्य-
स्याभावात् । नापि काव्यशोभाकरणं रसान्तरादनुप्रासमात्राच्च^१ तथाभावात् ।

लक्षणात्म्यनविभावबलाद्बन्धप्रतिष्ठे शृङ्गारे मूलभूतेऽभिलाषे स एव क्ताकार्यमित्यादिना निष्कण्टसंसारपरम्परामूलभूतोऽकार्यभयरूपतत्त्व- (१४२b) ज्ञानलक्षणः शान्तविभावत्वाकगः सृष्टे भूयोऽपीत्यादिना प्राप्त्युपायानुमन्धानलक्षणचिन्तनाह्वयकामावस्थाप्रकटनाद्वाधितः । एवं दोषाणामित्यादिना सर्वशास्त्रार्थज्ञानपरिणामलक्षणशान्तविभावप्रकाशनमलन्ताभिलाष-
प्रकर्षादन्यकार्यप्रद्वेपलक्षणापुनर्मृत्तिसंज्ञतृतीयकामावस्थां संसृष्टस्य अहो कोपेऽपीत्यादिना गुणसंकीर्तनाभिप्रेतवर्थाकामावस्थाप्रकटनाद्वाधितम् । किं वक्ष्यन्तीत्यादिना तपस्विसहवास-
लक्षणशान्तविभावनिरूपणं स्वप्नेऽपीत्यादिना शङ्कालक्षणपञ्चमकामावस्थाकीर्तनेन
यावितम् । चेत् इत्यादिना शान्तव्यभिचारिण्यतिपरिग्रहः कः खल्वित्यादिनोत्-
सुक्यातिशयोक्तमाचिन्तायामेवेति तु काव्यस्यादुद्देशस्थानमाधित इत्युद्देशाह्वयपञ्चमकामा-
वस्थाकथनेन यावित इति चित्कर्तृदयो दोषवन्नागौपिलावलम्बिनः, प्रयुक्त सुतरां रस-
परिपोषकाः । अत्र विरुद्धसाज्ञानामुक्तेरविरुद्धपरतीकं प्रकारान्तरमङ्गीकुर्वाणः स्वसिद्धं
दर्शयति पाण्डु क्षाममित्यादाविति । श्रेणियः परचेते चिकित्स्ये देहाग्तरे निवार्य इत्यर्थः ।
अतः कदण्णरसोचितस्य व्याप्तेः शृङ्गाराद्भवेन समारोप इत्यारोपबलादत्रभावप्राप्तेरस्याविरुद्धत्व-
मिति प्वनिकारः । अतएवाह (ध्व. आ. ३।२०)—निवृत्तिरसो लब्धः (१४३a) प्रतिष्ठे तु
विरोधिनाम् । बाध्यानामङ्गभावं वा प्राप्ताभामुक्तिरच्छला ॥ अङ्गभावप्राप्तिर्द्वैपां स्वाभाविकी
मताऽऽरोपश्रुता चेति । एतन्न बाध्यमित्याह साधारणत्वमिति कण्ठे द्वे शृङ्गार-

प्रकृतं पाण्डुत्वादीनामप्यनुभावानां सम्भवात् । तथाच 'व्याप्युन्मादापस्मारजाड्यमरणादिभिर्विप्रलम्भोऽभिनेतव्य' इति साक्षान्मुनिना (ना. शा. ६ ; ३०६ पृ.) व्याप्यादय एतदङ्गत्वेनोक्ताः । अत मरणस्यैवोक्तस्यैवोपन्यासो न स्यादयः । तथा च रसाध्यायाणां श्रीपुरुषाणां विच्छेदेन रमस्यालान्तविच्छेदप्राप्तिरिति व्यभिचारिप्रस्तावे निर्णयमेव (८६ पृ.) । एवं 'चोपात् चोमले'त्यादौ 'यद्वाऽन्यत' इति रीदानुभावयोर्वन्धनताडनयोरीर्ष्याविप्रलम्भे न विचोशलात् समारोप इति यदुक्तं तदपि न बाध्यं तत्तापि साधारण्यात्, येनानु 'व्याप्युन्मादापस्मारजाड्यमरणादिभिर्विप्रलम्भोऽभिनेतव्य' (ना. शा. ७ अ) इति मुनिना साक्षादङ्गत्वेनोक्तानां स्वाभाविक एवाङ्गभावो यथा 'अमिमरति'मित्यादौ विप्रलम्भे अमिप्रभृतीनां तेषां निवेशनादविरोधः स्फुट एवेति ध्वनिकृतैवोक्तम् (ध्व. आ. ३।२० वृ.) । अथ सत्यं मनोरमा रामा इत्यादावपि स्वमतेन विरोधं 'परिहरति । अत्राद्यमर्थमिति—इयं हि विराणिणः कस्यचिदुक्तिः । तत सर्व एवामी कामादिविभूतयश्च जीवितमात्रोपयोगिन्यस्ततो यस्य कृते सर्वमेतदभ्यर्थ्यते (१४३b) तदेव चेच्छ्रुत्वा तत्ताप्युपमानतयोपकान्तत्वादुपमेयाधिक्यगुणेन गताङ्गनाऽपाङ्गेन सुतरां प्रकरीरोहस्वदा किमेभिर्वराकैः कामादिभिर्विपरीति संसारानित्यताऽनिशमरणात्वे ज्ञातलक्षणविभानवर्णनात् प्रकाशितः शान्तरमः परां परिपोषपदवीमातादयतीत्याह जीवितादपीति । न पुनरिति । अत हेतुः, तदङ्गेति—तस्य शृङ्गारस्याङ्गानां विभावानुभावानायास्तेषामप्रतिपत्तेः, बाध्यत्वेनोपम्येन चोपात्तत्वात् । यत्तु ध्वनिकृताऽत मताऽङ्गनाऽपाङ्गलक्षणस्य शृङ्गारानुभावस्य स्पर्शानोन्मुखीकृताः सन्तो भोगिनो विनेयाः सदाऽभ्यस्तमताङ्गनाऽपाङ्गाः सुगृहीतोपदेशास्तत्कालमेव जातवैराग्या भवन्ति तथा शृङ्गारस्य सकलजनमनोऽभिरामत्वात्तदङ्गसमावेशेन काव्यशोभाऽतिशयश्च सम्पद्यत इति

- १५ अत स्वमतेनेत्यन्वर्थं विरोषणम् । ध्वन्यालोक्तं गतमात्रिष्यैतन्मतं स्थाप्यते । लोचनकृतमिहितमनुसृत्य एवमभाष्येति निपुणमाकत्तनीयम् । तथाच लोचने मताङ्गेनेति—अत हि शान्तविभावे सर्वस्यानित्यत्वे वक्ष्यमाणे न कस्यचिद्विभावस्य शृङ्गारभद्राया निबन्धः कृतः किन्तु सत्यमिति परहृदयानुपवेशेनोक्तम् । न खल्वश्लोकवैराग्यवीतुके इति प्रकटयामः, अपि तु यस्य कृते सर्वमभ्यर्थ्यते तदेवेदं चलमित्यादि (ध्व. आ. लो. १२८ पृ. ; १२० पृ. ३.) । 'मा भूत विभूतिषु निःसारानु रागिणी गुणेषु वा प्रतिनिविष्टमियः । तथा कामे परयत निःसारतां संसारस्थेत्यादि ध्वन्यालोकग्रन्थयतुर्मादयोतथः गद्यदैराश्लोकनीयः । मम्मटमतं क्षेमन्द्रमन्तव्यमनुवदतीति (श्री. वि. च. १८ वा. ५.) च ध्येयम् ।

निवेशयितव्यः । शान्तशृङ्गारयोस्तु नैरन्तर्येण विरोध इति रसान्तरमन्तरे कार्यम् । यथा नागानन्दे, शान्तस्य जीमूतवाहनस्य 'अहो गीतम् अहो वादितम्' । ३२७ । इत्यद्भुतमन्तर्निवेद्य मलयवतीं प्रति शृङ्गारोपनियन्धः (ना. आ. १।६ ग.) ।

स विभिन्नाश्रयः कार्यः । तस्य वीरस्याश्रयः वयानायकस्यापि पक्षविषये हि निवेशितस्य विरोधिनो मयानकस्य परिपोषो गुणावह एव । विपक्षगतेन मयातिशयवर्णनेन वर्णनीय-
गतभयपरिकमादिसम्पत् सुनरासुहृदोतते यसः, एवं नायकस्य प्रभावातिशयवर्णने तत्-
प्रतिपक्षाणां य. वरुणो रसः 'स' सामाजिकानां तावत् वैकृत्यमादधाति, तत्ताविभ्रान्तेः ।
चिन्तु । वीरस्य योऽनौ कोपो व्यभिचारिता प्रतिपद्यते तत्फलरूपोऽनौ वरुणरसः स्वताराणामि-
व्यञ्जकद्वारेण वीररसास्त्रादातिशय एव पर्यवसति । यथोक्तं मुनिना—'वीरस्यैव च
यत् कर्म स हेयः वरुणो रसः' (ना. शा. ६।२४) । यथा—कुक्षकं कुचापात-
मोडासुतेन विपुज्यसे पञ्जलविटपिन् स्मर्तव्यं ते सुखासनसेवनम् । वरुणपटेनाशूच्यो
यास्यसरोर सरोरक्तामिति निजपुरव्यागे यय द्विपा जगदुः खिय ॥' (वा. मी. ७।३५ ; ध्व.
आ. लो. ३।२०) इति । (१४५०) यः पुराऽऽश्रयैक्येन निमित्तेन निर्विरोधो नैरन्तर्येण
तु निमित्तेन विरोधो स रसान्तरमवधानेन निवेशयितव्यः । यथा नागानन्दे—अत
शान्तेऽङ्गिनि निर्वाणे कविना प्रथमेऽङ्गे शान्तैकनिवासभूतस्य राज्यं विहाय वनं प्रस्थितम्
नायकस्य विभवप्रकर्षेऽपि भटिति शृङ्गारप्रससनं विरदमिति प्राक्नवतनानिवारणार्थ-
मगाधारस्यौन्दर्थाधितापूर्वमोतवाद्यप्रवणविभावसन्निधिः 'अहो गीतमहो वादित'मित्यु-
भयरसाविस्फोटोद्भूतरमो निषक्षस्तथापि 'भगित्त्वमिलापप्रकाशने किञ्चिद्विरदत्वनमारादमानेन
'व्यक्तिर्व्यग्रनयानुना दराविधेनाप्यत लब्धाऽमुने'त्यादिना (ना. आ. १।४४) नीरसप्रायेणापि
गीतवाद्यप्रोचना निबद्धा । ततो 'भो वयस्स ऐक्य ऐक्य अचरिष्य' । य केवलं
वीणाए कण्ठाए सुहं उप्पादेदि जाव इमिणा वीणाविष्णाणाणुरुवेण रुवेण अरुकीणं वि
सुहं उप्पादेदि उजेव्व' इति विदूषकावतारितानन्तरं 'वयस्य केयमिति नावगच्छामि । एतत्
पुनरहं जानामि—सर्गस्त्री यदि तत् कृताभममवचलु'सदस्' हरेर्नोमी चेन रसातलं शराश्रुता
शून्यं मुखेऽस्याः सति । जातिः सा मकलान्यजातिजविनी विद्यापरी चेदियं स्यात् सिद्धा-
न्वयज्ञा यदि मिथुने सिद्धाः प्रगिद्धास्ततः ॥ (ना. आ. १।१४) इत्यमिलापः प्रकाशितो
नायकस्य । पुनस्तत्रैव परं परिपोषभारामचिरुदे शृङ्गारे (१४५६) तृतीयादे मिलावसु-
प्रप्रेसेन मवधानाय यद्यपि वीररमो निषक्षस्तथापि वीररसस्य मिलावसुसमाश्रयेणास्तनुष्टेन

न परं प्रयत्ने यावदेकस्मिन्नपि यावये रसान्तरव्यवधिना विरोधो निवर्तते ।

यथा—

भूरेणुविग्धान् नवपारिजातमालारजोवासितबाहुमध्याः ।

गाढं शिवाभिः परिरभ्यमाणान् सुराद्रनाऽऽश्लिष्टभुजान्तरालाः ॥३२८॥

सशोणितैः क्रव्यभुजां स्फुरद्भिः पक्षैः रगमानामुपवीज्यमानान् ।

संवीजिताश्चन्दनवारिसेकैः सुगन्धिभिः कल्पलतादुकूलैः ॥३२९॥

विमानपर्यङ्गतले निपण्णाः कुतूहलाविष्टतथा तदानीम् ।

निर्दिश्यमानान् ललनाऽङ्गुलीभिर्वीराः स्वदेहान् पतितानपश्यन् ॥३३०॥

अथ धीमत्सशृङ्गारयोरन्तर्वीररसो निवेशितः ॥ (ध. आ. घ. ३।२७ वृ.) ।

कविना चतुर्थेऽङ्के 'उत्तूर्ज्ज्वलकुञ्जरेन्द्रभसास्फालातुधग्धोद्धतः सर्वाः पवितकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रविभ्वानिनोः । उष्णैश्चरति प्वनि. श्रुतिपथोन्माधी ययाऽयं तथा प्रायः प्रेहस्-
दसंख्यसंखधवता वेत्तेयमुद्गच्छति ॥ मितावसो ! परव शरत्समयपाण्डुभिः पयोधरपटलैः
प्रावृताः प्राप्तेयाचलशिखरं बहन्त्येते मलयतागव' इति (ना. आ. ४।३) नायमाश्रवादुत-
रसव्यवधानेन "कुमार ! मेते गलयमानव । नायकः—किमन्यन् । मितावसुः—नामानामस्थि-
सद्भाताः खल्वेते । नायकः—रुष्टं किनिमित्तमेते सद्भातामलवो जाता" इत्यादिना (ध. आ.
लो. ३।२९) पुनः प्रकाशितः शान्तो निर्वाहितः ।

स्मर्यमाणो विरुद्धोऽपि साम्येनाथ विवक्षितः ।

अङ्गिन्यङ्गत्वमासौ यौ तौ न दुष्टौ परस्परम् ॥६५॥

यथा—अयं स रशानोत्कर्षं पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्युज्जयनस्पर्शी नीधीविच्छंसनः करः ॥ (११७ श्लोः)

एतद् भूरिध्रुवसः समरभुवि* पतितं हस्तमालोक्य तद्भूरिभिदधौ । अत्र
पूर्वावस्थास्मरणं शृङ्गाराद्रमपि कर्णं परिपोषयति ।

दन्तैः क्षतानि करजैश्च विपाटितानि प्रोद्भिन्नसान्द्रपुलकैर्मघतः शरीरे ।

दत्तानि रक्तमनसा मृगराजयथा जातस्पृहैर्मुनिभिरप्यवलोकितानि ॥३३॥

(ध्र. आ. पृ. ३।४३)

अत्र कामुकस्य दन्तक्षतादीनि यथा चमत्कारकारीणि तथा जिनस्य ।
यथा चाऽपरः शृङ्गारी तदवलोकनात् सस्पृहस्तद्वदेतादृशो मुनय इति
साम्यविवक्षा ।

कामन्त्यः क्षतकोमलाङ्गुलिगलद्रक्तैः सदर्भाः स्थलीः

पादैः पातितयावकैरिव गलद्वाष्पाभ्युधौताननाः ।

अथ प्रकारान्तरेण विरोधं परिहरति स्मर्यमाण इत्यादि । अयं स इति रशानां
मेखलां सम्मोहावसरे पूर्वं कर्षतीति रशानोत्कर्षः । अत्र कर्णे वाक्यार्थीभूते प्रागवस्था-
ऽनुभूताः स्मर्यमाणा विलासाः शोकावेशमधिकतरमुपजनयन्तीति सम्मोहाज्ञानामेषां कर्णं
प्रत्यनुकूलत्वं परिपोषित्वादिर्युक्तमेव (१३६ पृ.) । दन्तैरित्यादि—मृगराजयधूः सिंहः ।
रक्तमनुरक्तं रधिरश्च । तदिदं समाधिस्थस्य योगिनः परब्रह्माख्यादसमुद्भूतपुलकोद्भवे शरीरे
सिंहोदत्तानि दन्तक्षतादीनि बीभत्सरसम्यञ्जकान्यपि कान्तादत्तदशनादिरूपशृङ्गारानुभव-
साम्येनोक्तानि तस्य प्रकर्षोत्तिरायं प्रकाशयन्ति । अतएव कथमेवं भूयास्मेति मुनिभि-
रवलोकितानीति रागिजनदुःखतया मुनीनामभिधीयमाना शृङ्गाराङ्गस्य बीभत्सस्य पोषिकेति
न विरोधः । (१४६b) एतादृश इति एतादृशो मुनय इत्यर्थः । एवं विरोधिनः प्रभ्रुते
रघोर्भावयोर्ना परस्परविरोधिर्नोद्भेदयोरङ्गताभावप्राप्ती सत्यागविरोधं दर्शयति—कामन्त्य
इत्यादि । अत्र दर्भाद्भूरिध्रुवाङ्गुलिगलद्रक्तत्वं विवाहसमयोचितालङ्कारेणोत्प्रेक्षितम् ।
विवाहसमये बाष्पाभ्युन्मन्वो नधूना बन्धुजनसंगीपतो गमवात्, भर्तृकरावलम्बनं
परिजनाभावात्, भयं साहजिकमपि । अत्र वर्णनीयराजगोचरतया वाक्यार्थीभूतस्य
रतिरूपप्रेयोऽनङ्गारलक्षणस्य कर्णशृङ्गाराङ्गभूताविलम्बयोर्न विरोधः, द्वयोरप्यन्यपरत्वेन

भीता भर्तृकरावलम्बितकरास्तृच्छन्नुनायोऽधुना
दाचारिणि परितो अगन्ति पुनरप्युचद्विवाहा इव ॥३३२॥

(प्व. आ. वृ. १६६ पृ.)

अतः चाटुके राजविषया रतिः प्रतीयते । तत्र कल्पे इव शृङ्गारोऽप्यङ्गमिति
तयोर्न विरोधः ।

यथा— एहि गच्छ पतौत्तिष्ठ वद मौनं समाचर ।

एवमाशाग्रहग्रस्तैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः ॥३३३॥

(प्व. आ. ३।४४)

इत्यत्र एहीति क्रीडन्ति गच्छेति क्रीडन्तीति क्रीडनापेक्षयोरागमन-
गमनयोर्न विरोधः ।

क्षितो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्यादवानोऽशुकान्तं
गृह्णन् केसोप्यपास्तध्वरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण ।

व्यवस्थानात् । "नन्वम्यपरत्वेऽपि संभावस्तावन्न निवर्तते, अनयोध विरोधः स्वाभाविकः,
तत् कथमविरोध इति चेत्, न, स्यादेतद् यदि भावानां विरोधाविरोधी स्वभावमात्रनिवन्धनी
स्याताम् । न चैवं गितदेशीययोः शीतोष्णयोरप्यविरोधात्तथा स्यात् । सामग्रीविरोधपतितत्वेन
विरोधाविरोधी मन्तव्यौ । एवञ्च त्रितीयमात्रत्वेन प्राधान्यविवक्षायां विरुद्धसमावेशस्य
दुष्टत्वम् । अतएवा'विराजे पोदशिनं गृह्णाती'ति विरुद्धत्वविधिः विकल्पपर्यवसायीति
वाक्यविदः" (प्व. आ. लो. १६७ पृ.) । यत्र त्वनूद्यमानत्वेनान्वाद्यतया गुणीभावसत्ताविरोध
एव । सत्त एष्टान्तमाह एहीत्यादि (१४७) । "क्रीडाऽऽत्वेन एतत् विरुद्धानामर्थानामभि-
धानमिति राजनिरुद्धस्थितः" रजिजनद्वयन्यायेन विरुद्धानामप्यम्यमुखप्रेक्षितापरतन्तो-
कृतानां धीतेन क्रमेण स्वार्थमावेय निधाम्यताम्, का कथा परस्पररूपचिन्तायां येन विरोधः
स्यादि" (प्व. आ. लो. १६७ पृ.) इति भावः । 'एवञ्चामिनेयार्थे काव्ये यदीदृशं वाक्यं भवेत्तदा
यदि समस्तामिनयः कियते तदा विरुद्धार्थविषयः कथं युगपदभिनयः कर्तुं शक्य इत्याशङ्काऽपि
निरवकाशा 'एहि गच्छे'त्यादिन्यायेन तत्राप्यविरोधात्' (प्व. आ. लो. १६८ पृ.) ।

आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरसुवतिभिः साधुनेत्रीत्पलामिः

कामीवाद्ग्रीपराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो यः शराम्भिः ॥३३४॥ (य.श.)

अत्र त्रिपुरस्त्रिपुरप्रभावातिशयस्य कष्टोऽङ्गं, तस्य तु शृङ्गारः । तथापि न कष्टे विधान्तिरिति तस्याङ्गत्वैव । अथवा, प्राग्यथा कामुक आचरति स तथाऽद्य शराम्भिरिति शृङ्गारपरिपोषितेन करणेन मुख्य एवार्थ उपोद्बध्यते ।
उक्तं हि ।

गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते ।

प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते ॥

(च. आ. लो. १७१ पृ.) इति ।

प्राक्प्रतिपादितरूपस्य रसस्य रसान्तरेण न विरोधो नाप्यङ्गाङ्गिभावो भवतीति रसशब्देनात्र स्थायिभाव उपलक्ष्यते ।

इति काव्यप्रकाशे दोषप्रदर्शनो नाम सप्तम उद्घातः ।

अतोदाहरणान्तरमाह क्षिप्त इत्यादि । "क्षिप्तः कामिपक्षेऽनादृत इतरत भूतः । अवधूत इति न प्रतीक्षितः (प्रतीक्षितः) प्रत्यालिङ्गनेन, इतरत सर्वविधूननेन विशरारुद्धतः । राधुत्वमेकलेश्याऽन्यत्र निष्प्रत्याशया (च. आ. लो. ७३ पृ.) । अर्तेश्याविप्रलम्भायोर्न विधीयमानत्वं, वाक्यानीभूतत्रिपुरस्त्रिपुरप्रभावाङ्गत्वेनानूयमानत्वात् । ततापीश्याविप्रलम्भापेक्षया वरुणस्य तावन्निकटं प्राकरणिकत्वं परमेश्वरप्रभावं प्रति सोपगतात्वात् । विप्रलम्भस्य तु कामीवैश्वर्येणोपमावलेनायातस्येतरत्वादित्याह" अत्रैत्यादि । अत्रेव 'अयं स रशनीत्-
कपी'ति न्यायेनापि (१४७^b) न विरोध इत्याह अथवेति । तस्मां त्रिपुरसुवतीना प्रणय-
रोपनिराकरणार्थं आटुसारप्रवणः कामी इत्यप्रदण्णादिकं कृत्वाऽनाशास्यमेव(१) मे निःशरणानां शाम्भवशरामिस्तथा विललासेति शाम्भववद्विद्वेष्टितावलोचनेन स्मर्यमाण-
प्राहनावस्थं तदीश्याविप्रलम्भस्य वरुणोऽङ्गभावः । ततस्तत्परिपुष्टेन वरुणेन मुख्यो

१४ अर्जुनवर्मकृतरसिकप्रश्नोक्त्या "नूनमनयो. श्लोकयो. (उयाकृष्टिष्वेति काव्य-
सूचनायां श्लोकेऽत एव) सङ्घोर्णरूपनिबन्धोऽनेन (कविना) दर्शितः । अत्र
सर्वत शङ्काररसस्यैवोपनिबन्धनीयत्वात् । सङ्घोर्णरूपनिबन्धस्तु निकटः कवीना"-
मिलस्यैव मन्तव्यस्य प्रकारान्तरेण आपनम् ।

११ ...यातस्य गुणत्वादिति 'स' पुस्तके पाठः ।

वानवाप्यभूतो भगवत्प्रभारूप उपोद्वह्यते उपध-यते परा प्रपदवी' नोयत इत्यर्थः ।
 अत्रैव प्रामाणिकतन्मतिं दर्शयति उक्तं 'हीति गुण इति मीळ इत्यर्थः । अत्र 'साधु-
 नेतोत्पल नि'रिखन्तेन यः कणस्य प्राधान्यादभिनयः कृतस्तथापि तत् प्रतीयमानोऽप्यसौ
 विप्रलम्भः समनन्तराभिनीयमाने 'स दहत दुरित'गिलादी यः सादोपाभिनयसमर्थितो
 भगवत् प्रभावस्तदज्ञताया पर्यवस्यतीत्यभिनयविषयोऽपि न कश्चिद्विरोध इति । अथ यत्र
 रसधमत्कारगोचरता प्रतिपद्यमानत्वावत्येव न विभ्राम्यति किन्तु चमत्सारान्तरमर्तुयावति तत्र
 रसस्याज्ञता । एवं विरोधो हि प्रकर्षोपकर्षनिवन्धन इति केषांविन्मतम् । सहाइ प्रागिति—
 'चतुर्थोक्तासे सुसिद्धेन (७० दृ) मतिपादितस्य रसस्येति विरोधादि-(१४४२)मत्वे सति
 रसत्वस्यैव व्याघातादिति भावः । यत्र रसो विरोधितागमभजमानो दृश्यते तत्र रसशब्देनो-
 पचारात् स्थायिभाव उच्यते इति सन्तव्यम्^{१००} ।

इति सदासाधिविप्रद्विक्रीश्रीधरविरचिते काव्यप्रकाशविवेके सप्तम उक्तायः ।

१०० "स्वाधिभाव इति स्थायिनः सदाशाब्दवतीति स्थायिभावः स्वतन्त्रविधाम-
 रहितः । पूर्वैरसाद्भावमात्रात् विलक्षणतया सहृदयहृदयसंवेद्यस्वरूपः कश्चित्
 सधारिणात्राऽस्मान्निधः खण्डरसगता अपहृद्यं बध्नन् विशेष" इति विशदो-
 कर्णं चण्डीदासकृतदीपिकायाम् । अस्य च सप्रधममुद्धारस्वदुज्जीविना
 दर्पणकृता स्वमन्ये 'यदाहु —अर्तं बाधोऽथ ससर्गात् बध्नन्ती स्वात्मान्तरे ।
 नास्माद्यते सप्तमं यत् तत्र खण्डरसः स्रुतः ।।' सन्दर्भोऽर्थं चण्डीदासकृतात्
 ज्वनिसिद्धान्तसमहाख्यप्रकरणशुद्धतः । प्रकरणस्य तद्वीनतसलाञ्छनगदाचार्य-
 दिभिः स्वमन्येत्वा काव्यपरीक्षाप्रवृत्तिषु बहुमानितमास्ते । सधारिरता इत्थं
 मुनिनैव निर्दिष्टा । 'बहुना समवेतानां रूपं यस्य भवेद्बहु । स सन्तव्यो रसः
 स्थायी शेषा सधारिणो मता- ॥' रसानां स्थायिसधारिभेदचर्चा स्पृष्टाऽभिनव-
 गुप्तपादेलीगने तृतीयोद्गोपटीकायाम् ।

अथाष्टम उल्लासः

एवं दोषानुक्ता गुणालङ्कारविवेकमाह—

ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः ।

उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥६६॥

आत्मन एव हि शौर्यादयो नाकारस्य यथा, तथा रसस्यैव माधुर्यादयो न वर्णानाम् । क्वचित्तु शौर्यादिसमुचितस्याकारमहत्त्वादेर्दर्शनाद् 'आकार एवास्य शूरः' इत्यादेर्व्यवहारात्, अन्यत्राशूरेऽपि चिंतताकृतित्वमात्रेण शूर इति, कापि शूरेऽपि मूर्तिलाघवमात्रेणाशूर इति, इत्यविश्रान्तप्रतीतयो यथा व्यवहरन्ति, तदन्मधुरादिरसव्यञ्जकसुकुमारादिवर्णानां माधुर्यादिव्यवहार-प्रवृत्तेरन्मधुरादिरस्ताङ्गानां वर्णानां सौकुमार्यादिमात्रेण माधुर्यादि, मधुरादि-

वृत्तिकार उल्लासं सङ्गमयति एवमिति 'पूर्वोक्तप्रकारपरामर्शः । अधुना निर्दोषस्य काव्यशरीरस्य कामनीयकोपपत्तौ गुणोपादानमलङ्कारयोगधोपादेय इति वमप्राप्ता गुणालङ्काराः । तेषामामेदमेव केचिन्मन्यन्ते भेदघान्ये च मन्यन्त इति तद्विराकुतांशो 'नद्य-मायकमेण गुणालङ्कारयोगुणोपादानं गरीय इति प्रथमं गुणानां स्वरूपमाह ये रसस्येति । अङ्गी काव्यस्यासौ रसः, तस्योत्कर्षहेतवः सहोत्पत्तेर्यवदाश्रयमवस्थायिनो धर्मा गुणा इति । अत्र दृष्टान्तमाह शौर्यादय इवेति । यस्तु यथोक्तं हि सुकुमारताऽऽदि-निबन्धनो माधुर्यादिव्यवहारः स भ्रममूल इति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक्योत्पत्तिं दर्शयति क्वचित्स्विलादि—अविश्रान्तप्रतीतयोऽनिधितथियः । तेन मधुररसस्याभिव्यक्तिसमर्थता

। गुणानां प्राप्तावसरतया प्रथमोक्ताते भोजवाग्भटजयदेवादीनां निबन्धेष्विव तददोषाविति ग्रन्थानिधेयसूचनपरेण कमेण गुणविवेचनमागतम् । तत्र च तल्लक्षणमादायेव विवेच्यं कथं तर्हि मूले इती गुणालङ्कारयोर्भेदनिर्णयेऽयमाटोप इति चोचम् । तत्र प्राचीनैर्भामहदण्डप्रभृतिभिर्गुणालङ्कारयोरभेदपक्ष एव स्वीकृतः । ततोऽर्वाचीनैर्वागमनीयैस्तथा नवीनमतप्रतिष्ठापितृभिरानन्दनर्भणादिभिर्भयो. स्वरूप-गतवैलक्षण्यं यथास्वमतमाविष्टम् । गुणानां स्वरूपज्ञानेऽलङ्काररततेषां व्यावृत्ति-बोधः सुतरागेव जागर्त, ततश्च भेदनिराकरणमायं विधेयमिति भावः ।

रसोपकरणानां तेषामसौकुमार्यादि च रसपर्यन्तविश्रान्तप्रतीतिवन्धमा व्यवहरन्ति । अतएव माधुर्यादयो रसधर्मोः समुचितैर्वर्णैर्व्यज्यन्ते, न तु वर्णमात्राश्रयाः । यथैषां व्यञ्जकत्वं तथोदाहरिष्यते ।

‘उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातु चित् ।

हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥६॥

ये वाचकवाच्यलक्षणाङ्गातिशयमुखेन मुख्यं रसं सम्भवन्मुपकुर्वन्ति ते कण्ठाद्यङ्गानामुत्कर्षाधानद्वारेण शरीरिणोऽप्युपकारका हारादय इवालङ्काराः । यत्र तु नास्ति रसस्तत्रोक्तिर्यैचित्र्यमात्रपर्यवसिताः । क्वचित्तु सन्तमपि नोपकुर्वन्ति ।

वर्णना सौकुमार्यादिनिबन्धनं न तु वर्णधर्मा माधुर्यादव इति । अतएव शब्दधर्मैरनुप्रासादिभिः सह गुणानां साम्यं नास्तीति (148b) भामहोद्घटादयः^१ । अथालङ्कारस्वरूपमाह उपकुर्वन्तीति । तमिति रसविवक्षाश्रयस्यापि काव्याभासस्योपलम्भात् । अङ्गद्वारेण कचरणादिस्वानीयशब्दाद्वारेण । [जातुचित्] कदाचिदिति न तु गुणवत् साक्षात्स्वं वेलम् । अत्र लघान्तमाह हारादिवदिति । तथाचोक्तं ‘भट्टतैत्तेन—शौर्वादायोदिवत् पुंसि न हि हारादवादयः । अन्तरङ्गतरोभावं गन्तुं जातुचिदीशते ॥ तथा—समवेता गुणाधिते शरीरे लक्षणा निश्च । इच्छायताः पृथक्सिद्धेरलङ्काराः शरीरगाः ॥ तेऽलङ्काराश्च

२ यदलं लोकाकृता शब्दधर्मतया स्वीकृतानामनुप्रासादीनां गुणतो भेदलोकारपत्तः । आपाततो भामहोद्घटादिसिद्धान्तस्येनोपबन्धः, न तत् सम्यक् पूर्वापर-
स्वोक्तिः परादृत्य । काव्यालङ्कारे भामहेन शब्दानभिधेयालङ्कारेति पण्डितसो-
द्घातस्य वचनात् कोऽपि शब्दालङ्काराणां स्वरूपगतमेरोऽर्थालङ्कारोऽङ्गीकृतः ।
उद्घटेन काव्यालङ्कारसारसंग्रहे चैव पक्षः कुलापि मोक्षः । तत्कृतभामहविषयेऽप्युना
दुष्यापे नास्य सिद्धान्तस्य प्रोक्तसाहचर्यमिति सम्प्रदायप्रसिद्धिरनुमापयति । अति-
धानाभिधेयव्यापारे वैदग्ध्यं अलङ्काराणां जीवात् रसानुगुणरचनारूपः सन्दर्भ-
धर्मस्तु गुणस्यैतरस्यावर्तको धर्म इति विवेकः ।

३ नव्यालङ्काररचिर्निर्देशस्याभिनवगुणोपप्राप्त्यस्यैतदतिगद्गर्धं वचनं वामनीय-
महतो नव्यमलस्य वेलक्षण्यं प्रकटयदपि मतद्वयसमाधानरूपे सेतुरप्यनं संविधते ।
वामनमपे गुणा नित्याः परं बहिरङ्गता मार्गधर्माश्च । नवोनमते गुणा नित्या

अपसारय घनसारं कुर्व ह्यारं दूर एव किं कमलैः ।

अलमलमालि ! मृणालैरिति घटति द्विधानिधं चाला ॥३३५॥

(कु. म. १०२)

इत्यादौ चाचक्रमुत्थेन.

मनोरोगस्तीव्रं विषमिधं विसर्पत्यधिरतं .

प्रमाथी निर्धूमं ज्वलति विधुतः पायक इव ।

दिनस्ति प्रत्यङ्गं ज्वर इव महीयानित इतो

न मां ज्ञातुं तातः प्रभवति न चाम्वा न भवती ॥३३६॥

(मा. मा. २११)

इत्यादौ चाच्यमुखेनालङ्कारौ रसमुपकुसुतः ।

शब्दार्थनयान्नैककृत'प्रियः । गुणैर्जिता रसोज्जीविकाव्यस्योत्पर्षरंतिभिः (का. वी.) ॥ इति ।
अपसारयेत्यादि—घनसारः कर्पूरः । मनोरोग' इत्यादि—ध्विरतं प्रमाथी क्षोभकारी
मनोरोगो विसर्पति तीव्रं विषमिधं यथा तीव्रं विषं त्वगादिधातुष्वलक्ष्यक्रमं विमर्षति तेना-
कारेणाहेषु विसर्पति तेन ऋडिति सर्वान्यज्ञान्युद्देशो व्याप्नोतीत्युक्तम् । ततः स एवोद्देशः
सन्तापरूपतामापाद्य विधुतः सन्धुक्षितोऽग्निरिव निर्धूमं ज्वलति ततः सन्ताप इतस्ततः
प्रत्यङ्गं दिनस्ति षोडशैव ज्वर इव महीयान् तत इवती' भूमिमाहूतोऽयमाधिरशक्य-
समाधानो भवद्भिल' प्राणैर्भरमपदायैत्यर्थः । अलङ्कारौ रसमुपकुसुत इति इत्यर्थे इति
यथाक्रममुत्प्राप्तोपमाह्वीः । रसं विप्रलम्भम् ।

अन्तरङ्गधर्माश्च । 'शरीरं' शब्दार्थौ ध्वनिरभव आत्मा किल रस' इति कस्यापि
नवीनतरालङ्कारिकवचस्य मन्तव्यमेतत् स्फुटयति । मूलग्रन्थे वामनपञ्चाक्षेप एव
तात्पर्यं, न तु तद्वस्तीकृतगुणालङ्कारभेदसिद्धान्त इत्यवसेयम् । एतच्चाधे वृत्तौ स्फुटो-
भविष्यति । माध्यशास्त्रे षोडशाध्याये येषां लक्षणानामुद्देशोऽभिनवभारतां,
यदुपरि महानर्थपूर्णाः सन्दर्भध्वन्यालोके च जयदेवनिबन्धे 'निर्दोषा लक्षणाततो'
स्यादिलक्षणे यथ गुणालङ्कारव्यतिरिक्तः सूचितो लक्षितश्च तस्य विवेचन-
मन्यलास्माभिः प्रबन्धविशेषे कृतमिति जिज्ञासुभित्तलैव द्रष्टव्यम् । (*The
Doctrine Lakṣaṇa in the Poona Orientalist vol xvi, 1948*).

४ कृताश्रया इति 'स' पुल्लिङ्गे पाठः ।

५ मनोरोग इति साम्प्रदायिकः पाठः ।

चित्ते ण घुट्टदि ण खुट्टदि सा गुणेषु सेज्जाइ लुट्टदि विहुट्टदि दिम्मुट्टेसु ।
 वोल्मि वट्टदि पवट्टदि कव्वयन्धे माणेण तुट्टदि चिरं तरणी तरट्टी ॥३३७॥
 इत्यादौ वाचकमेव,

मित्रे कापि गते सरोरुहवने वद्वानने ताम्यति
 कन्दत्सु भ्रमरेषु वीक्ष्य वयिताऽऽसन्नं पुरः सारसम् ।
 चकाङ्क्षेण वियोगिनां विसलता नास्वादिता नोज्झिता
 फण्टे कैवल्यमर्गलेव निहिता जीवस्य निर्गच्छतः ॥३३८॥ (प्रवरेषमस्य ?)

इत्यादौ वाच्यमेव, न तु रसम् । अतः च विसलता जीवं रोक्षुं न क्षमेति
 प्रवृत्ताननुगुणोपमा ।

एष एव च गुणालङ्कारप्रविभागः । एवञ्च, 'समवायवृत्तया शौर्यादयः
 संयोगवृत्त्या तु द्वारादय इत्यस्तु गुणालङ्काराणां भेदः । भोजःप्रभृतीनामनु-

रसविवक्षाशून्य उक्तवैषिष्यमाक्षरिणतोऽलङ्कारो यथा चित्त इत्यादि—चित्ते
 ण घुट्टति निष्ठाता भवति । ण खुट्टति सा गुणेषु न न्यूना भवति । (149a)
 सेज्जाइ लुट्टति शय्यायां विपरिवर्तते । विहुट्टदि विसर्पति विकसति दिम्मुट्टेसु ।
 वोल्मि वट्टदि वचने वर्तते । पवट्टदि प्रवर्तते काव्ययन्धे ध्यानेन तुट्टदि तरणी
 तरट्टी प्रगल्भा । अतानुप्रासेन वानकमातमलङ्कियते न तु रसः, तस्याविवक्षितत्वात् ।

कञ्चित्तु सन्तमपि रसं नोपकुर्वन्ति मित्रे क्षापीलादौ* । मित्रशब्दः सूर्यं घुट्टति च ।
 अतोपमया वाच्यमातमलङ्कियते, रसस्तु विप्रलम्भलक्षणः सम्भवन्नपि न प्रकुप्यते, तदननु-
 शुश्रवात् । एष एवेति—लौकिकगुणालङ्कारविभागन्यायेनास्मद्व्यवस्थापितरूप एवेति ।
 तथा च ध्वनिकारः (ध्व. आ. २।७) "तमर्थमवलम्बन्ते मेऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः ।
 अन्नाभिलास्तवनद्वारा मन्त्रय्याः कष्टकादिवत् ॥" इति । एवञ्चेति—अस्मद्वक्तृगुणालङ्कार-
 विभागव्यवस्थितो सत्याम् । अपृथक्सिद्धानामाधारोभूतानागिह सः प्रलयहेतुः सम्बन्धः
 स समवायः, पृथक्सिद्धयोरप्राप्तयोः प्राप्तिरुपः संयुक्तप्रलयनिमित्तं संयोग इति सम्बन्ध-

6 जीवरोधाय कण्ठे विमलताऽर्पणमनुचितमिलतोऽनौनिल्लाहते नान्यदसम्भक्तस्य
 कारणमिति रसभङ्गापत्तेः । अत रसपदेन तदाभासो प्राप्यः ।

7 न तु यथा वामनीयैरोद्भट्टैर्को भामहमतान्यागिभिरतत्त्वदर्शिभिः प्रदर्शित
 इत्येवकारस्य सात्त्विक्यम् । उभयोरपि पदयोर्गुणालङ्कारयोः स्वरूपगतो भेदो-
 ऽन्ततोऽङ्गिरसावलम्बितपदव्याख्यादितत्त्व इत्युच्येर्वाजम् ।

प्रासादीनां चोभयेषामपि समवायवृत्त्या स्थितिरिति गडुलिकाप्रवाहेणैषां भेदः
(भा. वि.) इत्यभिधानमसत् ।

यदप्युक्तं 'काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः, तदतिशयहेतवस्तुलङ्कारा'

भेदाद्गुणालङ्काराणां लौकिकानामेव भेदः, न तु काव्याधितानाम्, एषामुभयेषामपि समवायवृत्त्यैकरूपत्वात् । अतोऽतः भेदाभिधानं गडुलिकाप्रवाहेणेति यत् केनचिदभेद-
वादिना (१४९७) पोषद्वातमभिहितं तत्तावन्न युक्तमिति व्यवस्थितम् ।

अथ भेदवादिभिर्धर्मानादिभिरपि यदन्यथा गुणालङ्काराणां भेद उपपादितः सोऽपि न
युक्त इत्याह यदप्युक्तमिति । लोकशास्त्रातिरेकी शब्दार्थयोरनुरञ्जकः कश्चिद्विशेषः शोभा-
शब्दवाच्यः, तस्याः शोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः, तस्याश्च शोभायाः प्रकटहेतवोऽलङ्कारा
इति* । अत्रैव च श्लोको—(का. ज्ञ. सू. वृ. ३१२।२६) युवतेरिव रूपमज्ञं काव्यं सदाते शुद्धगुणं
तदप्यतीव । विहितप्रणयं निरन्तरामिः सदलङ्कारविकल्पकस्वनाभिः ॥ यदि भवति वक्ष्युप-
गुणेभ्यो वपुरिव यौवनवन्व्यमङ्गनायाः । अपि जनदयिनानि दुर्भगत्वं नियतमलङ्काराणि

- ४ वामनकृतो गुणालङ्कारभेदः परिणामे शोभायास्तारतम्य एव पर्यवस्यति न तु तयो-
रापाततो भेदनिर्धारणे । नाप्यसौ तद्वैलक्षण्यसूचक इत्याशयः । वामनीयमतमुभय-
पक्षेऽप्यतान्तुष्टिकम् । प्राचीनपञ्चानलम्बी नवीनमताभिहोऽपि काव्यादर्शटीका-
कृतदृष्टवाचस्पतिरेवमभिपते 'शोभाहेतवो गुणाः शोभाऽतिशयहेतवस्तुलङ्कारा
इति वैचिदुक्तम् । शोभाऽतिशयहेतुत्वस्यैव विवक्षितत्वाभावं भेदहेतुरिति गुणा
अलङ्कारा एवे'ति । नवीनमतानुप्राणितास्तु गुणालङ्कारयोः स्वगतभेदं स्वीकुर्वन्ति ।
एके आत्मधर्मा इतरे शरीरधर्माः । एतत् न वाच्यं यद्भानुहृदयिदमप्रवृत्तिभिरिव
वामनीयैरपि शब्दशरीराधय एव विचारः । वामनेन 'रीतिरात्मा काव्यस्ये'-
त्युक्तम् । श्रुतौ च तत् शरीरस्येवेति वाक्यशेषः । तिप्पभूपालस्तु 'अतः
रीतिरात्मत्वमिव शब्दार्थयुगलस्य शरीरत्वमौपचारिक'मिति सिद्धान्तयति ।
तिप्पभूपालमन्तव्ये यथाविन्यस्यते पदार्थयुगलस्य शरीरत्वमिव शरीरात्मत्वस्यौ-
पचारिकमिति तदभिप्रायः प्रतिभाति । कदम्बादिभिस्तु गुणदोषयोर्विचारो वृत्तेर्यापक-
लक्षणाया अवान्तरभेदस्य विहितः, न तु यथा नव्ये रसस्य मुख्यत्वे निर्बन्धवद्भिः ।
'स्वर्गप्राप्ति'रित्यादिपदे वामनमतेन दर्शिते (४।३।२३) 'तुलं हि नाम पुदपस्या-
सिंहास' राज्य'मित्यत्र 'इयं हाकमला लक्ष्मी'रित्यादिष्विव विशेषोक्तिः सम्भवः ।
परं तत्र गुणनिरपेक्षत्वे काव्यप्रवर्तनप्रयासो दुःस्थः ।

इति (का. अ. सू. ५. ३।१।१, २) तदपि न युक्तम् । यतः किं समस्तैर्गुणैः काव्य-
व्यवहार उत कतिपयैः । यदि समस्तैस्तत् कथमसमस्तगुणा गौडी पाञ्चाली
च रीतिः काव्यस्यात्मा । अथ कतिपयैस्तत्—

अद्वावत प्रज्यलत्यग्निर्वर्षः प्राज्यः प्रोद्यन्नुल्लसत्येष धूमः ॥३३९॥

इत्याद्योजःप्रभृतिषु गुणेषु सत्सु काव्यव्यवहारप्राप्तिः ।

स्वर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन घरवर्णिनी ।

अस्या रदच्छदरसो न्यक्ररोतितरां सुधाम् ॥३४०॥

इत्यादौ विशेषोक्तिव्यतिरेकौ गुणनिरपेक्षौ काव्यव्यवहारप्रवर्तकौ ।

इदानीं गुणानां भेदमाह—

माधुर्यौजःप्रसादाख्याख्यस्ते न पुनर्वशः ।

एषां क्रमेण लक्षणमाह—

आह्लादकत्वं माधुर्यं शृङ्गारे द्रुतिकारणम् ॥३४१॥

संभ्रयन्ते ॥ (का. अ. सू. ३।१।२ ५.) इति । अतः सगुणं भूयसोरलक्ष्यते न गुणरहितमिति
तात्पर्यार्थः । यत इति—तत नायः पक्षो विच्छेदासहत्यादिराह किं समस्तैरिति ।
अथ कतिपयैरेव गुणैः काव्यव्यवहार उच्यते तदानामतिप्रसक्तौ यथा अद्वावत्वेत्यादि ।
अल न कथन विवक्षितौ रसो न बाऽलङ्कारः—गुणश्च सज्जगतामुत्तारेणाश्रितः, सतोऽप्रापि
काव्यव्यवहारः प्रसज्येत ।

एवमन्योक्तगुणतत्पक्षे दोषं निर्णयि “तदतिशयहेतवस्त्वलङ्कारा” इत्यपि न
युक्तमभ्याप्तेरित्याह स्वर्गैत्यादि । इयं घरवर्णिन्यनेनैव देहेन (150a) स्वर्गप्राप्तिः ।
अत पूर्वार्धे विशेषोक्तिरुत्तरार्धे व्यतिरेकः । एतौ च गुणनिरपेक्षावेव काव्यव्यवहारस्य
प्रवर्तकाविति* । गुणस्तु बहुतुल्योऽस्त्येष, तस्य रसधर्मत्वात् किन्त्वलङ्कारावेतावत्
तत्रापेक्षेते । अतश्च गुणकृता शोभेय तावत्प्राप्तिं कुतस्तारं तदतिशयोऽलङ्कारजन्य इत्येवंविधे
सन्दर्भे काव्यव्यवहारः प्रतीयमानोऽपि विलीयेत ।

माधुर्यैत्यादि—न पुनर्दक्षेति वामनादीनां मतगपाकरोति । अथैषां प्रत्येकं लक्षणं
नियतरसात्तत्त्वत्र दर्शयति । आह्लादकत्वमिति—रती हि समखदेवासुरतिर्यहनरादि-
जातिव्यतिच्छिन्नैव वासनाऽऽस्त इति न कश्चित्तत् ताह्न् योगः सहृदयसंवादनस्य,
रतेरपि तच्चमत्कारोऽस्त्येव । अतएव सर्वलोकसिद्धशर्कराऽऽदिमाधुर्यवदाह्लादकत्वा-

गृहारे अर्थात् सम्भोगे । द्रुतिर्मलितत्वमिव । श्रव्यत्वं पुनरोजः-
प्रसादयोरपि ।

कण्ठे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम् ।

अत्यन्तद्रुतिहेतुत्वात् ।

दीप्तगन्धविस्तृतेर्हृदुरोजो वीररसस्थिति ॥६९॥

चित्तस्य विस्ताररूपदीप्तत्वजनकत्वमोजः ।

बीभत्सरौद्ररसयोस्तस्याधिक्यं क्रमेण च ।

वीराद्वीभत्से ततोऽपि रौद्रे सातिशयमोजः ।

न्माधुर्यमित्युक्तम् । द्रुतिचित्तस्य द्वीभावः । मन्मुकोषादिपुण्यं काठिन्यमुत्पद्य-
यितमत्तं प्रवर्तित्वर्थं । गलितत्वमिवेति श्लोक्षिप्रवेकाणां मनस इत्यर्थः । अथ
शब्दार्थाधित्वराहामस्य निराकुर्वाणः परकीयलक्षणं साधारणवाङ्माकरोति श्रव्यत्वं
पुनरिति—एतेन 'श्रव्यं नातिसमस्तार्थशब्दं मधुरमिवते' (भा. का. आ. २।३) इति
भामहस्य माधुर्यलक्षणमुपलक्षितम् । ओजःप्रसादयोरपीति—तत्रौजसि यथा 'यो यः
शस्त्रं विभती'त्यादी (वे. सं. ३।३२) । प्रसादे तु श्रव्यत्वमसमस्तत्वं (150b)
वास्त्येव (ध्व. आ. लो. २।०) । अथ रसविशेषाधित्वेन चित्तद्रुतिप्रकर्षोन्माधुर्यस्य प्रकर्षं
दर्शयति कण्ठे इति । अतः स्वाभाविकमनाविष्टात्मकं काठिन्यं मन्मुकोषादिदीप्तस्वरत्वं विस्मय-
हासादिहचिन्मस्त्वमग्नः परिव्यजतीति सर्वथैव गलितत्वमिवेति । तथाचोक्तम्—गलितरस-
निवाहादं पदव्याहृतये ददत् । माधुर्यं नाम शृङ्गारे प्ररोहं ग्राहते गुणः ॥ क्रमेण तस्य
कण्ठे विप्रलम्भे च जन्मते । आधिक्यं गुण्यते शान्ते ततोऽप्युत्कर्षगामिता ॥ इति ।
तदित्थं नस्तुनो^{१०} माधुर्यं शृङ्गारादे रसस्यैव गुणः । तन्मधुररसाभिव्यक्तयोः शब्दार्थयो-
स्तुपजनितम् । माधुर्यं मधुररसाभिव्यक्तिसमर्थता शब्दार्थयोर्माधुर्यमिति लक्ष्यम् ।

दोष्येति—दीप्तिरज्जलता याऽऽरमविस्तृतेर्हृदुरिति, हृदये विस्ताररूपप्रगल्भनस्त्वभावस्य-
मास्ताद्विशेषात्मकं येन जग्यते स ओजो नाम गुण इति । अथच वीररसाभिव्यक्तत्वात्त-
त्वाधितः । तस्येति—ओजसः । बीभत्सरौद्रयोः क्रमेणाधिक्यं, तेन वीररसाद्वीभत्सरस-
ओजस्वरः, ततोऽपि रौद्ररस ओजस्तम इति । यद्यपि बीभत्सोमाधुर्ययोरन्योन्याभावस्वरूपत्वात्
सहोऽप्यतः^{११} रीतिबाह्य इत्युक्तं तथापि तत्समावेशवैचित्र्यं द्रष्टव्यम् । यथा हास्ये

१० नस्तुत इति 'त' पुस्तके पाठः ।

११ नीतीति 'क' पुस्तके पाठः ।

समाधिः, या च विकटत्वलक्षणोदारता, यश्चौजोमिश्रितशैथिल्यात्मा प्रसादः
तेषामौजस्तन्तर्भावः । पृथक्पदत्वरूपं माधुर्यं भङ्गा साक्षादुपात्तम् ।
प्रसादेनार्थव्यक्तिरभिहिता । मार्गाभेदरूपा समता कचिदोषः । तथाहि
'मातङ्गाः किमु वलितैरि'त्यादौ (२६५ श्लोः) सिंहाभिधाने मत्तुणमार्गत्यागो
गुणः । कष्टव्यग्राम्यत्वयोर्दुष्टताऽभिधानात् तन्निराकरणेनापारुष्यरूपं सौ-
कुमार्यम् औज्ज्वल्यरूपा कान्तिश्च स्वीकृते । एवं न दश शब्दगुणाः ।

(३।१।७) । केवलस्य तु प्रसादस्य तन्मतानुसारेण दुष्टत्वमेवेति (३।१।७ वृ) प्रसादाद्गुणोजसि
न्यग्भावात् समाधेरोजस्येवान्तर्भावः । 'विकटत्वमुदारता । यस्मिन् सति गृह्यन्तीष
पदानीति जनस्य वर्णभावना जायते तल्लीलायमानत्वमित्यर्थो यथा 'स्वचरणविनिविष्टै-
र्नूपुरैर्नर्तकीनां ऋगिति रणितमासीत्तत् त्रिं फलञ्चे'ति (३।१।२२) । अतः बन्धस्य गाढत्वा-
द्दृपकमेवौजस्त्वम् । प्रसादस्य शैथिल्यात्मनो दुष्टत्वमेव । तथाचोक्तम्—(का. अ. सू. ३.
३।१।७) गुणः (१५२२) प्रसाद औजसा सद संज्ञवात् । केवलस्तु दोष एवेति । अस्य
पूर्वबदोक्तस्तन्तर्भावः । पृथगिव पदानि यत् भासन्ते स पृथक्पदः सन्दर्भः, उपमान-
गर्भो बहुव्रीहिः, तस्य भावः पृथक्पदत्वं (का. अ. सू. ३. ३।१।२०) तद्रूपं माधुर्यं
ढादकत्वमित्यादिना साक्षादुपात्तमेवेति न पृथक् शब्दाश्रितो गुणः, मधुररसं प्रति वेदभ्यां
जीवितप्रायत्वात्^{१५} । यत्र ऋगित्यर्थप्रतिपत्तिर्देष्टव्यं स गुणोऽर्थव्यक्तिः (३।१।२३ वृः)
प्रसादेन गृह्यत इति दृष्टान्तताऽप्यनेनोक्ता भवतीत्याह प्रसादेनेति । मार्गत्यागेश्च मार्गाभेदः
समता । येन मार्गोपक्रमस्तस्यापरित्याग इत्यर्थः (३।१।११) । इयं कचिदोषः ।
तथात्वे लक्ष्यसन्दर्शनमेव हेतुत्वेनाह मातङ्गा इत्यादि (२६५ श्लोः) । अत्र सिंहाभि-

- १५ असमासवृत्त्याश्रयेण पृथक्पदत्वस्य माधुर्यादयशब्दगुणत्वेन तस्योक्तिवैचित्र्यं
माधुर्यमिति तस्यैवार्थगुणस्य लोकार्थेण 'सति चक्ररि सत्यर्थे सति शब्दाजु-
शासने । अस्ति तन्न विना येन परिलवति वाङ्मधु ॥' इत्यनेनाभियुक्तवचनेन च
सद्वदयद्दयैरासादस्य समप्रतीत्यर्थतमुन्नेपित्वरूपस्य रसस्य कञ्जीकाराश्रिततेति
वामनोयानामन्यत न विमतिः । रसपक्षमुपजीवतां 'शृङ्गार एव मधुरः परः
प्रज्ञानो रसः । तन्मयं काव्यमाश्रित्य माधुर्यं प्रतिविष्टती'ति पक्षः । लोचन-
कारेण 'वस्तुतो माधुर्यं नाम शृङ्गारादे रसस्यैव गुणः । मधुरश्चासदि-
रसामिष्यक्तिरनर्थता शब्दार्थयोर्माधुर्यमिति हि तन्नक्षयमिति विवृतम् ।

‘पदार्थे चाक्षररचनं चाक्षयार्थं च पदामिधा । प्रौढिर्व्याप्तसमाप्ती च
सामिप्रायत्वमस्य चेति (का. अ. सू. ३. १।२।२०) या प्रौढिरोज इत्युक्तं, तद्वैचित्र्य-
मात्रं न गुणः, तन्मात्रेऽपि काव्यव्यवहारप्रवृत्तेः । अपुष्टार्थत्वाधिकपदत्वान्वी-

पाने ‘कोपाटोपे’लादौ यथा गुणस्य तदुक्तमेव, तत् विपर्यये दुष्टत्वा स्यात् । अन्तरत्वं
सौकुमार्यं बन्धस्यान्तरत्वापसृपत्वम् (३।१।२१) वृष्टत्वाभाव इत्यर्थः । बन्धस्योज्ज्वलता
कान्तिः, यदनादे पुराणी च्छायेत्युच्यते (३।१।२४) ।

समर्थगुणालम्बतेनैव दर्शयति, तत्तार्थस्वामिधेयस्य प्रौढिः प्रीवत् यतदोजः ।
तत्र ‘पदार्थ’ इत्यादिना (का. अ. सू. ३. २।२।२) ‘सामिप्रायत्वमस्य चे’त्यन्तेन पक्ष-
पोकमिच्छाद्—प्राप्त्यत्वाभाव इत्यर्थः । यदेतौ द्वौपि दोषाभारमात्रे पर्यवस्यति ।
श्लोकाध्यास—(का. अ. सू. ३।१।२४ इ.) ‘व्रीज्यवत्त्वं कान्तिरित्यादुगुण
गुणविषयत्वाः’^{१४} । पुराणचित्तस्थानोयं तेन पक्ष्यं कवेर्येष इति । पदार्थ इति—
यथा—अत (चर-) पदवाच्येऽर्थे (१५२७) ‘नयनसमुत्थं ज्योतिरस्तेरिव सौ’ (र. व. ३।७४)
रिक्त्रातिनयनेलादिपदसमूहलक्ष्यं वाक्यं प्रयुक्तम् (का. अ. सू. ३. ३।२।२) ।
वाक्यार्थे च पदामिधा यथा दिव्येय न भवति किन्तर्हि भावुपीति वक्तव्ये निमित्तोति ।
वाक्यार्थत्व न्यासो यथा—(का. अ. सू. ३. ३।२।२) अथो नानाकारो भवति सुखदुःख-
व्यतिकरः सुखं वा दुःखं वा प्रभवति भवत्येव न तत् । पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति सुखदुःखं
किमपि तत् पुनर्यस्मादूर्ध्वं भवति न च दुःखं न च सुखम् ॥ इति । समाप्तौ यथा—भूयतो
धर्मवर्धनं सुखा चैरावभाषेताम् । आत्मनः प्रविह्लानि परेषां न समाचरेत् ॥ तदेक-
प्रकारवृष्टयेनार्थस्य प्रौढत्वमिति यदोज इत्यर्थगुणत्वदेवोक्तं तद्वैचित्र्यरूपं न तु गुणः । अत
हेतुमाह तन्मात्रेऽपीति । यथा—(र. व. १।१) वागर्थोविह सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ नन्दे पार्वतोपरमेस्वरो ॥ इत्यादि । सामिप्रायत्वस्फुटो यथा (का. अ. सू. ३. ३।२।२) सोऽयं सम्प्रति चन्द्रपुस्तनयश्चन्द्रप्रकाशो युवाः ब्राह्मो भूवतिराधनः
कृतधियो दिष्टया कृतार्थभ्रमः ॥ इत्यन्ताधयः कृतधियामित्यस्य वस्तुपन्थुसाभिम्बोपक्षेप-
परतया यदि विशेषाधारकं न स्यात्तदानीमपुष्टार्थत्वेव स्यात् । “अर्थस्य रीधित्वमर्थवैमल्यं

उभयक्षेव वेदभ्याम्वरीतिमगस्तानपलापः परं ध्वनिपद्यनिरन्धवतामनेन रीति-
लक्षणेन न किञ्चिदिति सत्त्वस्वव्यवस्थाविषयस्य स्वनय एव व्याकृतिश्लोकाभ्या-
दिलक्षयेयम् ।

१६ गुणविषयित इति ‘अ’ शुद्धके पाठः ।

कृतत्वामङ्गलरूपाङ्गीलग्राम्याणां निराकल्पेन सामिप्रायत्वरूपमोजः, अर्ध-
चैमलनात्मा प्रसादः, उक्तिचेचित्तरूपं मायुर्धम्, अपाच्यरूपं सोऽनुमार्थम्,
अध्यासस्वयंपुरुषदारता च स्वीकृतानि । अभिधास्यमानस्वभावोऽकलङ्कारेण
रसभूतिगुणोभूतव्यङ्ग्याभ्यां च वस्तुस्वभावस्कृष्टव्यरूपाऽर्थव्यक्तिः, दीप्तरसत्व-
रूपा कान्तिश्च स्वीकृते । कामरौदिल्यानुस्वरणप्रयोगपक्षियोगरूपपटनारमा

प्रयोजकमात्रपदपरिप्रदः, तदात्मा प्रसादः" (का. अ. सू. ५. ३।२।३) । अथ विषयैरेऽधिक-
पदत्वं नाम दोषो यथा 'उपाह्लाहलो मे विमलमणिः काञ्चोपदिग्द'मित्यत्र आशेषदमित्येतावतौ
नितम्बस्य लघितत्वात् (१५३) विमलमणीत्वमिदं पदत्वं स्फुटमेव (वा. अ. सू. ५. ३।२।२) ।
उक्तैर्वैद्विष्यं तन्मायुर्धं यथा (का. अ. सू. ५. ३।२।१०) 'रसपदमूर्तं कः चन्द्रेण
सधृष्यति नान्यथा मधुरमधिकं वृत्त्यामि प्रवचरमं कतम् । स्रुदपि पुनर्ममस्थः तद्
रसान्तरविज्ञानो बद्धु यदिहान्यत् स्यादु स्यात् प्रियादशनच्छदा' इति । एतद्वचनमस्तत्रोक्त-
लक्षणेन दोषेणाकान्तः । पदपदार्थरूपाऽर्थव्यक्तिः स्वीकृतार्थं यथा यत्ने यथा शेषप्रयत्नः । (का.
अ. सू. ५. ३।२।११) । एतद्विषयैरेऽङ्गलरूपाऽङ्गलता । अमाभ्यासोदारता यथा—
त्वमेवमोन्दर्या स च रुचिरताया परिचितः जनानां सीमानं परनिह युगामेर भवयः । अथि
द्व द्व दिष्ट्या तदिति सुगमे लब्धेति वा-गता शेषं चेत् स्वाजितमिह तदानो'गुणितया (वा.
अ. सू. ५. ३।२।१२) ॥ शेषं चेत् स्वादिति विषयैरे तु माम्यता स्फुटैः । तदेवैव अ-
पुष्टार्थस्त्वेत्यादि—एषा 'सामिप्रायत्वरूपमोजः' इत्यादिनिर्देशाकर्म सम्बन्धः । यथा 'वस्तुस्वभाव-
स्कृष्टव्यरूपव्यक्तिः', 'दीप्तरसत्वं कान्ति' इति कोक्तम् (वा. अ. सू. ५. ३।२।१३-१४)
तदपि न पृथगित्याद अभिधास्यमायेति । तथाहि वस्तुना रसभावता (पदार्थोन्मा १)
स्वभावस्य स्फुटत्वं यदवार्थव्यक्तिः । इयं वचनवागेन स्वभावोक्तिनामात्रद्वारेण स्वीकृता
यथा—(का. अ. सू. ५. ३।२।१३) पृच्छेत्तु सद्यस्वरूपवद्विष्णु च्छदानां सान्निधिरहित-
मलकचलोहिनीभि । गोरोचनाहरितपद्म यदि रसास-माभ्योदते कृमुदगमनि परितस्तस्य ॥
प्रवममलसैः पर्यस्ताभैः रिपतं शुभ्रमरैर्विर त्रिविदेष्ट पतेमैनाद्यनिर्लेष्टतः । तदनु वन-
नामास्य त्रिभिर्द्वयवायि यदि (१५३) दैवैर्भुङ्क्त्वपि मे ददाप्तानां कम्पः पदमेना ॥ इति ।
एव दोषा विभावादिव्यमोक्षेन प्रथमतः गद्यादयो रसा मयकार्यस्य त शेष-
रसस्वरूप भावस्वत्वं वा कान्तिरेत—नेद भन्ममसारन' इत्यादिना (३।२।१४)
प्रायुक्ताभ्यां रसभूतिगुणोभूतव्यङ्ग्याभ्यां च वस्तुस्वभावस्कृष्टव्यरूपाऽर्थव्यक्तिः, दीप्तरसत्व-
रूपा कान्तिश्च स्वीकृते । कामरौदिल्यानुस्वरणप्रयोगपक्षियोगरूपपटनारमा

१७ न चित्तकाम्यस्येति इत्युक्तम् । अत्र चित्तकाम्यस्येति आशयानां रीतिरिति

श्लेषोऽपि विचित्रत्वमात्रम् । अवैषम्यस्वरूपा समता दोषाभावमात्रं, न पुनर्गुणः । कः खल्वनुष्मसोऽन्यप्रस्तावेऽन्यदभिदध्यात् । अर्थस्यायोनेरस्य-

घटनात्मा श्लेषे कृतादिव्याघो घटना । अलेदं कृत्वैदं कर्तव्यमिति क्रमः । लोकाशास्त्र-
विलक्षणा एकता कौटिल्यम् । अतिशयं प्रतिभासनाभावोऽनुस्थणत्वम् । कथमेवमर्थः
सङ्गच्छत इत्यनुपपत्तिप्रमाधानीपयिकविशेषनिवेशनमुपपत्तिः । एभिः [योगः] योजन-
मयस्य श्लेषो यथा—(क. अ. सू. वृ. ३।२।४) रक्षुंकासनराजते प्रियतमे पश्चादुपेक्षादरा-
देकस्या नयने निमीरय विहितकीडाऽनुबन्धच्छताः । तिर्यग्चर्चितकन्धरः सपुलकः स्वेदोलसक-
कम्पिनी-मन्तर्होसलसतकपोलकलङ्का धूर्तोऽपरां नुम्वसि ॥ (अ. श.) । अस्य च यद्यपि
माधुर्यरूपत्वं तथापि विपर्ययेऽनवीकृतदोषेणाकान्तत्वादोषाभावमात्रमेतत्त्वर्थः^{१८} । अवैषम्य
समता (३।२।४) । येन क्रमेण लोकेऽर्थः प्रतीतस्तत्त्वानतिक्रमोऽवैषम्यं, तेनार्थस्य गणनं

रसस्य स्फूर्तित्वेनान्तर्भाजः । अलङ्कारादिना पक्षे स रसवदायलक्ष्णपरि-
ग्रहेण साधितः । एवमादीनां गुणानामोक्तोऽन्तर्भागे हेतुर्व्यवहारोक्तो यथा—
'लोकादयो रसा दीप्ता लक्ष्यन्ते काव्यकर्तृभिः । उद्गच्छक्रेतुं सच्चार्थवाधितोक्तो
'न्यवस्थितम् ॥ 'आदि'पदेन वीराङ्गुवयोरपि ग्रहणम् । माधुर्यगुणेन
शृङ्गारस्य, तथा शान्तस्यापि नवरसत्वमये । प्रसादस्तु सर्वरससाधारणी स्वच्छत
रवैवादिस्वीकृता । विरहादिबिलारदोषिभिर्मित्तस्य त्रयो गुणाः प्रसादमाधुर्योक्तो-
नामानो यथाकर्म प्रतीयन्ते । एतामेव सरणिमनुपल्लव रसरास्ते नूततरनि-
बन्धेषु सात्त्विकभाषायां 'धूमाग्निरास्ते ज्वलित्वा दीप्ता उद्दीप्तयश्चिताः । तृदि
यथोत्तर' कान्तः सात्त्विकाः रयुश्चतुर्विधाः ॥' इति षडुर्ध्वं मङ्गमेवा
उक्ताविताः ।

- 18 धामनेकास्य नयस्य श्लेषादर्थगुणादाहरणत्वमेव दक्षितम् । अग्निनवभारत्वानपि
(II, p 334) समनमर्थं गृहीतमेव । ओक्तोऽन्येकनादः । दोषाकृता धीपरेणासा-
हचिबोनुमुद्राण्य दोषाभावमात्रत्वमेव सिद्धान्तितम् । एकममर्हकपयान्तरे 'शून्यं
बाह्यदृष्ट'मित्यन्त्यान्धैः प्रशंसितेऽपि मननतरितोर्णविद्याऽर्चनेन परिहृतराज-
जगन्नायेन कथेनिर्माद्यवामोदारिद्र्य' प्रशंसितमिति विन्दा प्रकटिता ।
'नस्तुतस्तु एकस्मिन् माने सम्भोगशृङ्गारस्य विभावादिभूतपरिपाटीकमेव तात्पर्य-
मितरस्य पदानां वर्णावाप्त्य घटनाभावमिति नैवदाश्रयम् ।

च्छायायोनेर्वा यदि न भवति दर्शनं तत् कथं न दोषाकारं काव्यमित्यर्थदृष्टिरूपः समाधिरपि न गुणः ।

तेन नार्थगुणा वाच्याः

वाच्या वक्तव्याः ।

प्रोक्ता. शब्दगुणास्तु ये ।

वर्णाः समासो रचना तेषां व्यञ्जकतामिताः ॥७३॥

के कस्येत्याह—

मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू ।

अनुस्तिर्मध्यवृत्तिर्वा माधुर्यं घटना तथा ॥७४॥

ट-ठ-ड ढ-चर्जाः स्पर्शा कादयो मान्ताः शिरसि निजवर्गाभ्ययुक्ताः, तथा रेफणकारौ ह्रस्वान्तरिताविति वर्णाः । समासाभावो मध्यमः समासो वेति

समता, एतद्वपत्ये प्रकमभङ्गाभ्यदोषः^{१९} स्फुट इति तदभानमात्र समता । कमत्यागस्य दुष्टता ददयति क. खचित् । अधदष्टिः समाधि (का अ सू वृ ३।२।६) । अर्थस्य दर्शनं समाधि, समतभानकारणत्वात् । अथ(१५४७)द्वित द्वि चित्तमर्थात् पश्यति । अर्थवा-योनिग्न्य छायायोनिर्वेति द्विविधो यथा—माधुर्येहि मम शीघ्रभाजनायावत्प्रदर्शनैर्म दृश्यसे । 'नन्व मदर्शनमपदलाङ्घित खं न यास्यसि द्वि रोहिणीमवात् ॥ मा भू शशाङ्क मम शीघ्रुनि नास्ति राहु खे रोहिणी वसति कातर कि यिमेवि । प्रायो विदग्धवन्नितानवसन्नमेपु पुता मन प्रचलतीति किमत्र चित्तम् ॥ अत्र पूर्वस्य श्लोकस्यार्थाऽयोनि । द्वितीयस्य चान्यच्छाया-योनिरिति (का अ सू वृ ३।२।७) । अस्य चोमयहास्य काव्यस्य यदि न दर्शनं भवति तत्र काव्यस्य व्यवहार एव न स्यात् । तदेतदुपपन्न इति सूत्रकार—तेनेति । न वाच्या इति निशेधाधन कृत्वेन श्लोकाकम उक्त—न बहु योग्या इत्यर्थः ।

अथ वर्णानां यथाक्रमं शृङ्गारादिरसानिज्यज्जन्तव दर्शयति मूर्ध्निर्लादि । स्पृश्यन्त इति स्पर्शा कादयो मावसाना । प्रत्यासत्तवर्गानामन्त्या इत्याह शिरसि निजेति । तेन वनगणमाम्भर्युक्ता कण्ठतवादेय । तथा लघू इत्यनेन रणौ ह्रस्वा-न्तरितौ । एवस्या वर्णा प्रयुक्ता सन्त शृङ्गारादिरसस्य प्रकाशका माधुर्यगुणत्वात् प्रकृष्यमाणात्वात् । समासाभावो मध्यमः समासो वेति । यथा यमके शब्दान्तरान्वेषणरूपं दृश्य-

समासः, तथा माधुर्यवती पदान्तरयोगे च रचना माधुर्यस्य व्यञ्जिका ।
उदाहरणम्—

अनङ्गरङ्गमतिमन्तद्भ्रम्भङ्गीभिरङ्गीकृतमानताङ्गराः ।

कुर्वन्ति यूनां सङ्घा यथैताः स्वान्तानि शान्तापरचिम्बितानि ॥३४९॥

योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययो रेण तुल्ययोः ।

टादिः शपो वृत्तिवैर्ध्यं गुम्फ उद्धत ओजसि ॥३५०॥

प्रयत्नो रसगङ्गादेव रित्युक्तम्, तथा दीर्घसमासे समासमसृणत्वान्वेषणरूपः (154b) स्थित एव ।
अतः श्चकारे दीर्घसमाससंघटना सर्वथा परिहार्यः, कण्वविप्रलम्भयोस्तु विशेषतः, तत्रापि
विशेषतोऽभिनेयाधीनः । अत एवस्यावाहुल्याद्वावबाहुल्याद्विभ्रम्भतरसाभ्यावेनाविद्यमान-
समासेव संघटनाऽनुक्तेति दीर्घसमासे तु मन्थररूपा प्रतीतिः साकाङ्क्षः । सती चिरेण
क्रियापद दूरस्थमनुधावतीति वाच्यप्रतीतिरेव शान्ता सुकुमारतररसचरैषाभोग्या स्वादिति
भावः । माधुर्यं सीङ्गमार्गं तद्वती रचना पदान्तरयोगेऽप्याविलम्बं । तेनोक्तप्रकारा वर्णाक्षधा
समासस्यया माधुर्यवती संघटना च माधुर्यस्य संपुरतरश्चारावाप्रविष्टा व्यञ्जिकेति । यथा
अनङ्गेति—अत शिरसि निजवर्गान्तेन ढकारेण युक्ते गकारः, एव न्तम्बप्रभृतयः । समासा-
भावो द्विलिपदारब्धसमासश्च । पदान्तरयोगे माधुर्यवती रचना यथा 'भङ्गोनिरङ्गीकृत-
मानताङ्गरा' इति । एभिः समुचितैर्माधुर्यं व्यज्यते^{१०} ।

योग इति आद्यतृतीया प्रस्तावाद्गणस्य प्रस्तामत्वाऽन्त्ययोरप्येतयोरेव । तेन ककारेण
खकारस्य गकारेण घकारस्य जकारेण ऋकारस्य योग इत्यादि । [रेण] रेफेण सर्वस्य सर्वस्य योगः
र्कं क्रादिः । तुल्ययोर्योग ऊ इत्यादिरूपः । टचरौऽत खचारवर्जितस्यापठ्यत्वेन माधुर्यपिबुद्ध-
त्वात् । शपादिति—शकार-पकारयोरेक्यं नास्ति, यकारस्य (155a) त्वस्त्वयेति शपादेव
व्यञ्जकाविलिनधारणमिति बन्धनैककम् तद्विचाररमणीयमेव । अत उक्तरूपा, सर्वे वर्णा
दीर्घा दीर्घसमास इति स्वरितपाठ्यत्वात्^{११} । गुम्फः संघटना । उद्धतत्वं विकटत्वम् ।

20 एतन्मन्तव्यमनेनेवाकारेण तथाऽभ्यापदेशेन च काव्यालङ्कारसारसंभविद्वती पृष्ठावा-
मुपलभ्यते । अन्ते च 'मिश्रा. कसोन्ने' रचना अल्पदीर्घां कार्यो' इत्यन्यसोहेरिति
मतादेव । किमिदं राजानकतिलकादेर्मन्तव्यमुपप्लसमिति सम्भेदः ।

21 वचनमेतद्व्याप्यशास्त्रे न लभ्यते, परन्तु मान्यदेवकृत्वभरतभाष्ये स्यात् । अतुरधिक-
पेदबदे समासे हलानामनुशाणामपि दीर्घाणामिव वाचिकोऽभिनयो विधेय
इत्युक्तम् । स्वरितपाठधोरव आधावकः ।

वर्गप्रथमतृतीयाभ्यां तद्वितीयचतुर्थयोः, रेफेणाथ उपर्युभयत्र वा यस्य कस्यचित्, तुल्ययोस्तेन तस्यैव सम्यन्धः, दधर्गोऽर्थात् णकारवर्जाः, शकार-
सकारौ, दीर्घः समासः, विकृता संघटना ओजसः। उदाहरणं—“मूर्धामुद्-
वृत्तकृत्ते”त्यादि (१६३ श्लोः) ।

श्रुतिमात्रेण शब्दानां येनार्थप्रत्ययो भवेत् ।

साधारणः समग्राणां स प्रसादो गुणः स्मृतः ॥७६॥

समग्राणां रस्तादीनां समासानां संघटनानां च ।

उदाहरणम्—

परिस्लानं पीनस्तनजघनसङ्गादुभयत-

स्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम् ।

यस्याः संघटनाया विकृत्व' पृथग्भावादिनिबन्धनं सा घटना विकृता । एते वर्णादयः
श्रुतार्ष्वंशका यदा वीरवीभत्सादो^{२२} निवेश्यन्ते तदा रसं दीपयन्ति । अस्तीजसः प्रकृष्ट-
तरस्तादोजसो व्यञ्जिकेति सम्यन्धो यथा मूर्धामित्यादि ।

श्रुतिमात्रेणेति—आविद्वदज्ञानावालप्रसिद्धार्थं प्रसादवत् (भा. का. अ. २।३) ।
रस्तादीनां रसभावतदाभासानाम् । असमासमध्यसमासदीर्घसमासानां संघटनानां शब्द-
घटनानां शब्दघटनानामर्थगतानां च प्रसादादयो गुणो व्यापौ सर्वैरससाधारणयात् ।

प्रसादातिक्रमे ह्यसमासाऽपि संघटना वदणौ विप्रलम्भः श्रुतारो वेति न व्यनक्ति, तद्-
परित्यागे च मध्यमसमासा संघटना प्रकशयत्येव । तस्मात् सर्वत्र प्रसादोऽनुसर्तव्यः । अत एव
'यो यः शस्त्रं विमर्तो'त्यादी (चै. सं. ३।३.२) दीर्घसमासाभावादोजसोऽप्यसम्भवेनैवाचार्यं,
रौदरसे प्रसादगुणेनाभिज्यक्ते । अथ द्विधा लोकप्रसिद्धापञ्चग्राभ्यपदारब्धभेदात् ।
तस्य गुणद्वयोपयुक्तवर्णातिरिक्तवर्णा अपि यकारादयो वर्णा व्यञ्जस्त्वेनानुसर्तव्याः, केवलं
लकारादिभिः सह यकारादयो न योजनीयाः । तेषांचोक्तम्—(का. अ. सा. सं. १।६)
येपैवैणै'संपायोगं रचिता कोमला (१५५b) रूपया । ग्राम्यां वृत्तिं परं सन्ति काव्यैश्वास्त-
बुद्धयः ॥ इति । अतः हि यथायोगमित्यनेन लकारादिभिः सह यकारनिरासः ।
परिस्लानमित्यादि—अतः, ग्राम्योपनागरपदारब्धतन्द्मैर्विप्रलम्भश्रुतारामनि म्ल-स-

२२ ओजस इललोयस इति 'क' मातृकालिपी दश्यते । स च मातृकाया
असा पक्षीयलिपित उद्भूतोऽथवा लिपिकरो गौडीयो नागरक्षरलिप्यामपि लिखितं
इष्टा श्रुत्वा वा पठितं ग्रन्थमन्याकारेण लिखतीति वितर्क्यते ।

इदं व्यस्तन्यासं श्रुयमुबलताक्षेपबलनैः

कृशाङ्गाः सन्तापं धदति विसिनीपक्षयनम् ॥३४२॥

(रत्ना. २।१२)

यद्यपि गुणपरतन्त्राः सघटनाऽऽद्यव्यस्तथापि

वक्तृवाच्यप्रबन्धानामौचित्येन कचित् कचित् ।

रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्वमपीभ्यते ॥३४॥

कचिद् वाच्यप्रबन्धानपेक्षया वक्तृचित्यादेव रचनाऽऽद्यः । यथा—

मन्यायस्तार्णयान्म-प्लुतकुह्रवल्मन्मन्दरधानधीरः

कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटाऽन्योन्यसङ्घट्टचण्डः ।

कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुङ्कुलनिधनोत्पातनिर्घातवात.

केनास्त्वसिंहनादप्रतिरसितसमो तुन्दुभिस्ताडितोऽयम् ॥३४३॥

(वे. स. १।२१)

प्रभृतय पूर्वापयुक्तयोषा वर्या । एव समाभादयोऽपि पूर्ववत् । अतः च प्रमादः
स्फुट एव ।

इह गुणानां सघटनाऽऽदीनाचैकारम्य, सघटनाऽऽदीनां धर्मा एव गुणा इति
भट्टोज्झटादयः (भा. वि.) । एतच्च न युक्तं, वक्तृव्येऽपि सघटनाऽऽदीनामिव गुणानाम-
प्यनियतद्वयत्वप्रसङ्गात् । अतो गुणपरतन्त्राः सघटनाऽऽद्य इत्यमेव वक्तृ-
थेवा निश्चाह—यद्यपीति । गुणपरतन्त्रा राजभूचवत्तदायतात्मान्मुखप्रेक्षका इत्यर्थः । अत्रापि
वाग्माह वक्तृत्वादि । वक्ता द्विधा कवि कविनिबद्धश्च । स चापरो रममाण रममन्वितो
वा, रतोऽपि कथानायकाधनशक्तिपक्षाधरो वा, कथानायकादिषु रामादिपौरोडास्तादि-
भेदभिन्न. प्रतिनायको वेति वक्तृभेदः । वाच्यस्य रमन्वधक रसामासुख्यप्रक वा, उत्तम-
प्रकृत्वाधर्य मध्यमप्रकृत्वाधर्य वेति वक्तृप्रकारम् । प्रबन्धनाभिनेयाथोऽनभिनेयाथो वा, तेषा-
नौचित्येनेति । तत् वक्तृनिष्ठाद् यथा मन्येत्यादि—मन्यो विलोडनदण्डः । आयस्तः
समन्ततः क्षिप्तः । धीरो गन्धर्व सद्रसो वा^{२३} । कोणः पट्टवादनदण्डः । कृष्णा दीपदी ।
इह हि भागुमतीं प्रति तुन्दार्यं अमुक्तेयुः(१५६३) केतेषु कश्च अम्हाय देवीए
केना वज्रमोमन्वि' (वे. स. १) इति बुद्धिमतिक्रान्ताकर्णनानन्तरम् । नैवभ्ये

अत्र हि न वाच्यं क्रोधादिव्यङ्ग्यम् । अभिनेयार्थं च काव्यमिति तत्प्रतिकूला उद्धता रचनाऽऽद्यः । वक्ता चान्न भीमसेनः ।

कचिद् वक्तृप्रवन्धापेक्षया वाच्यौचित्यादेव रचनाऽऽद्यः । यथा—
 प्रौढच्छेदानुरूपोच्चलनख्यभवत्सै'दिकेयोपघात-
 त्वासाकृष्टाश्वतिर्यग्वलितरविरथेनाद्यनेनेक्ष्यमाणम् ।
 कुर्वत् काकुत्स्थवीर्यस्तुतिमिव भक्तां कन्दरारन्ध्रभाजां
 भाङ्गारैर्भीमैस्तक्षिपतति वियतः कुम्भरुणोत्तमाङ्गम् ॥३४४॥

(क. रा. छ. रा. ?)

कचिद् वक्तृवाक्यानपेक्षया प्रवन्धोचिता एते । तथाहि—आख्यायिकायां शृङ्गारेऽपि न मसृणवर्णादयः । कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धताः । नाटकादौ रौद्रेऽपि न दीर्घसमासादयः ।

एवमन्यद्व्यौचित्यमनुसर्तव्यम् । (भ. आ. ३।८, ६ पृ. ८.)

इति काव्यप्रकाशे गुणालङ्कारभेदनियतगुणनिर्णयो नाम
 अष्टम उल्लासः ॥

कलकलवणशब्द विस्मयजनकम्, अतो यद्यपि वाच्यं न क्रोधादिव्यङ्ग्यमभिनेयव्यङ्ग्यं तथापि धोरोद्धतप्रकृतौ भीमसेने वक्तरि तदुचिता उद्धता रचनाऽऽद्यो वाच्य-
 प्रवन्धप्रतिकूला अपि शोभन्ते । वाच्यौचित्याद् यथा—प्रौढेत्यादि । इयं हि कृत्स्नारावणाहमे नाटके'देवालिकस्योक्तिः । तदिह वक्तुः प्रवन्धस्यानिलमपेक्षमाणाः संपटनाऽऽद्यः ।

कचिदिति—एते इति वर्णाः समाप्ता रचनाश्च । ततोच्छ्वासादिना वक्तादिना च युक्ताऽऽख्यायिका । एतद्विरहिता कथा । उनयोरेपि यद्यवन्धवपता भिन्नु विकट-
 वन्धप्रधानाऽऽख्यायिका सुकुमाररचनाप्राया तु कथा । तत्राख्यायिकाया रससम्बन्धिन्यपि

- २४ नण्डीदासकृतदीपिकाग्रामध्येवमेवाकरनिर्देशः । अपरे तु क्षलितरामनाटकीयं पद्यमिदमिति वदन्ति । निधुतयोद्धमयोरभ्येतयो रामनाटकयोर्मोतृकाशामधुनाऽ-
 नुपलम्भनात् किं तदेकतरत् सत्यमाक्षोहिदुभयमपि वितर्कमूलकमिति न निश्चेतुं शक्यम् ।

वक्त्रि भूषा गन्धनसमासदीर्घसमासे एव संपदने, गद्यस्य विकटबन्धाश्रयेण च्छायावत्त्वात् ।
आह्वयाधिकयाथ विकटबन्धाश्रयतया गद्यस्य प्रकृष्यमाणत्वात् गच्छणा वर्णोदयो न वा
पृथक्पदत्वमित्याह शृङ्गारेऽपीत्यादि—सीकृमार्यादेव । रोदादीं, तु म्याप्यमेव ।
विप्रलम्भनक्षणेयोरुत्थापि दीर्घसमासरचना परिहर्तव्यैव, - तयोरन्यत सीकृमार्याम् ।
कथायास्तु रसबन्धोक्तमौचित्यं, न स्वाध्यायिनापनियमः । अतो रीदेऽपि नात्यन्तमुद्धता
रचनादयः ।

एवमन्यदिति 'काव्यभेदरूपे विषयाश्रयमौचित्यम्'—तथाहि, मुक्तकस्य सन्दानित-
कादीनि पर्यायबन्धादयथ प्रबन्धाः काव्यप्रभेदा इष्टव्याः । तल्लैकसिन्धुद्वन्द्विः (156b)
काव्यसमाप्तौ मुक्तकं, द्वयोः सन्दानितकं, त्रिषु विशेषकं, चतुर्षु कंठापकं, पञ्चाशेऽपि
चतुर्दशपर्यन्तेषु कुलकम् । तत्र मुक्तके रसबन्धाभिनिवेशिनः करे रसाधितमौचित्य
दर्शितमेव यथाऽमरकस्य 'शून्यं वासगृह'मित्यादि (४३) । रसरहिते तु 'कामचारः,
सन्दानितकादिषु स्वाभाव्यपरिसमाप्तेर्विकटत्वम् । तदीचिलान्धदीर्घसमासे संपदने । एतेष्वेव
प्रबन्धाभितेपु सन्तोकमेवौचित्यं न पुनः स्वाभाविकम् । तथाऽन्तारक्रियासमाप्तावपि
वसन्तवर्णनाशनेकवर्णनोद्योदेशेन प्रवृत्ति पर्यायवन्ध । मुक्तादीनां कुलकपर्यन्तानामेक-
प्रपञ्चोपनिबन्ध इति कृत्वाऽल्ल संस्कृतप्राकृतदेशनामानिबन्धनाच्छृङ्गारवाहुल्यादसमासा
संपदना । कदाचित्तु वीरादिरसोचित्यादितरे । तत्र दीर्घसमासायामपि संपदनाया
पक्षरा प्राप्त्वा च इति परिहृया । एवमेक धर्मादिपुरुषार्थमुद्दिष्टेन प्रकारवैविध्योपागन्त्ये निर्दृष्टे
निर्दृष्टवर्णना परिकथा । अस्यां कामचारः, कथामानतावर्त्येणालन्तरसानभिनिवेशात् ।
धर्मकलान्तेविस्तृतवर्णना सत्यकथा । एकदेशवर्णना लघुकथा । एतयोः कुण्डादि-
निबन्धनभूयस्त्वादीर्घसमासायामपि संपदनाया न विशेषः । तथाच पक्षपोषणागरिका-
प्राप्त्याणां वृत्तानां स्वनौचित्यं निजनिजरचनाऽनामुद्धृत्वात् । काममालतावर्त्येतिवृत्तिषु कामचारः ।
सर्वबन्धे तु रसतात्पर्यं यथारसमौचित्यम्, अन्यथा नायचार एव । अभिनेयार्थे च
नाटकादौ सर्वथा रससम्बन्धाभिनिवेशः कर्तव्यः । अतोऽक्षासमासेनेव (157a) संपदना ।
तथाहि वाक्याभिनयलक्षणे 'चूर्णपटैः प्रसन्नैरित्यादिकं यन्मुनिनोक्तं' (ना. शा. २१।४४)
उक्तापि वीररीशदिवर्णने नायं नियमः" इत्याहुः" (ध. आ. ३।६ इ.) । गद्यपद्ययो

२५ वबोदामुदितमुक्तके (२१।४) पाठास्त्वैवमस्योद्धृतवन्दर्भलोपलभ्यते—नाना-
रसार्थमुक्तैस्तनिबन्धैः कृतः सचूर्णपटैः । प्राकृतसंस्कृतपाठौ वाक्याभिनयो
मुनिज्ञेयः ॥ इति, नानाप्रविष्टयो वाक्यार्थस्तेन युक्तानि वाक्यानि यानि तानि च

वम्पूः । इत्थञ्च रसवन्धानभिनिवेश इति रसवन्धोक्तौचित्यसद्वृत्तं विषयाश्रयमौचित्यं
इत्येतं यथायोगमनुसर्तव्यं-कविभिः ।

इति सद्भासान्धिविग्रहिकप्रीध्रीधरविरचिते

कान्यप्रकाशविवेके अष्टम उल्लासः ॥

वृत्तरचितानि चूर्णपदात्मकानीत्याद्यभिनवभारतीटीका च (III. p. 168) । (ध्वन्या-
लोकप्रत्यस्तदुपरि लोचनञ्च (१४३ पृ.) मूलकृता टीकाकृता चानूदितमनूदितप्रायं
वा सर्वसैतत्प्रकरणे ।) तत्र हि वाक्याभिनयलक्षणे 'चूर्णपदैः प्रसन्नै'रित्यभि-
नवगुप्तशृतपाठः । यत्तुपरि वीररीत्यादिवर्णने नायं नियम इति तत्र कदाचिद्-
मौचित्याश्रयेण परुषा प्राम्या ना वृत्तिः परिरुक्तं न्येति प्रतीकस्थ- (१४३ पृ.)
'कदाचित्'पदस्य व्याख्यानं लोचनग्रन्थे 'कदाचि'दिति रीत्यादिविषय इति
तदस्यानुवादः । एष एवायं ध्वन्यालोकग्रन्थे (३।६) 'रीत्यादिवर्णने
विषयाश्रयं त्वौचित्यं प्रमाणलोडपकृष्यते प्रकृष्यते चे'ति चूर्णके प्रस्तुतः ।

अथ नयम उल्लासः.

गुणविवेचने कृतेऽलङ्कारा प्राप्तावसरा इति सम्प्रति शब्दालङ्कारानाह—

यदुक्तमन्यथा वाक्यमन्यथाऽन्येन योज्यते । *

श्लेषेण काका वा क्षेया सा यकोक्तिस्तथा द्विधा ॥७८॥

तथेति श्लेषयकोक्तिः काकुयकोक्तिश्च । तत्र समझश्लेषेण यथा—

नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्जानासि कथ्येतनो

यामानां प्रियमादधाति हितकृन्नैवावलाना भवान् ।

एवमनालदोषस्योपात्तगुणस्य च काव्यशरीरस्य सम्प्रति प्राप्तकालोऽलङ्कारयोग इत्यत आह गुणविवेचन इति । अलङ्काराश्च शब्दार्थान्वयगतत्वेन वाक्या अभ्यन्तरा वाक्याभ्यन्तराश्चेति त्रिप्रकाराः ^१ । 'अतोऽर्थापेक्षया शब्दस्य प्रतीतावन्तरक्षणमिति शब्दालङ्कारो प्रथममभिधातुमर्हन्तीत्याह शब्देति । यद्यपि 'ते आनुप्रासोपमादयः' (६५) इत्युक्तम्, तथापि सर्वेषामेवालङ्काराणां कविसरम्भगोचरवैदग्ध्यमञ्जरीमणिते स्वभावत्वख्यापनाय यकोक्तिजीवितशाराभिप्रायेण प्रथमं यकोक्तिं 'तल्लयति । यदाह 'यकाभिधेयशब्दोक्तिरिष्टा वाचामलङ्कृतिरिति' (भा वा ११३६) तताभिधेयस्य शब्दस्य च यकता लोकोत्तोर्येन रूपेण यदवस्थान लोकोत्तरतया चातिशयः । अतोऽदिसयोक्तिं 'सर्वालङ्कारसामान्यरूपेति' यदत्रा भामहेनापि यकोक्ते सर्वत्र प्राणितमिति व्यवस्थापितम् । तदस्य तानाचरुपस्यापि विशेषप्रतिपत्त्य (१५७७) र्थमाह—यदुक्तमिति चारिष्येन स्वल्पं श्लेषेण काक्येति ततो नामेति । अन्यथाऽन्याभिधेयाभिप्रायेण केनचिदुक्तं यदन्येन वहुं श्लेषवलात् अकुमादाः स्यादा वागर्थन्यपदनया योज्यते तदुक्तिर्वकोक्तिरिति । तत्र श्लेषयकोक्तिं समझश्लेषेणैवाद्द्विविधा । नारीणामिलादि—नारीणां स्त्रीणां, पदमञ्जेन न अरीणामिल-मथानोजन कृत्वा तदुत्तरं प्राह जानासि कथ्येतन इति । एव यामानामनुकूलानां स्त्रीणामिति च । हित करोति कुन्तयति च हितकृन्, करोति

१ एतच्च कण्ठाग्रणकार भोज तदनुपमारेणो रसार्थावलङ्कारादीधानुसृत्य सङ्गमेदकल्पनम् ।

२ यकोक्तिजीवितशाराभिप्रायेणैलकम् पश्यिन्वाव । सेया श्वेत यकोक्तिरिति भामहनिर्देशमनुसृत्य सालङ्कारस्यैव काव्यत्ववादिना कुन्तयेन 'अलङ्कृतिः ।

मुक्तं किं हितकर्तन ननु बलाभायप्रसिद्धात्मनः
सामर्थ्यं भवतः पुरन्दरमृतच्छेद विधातु कुतः ॥३४५॥

अभङ्गश्लेषेण यथा—

अहो केनेदशी बुद्धिर्दारुणा तव निर्मिता ।
त्रिगुणा ध्रूयते बुद्धिर्न तु दारुमयी कचिन् ॥३४६॥

काका यथा—

गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।
अलिङ्गुलकोकिलललिते नैप्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ ॥३४७॥
वर्णसाम्यमनुप्रासः

क-तस्यो क्षिपि गुरुग्रहप्रत्वात् । अयलानां वनितानां दुर्वलानाम् । बलाभावेन प्रसिद्धात्मा
दुर्बल, यलस्य देवत्याभावेन विनाशेन प्रसिद्धात्मा शक्त । मतमभिमतम् । कुत पृथीतम् ।
अहो इत्यादि—दारुणा क्रूरा बुद्धिस्त्वं केनेदशी निर्मितेत्युक्ते, दारुणा केन इति तृतीया
परतया बुद्धा प्राह त्रिगुणेति । तत्परजस्तमोलक्षणागुणव्याप्तिकां बुद्धिर्न पुन कचिद्दारु-
मयीति । अतो नैय दारुण्या-करणभूतेन निर्मितेत्यर्थः । शुर्वित्यादि—नैप्यतीति निषेध
परत्वेन नायिका, काकुष्यत्येवेत्यर्थः सख्या प्रतिवचने । अयमलङ्कारमार्गकम पथवद्
गद्येऽपि द्रष्टव्यः ।

अथावृत्तिनिबन्धनेऽलङ्कारे लक्षितव्ये वर्णमालावृत्तिनिबन्धनतया रसातुगुणत्वेनान्तरङ्ग-
त्वाच्च यमकात् प्रथममनुप्रास लक्षयति (१५४३) वर्णसाम्यमिति । एकवर्णकृतेनापि
साम्येनायमिष्यत इति समासेन निर्देशः । वर्णश्च यद्यपि खरा व्यञ्जनानि च तथापि

यमोक्तिरेव वैदग्धीभङ्गीमणितिरुचते इति वैदग्ध्यपुर सरत्वाव्यापनेनार्थनिवचनं
१- कृतम् । कुन्तकत् प्राग्नेत्राभ्य पटभ्य कृत्रियेना-प्राधात्प्रज्ञेयकाकुभिर्भूतैर्गिरिशिष्टेऽथ

नियमन च कृत्रिदादिनिबन्धेषु एष्ट कविसम्प्रदायशैलीस्त्रीकारपरं बोद्धव्यम् । काकु
यमोक्तिस्त्वावदलङ्कारतया सर्वेन स्वीक्रियते तस्य पाठधर्मत्वात्, सुनिप्रतिपादितदिशा
वाचोरेव विच्छिन्ननिदानत्वात्, काको प्रकारसम्पादकस्यालङ्कारता-व्यपदेशे
प्रयोजकत्वामावाच १- 'पठयत गद्यऽप्यथ द्रष्टव्य' इति टीकाकृत खरससूचन
कादम्बर्यादिगद्यकाव्ये सखीवचनप्रतिवचनादिकृता विच्छिद्वृत्तिमद्रीकृत प्रवृत्तम् ।

३ 'यमकात्, प्रथम मिति सहावर्ष सूचन प्राचीनेभैरतादिभिलदनुसारिभिर्जमनावैध
सुदयवया यमकस्य स्वीकारनिर्देशो वेति कृत्वा ।

स्वरसैसादृश्येऽपि व्यञ्जनसदृशत्वं वर्णसाम्यम् । रसाद्यनुगतः प्रष्टुो
न्यासोऽनुप्रासः ।

छेकवृत्तिगतो द्विधा ।

छेका विदग्धा* । वृत्तिनिर्यतवर्णगतो रसविषयो व्यापारः, 'गत' इति
छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्च ।

किं तयो स्वरूपमित्याह—

सोऽनेकस्य सङ्कृतं पूर्णं

गनेकस्यार्थाद् व्यञ्जनस्य सङ्कटैकरार सादृश्यं छेकानुप्रासः । उदाहरणम्—

ततोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी ।

द्वधे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् । ३४८॥

(का मी ६७ पृ)

एकस्याप्यसङ्कृत् पर ॥३५॥

स्वरसाम्यमचरत्वात् गणयत इत्याह व्यञ्जनसदृशत्वमिति । अर्थनैरपेक्षया शब्दा-
लङ्घारता स्फुटेव । अन्वर्गता दर्शयति रसादीति—अनुसन्दोऽनुगमार्थः । अनुगमश्च
रसवन्धाभिनिवेशिनः कवेधेतमि प्रयत्नान्तरं विना स्वयमेवागत्याहपूर्विकाया अनुप्रवेशात्* ।
एव 'प्र'शब्दः प्रकर्षार्थः । प्रकर्षाऽपि पूर्ववर्णनात्यनुगमेन सहृदयद्वन्द्ववर्जनको द्दश्यः ।

छेकवृत्तिगतो द्विधेति सूत्रप्रतीकं व्याचष्टे छेका विदग्धा इति । आलववर्तिन
पद्विश्लेषेकाहोपामविरतप्रौढत्वादित्ये । 'सोऽनेकस्य सङ्कृतं पूर्णं एकस्याप्यसङ्कृत्

- 4 अनादिकालतो काल्मीकिकलिदासादिक विपरम्परावाहिनि काव्यमसुरे सहृदय
हृदयस्रवादिन्या उपमाया ~ इवास्यालङ्कारस्य ~ सासाज्य स्वतः सिद्धमिति
नाविदितमेव विदग्धानाम् । तेषु च रसाद्यनुगतत्वेनैव चमत्कारमहिमेति
नातिरोहित काव्यमीमांसकानाम् । 'अलङ्कारमवयवि हि रसवनाहितयेतस
प्रतिभानवत्' कवेरहपूर्विक्या परापतन्तीति च यालोकमन्दर्भस्यानुरागनप्राय
दोषकृन्मन्तव्य 'रसाक्षिततया-यस्य बन्धः शक्यकियो भवेत् । अपृथग्यज्ञनिवर्त्य
सोऽलङ्कारी भवो मत् इति तत्रैव* प्रविष्टापितस्य मूलीभूतवत्त्वस्य निदर्शनपर
मूलमप्याश्रयति ।

अपसारय घनसारं कुङ्कुमारं दूर एव किं कमलैः ।

अलमलमालि ! मृणालैरिति वदति दिवानिशं वाला ॥३३५॥

(कु. म. १०२)

केपाञ्चिदेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मताः ।

एतास्तिस्त्रो वृत्तयो घामनादीनां मते वैदर्भीगौड़ीपाञ्चाव्याख्या रीतय उच्यन्ते ।

दीप्तमसृष्टमभ्यवर्णवर्णनोपयोगितया पश्यत्वललितत्वमभ्यमत्वस्वरूपविवेचनाय वर्णतय-
सम्पादनार्थं तिलोऽनुप्रासजातय एव वृत्तय इत्युक्ताः, वर्तन्तेऽनुप्रासभेदा आस्रितिति कृत्वा ।
एवञ्च यद्यपि भामहदिनिर्वृत्यनुप्रासादिभ्यो नाभ्यधिकव्यापारा इति न पृथग्वृत्तय-
कथितास्तथापि वामनादिभिः प्रयुक्तपादशयति केपाञ्चिदिति । भूमयतेऽन्विष्यते यदि वा
गम्यते महाकविपदवी (1593) लाभार्थिभिरनयेति रीतिमार्गः, रोड् गताविति धात्वनु-
सारात् । अस्याथ विदर्भीगोडपञ्चालदेशेषु तत्तस्य कविभिर्न्यायस्वरूपमुपलभ्यत्वादेश-
समाख्या, न पुनर्द्रव्यदेशे किञ्चिदुपक्रियते ख्यानाम् । तत्र सम्प्रदायौक्येता वैदर्भी
रीतिरिष्यते । श्लोकान्तिश्च यस्यां स्तः सा माधुर्यस्याभावादसमप्रमुखा गौडीया समास-

- 6 एताथ सम्प्रदायभेदप्रसिद्धा भोजादीनां ग्रन्थेषु ध्रुतिनिर्वृतिभिर्न्यायैरितिभेद-
वर्णिताभ्य कार्णाटीकौन्तलीत्यादिसप्तज्ञानदिशिताभ्यो वृत्तिजातिभ्यश्च व्यतिरिक्ता
इति कुतूहलभिराकरत एवावगन्तव्या । 'वृत्तयः काव्यमातृका' इति मुनिराह ।
- 7 वृत्तेर्नियतव्यापारगतरसाश्रयप्रक्रियत्वंसाकारस्तदीयनिर्देशैस्तेष्विष्यप्रदर्शनादि च
मूलकृतानुद्भूतपक्षपात रीतेषु 'केपाञ्चि'दित्यवधिकताप्रतिपादनपरो निर्देशो
वामनीयमते निन्दा च सममेव सूचयत । परमस्फुटस्फुरितं काव्यतत्त्वमिति,
'वृत्तयोऽपि प्रकारान्ते' इत्यव्यवहितकारिकाद्वयेनापक्षपातोऽत्र ध्वनिकृद्भिः सूचितः ।
अपरञ्च 'अस्फुटस्फुरितमिति कारिकापदेन 'मनाक् स्फुरितमासी'दिति वृत्त्या
तेद्विवरणेन व्याजस्तुतिरपि बोध्यते । इदमेव तु रीतीनां भेदेन नामवृत्त्यन्तनिर्दिष्टे-
भोद्धृदादिप्रतिपादितवृत्तीनामनुमासान्दर्भावेनायस्य व्यापकताऽन्यस्यातथात्वञ्च
कथञ्चन एवोक्तम् । भोजकृते सरस्वतीकण्ठाभरणे गृह्यारप्रकाशे चोभयोरैव
वाद्यत्वं समर्थितम् । भोजप्रदर्शितनिर्वचनं धीधरेणोपस्थापित रोड् गता'विति
सन्दर्भाद्ये ।

शब्दस्तु लाटानुप्रासो भेदे तात्पर्यमाद्यतः ॥८१॥

शब्दगतोऽनुप्रासः शब्दार्थयोरभेदेऽप्यन्वयमात्रभेदाद्वाटजनवह्नभत्वाच्च

लाटानुप्रासः । एष पदानुप्रास इत्यन्ये ।

पदानां सः

स लाटानुप्रासः । उदाहरणम्—

यस्य न सविधे दयिता दयदहनस्तुद्दिनदीधितिस्तस्य ।

यस्य च सविधे दयिता दयदहनस्तुद्दिनदीधितिस्तस्य ॥३८९॥

(उ. वि. १.)

पदस्यापि

अपि शब्देन स इति समुचीयते । उदाहरणम्—

चदनं चरवणिन्यास्तस्याः सत्यं सुधाऽऽकरः ।

सुधाऽऽकरः क तु पुनः कलङ्कविकलो भवेत् ॥३९०॥

वृत्तायन्यत तत्र वा ।

नाम्नः स वृत्त्यवृत्त्योश्च

बहुलाऽऽप्युत्पन्नपदा चेत्यर्थः । एवमोज्ज्वलमानाच्छ्लेषा विच्छाया च माधुर्यसौकुमार्योपपन्ना पाञ्चाली रीतिरिति (का. प्र. सू. ४: ११२।१०-१३) ।

एवं वर्षादुप्रासं लक्षयित्वा शब्दानुप्रासमाह शब्दस्त्विति । लाटजनवह्नभत्वा-
दित्यनेनास्तुत्यणत्वादयं नान्यानुप्रासवत् सर्वेषां रक्षक इति दर्शयति यदाह वामनः—

‘वत्त्वणस्तु न श्रेयानि’ति (का. प्र. सू. ४: ११६) । तात्पर्यमन्यपरत्वं तदेव
विवरीयते न पुनः शब्दार्थलक्षणम्, अतएव शमकादौदेः । अयद्योपलभ्यमानमुत्तिष्ठत्वानां

४ पदानुप्रासेति तु वामनादीनां संज्ञा । पदानुप्रासेति संज्ञातो निर्देशस्त्येतरेभ्यो-
ऽनुप्रासभेदेभ्यो वशावृत्तिसूचनार्थः । सामहवामनादयोऽपि भर्तृपर्व सिद्धान्तं
प्रकटयामासुः । तथा । तदनुवादिनोऽभिनवगुप्तादयो युधेतेतुत्तरटिप्पण्युद्धृत-
तद्वचनेन सूचितम् ।

९ लाटानुरागिणां राजशेखरप्रभृतीनां विशेषतः सरस्वतीकण्ठाभरणकृता नैधना-
देयम् । ‘वयोनिः कित संस्कृतस्वे’त्यादि लाटदेशीयरचनाप्रशस्तिपरं पद्यमत्र
स्मरणीयम् ।

एकस्मिन् समासे भिन्ने वा समासे समासासमासयोर्वा, नान्न प्राति-
पदिकस्य, न तु पदस्य सारूप्यम् ।

उदाहरणम्—

सितकरकररुचिरविभा विभाकराकार धरणिधर^{१०}कीर्ति ।

पौरुषकमला कमला सा च तर्धवास्ति नान्यस्य ॥ (३१० श्लो)

तदेव पञ्चधा मत ॥८२॥

अर्थ सत्यर्थभिन्नाना वर्णाना सा पुन नुति ।

यमकम्

समरसमरसोऽय^{११} (३५९) मित्यादावेकेषामर्थवत्त्वेऽन्येषामनर्थकत्वे भिन्ना

पदार्थानाम् । अनुपलभ्यमानत्वात् सा समासे ऐक्यं सति परतन्त्र एव भिन्ने
समासे सतन्त्र समासासमासयोः सत-सोऽक्षतं तथति विधेति सूत्रकार
परिणयति ।

तदेवमिति । मत इति लाटानुप्रास । य च पादयमकस्य भेदास्ते पादानुपासस्था पि
द्रष्टव्या । तथाच पादानुपास पादयमकव दिति वामन^{१२} (का अ. सू. वृ
४।१।१०) ।

अपाठप्रकर्षात् यमकं लक्षयति अर्थे सतीति । एकार्थतायामर्थपानकृत्य प्रलब्धं दोषः ।
सात्पर्यमालम्बेन तु लाटानुप्रासत्वेऽल्लोकोक्तम् (अ स वृ २७ २८) (१५९b) अर्थ
भिन्नानामिति । विभिन्नार्थता च यदप्यर्थसङ्काश एव सम्भवति तथापि सार्थकनिरर्थकानां

१० धरणीधवेति प्राचीन का प्र मातृकायामुभयत्र स्थले पाठः ।

११ मालिनीच्छ दोषस्य श्लोकस्य पादोऽयं कुतोऽपि काव्यात् गृहीत इत्याह ।

१२ प्राचीनवर्णानामलङ्कारकृती प्र येषु यमकमेव प्राधान्यम् । भरतीये नाट्यशास्त्रे
शब्दालङ्कारतया यमकमेवैकं परिगृहीतम् । तथा च तद्विज्ञतायमिनवगुप्ताचार्या
तेना (यमकेना) नुप्रासलाटीयादेरनेनेवोपसग्रह इति । वामनेनापि प्राचीन
नयवेदिना यमकभेदानां निर्देशो यथा यमको विहितस्त्वया नानुप्रासस्य । तत
प्राचीनतरेणाचार्यदण्डिनाऽनुप्रासस्य गुणसम्पर्कत एव सात्पर्य सूचयता
तत्तत्तत्प्रदर्शनव्यसने परिकरो न यदः । स एव भागद्वीय पक्षः ।

धर्नामिति न युज्यते वक्तुमिदं सतीत्युक्तम् । सेति सरो रस इत्यादि-
वैलक्षण्येन तेनैव क्रमेण स्थिता ।

केवलनिरर्थकानामावृत्त्या च व्याप्तिमाशङ्क्यार्थे सतीत्युक्तमिहा¹³ । समरेखादि समरे-
संप्राप्ते तुल्यरस इति । 'शमरतेऽमरतेजसि पायिवे' (र. वं ६।४) इत्युभयेषां निरर्थक-
त्वेऽपि दृष्टव्यम् । एवमपि 'सरो रस' इत्यादावतिव्याप्तिरत उक्तं सेतीति । एवमावृत्त्या
वर्णाः स्थाननियमेन यन्वन्त इति यमकमन्वर्थं¹⁴ नाम । तथान 'पदमनेकार्थमचर'
वाऽऽहृतं स्थाननियमेन यमकमिति (का. अ. सू. ४।१।१) वामनः ।

एवं वर्णावृत्तावपि सजातीयनैरन्तर्ये एव यमकमुद्भासत इत्याशयवानाह¹⁵ वर्णाना-
मिति । कविशक्तिधानेन प्रकाशत इति तन्मात्रनियन्धनचमत्कारास्पदत्वमत्रालङ्कारतायां

- 13 अर्थे सतीत्यस्य भिन्नार्थत्व इति तात्पर्यम् । प्राचीनैर्भरतमामहदृष्टिप्रभृतिभि-
र्लक्षणाविधायिभिरलन नियमदायां प्रकटितम् । 'अत्र चार्थभेदो मुनिना
नाहत इति तदप्रसिद्धं व्युत्पत्त्यादिना परहृदयं विविक्तमस्माभिरित्यभिनवभारत्यां
महत्स्वनम् । भरतोदाहरणे 'दिगजवाह संहतरश्मिमण्डलं दिवोष लग्नं तपनीय-
मण्डलं'-(१६।६३) मित्याद्यत ज्ञापकम् । यद्यपि मामहलक्षणे 'भिन्नानामभिधेयै'-
रिति निर्देशस्तथापि 'अस्मी वृषा दत्तसमपशासना' इत्युदाहरणे द्वितीयतृतीय-
चरणयोः 'शासना' इति पदस्य नार्थभेदः । दृष्टिगुणलक्षणेऽप्यर्थभेदवत्त्वस्या-
दर्शनात् तथा काव्यादर्शे 'तप त्रिये'त्युदाहरणे (३।४१) द्वितीयचतुर्थचरणयोर्मतावे'
त्यस्यार्थाभेदेन, 'मतां धुनाने'त्यादि (३।४६) पद्ये च द्वितीयतृतीयचरणयोरनु-
लोमताविलोमता'पदाश्रययोर्मते'ति च पदांशयोरर्थाभेदेनैतदेव सूचितम् । एवमेव
भट्टिस्मरके 'अरुसिद्धं इच्छितमिति (१०।६) श्लोके । 'न स्रष्टाः प्रमदा हृतममदा'
इत्यत एव 'मदा' इति वस्तुत एकार्थाः । एवमपि 'दुतं दुतमिति (१०।११)
'पनगिरोन्द्रे'ति (१०।११) श्लोके च दृष्टव्यम् । अक्षार्थगतभेदवत्त्वे पदस्य
सार्थकत्वादिविचारेऽस्याभिरलङ्कारमीक्षिकावल्यां (२५७-२६४ पृः) सविस्तरं
दर्शित इति जिज्ञासुभिलत एवावगन्तव्यः ।

14 यमी द्वौ समजातायुज्येते । तदप्रतिष्ठितत्वायमकमिति वा संज्ञा ।

15 एवमेतदलङ्कारविचारेऽभिनवभारतीप्रण्यः—'तेनैकस्याचरस्य पदस्य वा गहरां
निरन्तरं सान्तरं वा शोभाजनकमलङ्कारो यथा सुकान्तम्योचितमुक्ताकान्तरं

पादतद्भागावृत्ति तद्व्यात्येनकताम् ॥८३॥

प्रथमो द्वितीयादौ(३) द्वितीयस्तृतीयादौ(२), तृतीयश्चतुर्थे(१), प्रथमखिष्य-
पीति(१) सप्त । प्रथमो द्वितीये तृतीयश्चतुर्थे इति, प्रथमश्चतुर्थे द्वितीयस्तृतीय
इति द्वे । तदेव पादानां नवभेदत्वम् ।^{१६} अर्धावृत्तिः श्लोकावृत्तिश्चेति द्वे ।
द्विधा विभक्ते पादे प्रथमादिपादादिभाग पूर्ववद्वितीयादिपादादिभागेष्वन्त-
भागोऽन्तभागेऽपि यतिर्भेदाः । श्लोकान्तरे हि न भागावृत्तिः । त्रिखण्डे

बीजम् । बाहुल्येन छन्दोविषयत्वमवगन्तव्यम् ।^{१७} तदुक्तम्— इ का अ ३।१) तुल्यवृत्ति
कमाद्यामन्यानां मिवस्तु वर्णानाम् । पुनरावृत्तिर्यमक प्रायश्छन्दासि विषयोऽस्य ॥ इति ।
तत्र समस्तपादावृत्ति तद्भागावृत्तिरूपेति प्रथम द्विधा भूयो बहुप्रकारम् । तत्र पादाद्यावृत्तौ
यदा प्रथमपादो द्वितीयपादेन तुल्यरूपस्तदा सुख नाम यमक, यदा तु तृतीयेन सन्दर्श-
नचतुर्थेनावृत्तिर्नाम । एव द्वितीयपादो यदा तृतीयेन तदा गर्भश्चतुर्थेन तु सन्दर्शकम् ।
तृतीयस्तु यदा चतुर्थेन तदा पुच्छ । यदा त्वावृत्तिः प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थेषु सर्वेष्वपि पादेषु
तदा पङ्क्ति — इति पादावृत्तिरूपा शुद्धभेदा सप्त (इ का अ ३।३।७७) । अथ द्वौ
मङ्गीर्णौ । (१६०२) तत्र मुखपुच्छयोः समौगै युग्मक, गर्भावृत्त्योर्गौ परिहृत्तौति (इ का अ.
३।१३) पादानां नवभेदत्वमिहाह—प्रथमो द्वितीयादावित्यादि । अर्धावृत्तिस्तु समस्त
श्लोकावृत्तिर्भेदायमकमिति द्वे यमके(३।१६) । अथ पादभागावृत्तिप्रकाश कथ्यते । तत्र
पादे द्विधा विभक्ते विशतिर्भेदाः (इ का अ ३।२१ २२) ।

श्लोकावृत्तिप्रशरो भागावृत्तौ न सम्भवतीति पादावृत्तिरित् प्रथमपादार्धवृत्तागा
वृत्त्या दर्शय प्रकारा । एव द्वितीयभागस्यापि दशेति । त्रिधा विभक्ते पादे
पूर्ववतिरात् (इ का अ ३।६८) । अतुर्धा विभक्ते चावारिशदित्याह पादे प्रथमादि

पञ्चरागाद्येवोपात्रयविशेष समुचितमहामीन सत्पुरुषमध्यपतन वा सत्पुरुषान्तर-
स्येति । अत्र वर्णानां मिति बहुवचनमविवक्षित द्वयोरपि नाम्ने यमकत्व-
प्रसिद्धे ।

१६ 'पादेषु नवभेद'मिति काचित्क पाठ ।

१७ प्रायश्छन्दासि विषयोऽस्येति छन्दसलक्षणे प्रायोपग्रहणात् गयमपि कापीति नमि-
साधुमन्त-म सुस्थित वासवदत्ताकादम्बरीनलक्षम्भान् ददृदावनचम्प्यादिषु
कविदत्तायतनेन कविद्वन्द्वलतयाऽस्य प्रयोगदर्शनात् । यमकानां विविक्षसहाभेदाथ
द्वन्द्वद्वीनां म येष्वपि लक्ष्यन्ते ।

विंशत् । चतुःषण्डे चत्वारिंशत् । प्रथमपादादिगनान्त्यार्धादिभागो द्वितीय-
पादादिगत आद्यार्धादिभागो यम्यत इत्याद्यन्वर्थताऽनुसारेणानेकभेदम् ।
अन्तादिकम्, आद्यन्तिकं, तत्समुच्चयः—मध्यादिकम्, आदिमध्यम्, अन्त-
मध्यं, मध्यान्तिकं, तेषां समुच्चयः । तथा तस्मिन्नेव पाद आद्यादिभागानां
मध्यादिभागेष्वनियते च स्थान आद्युत्तिरिति प्रभूततमभेदम् । तदेतत्
काव्यान्तर्गद्भूतमिति नास्य भेदलक्षणं कृतम् ।

दिङ्मात्रं चोदाह्रियते—

पादादिभाग इत्यादि । प्रथमपादगतोऽन्तोऽर्धभागो यदा द्वितीयपादगतस्यार्धभागस्यादौ
यम्यते तथा तृतीयपादार्धस्यादिभूतो भागधतुर्थपादार्धभागस्यान्ते यम्यते तदाऽऽन्तादिकम् ।
यदा तृतीयपदमप्येवद्वेकलोके यम्यते तदोभयस्य समुच्चयनात् समुच्चय इत्याह प्रथम-
पादादिगतान्त्यार्धेत्यादि । प्रथमपादस्य मध्यं यदा द्वितीयार्धान्तयोर्वयम्यते तदा
मध्यादिकं चतुःषण्ढम् । तत्र च द्वयोस्त्रयाणां चतुर्णामपि वा प्रकाशणां समुच्चयेऽर्थं
तिषेधेऽह—समुच्चय इति । तदानीं पादभागाद्युत्ती पादान्तरभागाद्युत्ती प्रकाशः ।
यदा तु यस्यैव पादस्यादिमध्यान्तभागस्तस्मिन्नेव पादे ते परस्परं परितृत्वा यम्यन्ते
तदा स्थाननियमेनानन्तरप्रकारत्वमित्याह तथा तस्मिन्नेव पाद इत्यादि । अमीषा
चोक्तप्रकाराणामन्यैरलङ्कारकारैः^{१४} कृतमपि (१६०७) लक्षणं नौरसत्वादनन कृतमित्याह तदेतत्
काव्यान्तर्गद्भूतमिति । ‘गङ्गु. पृष्ठगुडे कुञ्जे’ इति कोषकारः । तत्र मुखं यथा—
चक्रन्द दत्तारं चक्रं दहताऽरम् । खड्गेन तवाजी राजजरिभारो (६. वा. अ. ३।४) ॥
हे राजन् तव खड्गेणारं चक्रमरोणा समूहं दहता अर शीघ्रं हताऽरिभारो चक्रन्देति ।
एतच्च शुभमहोदाहरणोपदर्शितमिति सदशमुदाहरति ग्रन्थकारः । एवमन्येषां

- १४ “कृत्याऽर्धसंस्थ भागानिहापि सर्वं तथा रचये” इति रुद्रटादिभिः सूचिता बहवः
प्रकाराः । तथा च रुद्रट —‘यमकानां गतिरेषा देशावयवावपेक्षमाणाभ्याम् ।
अनिवृत्तदेशावयवन्तपरममङ्गुल्य सदेवास्ती’त्याह । देश आदिमध्यान्तलक्षणः ।
अवयवोऽर्धभागोऽन्तिमागादिः । एवं कृता निन्दैतेषां प्रायः सर्वेषां यथाऽऽह
लोहट —यमकाद्युत्तमसदितरवह्नादिभिर्वा हि रसविरोधिभ्यः । अभिधानमात्र-
मेतद् गङ्गुलिकाऽऽदिप्रवाहो वा ॥ इति ।

सन्नारीभरणोमायमारोभ्य विधुशेखरम् ।

सन्नारीभरणोऽमायस्ततस्त्वं पृथिवीं जय ॥३५२॥

(द. का. अ. ३।४)

ग्रन्थकर्तुरभिप्राय उन्नेयः । सन्नारीति सतोः साध्वीनारीविभक्तिं पोषयति या उमा
ता याति संबभ्राति यत्नं विधुशेखरमारोभ्य सन्ना अरोभाः शतगुणा यत् तथाभूतो रणो
यस्य तथाऽभायो मायाशून्यत्वतः पृथिवीं जय सार्वभौमो भवेति । आरुतिर्यथा—कलङ्कमुक्तं
तनुमभ्यनामिका^{१९} स्तनद्वयी च त्वद्वते न हन्त्यतः । न याति भूतं गणने भवन्मुखे
कलङ्कमुक्तं तनुमभ्यनामिका ॥ (का. आ. ३।५६) । कलमभ्यङ्गमधुरमुक्तं वचनम् ।
स्तनद्वयी च तनुमभ्यस्य नामिकाऽतिगुत्तरत्वात् । त्वामृते पुरुषं कं न हन्ति न वशीकरोति
अपि तु सर्वमेव । अतो जितेन्द्रियेषु भवन्मुखे भवदादिके प्रथमगणनीये त्वयि
सतोऽर्थः । कलङ्कमुक्तं निर्दोषम् । भूतस्य बहुविषयत्वात्तनुमधि शरीरमधिकृत्य भूत-
मनामिकाऽङ्गस्तिर्न याति, परस्य त्वत्पदशस्याभावात् । निर्दोषो हि लोक ऊर्ध्वयाऽ
हुल्या निर्दिश्यते । गर्भो यथा (का. आ. ३।६०)—गशथ ते दिक्षु रजथ सैनिका
वितन्वतेऽजोपम दंशितायुधाः । वितन्वतेजोऽपमदं शितायुधा द्विपाद्य कुर्वन्ति कुलं
तरस्त्रिनः ॥ अजः स्वयम्भूस्तत्पदशोऽयामन्त्रणे । तव सैनिका दंशितायुधाः क्वचितायुधा
युधा संप्रमेण(१६।१)करणभूतेन यशो रजथ वितन्वते । वितन्नु विशेषेण सूदनमतेज-
स्तेजोरहितमपगतमदं द्विपा च कुलं शितायुधास्तरस्त्रिनः कुर्वन्ति । संदष्टकं यथा—
(का. आ. ३।६१) विभर्ति भूमेर्वलयं भुजेन ते भुजङ्गमोऽमा स्मरतो मदधितम् । शृणू-
मेकं स्वयमेव भूधरं भुजङ्गमो मा स्मरतो मदधितम् ॥ ते तव भुजेन अमा सह
भुजङ्गमः शेषाह्वयो भूमेर्वलयं विभर्ति । मत् मत्त. शास्त्रादिकं स्मरत. सकाशादुक्त-
मेकमभितं पूजित शृणु । किं तदित्याह स्वयमात्मनोयं भूधरमवेव मदीयवलेन सेयं पृथिवी
धार्यत इति मत्वा रतः सन् चित्तमुपचितं मदं मा स्व गम । पुच्छो यथा—स्रारानलो मान-
विवर्धितो यः स निर्दृष्टिन्ते किमपाकरोति । समन्ततत्तामरसेच्छणे न समन्ततत्तामरसे चण्णेन ॥

- १९ 'क' पुस्तके पादशो विभज्यान्वयमुत्तेन श्लोकोद्धृतिर्दृश्यते । अत 'हन्त्यत'
इत्यत पूर्वार्थात् 'अत' इति पदस्योत्तरार्धेनान्वये कर्तव्येऽर्धान्तरैकपदत्वा दोषः । स
च दुष्करयमकनिर्वर्तनव्याजेन कथमाप सोढव्यः । उत्तरार्धस्यानुकुर्य पर्यं—
'पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाऽधिष्ठितशालिदासा । अद्यापि तत्तुल्य-
कवेरभावादनामिका साऽर्थवती नभूते'ति ।

यिनाऽयमेनो नयताऽसुखादिना चिना यमेनोनयता सुखादिना ।

महाजनोऽदीयत मानसादरं महाजनोदी यतमानसादरम् ॥३५३॥

(क. का. अ. ३।१५)

(का.आ. ३।१२) । अरमे नीरते समन्ततः सर्वतः समं समकालं सतो विस्तीर्णः खरात्रिर्मान-
विबर्धितस्ये यः स निर्वृत्तिं तद्वृत्तेन किं नापाकरोति अपि तु निर्वृत्तिमपाकरोत्येव ।^{२०} पक्ति-
र्यथा—(का. आ. ३।७३) समान या समाऽनया समानयासमानया । समानया स
माऽनया समानयासमानया ॥ द्वे समान वयस्य या स्त्री समा सदृशी प्राणसमा या अनया
नयरहिताऽविनयवतीति यावत् । यसन यासः, समानी यासमानी यस्यास्त्रायाभूतया ।
समानया पूजासहितया स त्वं मां माम् अनया एतया समानय सङ्गमय असमानया
अनुपमया ।^{२१} पादलयावृत्तिरूपन्तु यमक नातिमुन्दरमिति (१६।६) महाकविभिरनाहतं
प्राक्तनैरलङ्कारकारैरपि बहुभिरुपेक्षितमिति नेह वितन्वते^{२२} । सुममकं यथा चिनेति—यिना
अयम् एनः अपराध नयता स्वस्थानं प्रापयता असुखादिना प्राणरात्रकेण चिना विह्वलपुरुषः
यमेनान्तकेन ऊनयता हानि कुर्वता सुखादिना सुखमति भक्षयति यस्तेन महाजन
उत्तमपुरुषः अदीयत अयमयत मानसात् चित्तात् अरं द्रुतम् [महाजनोदी] महान्
उत्पन्नान् अजन्ति लपयन्ति ये दुर्जनस्त्रान् नुदति यः यतमानानामुद्वुक्तानां साद-
मयसाद राति ददाति । यमेन नयता मानसादयमयतेति सम्बन्धः । परिरुत्तिर्यथा
(का. आ. ३।२६)—कलायिना चाकृतयोपयान्ति रुन्दाति लापोदघनायमानाम् । रुन्दाभिला-
पोदघनायमाना कलायिनां चाकृतयोऽपयान्ति ॥ के पानीये लपनशीला हसास्तेषां रुन्दाति

२० तस्मात् सङ्गम्यता प्रियेण, किमेन दग्धमानेनेति शेषः ।

२१ रलोत्सवापदकनेण शब्दानां व्याख्यानमेषु । इत्येव यमकव्याख्याने
सरला शैली ।

२२ सरस्वतीधराभरणकारेणात 'करेण ते रलोप्यन्तकरेण द्विपता हताः । करेण-
चरदक्ता भान्ति सान्ध्यघना इवै'ति काव्यादशी'यमुदाहरणमुद्धृत्य 'अस्यापि नाति-
प्रसुरः प्रसाय इति विशेषमेवा नोदाह्रियन्त' इत्येतावता निरस्तम् । मम्मटेन त्वल
दशमोक्तातेऽलङ्कारोपनिवेशनप्रसङ्गे यमकस्य पादलयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वं दोषः
यथा 'भुजङ्गमस्त्येव मणिः सवम्भा' इत्याद्युदाहृतम् । 'यमकन्तु विधातव्य
न कदाचिदपि क्षिपादि'ललङ्कारकाराणां निर्देशः ।

स त्वारं भरतोऽवश्यमथलं विततारथम् ।

सर्वदा रणमानैषीद्वानलसमस्थितः ॥३५४॥ (ह. का. अ. ३।१८)

सत्वारम्भरतोऽद्यदयमवलम्बिततारवम् ।

सर्वेदारणमानैषी दयानलसमस्थितः ॥३५५॥ (६. का. श्र. ३।१६)

अनन्तमहिमव्याप्तविश्व्यां वेधा न वेद याम् ।

या च मातेव भजते प्रणते मानवे दयाम् ॥३५६॥ .दे. श. १)

चाकृतयोग्यान्ति सङ्गच्छन्ते, तापेन परस्परसंलापमालेशोऽ. प्राप्नो यनो निरन्तर आगम
आगमनं येषां, शृद्धानिलो वाला तेनापोढा निरस्ता घनाना आगमा र्यस्तेषां कलापिनां मयूराणा
च आकृतयः समन्ततः केका अपयान्ति अपगच्छन्ति । समुद्गकं यथा—अनेकपादभ्रमदभ्रमालं
मान्येदशाभीकृततत्तित्कूटम् । अनेकपादभ्रमदभ्रमालं मान्ये दशा भीक पतत्तिकूटम् ॥ (स. क.
आ. १८७ पु) अन्येकेषु पादेषु प्रत्यन्तपर्वतेषु भ्रमन्त्यभ्राणि मेघा एव सालो वरणः प्राकारो
यत् । (1622)मान्याः पूजार्हा इदृशा यथा दश्यन्ते तगैव मनोहारिणः अभोरको भयरहिताः
पतत्तिकूटाः पतत्तिबंधा यतः । अनेकपा हस्तिनस्तेषामदभ्र उत्कटो यो मदन्धं भरन्ति
धारगन्तीति मूलविभुजादिस्वात् कः (पा ३।२।५) । अनेकपादभ्रमदभ्रमाला वृक्षा
यत् । मान श्रद्धारभावस्वदर्हा मान्या । मान्ये भीर्विति सम्बोधनद्वयम् । दशा [नयनेन]
त्तिकूटं पर्वतम् आलोक्येति शेषः ।

महायमकं यथा—सु त्वारमिति । स तु महापुरुष आर्यं शलुसमूहं भरतः ।
भराव अवश्यं वशोऽवर्तमानम् अवलम्बनरहितं चित्ततारवं दीर्घकम् सर्वदा
सर्वकालं रणं संमागमानैवीत् प्रापयामास । अत्रान् अलसम् अस्थितः अपि
तु त्वरितं गच्छन् । यद्वा अस्थितः अस्थिनी तप्तानि उगच्छिणोत्तोलस्थितः, अत्र 'आव-
रन्तस्य चाभातो'रिति (पा. ६।४।१४) निषेधाद् दीर्घत्वाभावः । सत्त्वेति—सत्त्वेन
य आरम्भात्तद्गतः अवश्यं सर्वदाऽवलम्बितमाश्रितं तारवं तत्त्वव्यवसर्गं येन
तथाभूत सर्वेषां दारणो यो मानसमिच्छति दवानलेन दवाग्निना समं स्थितं
यस्येति । एनं पादवृत्त्यै पादार्धादिमभ्यादिवृत्तिः । तिप्रकाराणामपि महायमकं
वर्णयित्वा व्यपेताव्यपेतत्वेनोदाहरणानि दृष्टव्यानि । तत्र व्यपेतं संदष्टकं यथा अनन्तेत्यादि ।
अनन्तो विष्णुस्तस्य भद्रिमा गादात्स्यं तेन व्याप्तम्, अनन्तैर्महिमनिष्प्राप्तं वा विद्वं

२३ शब्दश्लेषादस्य महायमकस्यायं विशेषो यतस्तैकेनैव प्रयत्नेन वाक्यद्वयमुच्चार्यत, इह तु द्वाभ्यामिति नमिताधुमन्तव्यमत्रोपयोगि ।

यदानतोऽयदानतो नयात्ययं न यात्ययम् ।

शिवेहितां शिवे हितां सरामितां सरामि ताम् ॥३५७॥ (दे श. ४६)

सरस्वति ! प्रसाद मे स्थितिं चित्सरस्वति ।

सर स्वति कुरु क्षेत्रकुरुक्षेत्रसरस्वति ! ॥३५८॥ (दे श ५०)

ससार साकं दर्पेण कन्दर्पेण ससारसा ।

शरं नवाना विभ्राणा नाविभ्राणा शरश्चवा ॥३५९॥ (र का अ ३।३५)

मधुपराजिपराजितमानिनीजनमनःसुमनः सुरभिश्चियम् ।

अभूत वारितवारिजविप्लवं स्फुटितताम्रतताम्रवर्णं जगत् ॥३६०॥ (इ वि ३।५७)

एष वैचित्रसहस्रैः स्थितमन्यदप्युन्नेयम् ।

यथेति वेधाः प्रजापति न वेद वेति यां, स एव चेत जानाति तदाऽन्यस्य सम्भावनाऽपि नास्तीति । या च मातेव प्रणते प्रह्वे मानवे पुरुषे दयां कृपा भजते पोषयतीति । (162b) ब्राह्मन्तयमक व्यपेत यथा—यदानत इति यस्या आनतः प्राणत अयस्य शुभावहस्य विधेर्दानाद्यस्य अत्ययं न याति गच्छत्यय पुरुष । शिवमीहित यस्या शिवे हरे हितामनुकृता सरेण कामेन अमितामविच्छिन्नाम् । व्यपेत यथा—सरस्वतीत्यादि—हे सरस्वति वागीश्वरि प्रसादं प्रीति सर गच्छ । सु सुष्ठु [अति] अतिशयेन च । तथा मे मम चित्सरस्वति मनःसमुद्रे स्थितिं पद कुरु । क्षेत्रं शरीरमेव कुरुक्षेत्रं तत्र सरस्वत्याक्षये नदीशरोरे निष्ठावस्थानात् सरस्वतीनदीसादर्येणामग्न्यणम् ।

समस्तान्तादियोगादर्धपरिहृतिर्यथा ससारेक्षादि—ससार प्रवृत्ता साकं सार्धं दर्पेण कन्दर्पेण कामेन च ससारसा सह सारसै पक्षिविशेषैर्वर्तते या सा । शरं काण्ड विभ्राणा धारयन्ती, नवानि अनासि शकटानि यस्या सा नवानाः । नाविभ्राणा बीणां भ्राण शब्द गोऽविद्यमानो यस्या, न तथाभूता, अपि तु पक्षिशब्द-युक्ता । शरस् अन्तुविशेष नवा नूतना । मध्ययमक यथा मधुपेति—‘भ्रमरराज्या परिभूतमानिनीजनस्य मनो याभिस्तथाभूता या सुमनसः पुष्पाणि तासां सौगन्ध्यलक्ष्मी’^{२४}

२४ एवमपि हचकमनुसृत्य बृहत्सहस्रतक्षर सोमेश्वर । पर ‘स सुरभि सुरभि सुमनोभरै’रिति माघयमक इनात् प्रस्तुते वसन्तवर्णने सुरभेर्वसन्तस्य शोभाति मनोहतर व्याख्यानम् ।

वाच्यभेदेन भिन्ना यद् युगपद्भाषणरूपम् ।

मिथ्यन्ति शब्दा श्लेषोऽस्तावक्षरादिभिः प्रभा ॥८४॥

अर्थभेदेन शब्दभेद' इति दर्शने 'काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते इति च नये

जगत कर्तुं अभुत । धारितो धारिज एव चिह्नो यत् । स्फुटितानि विकसितानि
ताम्राणि लोहितानि ततानि विस्तृतानि आम्रवणानि यत्' (६ स ५२ पृ) । अन्यदिति
यथा—विविधधवना नागगर्दभनानाविविततगगनाऽनाममज्जनाऽना । शशरुललपा
नाववन्धु धुनाना मन द्विहिततनाऽनाननखलनाना ॥ (का या सू ४ ४११२) । विविधानि
धवानां वनानि यस्यां नागान् इत्थिनो गृह्यति (१६३३) ये श्रद्धा महान्तो नाना
प्रकारा नय पक्षिणो व्यालादयस्तैर्वितत व्याप्त गगन यस्याम् । अनामेन अनमनेनैव
मज्जन्तो जना यत् । अविवमाना नर पुरुषा यस्याम् । शशाना रुक्माश्च मृगभेदाणां
ललन कीदन यत् । नौ आवयो । अबधु शत्रु [धुनाना] धुनयन्ती । मम द्वि यस्यात्
द्वित्तनोति [या] अनाननोऽमुखो य ख आत्मीय खन खर स एवान प्राणो यस्या इति
हस्त्रिषोधे हरिणा हलधर प्रति समुद्रविकटा भूषण्यते (६ स ५७ पृ) । अनया
वर्णयमरुनालया पद्यमरुनालाऽपि व्याख्याता (का अ सू ४ १४१२) ।

आवृत्तिवैपरीत्याद् यमकानन्तर श्लेषमाह वाच्येति । इहानेकार्थस्य युगप
द्विषयायां द्वयी गति । अर्थभेदेन शब्दा भिन्ना ते न चेति । तत्राय एव दर्शन एतत्
सम्भवतीत्याह^{२५} अर्थभेदेनेति । यद्यपि शब्दस्य प्रतीतावेकतावशायावनाञ्चि शब्दभेद
शब्दार्थयोस्तादात्म्यमिति न विरोधाद्वाधितमेव तथापि शन्यते प्रतिपाद्यतेऽनेनार्थ इत्याहु
पूर्वाविशेषनिशिष्टवर्णसमूहलक्षणस्य शब्दस्यार्थभेदेन प्रतिपादकत्वोपाधिवशादौपाधिक भिन्नत्व
मिति भाव । तथा च वैयाकरण लिखा शब्दा भिन्ना ते रूपत स्वरूपतोऽर्थतश्च व्याहु ।
एवमपि स्वरभेदेन भिन्नप्रयोजोच्चार्यत्वाद्युगपदुच्चारणमनुपपन्नमित्यत आह काव्यमार्गे

- २५ भट्टोजनदिया ते तथैव परिग्रह । एवमेव श्लेषालङ्कारस्य सम्भावना नान्यस्य ।
उद्धृतवैयाकरणनेनाप्यस्यैवावधर । रूपभेदत्वे न श्लेषस्थोत्थापना । स्वर
भेदपक्षस्तु काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते इति प्रतिषिद्ध । यत्तु द्वितीयोक्तास
टीकायां काव्यमार्गे प्रधानतो नाटकादिहरयनान्ये टीकाकृतोदात्तादिस्वरभेद
स्वीकारपक्ष प्रितस्तेन नालङ्कारसम्भावना गतार्था । एतादृश स्वरभेद पाठधर्मो न
सन्दर्भधर्म नापि तेन काव्यशोभाकरता काचित् न पाठधर्मो सर्वज्ञादप्ये रिति
यामनमोस्य प्रापकरवात् । काकादिस्वराणां तु वस्तुस्थभावैर्नैवार्थांतर-

वाच्यभेदेन भिन्ना अपि शब्दा यद् युगपदुच्चारणेन श्लिष्यन्ति भिन्नं स्वरूप-
मपह्नुयते स श्लेषः । स च वर्ण-पद-लिङ्ग-भाषा-प्रकृति-प्रत्यय-विभक्ति-वचनानां
भेदादप्युच्यते ।

क्रमेणोदाहरणम्—

अलङ्कारः शङ्काकरनरकपालं परिजनो

विशीर्णोद्धो भृङ्गी वसु च घृष्य एको गतवयाः ।

अवस्थेयं क्षाणोरपि भवति सर्वमिगुरो-

र्विधौ वक्तुं मूर्ध्नि स्थितवति ययं के पुनरमी ॥३६१॥

(सु.र.को. १३४४)

इति । एवञ्च यद्यप्येकवक्त्रकवादुच्चारणस्यैक्यं तथापि विषयाधोमभेदेन तस्य भेदादलान्यने-
नास्याः क्रियाया एककालाभिः-(163b) सम्बन्धः सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह युगपदुच्चारणेनेति ।
श्लिष्यन्तीति व्याचष्टे भिन्नं स्वरूपमपह्नुयते इति । तदयमर्थः । समानरूपानेकशब्द-
प्रतिपत्त्यनुकूलेनैकेन प्रयत्नादिरूपेण व्यापारेण यत् तदर्थक्रियाकारित्वाद्विभक्ता अपि शब्दा एक-
रूपतया प्रतिभासन्ते स श्लेष इति । अक्षराक्षरादिभेदादप्युच्यते । अक्षरादीनि दर्शयति
वर्णोलादि । तत्र प्रत्ययमद्येनैव लब्धे विभक्तिपदस्य पुनरुपादानं विशेषतश्चाह्वयतिशय-
प्रकाशनार्थम् । तत्र विभक्त्यादिवशाज्जगन् भिन्नानां वर्णानामेकह्वयं स वर्णश्लेषः ।
अलङ्कार इत्यादि—अलङ्कारः शङ्काकरनरकपालमिति विषेयाविनश्रुता चिन्ता ।
विधाविति—अत्र विधुर्विधिश्चेत्तु कारकादयोः सप्तमीवशात् साहचर्यम् । एवं प्रत्यय-
वर्णान्तरवशादपि^{३६} दृष्टव्यम् । पदश्लेषे त्वस्वान्तर्भावः कैश्चिदुक्तः, स्थूलवशा वर्णभेदा-

प्रतिपादनम् । न तु तत्र इतीं दर्शितः स्वरूपापह्नवरूपो विच्छिन्नयुपादानक-
श्लेष इति सम्प्रदायविदा व्यवस्था । उद्धृतमते यः श्रव्यकान्येऽपि स्वरभेदो
वेयाकरणसिद्धान्ततः समर्थनीयस्तथा तदानुपज्ञिक उच्चारणे यः प्रयत्नभेदः सोऽप्यु-
पादीयते । 'सुच्छिन्दक्रिष्टविविधपदसन्धो'ति स्वाकृते वददलच्छणे 'युगपद्भाषण-
स्पृश' इत्यस्य मम्मटलक्षणस्य सूचनम् । वदददर्शिता भेदप्रकारा एवातानुद्धता
इति मम्मटस्वीकृतो नवमभेदः 'आधिल्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवत'
इत्यत्र एहीतः । शब्दार्थालङ्कारविवेके वददमलन्तु विभिन्नमेव ।

३६ 'वर्णान्तररूपादयो'ति 'ख' पुस्तके पाठः ।

पृथुकार्तस्वरपात्रं भूपितनिःशेषपरिजनं देव ।

विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममाचयोः सदनम् ॥ (३०३ श्लोः)

भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी

ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नातेद्वितपासये ।

लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्यती

युष्माकं कुहतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुयां हरेः ॥३६२॥

(व्य. वि. २।६२, ३६२ पृ.)

एवं वचनश्लेषोऽपि ।

मह देसु रसं धम्मे तमवसमासंगमागमादरणे ।

हरवहु ! सरणं तं चित्तमोहमवसरउ मे सहसा ॥३६३॥

(गा. स. वे. ६६१)

अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि येषु च यक्ष्यति ।

सामर्थ्यकृदमित्राणां मित्राणां च नृशरमजः ॥३६४॥

देवार्थभेदात् तद्व्यतिरिक्तस्य प्रकृतिप्रलयभागस्य [च] साधारणथात् । यत्र तु पदभङ्गे विभक्तियोगसमासयोगो विभक्तो भवतः स पदश्लेषः—यथा पृथुकार्तस्वरपात्रमित्यादि प्राग्व्याख्यातमेव (उम उः २४३ पृः) । ‘स्त्रीनपुंसकानां शब्दानां यत् यत् वचनलुप्तवदोर्ध्वत्व-समासैः सारूप्यं स लिङ्गश्लेषो यथा भक्तीत्यादि । नीतेद्वितपासये इति न महानिधी इति च वचनश्लेषोऽपीति (क. सं. ४७७ पृः) । महानिधिल्लो रसिकतामिति सन्निधेः ‘इल्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः’ (पा. ६।३।१११) इति (१०५३) दीर्घत्वे रूपं स्फुटमेव । एवं कुहतामित्यात्मनेपदे तामिति भेरन्त्यादेरौ च तुल्यं रूपम् । वचनश्लेषोऽपीति द्विवचनैकवचनयोः । सारूप्यायत्न मित्रभाषाणां वाक्यानि वाचदर्थमुच्चार्यन्ते स भाषाश्लेषो यथा—महदे इत्यादि । ‘महदे उत्सवदे सुरसन्धं घुरेः सन्धानं यत्त मे मम तम् अथ रत्न । समासहम् आगमादरणे आप्तायल्लोकारे, हर निवारय यहु प्रभूतं सरणं प्रसरणं यत्र तम् । चित्तस्य मोहमहानं, अयसरे काले, उमे गौरि, सहसा भगित्येव । अन्योऽर्थः—मम देहि रसं धर्मे तमोवसामाशां गमागमात् संसारात् हर नः हरवहु शम्भुपति सरणं त्वं चित्तमोहः अपसरतु मे सहसा वल्लेन’ (क. सं. ४७७ पृः) । प्रलयभागमोपपदेरैरेवैतन्निधानं प्रकृतीनां सारूप्यं स प्रकृतिश्लेषो यथा—अयमित्यादि ।

सर्वस्वं हर सर्वस्य त्वं भवच्छेदतत्परः ।

नयोपकारसाम्मुख्यमायासि तनुवर्तनम् ॥३६६॥

मेदाभावात् प्रकृत्यादेर्मंदोऽपि नवमो भवेत् ।

नवमोऽपीत्यपिभिन्नक्रमः । उदाहरणम्—

थोऽसकृत् परगोत्राणां पक्षच्छेदक्षणक्षमः ।

शतकोटिदत्तां विभ्रद्द्विवुधेन्द्रः स राजते ॥३६७॥

अस प्रकरणादिनियमाभावाद् द्वावप्यर्थौ वाच्यौ ।

रजनिरागमौलेः पादपञ्चावलोक-

क्षणसमयपराप्तापूर्वसम्पत्सद्वस्त्रम् ।

प्रमथनियहमप्ये जातुचिस्त्वत्प्रसादा-

ददमुचितदक्षिः स्यान्नन्दिता सा तथा मे ॥३६८॥

अत्र चक्ष्यतीति धारयिष्यति नवयिष्यति चेति नद्विवक्ष्यो ह्यम् । कृदिति कृतानि करोति चेति प्रकृतिच्छेपः ।

प्रकृतिप्रलयसमुदायानां भिन्नानां यत्र प्रलयवत्, सारूप्यं च प्रलयच्छेपो यथा रजनीत्यादि । पादेनेत्यादिना सद्वस्त्रं पर्यन्तैन कियविशेषणम् । स्यां साविति च नन्दयतीति नन्दिता नन्दिनो गणविशेषस भाव इति च तद्विवक्षितप्रलययोः (६. स. ५७ पृ.) । अत्र तु नन्दिता नन्दन स्यां सा चोचिता रुचिस्तया स्यादिति नन्वन्वयः । त्वम्प्रत्यये तु अदमुचितदक्षिः स्या नन्दिता मग स्वादिति । यत्र गुप्ता विद्या वा मिथः सारूप्यं (164b) स रिपुक्रिच्छेपो यथा सदेसमित्यादि । 'हे हर त्वं सर्वस्य सर्वस्वं', त्वं भवः संसारस्वस्य च्छेदे तत्परः मुक्तिप्रद- नयोपकारयोः साम्मुख्यं शरीरवर्तनमायासि प्रागच्छति । अपरोऽर्थः—हर पारहर भव सम्पद्यत नव निवारय आयासि मेदादि गर्वेन उचि तनु विलारय । अत्र सुपुतिदोः प्रकरणादिनाऽ- निघाया अनियमेन रतेपो न तु शब्दशक्तिमूलो ध्वनिः' (६ स ५८ पृ.) ।

नवम श्लेषप्रसारो यथा—य इत्यादि । 'अत्र गौडशब्द- कुणपर्यंतयोः, पक्षा वर्मा पतत्राणि च । क्षण उल्लासः, शतकोटिदः शत श्रेढीर्देवाति यः, शतच्छेदिना वज्रेण यति स्वयच्छेपि च विबुधाः पण्डिता देवाश्च' (६. स ५८ पृ.) । अत्रापि न प्रकरणादिकं नियामकमस्ति येन ध्वनिमभाषना स्यादिति ।

ननु खरितादिगुणभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां तदभावादभिन्नप्रयत्नो-
च्चार्याणां च शब्दानां वन्धेऽलङ्कारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः शब्दश्लेषोऽर्थ-
श्लेषश्चेति द्विविधोऽप्यर्थालङ्कारमध्ये गणितोऽन्यैरिति कथमयं शब्दा-
लङ्कार उच्यते? उच्यते^१ । इह दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन
यो विभागः सोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव व्यवतिष्ठते । तथाहि—

अथ परगत निराधिकोर्पुराशङ्कते नन्विति—इह केचिदुदात्तादिसरभेदात् प्रयत्नादि-
भेदाद् युगपत् प्रयोक्तुं न शक्यन्ते परस्परच्छायाऽनुकारिणश्च भवन्ति तद्विषयोऽ-
र्थभेदेन कृतोऽर्थश्लेषः 'अर्थभेदेन शब्दभेदा'दिति, शब्दान्यत्वे शब्दश्लेषो यत्तु प्रायेण
पदमज्ञा भवन्ति । केचित् पुनरुदात्तादिसरैक्यात् प्रयत्नादिसाम्याच्च तन्त्रेण प्रयोक्तुं
शक्यन्ते । तदुत्थ समस्तपदत्व नास्तीत्येकं तदुत्थतद्व्यग्यायेनार्थद्वयस्य शब्दच्छिष्ट-
त्वादर्थश्लेषः सङ्कलनया तूभयश्लेषो यथा रक्तच्छदत्वं विक्रमा बहुन्तो माल जले
सङ्गतमादधाना । निरस्य पुष्पे (१६५३) रुचि समग्रां यथा विरेतुः धमणा
यथैव ॥ अत्र रक्तच्छदत्वमित्यादावर्थश्लेषः, नालमित्यादौ शब्दश्लेषः, उभयघटनाया-
न्तूभयश्लेषः (अ स श्लेष प्र) । एष च नाप्राप्तेषूपमादिध्वारभ्यमाणस्तत्त्वद्वाधक-
त्वात्तत्प्रतिभासुत्पादयति । न त्वतोपमादयोऽलङ्काराः, अन्यतः सम्भसत्वाक्षनात् यथा
स्वयञ्ज्वादि—न केवलं हिमाद्रेस्तथाभूतस्य त्वं सुता यावत् स्वयमेवभूतेति च
शब्दः । गीरीपक्षे किशलयवद्रक्षाभ्या दीप्यमानाभ्यां कराभ्यां शोभितां युष्मेन फलं
यमाप्नुं शक्यते तत्तु लुब्धानामोदितं प्रददाति । 'प्रातःसन्ध्यापक्ष उज्ज्वलसूर्य-
मरीचिभिः शोभितां स्वापफले विधान्ती यो न लुब्धस्तद्विषये हितं प्रददाति ।
अत्र प्रथमार्थे खरादिगुणमर्थार्थश्लेषता । उत्तरार्थे तु सुनादिभेदाच्छब्दश्लेषता । तथाहि—
आलापेलाशवेकाये 'बाधघवक्ताजयिलकाणा'मिति (पा ६१२१४४) सूत्रेणान्वोदात्तत्वं
लघुप्रयत्नत्वम् । अन्तर्गते बाधादिसरेणान्वोदात्तत्वं मिति (ल २) । अत्र चोपमाप्रतिभोत्पत्ति-
हेतुः श्लेष इति । तथाचोक्तम्— एकप्रयत्नोच्चार्याणां लज्जायां चैव विभ्रताम् । खरितादि-
गुणोभिन्नेर्बन्धः श्लिष्टमिदोच्यते ॥ अलङ्कारान्तरगता प्रतिभा जनयन् पदे । द्विविधैरर्थ-

कष्टत्वादिगाढत्वाद्यनुभासादयो व्यर्थत्वादिप्रौढ्याद्युपमाऽऽद्यश्च तद्भावतद-
भावानुविधायित्वादेव शब्दार्थगतत्वेन व्यर्थस्याप्यन्ते ।

सयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिता ।

इत्यभङ्गश्लेषः,

प्रभातसन्ध्येवासापफललुब्धेदितप्रदा ॥३६५॥

(का. अ. सा. सं. ४।५१)

इति सभङ्गश्लेषश्चेति ह्याद्यपि शब्दैकसमाधयायिति द्वयोरपि शब्द-
श्लेषत्वमुपपन्नं, न त्वाद्यस्यार्थश्लेषत्वम् । अर्थश्लेषस्य तु स त्रिपयः, यत्र शब्द-
परिवर्तनेऽपि न श्लेषत्वमण्डना । यथा —

स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।

अहो सुसदशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥३६९॥ इति ।

(प. त. १।१५० ; व. आ. ; छ. र. को.)

न चायमुपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः, अपि तु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतु-
रूपमा । तथाहि यथा 'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत् कचतितरा'मित्यादौ (३७०)

शब्दोक्तिं क.प. रिलाष्ट^{२८}प्रतीयताम् ॥ (का. आ. सा. सं. ४।५२-५३) ॥ इति । एतच्च
विचार्यमाणं न युक्तमित्याह (६५b) — इहेति । न हि भास्वत्करविराजितेत्यर्थ-
श्लेषः, यतो वैचित्र्यमलङ्कारः, कविप्रतिभासंरम्भमोचरथाधोऽलङ्कारः, लोकवदाधया-
ध्रुविभावेन तथोर्व्यवस्थितः । न चालार्यः संरम्भमोचरः, न हि भानुदीप्यमानादिशब्द-
प्रयोगेऽलङ्कारोऽङ्गेति शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायिनोऽस्य शब्दात्तद्वारणमेव व्याप्यमित्याह
न त्वाद्यस्येति । अमङ्गलमङ्गलतत्त्वतयोः शब्दश्लेषयोर्भेदः । अर्थश्लेषस्येति यथा
स्तोकेनेत्यादि — अलाभ्योपचयापचययोस्तद्वगमानुवगमादिशब्दपरिवर्तेऽपि तुलाकोटिखल-
भर्मयोरर्थयोः श्लेषत्वमप्रतिहतमेव । यदप्युक्तमलङ्कारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष
इति तदपि न युक्तमित्याह न चेति वैपरोक्षं दर्शयति । एतदुपपादयमाह तथाहौत्यादि ।
एवञ्च 'पल्लवाताम्र'त्यादौ नोपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषत्वं किन्तु सङ्करत्वमेव व्याप्यम् ।^{२९}

२८ विशिष्टं स्वमिति ख. पु. असमीचीनः पाठः ।

२९ एवम्यन्तव्यमादिमात् राबानकतिलककृतादुद्भूतविवेकादुद्धृतं स्यात् । मुद्रित उद्धृत-
विहितमन्वेऽ- (G. O. Series) प्यर्थं पाठो द्रव्यते । परं तस्य न संशयो-

गुणसाम्ये क्रियासाम्ये उभयसाम्ये वा उपमा, तथा 'सकलकलं' पुरमेतज्जातं सम्पति सुधांशुविम्बमिवे^{३०}त्यादी (३७१) शब्दमात्रसाम्येऽपि सा युक्तैव ।
तथाद्युक्तं दृष्टेन

“स्फुटमर्थालङ्काराद्येतावुपमासमुच्यौ किन्तु ।

आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवतः” ॥ इति ॥

(क. वा. अ. ४।३२)

अथवा न्यायपरोक्षाया उपमारूपमेव (वृद्ध- (विवेक) विरुति ३६ पृ.) । तथाहि श्लेषस्तावदुपमाऽऽदिष्वतिरिक्तेऽपि विषये प्राप्तप्रतिष्ठा यथा देव त्वमित्यादि । पाता रक्षिता अलं पर्याप्तं पातालं रसावलम्ब । आशाः प्रत्याशा दिशश्च । चामरस्य मधुत्, अगराणां मधुत्वा नायूनाम् [भूमिः] । अतस्त्वमेव पातालमित्याकारपाथात्त्वचामरस्य मधुमिरित्याकारात् पौरस्त्येऽक्षरे श्लिष्टमिति वर्णश्लेषता । न चात श्लेषस्य पृष्ठेऽलङ्कारान्तरस्वीकारात् । (१६६३) एवमुपमाऽपि यथा गुणादिसाम्ये तथा शब्दमात्रसाम्येऽपि दृश्यते । यथा सकलेयादि सह कलकलेन वर्तते सकला कला यत्वेति चेति । अत्रैव प्रागाधिकसम्पत्तिं दर्शयति तथाहीनि । इहापि शब्दालङ्कारमध्ये । उदाहृतव यथा—यदनेकयोषिभुजस्तत्रैव सदशोऽस्य हीनमुरतरनसः । ननु वलिजित्, कथं ते तदमी

•मुक्तलेख्यतायोचाम (Hemacandra and the 11th century Kashmir Poets) Asiatic Society Letters, Meghnad Saha Vol. 1958) । विमलरुपमारूपकस्य नामनपरिग्रहोक्तस्य मन्मदमन्त्रेऽस्त्रीकारादयमंशोऽल्लस्योऽनवरुणराहतय । एवविधेषु स्थलेषु मूलमातृकालिपेष्टिष्वन्यतः किं टीकायामन्तर्भूतः साहित्यिकरानवधानतयेति सशयो जागर्ति ।

- 30 पथार्थमिदं दृष्टोये काव्यालङ्कारेऽन्यथा पठितं दृश्यते तत्र समग्रं पद्यं 'मुखमापूर्णक्योल भृगमदनिखितार्थपललेखन्ते । भाति लग्नगकनकलं स्फुटलाब्धनमिन्दुविम्बमिवे'ति । तच्च कलितोपमाभेदत्वेन स्वीकृतं दृष्टेन । अत्र पुरवर्णने तावत्पर्यम् । दृष्टकृतश्लोकस्य च्छायाभवलम्ब्य राजानकतिलकेन केनाप्यनेन वा रचितमिदं स्यादिति सम्भाव्यते । हेमचन्द्रविधनाभादीनां मम्मटानुगारिणां ग्रन्थेष्वपि 'पुर'शब्ददर्शनादुद्धृते प्रपञ्चे शब्दमात्रसाम्यस्य प्रकृतत्वाच्चायमेव समोचीनः कल्पः ।

न च 'कमलमिव मुख'मित्यादिसाधारणधर्मेप्रयोगशून्य उपमाविषय इति वक्तुं युक्तं पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः ।

देव ! त्वमेव पातालमाशानां त्वं निबन्धनम् ।

त्वञ्चामरमरुद्भूमिरेको लोकत्रयात्मकः ॥३७॥

इत्यादिश्लेषस्य चोपमायलङ्कारविचित्रोऽस्ति विषय इति द्वयोर्भागे सङ्ग्रह एव । उपपत्तिपर्यालोचने तु उपमाया एवायं युक्तो विषयः । अन्यथा विषयापहार एव पूर्णोपमायाः स्यात् । न च 'अविन्दुसुन्दरी नित्यं मललुण्ठयण-विन्दुकेश्यादौ (३७३) (का. अ. सा. सं. ४११६) विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः, अपि तु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुर्विरोधः । न ह्यतार्थद्वयमतिपादकः शब्दश्लेषः, द्वितीयस्यार्थस्य प्रतिभातमात्रस्य प्ररोहाभावात् । न च विरोधाभास इव विरोधः श्लेषाभासः श्लेषः । तस्मादेवमादौ श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतु-रलङ्कारान्तरमेव । तथाच

सद्वंशमुक्तामणिः, ॥३७॥ (उ. विं. १)

सदृशः सुराधिकृतः ॥ वसुधामहित सुराजित नीरागमना भवार्थ वर्षार्थ । सुरजित-पराह्वयुपलब्ध व हरेक्षोपमा घटते ॥' (६. का. अ. ४१३३, ३४) इति । न च यत् शब्द-मात्रसाम्य उपमा तत्र श्लेषत्वमिति वक्तुं युक्तं, पूर्णोपमाया निर्विषयत्वप्रसङ्गात् । गुणादि-सादृश्ये सा भविष्यतीति चेत्, न, अर्थविषयस्य निर्विषयत्वापत्तेः ।

अभास्यदुपदर्शितशब्दश्लेषदुपमानिरहितोऽर्थश्लेषस्य विषयः प्रकृत्यते, तद्वयोरप्यन्यत-लब्धसत्ताकमोरेकत रातिपाते सङ्गतेषु प्राप्तेति 'गुणकियासान्यमुपना' 'शब्दसाम्यन्तु श्लेष'इति विशेषणस्यानभिधानाच्छब्दसाम्यमप्युपमाया विषयः । श्लेषस्य तूपमाविरह इति 'पक्षवे'त्यादावुपमैव न्याय्या । एवञ्च 'अविन्दुसुन्दरी'त्यादौ विरोधप्रतिभोत्पत्ति-हेतुः श्लेष'इति वक्तुं (उ. वि. १) तदपि न सम्भवित्याह न चेति । अप्सु प्रतिबिम्बितो य दन्तुलद्वय सुन्दरी निखण मलन्तो लावण्यविन्दवो अस्याः । अविद्यमानविन्दुः कथं स-विन्दुरिति शब्दालङ्कारविरोधः, श्लेषस्य तु तेन बाधितत्वात् प्रतिमानमात्रं (६६६b) न तु प्ररोधः । विरोधस्याभासत्वादेवालङ्कारता, दत्तरथा तस्य दुष्टत्वात् । एवमादाविति—तत्र श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतोरैकदेशविधिं रूपकं यथा सद्वंशोति । वंशः कुलं, वंशी वेणुः,

नाल्पः कचिरिव स्वल्पदलोको देव ! महान् भवान् ॥३७५॥

अनुरामवती सन्ध्या दिग्धसस्ततपुरःसरः ।

अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ॥३७६॥

(ज्व. भा. १।६)

आदाय चापमचलं कृत्वाऽह्नीनं गुणं विपमदृष्टिः ।

यश्चित्तमच्युतशरो लक्ष्यमभाङ्गधीनमस्तस्मै ॥३७७॥

इत्यादावेकदेशविद्यतिरूपरुदलेष्व्यतिरेकसमासोक्तिविरोधत्वमुचितं, न तु दलेषत्वम् ।

तदिह सर्वं एव सर्वं इत्यारोपपूर्वको मुक्तगमरोरादोः^{३१} रतेष्व्यतिरेको यथा नाल्प इत्यादि । श्लोकोः पर्य' कीर्तय । समासोक्तिर्यथा अनुरागेत्यादि, अनुरामः सन्ध्याऽङ्गि-
माऽभिलाषश्च पुरोऽग्रे जगतः सरति । "यद्यपि वामनाभिप्रायेणायमाक्षेपस्यथापि
भामहामिप्रायेण"^{३२} प्रसिद्धिं पुरस्कृत्य समासोक्तित्युक्तवान्" (ज्व. भा. लोचन ३७
पृ. ६ :) । विरोधो यथा आदायेत्यादि । अचलं पर्यंतं निश्चलय, अह्नीनं सर्पाणामिन-
मह्नीनम्, विपमा विरुषा अस्थिरा च । अच्युतः कृष्णो गतिरन्यथ । लक्ष्यमभाङ्ग-
दिति तिसुरमेवे^{३३} ।

३१ अत्रसिद्धात् प्रमान्तरादुद्धृतमिदं श्लोकावयवरूपं परं इति काररौलोविरोधितया
विचित्रोत्कृष्टं प्रतिभाति । मूलग्रन्थे दशमोऽंशे रिलटमालापरम्परितरूपकनिर्देशने
'अलोक्तिरुपहातोके'त्यादौ 'सर्वंशमुक्ता'मिति पदमुपलभ्यते, न तु सर्वंशमुक्ता-
मग्निरिति ।

३२ "यलोक्ते गम्यतेऽन्योऽर्थस्तन्ममानविशेषणः । सा समासोक्तिरिह दृष्टा संक्षिप्तार्थतया
यथा ॥" इति भामहलक्षणम् । "उपमानाक्षेपश्चाक्षेपः" इति वामनलक्षणम् ।
उपमानाक्षेपः प्रतिषेध इति उपमानाक्षेप इति च तत्तस्या इति । वामनमेते
लोक्त्रसिद्धौपवोपमानोपमेयता प्राप्या । एतच्च तत्कृत्यायामुपमालक्षणरूपा
स्पष्टम् । वस्तुवस्तुवत् मम्मदामिप्रायेणापि समासोक्तिरिति टीकाकृतां भामह-
नामनयोर्मतेनैव च 'अन्मालोक्तोऽन्यप्रत्ययप्रतिषेधनित्येनोक्तस्य कीनुकाशायक-
तैराऽथवाऽन्यत् किमपीति बहुतरप्रन्धानां लोपे वक्तुं दुष्करम् ।

३३ "रथः घोषो यन्ता शतध्वनिरेन्द्री धनुश्चो रथाक्ते चन्द्राक्ते" रथचरणपाणिः
शर इति" इति महिम्नःस्वनीयपद्यस्याधिकृतः संवाचोदं पश्य ।

शब्दश्लेष इति चोच्यते. अर्थालङ्कारमध्ये च लक्ष्यते इति कोऽयं नयः ? किञ्च वैचित्र्यमलङ्कार इति य एव कविप्रतिभासंरम्भगोचरस्तत्रैव विचित्रतेति संचालङ्कारभूमिः । अर्थमुखप्रेक्षित्वमेवां शब्दानामिति चेद्, अनुप्रासादीनामपि तथैवेति तेऽप्यर्थालङ्काराः किं नोच्यन्ते ? रसादिव्यञ्जकस्वरूपवाच्यविशेष-सव्यपेक्षत्वे ह्यनुप्रासादीनामलङ्कारता । शब्दगुणदोषाणामप्यर्थापेक्षयैव गुण-दोषता । अर्थगुणदोषालङ्काराणां शब्दापेक्षयैव स्थितिरिति तेऽपि शब्दगतत्वे-नोच्यन्ताम् । “विधौ चक्रे मूर्ध्नि”त्यादौ (३६१ श्लोः) च वर्णादिश्लेषे एक-प्रयत्नोच्चार्यत्वेऽर्थश्लेषत्वं शब्दभेदेऽपि प्रसज्यतीत्येवमादि स्वयं विचार्यम् ।

‘कियेकप्रयत्नोच्चार्याणा’-(का. भा. सा. सं. ४।८०)मित्येतत्सामर्थ्याच्छब्दानामित्यव-गमने आक्षेपे भवदनुमतेऽर्थश्लेषे भवतैव शब्दानां श्लिष्टताऽभ्युपगतेऽप्योक्तिविशिष्टं श्लिष्टं प्रतीयतामित्यन्त-शून्यमेव । अपरञ्च तन्मत एव दूषणमुत्पादयति । शब्दश्लेष इति चेति । तस्मादेवंविधे विषये शब्दालङ्कारत्वमेव युक्तम् ।^{३४} अथ शब्दशक्ति-मूलोऽत्रालङ्कारो न तु शब्दस्यालङ्कार इति चेदत्राह, वैचित्र्यमिति । अर्थमुखेति—एवञ्च सत्यविप्रसक्त इत्याह अनुप्रासादीनामपीति । न चैवामर्थोन्मुखत्वं नास्तीति वाच्य-मित्याह रसादिव्यञ्जकेत्यादि । किञ्च “शब्दार्थी (१६७५) सद्विती काव्यम् ” (भा. का. म. १।१६) । ततोऽनयोः परस्परसव्यपेक्षयोस्तुल्यवापेक्षेति यथा शब्ददोषादीनामर्थ-पेक्षयाऽर्थगतत्वं तथाऽर्थदोषादीनामपि शब्दगतत्वं प्राप्नोतीत्याह शब्दगुणेत्यादि । किञ्च गदैकप्रयत्नोच्चार्यत्वेऽर्थश्लेषत्वं तदाऽतिप्रसक्त इत्याह विधावित्यादि । स्वयं विचार्यमेत-द्विद्विज्ज्ञानैव [स्व] दुक्तमित्येतावतैव भगवित्वाभ्युपगम्यमित्युहनीयमिति ।^{३५}

- 34 अयं विचारे मूलतस्त्वाध्रयाधयित्वपरिहृत्सिंहत्वासहृत्वयोः कतरदाध्रयणीय-मित्याधिल प्रवृत्तः । उद्धटविनेवादिप्रन्धकृतो राजानवतिलकाया खट्वादीनां प्राचीनानां मतमनुसृत्यायं पक्षमुपजीवन्ति । परन्तु नव्यैर्मग्नप्रमुखैः परितृप्ति-सहृत्वासहृत्वपक्ष एव प्रतिष्ठापितः । स एव ध्वनिदोषगुणालङ्कारेषु सर्वत्रैवा-प्रतिहतप्रसरो न्यायमूलवैलक्षण्यार्थहेमचन्द्रनिश्चयनाधारेः प्रमाणनिपुणैरलङ्कार-भमेपारीयोर्द्वौ इति सत्यपि केषाञ्चिद्वैमले नवीननये सिद्धान्तत्वेन स्वीकृतः ।
- 35 एवं संशोधितमस्मान्निद्वद्धकाव्यालङ्कारसाररत्नप्रहोपरि विव्रतिदोषरत्नपाठदर्शनेन । (G. O. S. edn. ४४ पृ.) । स च पाठस्य राजानकतिलककृतोद्धट-

तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता ॥८५॥

सचित्रेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः खड्गमुत्तपद्माद्याकारमुत्थासयन्ति
तच्चित्रं काव्यम् । कष्टं काव्यमेतदिति दिङ्मात्रं प्रदर्शयते । उदाहरणम्—

मारारिशकरामेभमुखैरासाररंद्धसा ।

सारारब्धस्तथा नित्यं तदार्तिहरणक्षमा ॥३७८॥

माता नतानां सङ्घट्टः धियां बाधितसम्भ्रमा ।

मान्याऽथ सीमा रामाणां शं मे दिश्यादुमाऽऽदिमा ॥३७९॥

(क. का. अ. ५।६, ७)

खड्गवन्धः ।

तच्चित्रमिति यद्यपि लिप्यक्षराणां खड्गादिसचित्रेशित्वे चित्रत्वं तथापि योत्ताकाश-
समवेतवर्णात्मकशब्दमेवेन तेषां लोभ्यतोतेः शब्दाश्रयत्वम् । एतच्च बहुभिर्भेदैर्भियमान-
मनन्तत्वात् परिसंख्यानुमशक्यं यदाहुः—(रुद्र का ५।२-५) तच्चकखड्गमुत्तप-
द्मासारनचापशूलदलैः । चतुरङ्गपीठविरचितरथचतुरगगजरादिपदपादैः ॥ अनुलोमप्रति-
लोमेरर्धभ्रमरुत्तपद्मवैभवेः । इत्यादिगिरन्यैरपि वस्तुविशेषाकृतिप्रभदैः ॥ 'भेदै-
र्विभियमानं संख्यानुमनन्तमस्मिन्नेतदलम् । यन्नाम नाम यत्र सात्तदाकृतिर्लक्षणं
मत्तं तस्य । सङ्घट्टयमेव दृष्ट्वाऽवधार्यमखिलं ततोऽन्यदपि ॥ इति । अतः शिव्यश्रुत्पत्तये
दिङ्मात्रमुदाहरति । "मारारिः परमेश्वरः, शक्र इन्द्रः, रामो दत्तात्रेयः, इभमुखो
गणपतिः, एभिरासारमदशेन रंद्धसा केन सारमुत्तपद्मसारब्धः स्तनो यस्याः, तदार्ति-
स्तेषामावेर्हरणे क्षमा शक्रा नतानां प्रणतानां माता धियां संघट्टः, बाधितः
सम्भ्रमो यथा । मान्या अथ समुच्चये रामाणां वरपत्निनीनां सीमा पर्यन्तभूः (167b)
शं कदापि मे दिश्यात् समादिशतु उमा गीरी आदिमा तर्षणमप्रया । 'अनेन
श्लोकद्वयेन खड्गवन्धप्रस्तारः ।" तथा ब्राह्मिकाऽन्तरे 'मा'शब्दं त्रिवर्गधोऽधःक्रमेण

विवेकादृहीतः स्यात् । यदि तु आश्रयणीयमिति पाठो गूले गृह्यते
तदाऽत्र टीकाकृतमाध्याध्यायिभावस्य लङ्कारविभागकल्पने योग्यतायामास्था सूचिता
स्यात् । टीकाप्रकरणात् सा नात्यन्तसमीचीनेति प्रतिभाति । यन्मूलं च (Fol.
151b) तथैवाकृतं टीकाकृतं लक्ष्यते ।

36 खड्गवन्धादीनामिहोपदर्शितानां तदतिरिक्तानाञ्च चित्राणां चित्राणि रुद्र-
काव्यालङ्कारे (नि. सा. सं) सरस्वतीकण्ठाभरणे (नि. सा. सं) कविकर्ण-
पूरकतेऽलङ्कारश्लेषेऽनेऽस्त्वत्पन्थादिते कुवहलिनिरवलोक्नीयानि ।

सरला बहुलारम्भतरलालियलारवा ।

वारलावहुलामन्दकरलाऽवहुलामला ॥३८०॥

(क. का. अ. ५।१३)

मुरजयन्धः ।

भासते प्रतिभासार । रसाभाता हताविभा ।

भाचितात्मा शुभावादे देयाभा यत ते सभा ॥३८१॥

पञ्चयन्धः ।

वर्णचतुर्दशकं धारायां न्येषावत्-‘मा’शब्दं छिद्यम्, एतत्फलकम् । तस्यैव ‘मा’-
शब्दस्य दक्षिणपार्श्वे निष्कामकणेषान्तरसप्तकम्, ततोऽपरपार्श्वतः ‘मा’शब्दान्तिक-
प्रवेशकणेषां वर्णसप्तकम् । एषा द्वादशिका । ततो ‘मा’-शब्दादारभ्योर्ध्वकणेषां
यान्तिवार्धं वर्णसप्तकम् । तदुपरि ‘मा’शब्दः । तदक्षिणपार्श्वेऽन्यदक्षरचतुष्टयम् ।
अपरपार्श्वे च ‘मा’शब्दान्तिकं वर्णचतुष्टयम् । एतन्मुकुलकम् । ततः छिद्यस्य ‘मा’-
शब्दस्योपरि वर्णद्वयम् । एतन्मूलकम् । सरलेति—बहुलारम्भः, तरलानां चपला-
गामलियलानां प्रसरसैन्वानामाराधः शब्दो यतः । वारलाभिर्हेमोर्ध्वबहुलाऽमन्दा
वदयुक्ताः [करला] करं दण्डं लान्ति ये ते भूया यतः । अवहुलेन शुल्काक्षेपानला
निर्मला बहून् वा लातीति बहुला या सा शरत् प्रकान्ता । एष मुरजयन्धः । तथाहि
पादचतुष्टयेन पदत्रिचतुष्टये कृते प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपादेष्वो यथाक्रमं प्रथमादौम्यच-
राणि चत्वारि चतुर्थतृतीयद्वितीयप्रथमपादेष्वः पञ्चमपष्ठसप्तमाष्टमानि च गृहीत्वा प्रथमः
पादः । द्वितीयात् प्रथमं, प्रथमाद्वितीय-(१६४a) तृतीयौ, द्वितीयतृतीयाभ्यां चतुर्थपञ्चमी,
चतुर्थतृतीयद्वितीयौ तृतीयात् पादात् प्रथमं वर्षथ गृहीत्वा द्वितीयः पादः । द्वितीयादष्टमं
प्रथमात् सप्तमपठौ, द्वितीयतृतीयाभ्यां पञ्चमी, चतुर्थात् पष्ठसप्तमी, तृतीयादष्टमं गृहीत्वा
तृतीयः पादः । चतुर्थादिभ्यः प्रथमादौनि, प्रथमादिभ्यः पञ्चमादौनि गृहीत्वा चतुर्थः पाद इति
प्रत्ययः । (क. सं. ५८-५९ पृ.)

भासत इति । ‘हे प्रतिभासार प्रज्ञाऽतिशयोक्तुष्ट रसेनादरेणाभाता
समन्तादोम्नाऽहताऽप्रतिहताऽऽविभा शोभा यथा । भाचितात्मा एकाग्रोक्तबह्वया वाद्
एव देवैर्विजिगीषुभिः पण्डितैराभा यथा । च तेऽज्ञाधर्मं निपातः । ते त्व सभा ।

तच्चित्रं यत्र वर्णानां सङ्गाद्याकृतिहेतुता ॥८५॥

सचित्रेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः सङ्गमुत्पन्नायाकारमुल्लासयन्ति
तच्चित्रं काव्यम् । कष्टं काव्यमेतदिति दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते । उदाहरणम्—

मारारिशकरामेभमुल्लैरासाररंद्धसा ।

सारारब्धस्तथा नित्यं तदार्तिहरणक्षमा ॥३७८॥

माता नतानां सङ्घट्टः श्रियां बाधितसम्भ्रमा ।

मान्याऽथ सीमा रामाणां शं मे दिश्यादुमाऽऽदिमा ॥३७९॥

(ह. का. अ. ५।६, ७)

सङ्गबन्धः ।

तच्चित्रमिति यद्यपि लिप्यवराणां सङ्गादिसचित्रविशेषित्वे चित्तत्वं तथापि श्रोताकाश-
समवेतवर्णात्मकशब्दमेवेन तेषां लोकप्रतीतेः शब्दाश्रयत्वम् । एतच्च बहुभिर्भेदैर्भियमान-
मनन्तत्वात् परिसंख्यातुमशक्यं यथाहुः—(चरित का ५।२-५) तथैकैकसङ्गमुपलै-
र्वाणासनचापशूलहलैः । पुरुरङ्गपठविरचितरथपुरुरगजादिपदपाठैः ॥ अनुलोमप्रति-
लोमैर्धर्ममुरजसर्वैस्तोमदैः । इत्यादिभिरन्यैरपि वस्तुविशेषाकृतिप्रभैः ॥ भेदे-
र्विभियमानं सङ्ख्यातुमनन्तमस्मिन्नेतद्वत् । यत्रात्र नाम यत् स्वात्तदाकृतिर्हृत्स्पर्शं
मर्तं तस्य । तत्रचयमेव हृष्टाऽवधार्यमस्मिन् ततोऽन्यदपि ॥ इति । अतः शिष्यस्तुत्पत्तये
दिङ्मात्रमुदाहरति । “मारारिः परमेश्वरः, शक्र इन्द्रः, रामो हस्तावुगः, इभमुखो
गणपतिः, एभिरासारशरैरेन रंद्धसा वेगेन सारमुत्पन्नमारब्धः स्त्रियो यसाः, तदार्ते-
स्तेपामावेर्हृत्स्पर्शे क्षमा शक्रा नतानां प्रणवानां माता श्रियां संघट्टः, बाधितः
सम्भ्रमो यथा । मान्या अधः समुच्चये रामाणां वरपणिनीनां सीमा पर्यन्ततः (१६७६)
शं कल्याणं मे दिश्यात् ममादिशतु उमा गौरी आदिमा सर्वशानमया । ‘अनेन
श्रीकृष्णेन सङ्गबन्धप्रसारः ।” तथा दादिकाऽन्तरे ‘मा’शब्दं तिर्यगपोऽधःक्रमेण

विवेकादपृहीतः स्यात् । यदि तु आधयणोपमिति पाठो गूले गृह्यते
तदाऽत्र टीकाकृतमाधयाध्रियभावस्यालङ्कारविभागकल्पने योग्यतायामास्था सूचिता
स्यात् । दोषप्रकरणात् सा नात्यन्तसमीचीनेति प्रतिभाति । मन्त्रं च (Fol.
१५१६) तथैवाकृतं टीकाकृतं लक्ष्यते ।

३६ सङ्गबन्धादीनामिहोपदर्शितानां तदतिरिक्तानाञ्च चित्राणां चित्राणि हरद-
काव्यालङ्कारे (नि. सा. सं) सरस्वतीकण्ठाभरणे (नि. सा. सं) कविकर्ण-
पूरकतेऽलङ्कारशेखरेऽसत्त्वम्यादिते कुव्हालिभिरवलोकनीयानि ।

सरला बहुलारम्भतरलालिवलारवा ।

वारलावहुलामन्दकरलाऽवहुलामला ॥३८०॥

(ह. का. अ. ५११३)

मुरजवन्धः ।

भासते प्रतिभासार । रसाभाता हताविभा ।

भावितात्मा शुभावादे देवाभा यन ते सभा ॥३८१॥

पद्मवन्धः ।

वर्णचतुर्दशकं धारायां न्यसेवावत्-‘मा’शब्दं छिद्यम्, एतत्कलरुम् । तस्यैव ‘मा’-
शब्दस्य दक्षिणपार्श्वे निष्कामकमेष्टाक्षरसप्तकम्, ततोऽपरपार्श्वीत् ‘मा’शब्दान्तिक-
प्रवेशकमेष्टा वर्णसप्तकम् । एषा द्राविका । ततो ‘मा’-शब्दादारभ्योर्ध्वकमेष्टा
गान्तिकार्थं वर्णत्रयम्^१ । तदुपरि ‘मा’शब्दः । तदक्षिणपार्श्वेऽन्यदक्षरचतुष्टयम् ।
अपरपार्श्वे च ‘मा’शब्दान्तिकं वर्णचतुष्टयम् । एतन्मुकुलरुम् । ततः छिद्यस्य ‘मा’-
शब्दस्योपरि वर्णद्वयम् । एतन्मास्यकम् । सरलेति—बहुलारम्भः, तरलानां चपला-
नामल्लिवलानां भ्रमरसैन्यानामाराधः शब्दो यत् । वारलाभिर्हं तोमिर्बहुलाऽमन्दा
तदयुक्ताः [करला] करं दण्डं लान्ति ये ते भूपा यत् । अवहुलेन शुष्मचेष्टामला
निर्मला बहून् वा लातीति बहुला या सा शरत् प्रकान्ता । एष मुरजवन्धः । तथाहि
पादचतुष्टयेन पङ्क्तिचतुष्टये कृते प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपादेभ्यो यथाक्रमं प्रथमादीन्यक्ष-
राणि चत्वारि चतुर्थतृतीयद्वितीयप्रथमपादेभ्यः पञ्चमपष्ठसप्तमाष्टमानि च गृहीत्वा प्रथमः
पादः । द्वितीयात् प्रथमं, प्रथमाद्वितीय-(१६८३) तृतीयौ, द्वितीयतृतीयाभ्यां चतुर्थप्रथमौ,
चतुर्थात् तृतीयद्वितीयौ तृतीयात् पादात् प्रथमं वर्णस्य गृहीत्वा द्वितीयः पादः । द्वितीयादष्टमं
प्रथमात् सप्तमपष्ठौ, द्वितीयतृतीयाभ्यां पञ्चमौ, चतुर्थात् पष्ठसप्तमौ, तृतीयादष्टमस्य गृहीत्वा
तृतीयः पादः । चतुर्थादिभ्यः प्रथमादीनि प्रथमादिभ्यः पञ्चमादीनि गृहीत्वा चतुर्थः पाद इति
प्रत्यारः ।^१ (ह. सं. ५८-५९ पृः)

भासते इति ।

‘हे प्रतिभासार प्रज्ञाऽतिशयोक्तुः रसेनादरेणानात्र
समन्तादीताऽहस्ताऽप्रतिहताऽऽविभा शोभा यथा । भावितात्मा दृग्ग्रीहदृश वाद्
एव देवैर्विनिगीतुभिः पवित्रेराभा यस्याः । यत्तेलाध्वं निपातः । ते वा सना ।

रसा साररसासार ! सायताक्ष ! क्षतायसा ।
साताघात ! तघातासा रक्षतस्त्वततक्षर ॥३८२॥

(द. का. अ. ५।२०)

सर्वतोभद्रम् ।

सम्भविनोऽप्यन्ये भेदाः शक्तिमात्रप्रकाशका न तु काव्यरूपतां दधतीति न प्रदर्शयन्ते ।

एषोऽष्टदशपदबन्धः । तथाहि प्रथममक्षरमतः कणिकास्थाने ततोऽष्टरद्वयेनैकं दलं, निःसरणक्रमेण तावत्तैव भागेन प्रवेशक्रमेण द्वितीयं दलं, यावत्ता कणिकाऽष्टरम् । ततस्तावत्तैव तृतीयं निःसरणक्रमेण तदेवाष्टरद्वयम् । एवं दिग्दलान्वष्टरद्वयमितानि निर्गमप्रवेशाभ्यामुत्पायानि । विदिग्दलानि तु प्रवेशेनैव । तदिह दिग्दलेषु निर्गमप्रवेशाभ्यां श्लिष्टाष्टरत्वं विदिग्दलेष्वन्यथा कणिकाऽन्तरन्तु श्लिष्टमेव' (द. सं. ५६ पृ.) ।

रसासारेति—“हे साररसासार उत्कृष्टाभिलाषस वैगवद्गुण, आयताक्ष विस्तीर्णमग्न, सात मुखलभाय, अघात अवपल, अतक्षर वज्र त्वज्र वज्रकरणे । अतक्षं वृद्धिं राति ददाति यस्तथाभूत, तव रक्षतः सतः सा रसा भूः । अतासा नास्ति तास उत्क्षेपो यथाः । तल्ल उत्क्षेपे । [क्षतायसा] क्षत आय अर्यागमोपायो येस्तान् स्थिति विनाशयति । (१६३b) अस्तु भवतु । अरचतामशोभना भूः । तुल्यदो व्यतिरेके । अत न केवलमप्योऽधःक्रमेण स्थितानां पादानां प्रातिलोम्येन व्यवस्थितिर्यावदर्थभ्रमस्यापि । सत हि प्रथमादिपादाचाराणि चत्वारि, चतुर्थतृतीयप्रथमपादान्याचाराणि चेति प्रथमः पादः । प्रथमादि यावत् द्वितीयाचाराणि चत्वारि चतुर्थादिपादसप्तमाचाराणि चेति द्वितीयः पादः । प्रथमादि यावत् तृतीयाचाराणि चतुर्थादि यावत् षष्ठाचाराणि चेति तृतीयः पादः । चतुर्थपञ्चमैषतुर्थः पादः । इह च सर्वे तदेवोपलभ्यत इत्यर्थप्रमण्यप्यवस्थानात् सर्वतोभद्रम् ॥” (द. सं. ५६-६० पृ.)

सम्भविनोऽप्यन्य इति यथा—स त्वं मानविशिष्टमाजिरभतादालम्ब्य भव्यः पुरो लब्धाऽप्ययद्युदिहृद्भरतधीवत्सभूमिर्मुदा । मुक्ता काममपास्तभीः परमृगव्याधः सनादं हरेरेक्षेर्षः समकालमभ्रमुदयारोषेक्षदा तक्षरे (शिशु. व. १६।१२०) ॥ धीवत्सो रोमानर्षक्ष भूमिर्वज्रः, हरेर्नादं सिंहनादं मुक्नेति सम्बन्धः । अत मुक्ता काममिलास्तरणकियाविशेषणम् । अनेन हलोकेन कविकान्यनामाद्वितपट्टचरचक्रप्रसारः । तथाहि प्रथमपादस्य नवाचाराणि धाराकृतमाऽधोऽधःक्रमेण न्यतेत् । ततो नाभी 'र'सन्दर्भाधारणं ततोऽधोऽधःक्रमेणैवापराणि नवाचाराणीति प्रथमपादेनारद्वयम् । तव

गीते गीतवेदिन ॥ रीतयो बाब्र्मयप्राया हृदय तस्य वृत्तय । रचनाऽऽदित्रयं मूर्तिरनु-
 प्रासस्तु जीवितम् ॥ उक्तयो दैवत द्वावाप्तुदाभितयो भृति । पठिति धम्मदा
 प्रेक्षाऽभिनयोऽप्यन भृति ॥ श्लेष पुष्पाति सर्वास्तु प्रायो वक्रोद्धिषु ध्रियम् । वाक्त्रेवाकेन
 कृष्यन्ते मनासि महतामपि ॥ विनयेन विना का धीः का निरा शशिना विना । विना यमक-
 चित्ताभ्यां कीदृशी वाग्बिदग्धता ॥ गूढागूढचतुष्पादा वादिना वादस्यान्तये । प्रभोत्तर दग्ध-
 सुष्टि विदग्धमुखमण्डनम् ॥ क्रीडापोष्टीविनोदेषु तज्ज्वलकोर्यमन्त्रये । परम्यामोहने
 चापि सोपयोगा प्रहेलिका ॥ (का आ १।६७) ययामति यथाशक्ति यथोचित
 यथासुचि । कवे पातस्य चैतासां प्रयोग उपपद्यते ॥ (स क. आ २२६) याज्ञस्य
 विधौ बाण पयवन्धे न तादृश । गत्या गत्यामिय देवी भिन्नरुण सरस्वती ॥ सस्कृतेनैव
 कोऽप्यर्थ प्राकृतेनैव वाऽपर । शक्यो रचयितु कश्चिदपन्नयेन जायते ॥ (स क
 आ २।१०) पैशाच्या शोरसेन्याऽन्यो मागध्वाऽन्यो निबध्यते । द्वितानि कोऽपि
 भाषामि सर्वामिदपि कथन ॥ (स क आ २।११) कश्चिदग्येन पयेन कश्चिन्निमग्रेण
 शक्यते । निबद्ध कथन द्वान्यां कश्चित् पथिभिर्निमि ॥ सस्कृतेनैव केऽप्याहु प्राकृतेनैव
 केचन । साधारण्यादिभि केचित् केचन म्लेच्छभाषया (स क. आ २।७) ॥
 न म्लेच्छितव्य यज्ञादो स्त्रीषु नाप्राकृत वदेत् । सकीर्ण नामिजातेषु नाप्रनुद्धेषु
 सस्कृतम् ॥ (स. क. आ २।८) वदन्ति सस्कृत देवा प्राकृत किनरादय ।
 पैशाचाय पिशाचाया मागध हीनजातय ॥ (स क आ २।९) केऽभूवन्नाम्यराजस्य
 राज्ये प्राकृतभाषिण । काले श्रीगाहवाहस्य के ७ सस्कृतवादिन ॥ (स क आ २।१५)
 नात्यन्त सस्कृतेनैव नात्यन्त देशभाषया । कया गोष्ठीषु कथयन् लोके बहुमलो भवेत् ॥
 (स क आ २।१२) शृगवति लटम लाटा प्राकृत सस्कृतद्विष । अपन्नयेन तुष्पति
 (१७०३) स्वेन नायेन गुर्जरा ॥ (स क. आ २।१३) वदन् विज्ञापयामि त्वा
 स्त्रिस्त्रिंशद्विंशत्या । गोहस्त्यन्तु वा गाधामन्या वाऽस्तु नरस्वती ॥ (का भी ३३ पु
 स क आ २।१४) द्विधा प्रयुक्तेन न वादमयेन नरस्वती तन्मिधुन गुणाव । सस्कार
 पूतेन वर वरेण्य वधू मुखार्थमिनिवन्धनेन ॥ (कृ स ७।६०) एतदोम्ता (१)
 सुरभिक्षुसुम ग्राम्यमेतत्तथैव भते शोभां विरचिनमिदमानमेतदस्य (२) । मालाघोरो रचयति
 यथा साधु विज्ञाय कल योग्य काव्येष्ववहित्तिर्या नद्वेदेवाभिधानम् ॥^{३९} गिर

39 आललङ्कारप्रकाशे मुद्रिते सरस्वतीकण्ठाभरणेऽय सन्दर्भा गोपलभ्यते परन्तु तल्लेख्य
 प्रासङ्गिक इत्यनुमोद्यते । अन्तिमे श्लोके तु पाठात्तर न धनीगर्भेण पाठेन दर्शितम् ।

गीते भीतयेदिनः ॥ रीतयो वाङ्मयप्राणा हृदयं तस्य वृत्तयः । रचनाऽऽदिनयं मूर्तिरनु-
 प्रासस्तु जीवितम् ॥ उक्तयो देवतं छायासुप्ताभणितयो भूतिः । पठितिः ध्रुव्यता
 प्रेक्षाऽभिनयोऽध्ययनं पृतिः ॥ श्लेषः पुष्पाति सर्वासु प्रायो वक्त्रोक्तिषु ध्रियम् । वाक्त्रोवाक्त्रेन
 कृष्यन्ते मनांसि महतामपि ॥ विनयेन विना का धीः का निशा शशिना विना । विना यमक-
 चित्ताभ्यां कीदृशी वान्विदग्धता ॥ गूढागूढचतुष्पादा वादिना वादशान्तये । प्रभोत्तरं दग्ध-
 सुष्टि विदग्धमुखमण्डनम् ॥ क्रीडामोष्टीविनोदेषु सज्जहोरात्रोर्णमन्त्रणे । परम्यामोदने
 चापि सोपयोगाः प्रहेलिकाः ॥ (का. आ. ३।६७) यथामति यथाशक्ति यथोचितं
 यथारुचि । कवेः पातस्य चैतासां प्रयोग उपपद्यते ॥ (स. क. आ. २।२६) यादृग्गद्य-
 विधौ बाणः पद्यबन्धे न तादृशः । मत्स्यां गत्वामियं देवी भिन्नरूपा सरस्वती ॥ संस्कृतेनैव
 कोऽप्यर्थः प्राकृतेनैव वाऽपरः । शक्यो रचयितुं कश्चिदपभ्रंशेन जायते ॥ (स. क.
 आ. २।१०) वेशाच्या शोरतेन्याऽन्यो मागध्याऽन्यो निबध्यते । द्विताभिः कोऽपि
 भाषाभिः सर्वाभिरपि बध्नन् ॥ (स. क. आ. २।११) कश्चिदगद्येन पद्येन कश्चिन्मिश्रेण
 शक्यते । निबद्धः कथनं द्वाभ्यां कश्चित् पद्यमिश्रिभिः ॥ संस्कृतेनैव केऽप्याहुः प्राकृतेनैव
 केचन । साधारण्यादिभिः केचित् केचन म्लेच्छभाषया (स. क. आ. २।७) ॥
 न म्लेच्छितव्यं यज्ञादी लोषु नाप्राकृतं वदेत् । संक्षोर्णं नाभिजातेषु नाप्रवृत्तेषु
 संस्कृतम् ॥ (स. क. आ. २।८) वदन्ति संस्कृतं देवाः प्राकृतं किन्नरादयः ।
 पैशाचायं पिशाचाया मागर्षं द्वीनजातयः ॥ (स. क. आ. २।९) केऽभूवनाध्यराजस्य
 राज्ये प्राकृतभाषिणः । काले धीमाहमाद्रस्य के न संस्कृतपादिनः ॥ (स. क. आ. २।१५)
 नात्यन्तं संस्कृतेनैव नात्यन्तं देशभाषया । कथां गोष्ठीषु वधयन् लोके बहुमतो भवेत् ॥
 (स. क. आ. २।१२) श्रुत्वन्ति सद्यः साटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः । अपभ्रंशेन तुष्यन्ति
 (१७०३) स्वेन नात्येन गुर्जराः ॥ (स. क. आ. २।१३) ब्रह्मन् विज्ञापयामि त्वां
 स्थापिकारजिह्वागया । गोष्ठस्यजतु वा माधामन्या वाऽस्तु मरस्वती ॥ (का. मो. ३३ पृः
 स. क. आ. २।१४) द्विधा प्रयुक्तेन च वाङ्मयेन सरस्वती तन्मिथुनं तुगाव । संस्कार-
 पूतेन वरं वरेण्यं नष्टं सुखार्थमिनिबन्धनेन ॥ (कु. सं. ७।६०) एतदोम्ला (?)
 मुरभिकृन्मं गाम्यमेतद्य धैर्यं भसे शोभां विरचितमिदमानमेतदस्य (?) । मालाकारो रचयति
 यथा साधु विज्ञाय कालं योज्यं वाक्येष्ववहितप्रिया तद्देवानिधानम् ॥^{३९} निरः

- 39 जाललक्षारप्रस्ताने मुद्रिते सरस्वतीकण्ठाभरणेऽयं सन्दर्भां नोपलभ्यते, परन्तु तद्वैवायं
 प्रासङ्गिक इत्यनुमीयते । अन्तिमे श्लोके तु पाठांतरं बन्धनीगर्भेण पाठेन दर्शितम् ।

पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दमा ।

एकार्थतेव

भिन्नरूपसार्थकानर्थकशब्दनिष्ठमेकार्थत्वेनेव मुखेऽवभासनं^{४०} पुनरुक्तवदा-
भासः । स च

शब्दस्य

समङ्गाभङ्गरूपः केवलशब्दनिष्ठः ।

उदाहरणम्—

अरिबध्नेदहशरीरः सहस्रारथिसूततुरगपादातः ।

भाति सदानत्यागः स्थिरतायामवनितलतिलकः ॥३८३॥

धव्या दिव्याः प्रकृतिमधुराः प्राकृतधुराः सुभव्योऽपभ्रंशः सरस्वरचर्चं भूतवचनम् ।
(विगिताः पन्थानः किमपि कमनीयाश्च त इमे निबद्धाः किं यत्तेषां स खलु मिलितोऽस्मिन् कवि-
त्वा ॥) निदग्धानामोष्टे मगधमधुरावातिमणित्तिर्निबद्धा वस्तेषां स इह कविराजो विजयते ॥
(बा. रा. ११११; स क. भा. २११६)

प्रमथ्यता तु केपाधिदेवानोन्वित्यपारतन्त्रपाटोपाभावमातपर्यवमायित्वं केपाधिदुक्के-
ष्वेवान्तर्भावः केपाधिसु रसप्रकाश एवावरणत्वमिति प्राचीनानामनुगारेण पर्येव लङ्घिताः ।
यदाहुः—(क. का. अ. २११३) वक्त्रेकिरनुप्रासो यमकं श्लेषस्तथा चित्तम् । शब्दश्चालङ्काराः
श्लेषोऽर्थस्यापि सोऽन्यस्तु ॥

अधुना शब्दार्थालङ्कारोः मधदान्तराल उभयालङ्कारमनु लक्षयते पुनरुक्तेति । यथा
चास्येवमन्येयामभ्यलङ्काराणामुभयालङ्कारत्वं यदप्रे वक्ष्यति । लाटावुप्रासयमकाभ्यां भेदं
दर्शयति विभिन्नेति । भिन्नरूपता च सार्थकादनर्थकाद्वा शब्दान्तरादित्याह भिन्नरूपेति ।
एधोऽप्ये यथोक्तायेकार्थी तयोर्भाव एकार्थत्वं तेनैव न तु वस्तु—(१७०६) भूतेनेत्यर्थः । एतेन
पर्यवसानेऽन्यथात्वं दर्शयति, इतरथा दुष्टत्वापत्तेः । न चैवमस्यादुष्टत्वमात्रं तदतिरिक्तस्य
कविशक्तिस्तुतिप्रकाशस्य वैविध्यस्य सङ्कोपात् । भिन्नरूपी शब्दी यत्तेकार्थत्वध्रमात् पुनरुक्ता-
विव भास्ते स पुनरुक्तावदाभासो नामालङ्कार इत्यर्थः । शब्दस्येति सूत्रप्रतीकः । केवल-

४० मुखेऽवभासनमिति आभरणीविषयाचक्षरविशेषतिर्निर्गतः पाठः । अथवा
प्रतीकारेणुप्रासकृततुल्यसुखारो 'यस्य भिन्नरूपे पदे एकार्थवदाभासेते' इति सूत्र
दर्शनात् । अलङ्कारस्येति 'आमुद्यावभासनं पुनरुक्तावदाभाव'मिति सूत्रम् ।
एकार्थत्वेन वाऽऽमुखे इति पाठान्तरम् ।

चक्रासत्यङ्गनारामाः कौतुकानन्दहेतवः ।

तस्य राज्ञः सुमनसो विबुधा पाद्वेवर्तिनः ॥३८४॥

तथा शब्दार्थयोरप्यम् ॥८६॥

उदाहरणम्—

तनुवपुरप्यनन्योऽसौ^४ करिकुञ्जररुधिररक्तखरनखरः ।

तेजोधाम महः पृथुमनसामिन्द्रो हरिर्जिष्णुः ॥३८५॥ (उ. वि. ?)

प्रहृष्टेनार्थनिरासः । अरीत्यादि अरीना वधं ददौ ईहा येना तादृशाः शरियो धातुष्कास्ता-
नीरयन्ति ये सूता वन्दिनः” (क. सं. ६० पृ.) । पादात्तं पतिसमूहः सारथिप्रभृतिभिः
सह वर्तत इति सत्तामानस्या हेतुभूतया स्थिरतायां सत्यामगः पर्वतः स अचनितलतिलको
भाति । चक्रासतीत्यादि । “अङ्गनेष्णारामा उपवनानि अङ्गनाभिः शोभनाश्च । अतैकार्थ-
तया प्रतिभाती देहशरीरशब्दौ सार्धकौ सभङ्गौ प्रतिभासेते इति पीनरक्तपसम्भावना । सारथि-
सूतशब्दौ सार्धकावभङ्गो दानत्यागशब्दावनर्धकौ सभङ्गौ, अङ्गनारामा इत्येतावनर्धकावभङ्गौ
देहशरीरादिवदिदं शब्दयोर्भङ्गाभावात् ।” (क. सं. ६० पृ.) निबेनेव रूपेणैवावस्थितयोरनयो-
“रूपलभ्यमानमुपामयि शब्दानामुपरि शब्दार्थपीनरक्तपमुदाहरति तस्येति । सुमनसः
शोभनचित्तस्य राज्ञः सुमनसो देवा विबुधा । तव एवालैकार्थताभ्रमः ।” (क. सं. ६० पृ.)

“तथा शब्दार्थयोरप्यमिति सूत्रप्रतीकः । यथा तनुवपुरित्यादि—तनु सख्यं
करिकुञ्जरा वारणप्रेष्ठाः ‘वृन्दारक- (१७१३) नागकुप्ररेः पूज्यमान’मिति (पा. २।१।६२)
समासः । रक्ताखुरिताः । (क. सं. ६० पृ.) विभिन्नाकारशब्दगेति समासे संख्या न
विवक्षितेति भिन्नरूपाणां बहुनामपि शब्दानामभिधेयत्वभ्रमे पुनरुक्त्यवधानासः । लक्ष्यतो
दर्शयति तेज इत्यादि”^५ (क. सं. ६० पृ.) । तेजसो धामान्याधयास्तेत्रक्षिनस्तेषां

४। अत्र मूलस्थपथे ‘तनुवपुरप्यनन्योऽसौ’विति प्राचीनानां धोपरनएडीदासध्रीविद्या-
चक्रवर्तिप्रभृतीनां पाठः । धोपरध्रीविद्याचक्रवर्तिनोप्य टीकायोरजपन्यपदे
प्लाहयानादर्थमेव चएडीदासस्य ‘कृशशरीरोऽप्यरुहपूर्वपराकमशाली’ति विवरणेनेदं
सूच्यते ।

५। उद्धटप्रन्धे काव्यालङ्कारसारसंभदे तेनेव प्रथमं परिगृहीतत्वादावेनास्योज्जेसः ।
रुचकेनालङ्कारसर्वस्वे पुनरर्थालङ्कारतयैवास्थ निर्दशः । उभयोर्मोतृकातिप्योः
सङ्कलनेनात पाठोद्धारः कृतः । अयमेव पाठो रुचकस्येतावुयायी ।

अत्रैकस्मिन् पदे परिवर्तिते नालङ्कार इति शब्दाश्रयः, अपरस्मिन्
परिवर्तितेऽपि स न द्वीयत इत्यर्थनिष्ठ इत्युभयालङ्कारोऽयम् ।

इति काव्यप्रकाशे शब्दालङ्कारनिर्णयो नाम
नवम उल्लासः ॥

मह उत्सवः । इन्द्रः स्वामी, हरिः सिंहः, जिष्णुः जयशीलः । अत्रैकस्मिन्निति—
पदपरिपूरया सहिष्णुत्वमसहिष्णुत्वञ्चैवानयोरलङ्कारयोर्निमित्ते । तदिह तनुशब्दपर्याय-
सूत्रादिशब्दोपादानेऽलङ्कारता न प्रसरतीति शब्दाश्रितत्वं, यपुःशब्दपर्याये तु
शरीरादिशब्देऽप्युपात्तेऽलङ्कारता घटत इति सत्तार्थालङ्कारता । एवं करिकुञ्जर इत्यस्य
कुञ्जरशब्दः श्रेष्ठादिना परिवर्तनं न सहते, करिशब्दस्तु सहत एव, तथा तेजोधाम
इत्यादावपि । एवं तिष्ठन्तापेक्षया पुनरुक्तवदामासो दृष्टव्यः । यथा भुजङ्गकुण्डली
व्यक्तशशिभुभ्रांशुशोतयुः । जगन्त्यपि सदाऽवायादव्याच्चेतोद्गरः शिवः^{४३} ॥ (श्रीकण्ठस्तवे
अ. सं. १२ पृ.) ।

इति महासांख्यविप्रहिङ्कभीभीधरविरचिते काव्यप्रकाशविवेके
नवम उल्लासः ।

अथ दशम उल्लासः

अर्थोलङ्कारानाह—

साधर्म्यमुपमा भेदे

उपमानोपमेययोरेव न तु कार्यकारणादिकयोः साधर्म्यं^१ भवतीति तयोरेव समानेन धर्मेण सम्बन्ध उपमा । भेदग्रहणमतन्वयव्यवच्छेदाय ।

अथार्थालङ्काराणां प्रस्तावः । तत्र चोपमैव प्रसारवैचित्र्येणालङ्कारबीजभूतेति तामेव प्रथमं निर्दिशति साधर्म्यमिति । अर्थप्राप्तं व्याचष्टे उपमानोपमेययोरेवेति— उपमीयते सादृश्यमानीयते येनोद्भूतगुणेनान्यत्तदुपमानं, यद्—(१७१६) उपमीयते सादृश्यमानीयते न्यूनगुणं तदुपमेयम् (का. आ. सू. वृ. ४।२।१) । अत एव पार्थेन धनुर्धरान्तरमुपमीयत इत्याहुः । विवक्षया^२ तु यथा चन्द्र इव मुखं कामिन्यास्तथा मुखमिव चन्द्रो यामिन्या इत्यपि । न कार्यकारणादिकयोरिति—आदिपदेन वाच्यवाचकलक्ष्यलक्षकस्वस्वामिश्रुतीनां परिग्रहः । समानस्य सादेशे रूपमिति व्याचष्टे समानेनेति । तद्वितीयमाह सम्बन्ध इति । तदुक्तं “यत्र किञ्चित् सामान्यं कश्चिद्विशेषः स विषयः सदृशताया इति” (अ. स. ३१ पृ.) । उपमतिरूपमा “आतथोपसर्ग” (पा. ३।३।१०६) इति क्रियां भावे अङ् । कविप्रतिभोत्पापितवाक्यवातिशययोगित्वं सर्वलालङ्कारतायां योजम्^३ । अत एव गौरिव गदगः, समुद्रः कुण्डकेभ्येभ्यमादौ नालङ्कारता । ननु चोपमानमुपमेयपरमाथेव । पृथग्भूतमेव तत्किं भेदग्रहणेनेत्यत आह—अनन्वयव्यवच्छेदायेति । अथ च

- १ ‘साधर्म्यं सम्भवती’ति मूले पाठः साधोयान् ।
- २ न तु पदार्थनैयर्थ्येनेत्याशयः ।
- ३ यदाह कुन्तकः “अलङ्कारितत्वायैवमोद्भूत विवेच्यते । तदुपायतया तत्त्वं लालङ्कारस्य काव्यता ॥” ‘वस्तुमात्रं शोभाऽतिशयशून्यं न काव्यव्यपदेशमर्हति ।...अपरा कविकौशलशालिनी । निर्मितनिर्नूल्लेखलोकातिक्रान्तगोचरा ॥’ इत्यादिभिरलङ्कारस्वरूपचतुर्विधपरिचयैर्निर्दिष्टानैः । अन्य उदाहरे अपरा वस्तुवकताया विलक्षणता । लोकातिक्रान्तगोचरेत्यस्या एव स्वभावोक्तिव्यतिरिक्ता वकीकृतिरिति भागदोषज्ञा संज्ञा । सा च कविप्रतिभोत्पापिता क्रियागोचरा शक्तिर्गोमधिकृत्यैव मुच्यते ‘कविप्रतिभोत्प्रेक्षितत्वेन आलम्बनगुणभाव्यमप्युपनिबन्धमानं समग्रघटं ग्राह्यं’ इति ।

पूर्णा लुप्ता च

उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाप्रतिपादकानामुपादाने पूर्णा । एकस्य द्वयोर्लयाणां वा लोपे लुप्ता ।

साऽग्रिमा ।

अत्रोत्थार्थं च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा ॥८७॥

अग्रिमा पूर्णा । यथेवादिशब्दा यत्परास्तस्यैवोपमानतागत्यतिरिचि यद्यप्युपमानविशेषणान्येते तथापि शब्दशक्तिमहिम्ना ध्रुवैव पट्टीयत संवन्धं

पूर्णत्वलुप्तत्वादिभेदाद्बहुविधत्वं यथा चिरन्तनालङ्कारकारैककं तथैव दर्शयति । ततोपमानादीनां चतुर्णामुपादाने पूर्णा । ततः साधारणधर्मोपमानस्य 'ओपमाचोत्तरस्य' चेत्येकस्य धर्मोपमाचोत्तरयोर्धर्मोपमानयोरुपमाचोत्तरलोपमेययोर्वैति द्वयोः, धर्मोद्गीर्णान्मन्तराणामिति त्रयाणां लोपे लुप्ता । ध्रुतिनिरन्तरार्थनिष्ठः शब्दस्वापारस्व्यप्रतिपादित्वा श्रौती तद्विपरीता स्वार्थेति पूर्णा द्विधा । प्रत्येकं वाक्यसमासतद्धितमभ्येति षोडा ।

मनूरीयेन (१७२०) साक्षादसम्बन्धात् यथेवादीनां प्रयोगे कथं श्रौतीतिरग्निराद्यप्यद-
यद्यपीति । उपमानविशेषणानि उपमेयस्य विशेषरूपतया व्यनत्वापरानि । परिहरति—
तथापीति । शब्दशक्तिभावाभ्येन प्रतिपादकत्वे दृष्टान्तमाह—पट्टीयदिति । यथा राहः पुरुष
इत्यादी पट्टी यत् उत्तरा लक्षे विचिनष्टि सम्बन्धसोभयाध्वमभिधत्ते तथेदमपि लुप्तविभक्ति-
कमव्ययमेकत्वापि विधान्तमुक्तयात्रय सम्बन्धमभिगम्यति । कथं पुनरत राह एव पट्टो न

४ 'ओपमे'ति 'य' पुल्लिङ्गे पाठः ।

५ उपमानस्य विशेषरूपतया व्यनत्वापरानि इति (४) पुल्लिङ्गे पाठः । अत एव
मातृसामर्थ्यादुपमानवधानात्, मन्थमातृसाऽन्तरतो मेधिमनिष्ठां पयपङ्क्तिरुत्तेर-
लुप्ताकारपल्लवान्तनिवेशः । य चेत्यं 'नारि समसस्य पङ्क्तिविद्विषता भवति.....
अत वातिके जातिमहर्षे ततोऽपिदानुमाने.....पुनर्विषयस्याध्यासः ।
द्वितीयानुमाने धीतमनोव्यापृते.....सर्वज्ञानवत्तत्त्वं प्रत्यक्षत्वं न चापि प्रतीये
साध्यमिति । ननु कर्मानन्तरादिप्रत्ययान्तत्वे कर्मानन्तरादिप्रत्यये उदयनस्यान-
तिद्वीयान्तरात् 'नारि' बुद्धिरतिष्ठति इत्युक्तं इति, स्मृणान्तु बहुमानावत्यादिषु
बुद्धिरपि तथा स्यात् । अथ ईर्ष्याद्वेदोदयनस्य बुद्ध्या निनाशः । तत्रैव
कमेविभागः । समसस्ये ईर्ष्यायाः उदयनस्य, रात्रान्तरात्तत्त्वमेव न
तथेति त्रयपङ्क्तौ निर्दिष्टः ।

प्रतिपादयन्तीति तत्सद्भावे श्रौती उपमा। तथैव 'तत्र तस्यैव'
(पा. ५।१।११६) इत्यनेनेवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने। 'तेन तुल्यं
मुपमम्' इत्यादावुपमेय एव 'तत्तुल्यमस्य' इत्यादौ चोपमान एव 'इदं
च तच्च तुल्यम्' इत्युभयत्रापि तुल्यादिशब्दानां विधान्तिरिति साम्यपर्या-
लोचनया तुल्यताप्रतीतिरिति साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिशब्दोपादाने आर्थी,

पुरुषात् ? उच्यते—इह तावदेकस्य प्रधान्येऽन्यस्योपसर्जनत्वमाध्यायणीयं तुल्यत्वे 'सम्बन्धा-
भावात्। तत्र न प्रधानं पुरुषादि गुणानुरोधेन प्रवर्तितुमर्हति। उपसर्जनन्तु राजादि। यथा
प्रधानानुग्रहस्तथा मौनं (गौणं) निवर्तयति स्वस्याधिपतौ प्रधानार्थत्वविदे। अतोऽप्रधाने
सम्बन्धस्याधिकं पदस्यास' इति तत्र पक्षी भवति। सा चैवत्वात् सम्बन्धस्य पुरुषगतत्वमभि-
धत्ते। एवं तद्विशेष्यं द्रष्टव्यमित्यलं प्रसङ्गानुप्रसङ्गेन। यत्तु "यथेवराब्दी सादर्य-
व्यतिरेकिणा"तिरिति (भा. का. अ. ३।३।१) भागहेनोक्तं तदुपलक्षणत्वेन व्याख्येयम्।
अत्रापि नियमेन मा-योगान्वितस्तदनुकारितया प्रतिमस्तुलया धृतत्वात्तुल्यं, एषं कृत- (भूत)
प्रतिबिम्बप्रतिच्छाया-सदृश-सदृशादिशब्दानामप्यवान्तरविशेषाः प्रतिपाद्यमानार्थनेचिन्त्यसमर्पक-
त्वेनान्वेयाः। अथार्थव्याह—तेन तुल्यमिति। सममेव साम्यं साधारणी धर्मः।

- 6 'कथ'मित्यादि 'तेन तुल्यत्वं' इत्यन्तं 'क' पुस्तके गलितमिति प्रतिभाति।
- 7 'क' पुस्तके 'प्यधिकप्रदन्त्या क्षप्रतीत एव खीनवति.....गतत्वेऽप्येनेनेवविधा'
इति विसदृशः पाठः।
- 8 'इववद्वावयाशब्दा' इत्यादिना 'उपमायामिमे प्रोक्ताः कवीनां बुद्धिमीदृशदा'
इत्यन्तेन गरीयसा सन्दर्भेणाचार्यदण्डिना सप्रसन्नमुक्ताः। तत्र शाब्दिक-
शिरोमणिभिः प्राचीनैरिन्द्रिकायङ्कुरिण्यपि "वद्वा यथा तथैवैव" साम्ये"इति
दिग्दर्शनं कृतम्। अस्मिन्ध प्रमत्ते वतिप्रभृतितदितप्रत्ययानां कथं
सादर्याभिधानमिति वैयाकरणानां नैयायिकानाञ्च विनाराः प्रवर्तन्तु।
तेषामाभासहीवाकृता दत्तः। अर्वाची भट्टोजिदोक्षितप्रवृत्तोगामाख्यातवादे
विवरणकाराणां मधुरानाथप्रभृतीनां च मिदान्तस्तत्र एवावगन्तव्यः कीदृशिभिः।
नास्य भूयानुपयोगोऽलङ्कारशास्त्रमिद्वान्तोद्गोपे तथापि शाब्दिकवायमीमांसाविज्ञान-
प्रवृत्तेन व्यनमिना टीकाकृताऽऽयासः कृतः। गदाधरजगदीशदयोऽपि काव्य-
प्रकाशटीकाकृतोऽल शाब्दबोधविनियमनेन भेदसमाधानं कुर्वन्ति।

तद्वत् "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति"- (पा. ५।१।११५) रित्यनेन विहितस्य वतेः स्थितौ । "इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वप्रकृतिसरत्थं च" (पा. २।१।४ वाः) इति नित्यसमासे 'इव'शब्दयोगे समासगा । क्रमेणोदाहरणम्—

तुल्यता द्विरूपं सादृश्यम् । तद्वदिति 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति'- (पा. ५।१।११५) रित्यत्र क्रिया साध्यस्वभावा विवक्षिता । तद्विशेषणं तुल्यमिति । तथाभूता च क्रिया क्रिययैवोपमीयते । प्रातिपदिकन्तु तेनेति तृतीयासमर्थं द्रष्टव्यम् । अतः सामर्थ्यात् प्रातिपदिकाधेयमवेतक्रियायां वतमानात् प्रत्ययो भवतीति विज्ञायते न तु मुख्यवृत्तेः, असम्भवात् । ततश्च 'ब्राह्मणवत् क्षत्रियादधीते, 'क्षीरवत्सलं पिबती'त्येवमादयः प्रयोगाः सिध्यन्ति । ब्राह्मणादिशब्दानां ब्राह्मणादिस्वास्थ्यनादिक्रियास्तु सादृचर्यादुक्तेस्तान्मिथ क्षत्रियादिस्वानामभ्ययनादिक्रियायां तुल्यत्वात्तृतीयाऽन्तरमेव ब्राह्मणादिशब्दानामुपपद्यते । तदित्यं क्रियासामर्थ्यपर्यालोचनयाऽत्र तुल्यताप्रतीतिरित्यार्थत्वम् । (172b) एवञ्च देवदत्त इव स्थूलः, यद्वदत्त इव गोमानिह्लादो सप्तमीपञ्च्यन्ततयोरभावेऽपि क्रियाग्रहणादेव 'तत् तस्येव' (पा. ५।१।११६) इत्यत्र वतिर्द्रष्टव्यः ।

कथं पुनः क्रियाशब्देन गुण उच्यते ? क्रियापूर्वकत्वात् । स्वीकृत्यगुणनोवादि स्थूलो भवति गोसम्बन्धाच्च गोमानिति । नन्वेव सति क्रियाग्रहणमपि न वर्तय्यम् ; प्रवर्तना(ता)-मविशेषेण 'तेन तुल्यं'नित्यस्मिन्नर्थे वतिः । तत्र तस्मैनेत्यनेन नार्थः सूत्रारम्भेण, तदर्हम् (पा. ५।१।११७) द्रष्टेतदप्युपमानतो न व्यतिरिच्यते । यद्विधृतं राजानमर्हति तद्राज-सदृशमेव भवति । एवञ्च 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति'रित्येतावति स्थिते(वातिष्ठते) ? तथाचाह चन्द्रगोमो 'इवे(व)नति'रिति (च. पा. ५।१।१२५) ।

नन्वेवं गौरिव गवय इत्यलापि वतिः प्राप्नोति ? नैवम्, उपमायां वतिर्नोपमाने । यद्यपि 'इव' सच्चदेनोपमानमपि बोध्यते तथाऽप्यन्यदेवीपम्यमन्यदेवोपमानम् । भूयोऽपवय-सादृश्ययोगा लुपमा यथा चन्द्र इव तुल्यम् । सादृश्यात् सदृशप्रतिपत्तिरुपमानम्, यथा गौरिव गवय इत्याख्यामेतत् । ब्राह्मणवत् क्षत्रिय इत्युक्ते मन्द्वति पटलीलादिह्यु क्रियायु न विरोधोऽरगम्यत इति तत्प्रतिपत्तये क्रियाविरोधोऽपर्यं प्रयोज्य इति वाक्यविषय एवास्व प्रयोयः प्रकरणादिना वा तत्प्रतिपत्तिरिति तुल्यमेव । 'सागान्यान्त्येन भूयांसि गुणवयवर्त्तमानम् । निप्रप्रधानवामान्यव्यक्तिः सादृश्यमुच्यते ॥' इति श्लोकातिताः । सदृशमिति कृत्वा यत् प्रतीयते तत् सादृश्यम् । न (173g) चैतदप्युपम्यमनिन्द्रियावात्-

स्वप्नेऽपि समरेषु त्वां विजयथीर्न मुञ्चति ।

प्रभावप्रभवं कान्त स्वाधीनपतिका यथा ॥३८६॥

चकितहरिणलोललोचनायाः क्रुधि तरुणारुणतारहारिकान्ति ।

सरसिजमिदमानन च तस्याः सममिति चेतसि संमदं विधत्ते ॥३८७॥

मालणाप्रतिभासमानात् । न च लिङादिगम्यम्, उदगुत्पन्नानविरहिणोऽपि सादृश्यप्रतीतेः,
^{१०}प्रत्यक्षादिविषयीभूतद्रव्यादिवदार्थातिरिक्तत्वाच्च । तथाहि न तावद्द्रव्यं गुणं कर्म वाऽ
 गुणत्वाद् गुणवृत्तिस्त्वाद्विभागाहेतुत्वात्, [न] सामान्यायन्यतममनुगतव्याप्त्येहेतुद्वय-
 हेतुत्वात् । अतः पदार्थान्तरमेवेति प्राभाकराः । “परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः ।
 नैकताऽपि विशुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः ॥” (न्या कु अ ३।८ का) इति न्यायाद् भाषाभावा-
 म्यामन्य प्रकार शङ्कितुमपि न शक्यम् । तथा च विधिरूपतया प्रतीयमानस्याभावत्वं न
 वक्तव्यम् ।^{११} भावरूपस्य गुणवर्गिगुणं वेति ? तत्र प्रथमे द्रव्यत्वं द्वितीये त्वाधितमनाश्रित
 वेति । तत्र द्वितीये समवाय एवावस्थानयात् । आश्रितं तु सामान्यवन्न सामान्यं वेति ।
 प्रथमे तु स्पन्दरूपमल्पन्दरूप वा ? एतद्व्यवसायक्यं कर्म गुणधः । निःसामान्यं निर्गुणम्
 आश्रितं त्वेकाश्रितमनैकाश्रितमेवेति । एतदपि यथागम्यं विशेष सामान्यमिति । अतः
 सादृश्यमेवानेकां विधानामादायनानिरिच्यते । अनासाद्व्ययं पदार्थगुण्यं स्थातुमुत्तमद्वये शक्ति-
 सद्व्यवदिति नैयायिका (न्या कु अ ३।८ ट १६३-१६४ पृ) । एतद्व्याप्यत्वमीमासा
 मन्धगौरवभयात् प्रकृतानुपयोगाच्च नेह प्रतन्यते ।

स्वप्नेऽपीत्यादि—प्रभावप्रभवं कान्तमित्यनेन धीरग्यद्वारादिमत्त्वं दर्शयति । अष्टासु
 नायिकास्त्रासत्रायत्तरमणोत्कृष्टनायिका स्वाधीन-(173b) पतिकेतुच्यते (द ह ३।२३) ।
 सा उपमानं, विजयथीरुपमेयं यथाशक्तेरीतिरु, अपरिल्लागो धर्मः । स च सम्बन्ध-
 भेदाद्विज्ञोऽप्येकजातीयतया साधारण इति चतुर्णामुपादाने वाक्यगम्येयं पूर्णं श्रौती ।
 चकितेत्यादि—क्रुधि ईर्ष्याये । अत्रापि पूर्ववत् तरुणारुणतारहारिकान्तित्वं साधारणो

१० अत्रापि भीमांसरुपरणा सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थस्वीकारे गौरवं नैकान्यक-
 पुर्थाणामुपयनान्वार्याणां प्र-योद्धारेण सूचितम् । परं प्रकृतानुपयोगाच्च नेह प्रतन्यते
 इति टीकाकृमन्त-यमलङ्कारसारले तद्गतेनेव समयेन विषयविवेचनं विपश्चिदा-
 लोचनमर्हतीति स्मरन्तीति । मेधिलपरिणितराजादय एव साधर्म्यं सादृश्य-
 मित्यर्थं इत्यादिभिर्दधति ।

११ ‘न वक्तव्यम्’ इति ख’ पुस्तके नास्ति ।

अत्यायतैर्नियमकारिमिच्छतानां दिव्यैः प्रभाभिरनपायमयैरुपायैः ।

शौरिर्भुजैरिव चतुर्भिरदः सदा यो ^{१२}लक्ष्मीविलासभवनेर्भुवनं यभार ॥३८८॥

(क. अ. १।३६)

अवितथमनोरथपथमथनेषु प्रगुणगरिमगीतश्रीः ।

सुरतस्तद्वदशः स भवानभिलषणीयः क्षितीश्वर न कस्य ॥३८९॥

गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुजङ्गवत् ।

दुरालोकः स समरे निदाधाम्बररत्नवत् ॥३९०॥

स्वाधीनपतिका कान्तं भजमाना यथा लोकोत्तरचमत्कारभूस्तथा जयधी-
स्त्वदासेवनेनेत्यादिना प्रतीयमानेन विना यद्यपि नोक्तैर्वैचित्र्यं, वैचित्र्यञ्चाल-
लङ्कारः, तथापि न ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारः । न खलु व्यङ्ग्यसंस्पर्श-

धर्मः । सम्मदा हर्षः । समशब्दो योतक इतीगमार्थः । अवितथेत्यादि—सुरतस्त-
द्वदश इति 'पूर्वसदृशे'—(पा. २।१।३१)त्यादिना समासः । तद्वितगम्या यथा गाम्भीर्य-
त्यादि । भुजङ्गः कामुकः ^{१३} । अतः गङ्गाभुजङ्गस्यैव गाम्भीर्यं गरिमा तस्मैलोकार्थं वतिः ।
आयो यथा 'दुरालोक' इत्यादि । अम्बररत्नं सूर्यः । स यथा प्रतापातिशयादश्वेनाव-
लोक्यते तथा वर्णनीयोऽपि निदाघर्षाकारतया दुरालोकतया वर्णनीयसम्बन्धिन्यास्तस्या-
स्तूल्यतेति तुल्यक्रियार्थेऽनं वतिरित्याथी ^{१४} अनुपमा । ^{१५} यद्यप्यतः स्वाधीनपतिकेलादानुपमाया
विषये ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यो सम्भवतस्तथापि (न) तद्व्यवहारः । ^{१६} अतः हेतुमाह—न

१२ अतः अत्यायतैरित्यादिमूलोदाहृते कम्पिष्ठान्मुद्रयकाव्यपद्ये श्रीधरेत्याभ्याकृते
'सदा यो' इत्यस्य स्थाने 'सदायो' इत्यपि समश्रुतः पाठः । 'अयः शुभाचक्षो विधि'-
रिति कोपात् श्लेषपुष्टिः ।

१३ 'रणाश्रमेधे पशुतामुपायता' इतिपदस्य भुजङ्गपदेनानुवृत्तिार्थता प्रसक्ता । सा च
'शशो दिवसधूमर' इत्यादानुदाहरिष्यमाणे सहचरभिप्रेतेव कथमपि सोद्व्या ।

१४ 'न आधुन्युपमाया सदृशस्य वाच्यतया सादृश्यस्यावाच्यत्वेनाप्यातिरिति वाच्यं
शक्यतावच्छेदकसादृश्येऽपि शक्तिमत्त्वेन तस्यापि वाच्यत्वादिति रासगमे
गागमभावाः ।

१५ ननु निर्व्यङ्ग्या उदाह्रियन्तामलङ्कारा येन विषयविवेकः सादित्याह—तद्व-
द्वितत्वेनेति । यद्यपि नृतोयं काम्यं विनाशकमलङ्काराणां शुद्धमुदाहरणं शब्दार्थ-

स्वप्नेऽपि समरेषु त्वां विजयथीर्न मुञ्चति ।

प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यथा ॥३८६॥

चकितहरिणलोललोचनायाः क्रुधि तरुणाद्यणतारद्वारिकान्ति ।

सरसिजमिदमाननं च तस्याः सममिति चेतसि समदं विधत्ते ॥३८७॥

मात्रणाप्रतिगातमानात् । न च लिङ्गादिगम्यम्, तदनुगन्धानविरहिणोऽपि सादर्यप्रतीतेः,
 १० प्रत्यक्षादिविषयीभूतद्रव्यादिपदार्थोतिरिक्तत्वाच्च । तथाहि न तावदूर्ध्वं गुणः वने वाऽ-
 गुणत्वाद् गुणवृत्तिस्वादिभागाहेतुत्वात्, [न] सामान्याद्यन्यतमनुगतव्यावृत्त्येदमुद्धप-
 हेतुत्वात् । अतः पदार्थान्तरमेवेति प्रामाण्यकराः । “परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः ।
 नैकताऽपि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः ॥” (न्या.कृ.अ. ३।८ का.) इति न्यायाद् भाषाभाषा-
 भ्यामन्यः प्रकारः राक्षितुमपि न शक्यः । तथा च विधिरूपतया प्रतीयमानस्याभावत्वं न
 वक्तव्यम् ।^{११} भावरूपस्य गुणवन्निर्गुणं चेति ? तत्र प्रथमे द्रव्यत्वं द्वितीये त्वाधितमनाधितं
 चेति । तत्र द्वितीये समवाय एवानवस्थाभयात् । आधितन्तु सामान्यवन्नि सामान्यं चेति ।
 प्रथमे तु स्पन्दरूपमस्पन्दरूपं वा ? एतद्व्यथासंख्यं कर्म शुण्ध । निःसामान्यं निर्गुणम्
 आधितं त्वेवाधितमनेनाधितमेवेति । एनदपि यथार्थमर्थं निशेयः सामान्यमेवेति । अतः
 सादर्यमेवानेका विधामासादयन्नानिरिच्यते । अनासादयन्न पदार्थीभूय स्वाधुमुत्तमहते शक्ति-
 संख्यावदिति नैयायिका (न्या. कृ. अ. ३।८ इ. १६३-१६४ पु.) । एतद्वलावलमीमांसा
 ग्रन्थगीरवभयात् प्रकृतानुपयोगाच्च नैह प्रतन्वते ।

स्वप्नेऽपीत्यादि—प्रभावप्रभवं कान्तमित्यनेन वीरशृङ्गारादिमत्त्वं दर्शयति । अष्टाशु
 नायिकासाधनायत्तरमणोवृत्तनायिका स्वाधीन-(१७३b) पतिकैस्सुच्यते (द. रु. २।२३) ।
 सा उपमानं, चिजयश्रीरूपमेवं यथाशरी दोतकं, अपरिल्यागो धर्मः । स च मन्वन्ध-
 भेदाङ्गिमोऽप्येकजातीयतया साधारण इति चतुर्णामुपादाने वाक्यगम्येवं पूर्णं थीती ।
 चकितेत्यादि—क्रुधि ईर्ष्यायाः । अलाभि पूर्ववत् तरुणाद्यणतारद्वारिकान्तित्वं साधारण्ये

१० अस्यापि मीमांस्यपर्याय सादर्यस्यातिरिक्तपदार्थस्वीकारे गौरवं नैयायिक-
 धुर्योणामुदयनाचार्याणां ग्रन्थोद्घारेण सूचितम् । पर प्रकृतानुपयोगाच्च नैह प्रतन्वते
 इति टीकाशम्भन्तव्यमलङ्कारशास्त्रे तद्गतेनैव समयेन विषयविवेचनं विषयिदा-
 लोचनमर्हतीति स्वीकरोति । मैथिलपरिदत्तराजादय एव साधर्म्यं सादर्य-
 मित्यर्थे इत्यादिभिदधति ।

११ ‘न वक्तव्यम्’ इति ‘य’ पुस्तके नास्ति ।

अत्यायतैर्नियमकारिभिरुत्तानां दिव्यैः प्रभाभिरनपायमयैरुपायैः ।

शौरिर्भुजैस्त्रिचतुर्भिरेव सदा यो ^{१२}लक्ष्मीविलासमवनेर्भुवनं वभार ॥३८८॥

(क. अ. १।३६)

अवितथमनोरथपथप्रथनेषु प्रगुणगरिमगीतधीः ।

सुरस्तरुसदृशः स भवानभिलषणीयः क्षितीश्वर न कस्य ॥३८९॥

गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुजङ्गवत् ।

दुरालोकः स समरे निदाघाम्बररत्नवत् ॥३९०॥

स्वाधीनपतिका कान्तं भजमाना यथा लोकोत्तरचमत्कारभूस्तथा जयध्री-
स्त्वदासेचनेनेत्यादिना प्रतीयमानेन चिन्ता यद्यपि नोक्तेर्नैव चिन्त्यं, वैचित्र्यञ्चा-
लङ्कारः, तथापि न ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारः । न खलु व्यङ्ग्यसंस्पर्श-

धर्मः । सम्मदा इषः । समशब्दो द्योतक इतीयमार्थः । अवितथेत्यादि—सुरस्तरु-
सदृश इति 'पूर्वसदृशे'-(पा. २।१।३१)त्यादिना समासः । तद्वितगम्या यथा गाम्भीर्य-
स्यादि । भुजङ्गः कामुरः^{१३} । अत्र गङ्गाभुजङ्गस्यैव गाम्भीर्यं गरिमा तत्प्रेतीकार्थं पठि ।
आर्थी यथा 'दुरालोकः' इत्यादि । अम्यरत्नं तूर्यः । स यथा प्रतापातिरावादसेनाव-
लोक्यते तथा वर्णनीयोऽपि निदाघसूर्याकारतया दुरालोकतया वर्णनीयसम्बन्धिन्यास्तस्या-
स्तुल्यतेति तुल्यक्रियार्थेऽन वतिरिलाधी'यमुपमा ।^{१४} यद्यप्यत्र स्वाधीनपतिकेत्यादावुपमाया
विषये ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यो सम्भवतस्तथापि (न) तदवधारः ।^{१५} अत्र हेतुमाह—न

१२ अत्र अत्यायतैरित्यादिमूलोदाहृतो कफिणाभ्युदयकाव्यपद्ये श्रीधरेणाभ्याकृते
'सदा यो' इत्यस्य स्थाने 'सहस्रो' इत्यपि समशब्दः पाठः । 'ययः शुभावहो विधि'-
रिति श्लेषात् श्लेषपुष्टिः ।

१३ 'रणाधमेधे पशुतामुपागता' इतिवदत्त भुजङ्गपदेनावुचितार्थता प्रसक्ता । सा च
'शरी दिवसपूर्ण' इत्यादायुदाहरिष्यमाणे सहचरनिजत्वेव कथमपि सोदध्या ।

१४ 'न चाभ्युपमाया सदृशस्य वाच्यतया सादृश्यस्यावाच्यत्वेनाव्याप्तिरिति वाच्यं
राज्यतावच्छेदकसाररथेऽपि शक्तिगत्वेन तस्यापि वाच्यत्वादि'ति राजगणे
नामाभावात् ।

१५ ननु निर्व्यग्रपा उदाह्रियन्तामनश्चारा केन विषयविशेषे सादित्याह—सद-
द्वित्येनेति । यद्यपि तृतीय काव्यं चित्रादयमलक्ष्याराणां शुद्धमुदाहरणं सन्दाह्यं-

परामर्शादत्र चास्तामतीति, अपि तु वाच्यवैचित्र्यप्रतिभासादेव । रसादिस्तु व्यङ्ग्योऽर्थोऽलङ्कारान्तरं च सर्वत्राव्यभिचारीत्यगणयित्वैव तदलङ्कारा उदाहृताः । तद्वद्वितत्वेन तदाह्वियमाणा चिरसतामावहन्तीति पूर्वापर-विस्मयाभिधानमिति न चोदनीयम् ।

तद्वत् धर्मस्य लोपे स्यान्न र्थोतीति तद्धिते पुनः ।

धर्मः साधारणः । तद्धिते कल्पवादे त्वाध्यर्थे । तेन पञ्च । उदाहरणम्—

सत्त्विति । ‘अलङ्कारान्तरश्चेति—तर्ह्यनुप्रासादिच्छिद्यतर(२)मपि काव्ये तद्वत्तद्वारो यदा व्यभिचारितयैव गणयेत तदा तेन सहोपमाऽऽदोनां सङ्करमंशुष्टे स्यातामिति केवलतयैषां विषयो नावश्यक्येव’^{१६} । तद्वद्वितत्वेन त्विति । स चास्फुटतरो रसादिरर्थः । तथा-अलङ्कारान्तरागिति ‘नपुंसकमनपुंसकेनैत्येवशेषः (पा. १।२।६६) । अस्फुटश्च रसादि-गुणो (१७४३) भूतव्यङ्ग्येय गृहीत इत्यस्फुटतरोऽत्र गृह्यत इति संस्पर्शपदेन ध्वनितम्’ (क. सं. ६१ पुः) ।

अथ लुप्तोपमा प्रपञ्चयति तद्वद्विति, पूर्णपञ्चावयवसमासयोः प्रत्येकं धोत्पादो चेति पञ्चपा । कल्पवादि कल्प-जातीयादि । तत्रैव वाक्ये गम्या लुप्तोपमा यथा—

लङ्कारमानतया तस्य नव्यालङ्कारनये व्यवस्थापनात्, यथा निरलङ्कारशुद्धतमं काव्यं रसध्वनेः, न सखलङ्कारकाराणां रसध्वनौ निबन्धो यथा चित्तविषये ध्वनिवादिनां तथाऽपि तद्विषयविभागलोभादुदाह्रियमाणा न चमत्काराय । इत्थं गुणीभूत-व्यङ्ग्यपालङ्कारान्तरयोः सङ्करोऽप्यबोद्धारबुद्धेवालङ्कारा उन्नेतुं शक्याः । वस्तुतस्तु ध्वनिवादिनोऽपि समीक्ष्य विनिवेशितानामालङ्काराणां व्यङ्ग्ययानामलङ्काराणाञ्च यमत्तत्कारमङ्गीकुर्वन्ति । एवमप्यप्राचीनानां कविविस्मर्यकानां पण्डितराजजगन्नाथ-चरणाणां ‘निर्वृणुष्यां शुण्वती रसभावपूर्णं सालङ्कृतिः ध्रुवणभोमलवर्णराजिः । सा मामकीनकचित्तेव गनोऽमिरामा रामा तदाऽपि हृदयान्मन नापयाती’त्यादि-खालङ्कारसिद्धान्तसूचके पद्ये रसगङ्गाधरे द्वितीयानने च सर्वत्रैव समं वाच्य-व्यङ्ग्यशोभनयोरैवालङ्कारजात्योरालोचनम् ।

१६ एवमेव प्राचीनैरानन्दवर्धनादिभिस्तदनुयायिभ्यो रसगङ्गाधरादिकारैखालङ्काराणां वाच्यप्रतीयमानाद्यभेदद्वयेन स्वीकारेऽपि वाच्यप्रतीयमानयोर्वैजात्यात् सङ्कर-संघट्टिचिन्ता कृता ।

धन्यस्यानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिनः ।

करणीयं वचश्चेतः सत्यं तस्यामृतं यथा ॥३९१॥

आकृष्टकरवालोऽसौ संपराये परिभ्रमन् ।

प्रत्यर्थिसेनया दृष्टः कृतान्तेन समः प्रभुः ॥३९२॥

करवाल इवाचारस्तस्य वागमृतोपमा ।

विपकल्पं मनो वेत्सि यदि जीवसि तत्सखे ॥३९३॥

उपमानानुपादाने वाक्यगोऽथ समासगा ॥८८॥

सअलकरणपरवीसामसिदि^{१७} विअरणं ण सरसकव्यस्स ।

दीसइ अइय णिसम्मइ सरिसं अंसंसमेत्तेण ॥३९४॥

(गा. स. वे. ६६५)

‘कव्यस्से’त्यत्र ‘कव्यसम’मिति ‘सरिस’मित्यत्र च ‘णूण’मिति पाठे एवैव समासगा

धन्यस्येत्यादि । वचनामृतयोः साधारणो धर्मो माधुर्यादिः प्रसिद्धो यथा शब्दसामर्थ्या
दनिर्दिष्टोऽपि प्रतीयते । एवमुत्तरत्वापि द्रष्टव्यम् । अर्था यथा, आकृष्टेत्यादि । अत्र
साधारणधर्मो विनाशकत्वादिः प्रतीयमानः । समासगम्या शब्दोपमा धोती यथा—
करवालेत्यादि—अत्र पूर्ववदिवशब्देन समासः, साधारणधर्मो दास्यत्वादिः । वागमृतोप
मेति पूर्ववत् समासः । उपमाशब्दयोगत्वा [वा] र्थो । सैव तद्विषयस्य यथा—
विपकल्पं मनो वेत्सीति । अत्र यद्यपि विषमिव विषमित्युपचारतत्त्वोपमानशब्दोऽप्युपमेने
मनसि वर्तते ततश्च स्वार्थ एव स्वार्थिकः कल्पप्रत्ययस्तथापि गुणभूत उपमानार्थमभिधत्ते,
शब्दशक्तिसाभाव्यात्, यथा शुक्रादिभ्यस्तरत्वादि । यथा, अयं शुक्रः, अथ शुक्रः,
अथमनयोरविशयेन शुक्र इत्युक्ते शौक्यस्यैव प्रथमो गम्यते न तु शीत्यवतस्तद्वदिह
विषयदर्शं मन इत्यर्थो न तु विषमेवेति । तस्मादुपमाया एव हीदमुदाहरणं न तु रूपवत्येति ।
यदि जीवसीति यदियोगे भविष्यति वर्तमानप्रत्ययः (पा. ३।३।१५१ इः) ।

अधोपमानस्य लोपे तद्विषयस्य ततो (174b) विहितसाभावात् वाक्यसमासगम्यत्व-
मेव सम्भवतीतीयं द्विधा, न श्रोतीति सम्बन्धः । सअलेत्यादि—सकलकरण-
परनिधामधीविहरणं न सरसकाव्यस्य । दृश्यतेऽथवा ध्रुयते सदृशमंशांशमात्रेणेति^{१८} ।
सरसकाव्यपदं नोपपद्यते सदृशगिन्द्रियाणां परनिर्द्वैतिर्न च ध्रुयत इत्यर्थः । अत्र

१७ अत्र ‘सिरो’ति इत्यनयोपशब्दोऽनुपरोधात् प्राकृतव्याकरणानुयायी चेत्यवधेयम् ।

१८ सदृशमन्नादमात्रेणेति ‘ए’ पुलक पाठः ।

वादेर्लोपे समासे सा कर्माधारप्यचि क्यङि ।

कर्मकर्तृर्णमुलि

'वा'शब्द उपमाद्योतक इति वादेरुपमाप्रतिपादकस्य लोपे पट् समासेन कर्मणोऽधिकरणाद्योत्पन्नेन क्यच्चा कर्तुः क्यङा कर्मकर्तृरुपपदयोर्णमुला च भवेत् । उदाहरणम्—

ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।

नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्घिता ॥३९५॥

तथा—

असितभुजगभीषणासिपत्रो रूढरुढिकाऽऽहितचित्ततूर्णचारः ।

पुलकिततनुल्लङ्कपोलकान्तिः प्रतिभटविक्रमदर्शनेऽयमासीत् ॥३९६॥

पौरं सुतीरयति जगं समरान्तरेऽसाधन्तःपुरीयति विनिव्वचरित्रचुञ्चुः ।

नारीयते समरसीम्नि कृपाणपाणेरालोक्य तस्य चरितानि सपत्नसेना ॥३९७॥

परब्रह्मादिकमुपमानमनुपातं समासगम्यायां त्वार्थ्याम् एतदेव पाठान्तरे सत्युदाहरणमिलाह-
कव्यस्तेति ।

उपमाद्योतकस्य लोपे पोढेत्याह—घादेर्लोप इत्यादि । 'वा' शब्दोऽप्युपम्यद्योतको यथा—
लोचनमिन्दीवरं वाऽस्या इति । इवादिलोपस्य समासादिषु पट्सु विधीयत इति पट्प्रकाराः
कर्मणोदाह्रियन्ते । तत इत्यादि—कुमुदनाथश्चन्द्रः, कामिनीगण्डपाण्डुः कामिनी-
गण्ड इव पाण्डुः, कामिनीगण्डमुपमानमन्तर्गतेवार्थं 'पाण्डु'ना^{१९} समस्यत इति ।
असितेत्यादि—असितभुजग इव भीषणोऽसिपत्रो यस्येति, शत्रुपमानोपमेयसाधारणधर्माणा-
मसितभुजगासिपत्रभीषणशब्दैरिवार्थस्य च समासेभामिधाने 'सर्वे' समासे स्यादिति सर्व-
समाधोपमेयम् । अत एवाल्लोपमानोपमेययोरेक्यदानुप्रवेशः ।^{२०} पूर्वत तु पृथङ् निर्दिष्ट इति
विशेषात् पुनरुदाहरणम् । सुतमिवाचरति सुतीरयति 'उपमानादाचारे' (पा. ३।१।१०)
इति कर्मणि क्यच् । आचरणमत्र साधारणो धर्मः पौरजनमुपमेयमिति द्योतकस्यैव लोपः ।
अन्तःपुर इवाचरतीत्यन्तःपुरीयति, 'अभि-(१७५) करणाच्चेति बहुव्यं'-(पा. ३।१।१०)
मिति क्यच् । अत रणाभ्यन्तरमुपमेयं [नारीयते] नारीवाचरतीति 'कर्तुः क्यङ्
छलोपधे'ति (पा. ३।१।११) क्यङ् । रुदन्नेत्या तु द्विविधा, कर्मोपमानिका कर्तुपमानिका

१९ 'पाण्डु'ना सह समस्यत इति 'क' पाठः ।

२० 'पदानु' इत्यस्य स्थाने 'प्रमेय' इति (ख) पाठः ।

मृधे निदाघघर्मां शुद्धं पश्यन्ति तं परे ।

स पुनः पार्थसञ्चारं सञ्चरत्यवनीपतिः ॥३९८॥

एतद्विलोपे किप्समासगा ॥८९॥

पतयोर्धर्मवाचोः । उदाहरणम्—

सधिता विधवति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः ।

यामिनयन्ति दिनानि च सुखदुःखवशीकृते मनसि ३९९॥

परिपन्थिमनोराज्यं शतैरपि दुराक्रमः ।

संपरायमवृत्तोऽसौ राजते राजकुञ्जरः ॥४००॥

धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ शक्ये च दृश्यते ।

दुण्डुण्णन्तो मरिहसि कण्टककलित्वाहं केअइवणाइ ।

मालङ्कुसुमसरिच्छं भमर भमन्तो ण पाविहिसि ॥४०१॥

(गा. स. वे. ६७५) (ध्व. आ. लो. ११६४.)

च । तत्राद्या यथा मृध इत्यादि । मृधे संप्रामे । अतः शतवो निदाघसूर्यमिव तं पश्यन्तीत्यर्थः । स च पार्थसञ्चारं सञ्चरति, पार्थ इव चरतीत्यर्थः, 'उपमाने कर्मणि चे'ति (पा. ३।४।४५) चकारात् कर्तर्यपि णमुल् । [एतदिति—] एवमेकस्य लोपे लुप्तोपमा प्रवर्य द्वयोर्लोपे दर्शयति । तत्र साधारणधर्मोक्तयोर्लोपे द्विधा किङ्गम्या समासगम्या चेति । तत्राद्या यथा सवितेति । विधवति विधुरिवाचरतीति "सर्वप्रातिपदिकेभ्यः किङ्वा वक्तव्य"मिति (पा. ३।१।११) किप् । समासगम्या यथा परिपन्थीत्यादि । अतः राजकुञ्जर इति 'कुन्दारके'त्यादिना (पा. २।१।६२) समासः । तत्र च 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' (पा. २।१।२९) इत्यनुवर्तते । धर्मोपमानयोर्द्वयोर्लोपे समासगम्या नावयगम्या चेति द्विधा यथा दुण्डुण्णन्तो इत्यादि । दुण्डुण्णान् परिभ्रमन्मरिहसि कण्टककलितानि केतकीवनानि । मालतीकुसुमसरिच्छं भ्रमर भ्रमन् प्राप्ससि ॥ इयं हि प्रियतमेन सहोपाने विहरन्त्याः क्लृप्ताधिदितस्तवः [कमपि] सवरन्त-मवलोक्य सखीभाग्यशुभादभिमानवशादन्यापदेतोभोपालम्भबोधिः । अतः यद्यपि 'तेन तुन्य'मित्यादी (पा. ५।१।११५) तुल्यादिपदानामुपमेय एव निभ्रान्तिस्तिष्ठन् तथापीह

- २। मनोरथेत्यर्थे मनोराज्यपदमप्रयुक्तम् । न च राजपदेन प्रस्तुतेन तस्य सम्बन्धः क्लृप्ताः, दुराक्रम इत्यनेनेव तत्सम्बन्धाय ।

‘कुसुमेण सम’ इति पाठे वाक्यगा ।

यच्च चायुपमेयासे

आसे निरासे ।

अरातिविकमालोकविकस्वरविलोचनः ।

कृपाणोद्गदोर्दण्डः सहस्राक्षायुधीयति ॥४०२॥

अत्रात्मा उपमेयः ।

त्रिलोपे च समासगा ॥९०॥

त्रयाणां चादिधर्मोपमानानाम् । उदाहरणम्—

तरुणिमनि कृताचलोकना ललितविलासवित्तीर्णविग्रहा ।

सरशरविसराचितान्तरा^{२२} मृगनयना हरते मुनेर्मनः ॥४०३॥

अत्र ‘सप्तम्युपमाने’त्यादिना (पा. २।२।२३) यदा समासलोपी भवतः तदैव-

कुसुमेन सद्वृत्तिमिति सरशराब्दानभिधेयस्योत्कृष्टतरुण (175b) रेनाप्राप्यताप्रति-
पादनात्तदुपमानत्वं वलायात्तम्, तस्य च साक्षादनिर्देशादुपमानस्यैव लोपः । उपमायोत्तरो-
पमेययोर्लोपे क्यचप्रत्ययगम्या यथा—अरातीत्यादि । सहस्राक्षायुधीयतीति^{२३}
वज्रमुपमानम् । आत्मोपमेयः । स च योतवध लुप्तः । क्यचप्रत्ययोक्तत्वाच्चार्य-
पूर्वेवत् समानो धर्मः । त्रिलोपे त्वेकस्यैव यथा तरुणिमनीत्यादि । मृगनयनेति—
“मृगनयने इव नयने यस्या, अत्र दोषापाश्रत्य-शुभ्रत्व-कृष्णतारकवादिसाधारणगुणयोत-
कोपमानशब्दानां त्रयाणां लोपः । ‘सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहेरुत्तरपदलोपश्चे’-
(पा. २।२।२४) त्यादिना हि प्रकरणेन यदुत्तरपदं लुप्यते तत् ‘कण्ठेकाल’ इत्यादायिव सर्वत्र
प्रथमोत्तरादित^{२४} समासस्थनेषु, सभाससन्निधौनोत्तरपदलोपविधानात्, “दानीं तस्यैवोत्तर-
पदत्वात् । बहुव्रीहौ तु विहिते द्वितीयस्योत्तरपदत्वमिति कुतस्तस्योपमेयभूतस्य लोपः ? यदा
तु मृगशब्द एव सद्वृत्तया मृगनयनइतिसदा मृग एव नयने यस्या इत्युप्तमुखवत् रूपक-

२२ विरारितान्तरेति कानित्कः पाठः । विरारितं विभिन्नं विदारितं वेति व्याख्यानम् ।

२३ प्रचलितपुस्तके ‘स सहस्रायुधीयतीति पाठो दृश्यते । प्रदीपधृतपाठस्तु सहस्रायुधीयतीति । मूलधृतपाठे श्रीधरटीकायां सहस्राक्षस्यायुर्ध्वं वज्रमिति पूरणोपम् ।

२४ ‘प्रथमोदित’ इति ‘ख’ पाठः ।

मुदाहरणम् । कुरस्याचारस्यायःशूलतयाऽध्यवसायादयःशूलेनान्विच्छति^{२५}
'आयःशूलिकः' इत्यतिशयोक्तिर्न तु कुराचारोपमेयतैक्ष्ण्यधर्मवादीनां लोपे
त्रिलोपेयमुपमा ।

एधमेकोनविंशतिर्लुप्ता, पूर्णाभिः सह पञ्चविंशतिः ।

अनयेनेव राज्यधीर्न्येनेव मनस्विता ।

मम्लौ साऽथ विपादेन पञ्चिनीय हिमाम्भसा ॥४०४॥

इत्यभिन्ने साधारणे धर्मे

ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुरेय मदकारणम् ।

प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥४०५॥

इति भिन्ने वा तस्मिन्नेकस्यैव बहुपमानोपादाने मालोपमा ।

समासस्यैव विषयो न त्वस्योपमासमासस्येति नास्ति स्थानमुपमायास्त्विलोपिन्याः । अतएवाह
यदेति ।" (६. स. ६२५) । आयःशूलिक इति पार्वेनान्विच्छतीति तृतीयाया (पा. १।२।७५)
अनुस्तरयःशूलवशाजिनाभ्या ठक् च (ठक्ठयो) (पा १।२।७६) इति ठकि
रूपम् । अर्थार्जनोपायः कश्चिदतिदारुण उपमेयः, तैक्ष्ण्यः साधारणो धर्मः, इत्यादिरुपमा-
योक्तकः । एषा त्रयाणां लोपात् त्रिलोपोपमेयमिति (१७६a) यत् केनचिदुक्तं^{२६} तत्र युक्त-
मिलाह नत्विति । कुराचारध्वसात्तुपमेयध्वेति कर्मधारयः । अतिशयोक्तिरिवमिलित बीज-
माह—कुरस्याचारस्येति । अर्थार्जनोपायस्य सादृश्यरूपस्यायःशूलतयाऽध्यवसायात् ।
तदेवमेकस्य लोपे वाक्यगम्यास्तिप्रः, समासगम्याधतप्रः, तद्विवगम्यैका, सुबुद्धिप्रत्यय-
गम्यास्तिप्रः, कृद्गम्ये द्वे इति त्रयोदश । त्रिलोपे सुरधातुगम्ये द्वे, वाक्यगम्यैका,
समासगम्ये द्वे इति पञ्च । त्रिलोपे त्वेकेव—इत्येकोनविंशतिर्लुप्ता । पूर्णाया मेदाः
पञ्चदशिता एव, अतस्तेः सह पञ्चविंशतिर्मेदाः ।

अनयेनेवेत्यादि—मानिनोयता म्लानिः सर्वेषां राजतदम्यादावभिन्नेति साधारण-
धर्मसाधुगामितयैकरूपेण निर्देशः । अनयादिम्यथ विपादाद्युपमानभूतेभ्यः पृथक् पृथग्वि-
शान्दप्रयोग इति विस्तरेणोपमितेर्नलोपमाभेदोऽयम् । मम्लावित्येकेन दोषस्थानीयेन
दोषनारीपकमत्तानुप्रविष्टं प्रतीयमानं दृश्यम् । ज्योत्स्नेवेत्यादि—भिन्ने वा तस्मिन्नि

२५ अन्विच्छतीत्यनुस्तरतीत्यर्थे इति प्रथमोक्तमादयः । तेन नास्त्यारोऽन्विच्छः
वस्तुतस्तु पाशुपतायाचारस्यैव प्राक् प्रयोगो जातः, अतो नैयमुपमा ।

२६ 'एकद्वयतयायाश्च लोपात् स्यान्नोपिनी तिथे'ति परिभनानामुद्घाटीनामयं पद्यः ।

यथोत्तरमुपमेयस्योपमानत्वे पूर्ववदभिन्नधर्मत्वे—

अनवरतकनकवितरणजललघुभृतकरतरङ्गितार्थिततेः ।

भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिविमला ॥४०६॥

मतिरिव मूर्तिर्मधुरा मूर्तिरिव सभा "प्रभावचिता ।

तस्य समेव जयश्रीः शक्या जेतुं नृपस्य न परेषाम् ॥४०७॥

साधारणधर्मः । अत्र ज्योत्स्नाऽऽदीनां प्रत्येकं नयनानन्दनत्वादिः साधारणो धर्मो भिन्नः । नितम्बिनी तु सर्वसाधारणधर्माध्रयेत्येकस्यास्तस्या विस्तरेणोपमितेरियं मालोपमा । तदुक्तं (क. का. ८।२५)—मालोपमेति सेयं यत्नैकं वस्तुनेकसामान्यम् । उपमीयेतानेकैरुपमानैरेकसामान्यैः ॥ इति ।

अथ रशनोपमामाह यथोत्तरमिति । पूर्ववदिति मालोपमावदिसमपि द्विप्रकाराः । अत्राभिन्ने साधारणधर्मं (१७६b) यथा अनवरत्नेत्यादि । अत्र भणितिमतिचेष्टा-कीर्तानामतिविमलत्वलक्ष्णैः साधारणधर्मं एकः । तत्र भणितिमतिप्रभृतोनामुपमेयानामुत्तरमुत्तरं प्रत्युपमानत्वे रशानान्यायेन पथाद्गलनया पृथक् पृथग्विशदस्य न्याय इतीयं रशनोपमा । भिन्ने साधारणधर्मं यथा अनवरत्नेत्यादि—अत्र माधुर्योदिः साधारणधर्मः प्रत्येकं भिन्नः । प्रथमा च पूर्ववदेव । एवंविधेति समस्योपमाप्रभृतिर्यथा—अतिवत्तयैरलक्षैरिव कुमुदस्तवकैः स्तनैरिव वसन्ते । भान्ति ललना इव लता पाणिभिरिव स्थलवैरभिरम् ॥ (क. का. अ. ८।१२) अत्र लतानां ललनानां तथाऽतिवल्लभादीनामलकादीनाञ्च वाटस्थं प्रतीयत इत्यवयविनामवयवानाञ्च सामस्येन वाक्यार्थसंशरीपग्यम् । एकदेशोपमा यथा—नेत्रैरिवोत्पलैः पर्णैर्मुखैरिव गरुडभिः । पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव ॥ (अ. स. समासोक्ति-प्रकरणम्) अत्र सरःपिथो नायिकात्वं प्रतीयते । तत्र न समासोक्तिः, विशेषणसाम्याभावात् । नायिका ह्यलोपमानत्वेन प्रतीयते न तु सरःपिथधर्मत्वेन नायिकात्वप्रतीतिः । अत्र एकदेशोपमैवात्र बीजम् (अ. स.) । एवमेकेशब्दिवाऽनेकेशब्दिवाऽऽदिप्रमेदा द्रष्टव्याः । उत्प्रेक्षापमा^{२१} तूत्प्रेक्षैव, अतः साऽत्र नोदाहार्यी गथा—विशुकम्यपदेयेन तस्माच्छ्रुत् सर्वतः । दग्धादग्धमरसयान्याः परयतीव विभावसुः ॥ अत्र व्यपदेशपदेन विशुककुमुदानाममिसादृश्य-

अत्रास्या उपमेति न निविशेत् विधेयमपि तु तिलोपोपमेयमिति । स च पक्षो मूलकृतान्तरसत्येन टोकाकृताऽऽक्षिप्तः ।

२७ समेवत प्रमेति कैचित् पठन्ति ।

२८ 'मध्येराशना मुखधोरित्तमिन्दोर्विभ्रधनेः । पद्मेऽपि वा यदस्तत्वेत्येव-

इत्यादिका रशनोपमा च न लक्षिता, एवंविधवैचित्र्यसहस्रसम्भवादुक्तभेदा-
नतिक्रमाच्च ।

उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्यगे ।

अनन्ययः

उपमानान्तरसम्बन्धाभावोऽनन्ययः । उदाहरणम्—

‘न केवलं भाति नितान्तकान्तिर्नितम्बिनी सैव नितम्बिनीय ।

यावद्विलासायुधलास्यवासास्ते तद्विलासा इव तद्विलासाः ॥४०८॥

विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ॥९१॥

तयोरुपमानोपमेययोः । परिवृत्तिः अर्थात् वाक्यद्वये इतरोपमानव्यवच्छेद-
परा । उपमेयेनोपमेत्युपमेयोपमा । उदाहरणम्—

मणिसन्धाय दर्शन-(1773) क्रियोत्प्रेक्षयत इत्युपमानार्थस्रोतप्रेक्षायाभेदाहुंप्रवेशः (भा.
का. अ. २।८५८ः) ।

उक्तरूपवैपरीत्येन वाक्यार्थवर्ति उपमाप्रपञ्चद्वयं लक्षयति ।

यद्यपि यत्त पदार्थानां भेदसादृश्याध्यासितत्वनमूर्तित्वं नास्ति ततोपमानोपमेयभावो न
सम्भवत्येव तथापि यदा कविना यस्य कस्यैव वस्तुनः सदृशमन्यवशास्तीति तात्पर्येण विरुद्ध-
धर्मसंसर्गः परिकल्प्यते तदाऽनन्ययो नामालङ्कारः । अत एवान्वर्थताऽपि । न केवल-
मित्यादि—अत्र नितान्तकान्तित्वगताधारयो धर्मः । अत एव कस्यापि वस्तुनो भेदमुपकल्प्य
प्रतीयमानसादृश्यमौपम्येनाभिधीयते । एवं तद्विलासानामप्यन्यविलासाः सदृशा न
सन्तीति तात्पर्यम् ।

विपर्यास इति—तयोरित्यनेन सत्किञ्चिदपराभारो न सद्बद्ध्यत इति व्याचष्टे उपमानो-
पमेययोरिति । विपर्यासशब्दार्थमाह परिवृत्तिरिति । उपमेयस्योपमानत्वमुपमानस्योप-
मेयत्वमित्यर्थः । न चैतावताऽयं परिवृत्तलङ्कारः दानप्रतिदानरूपस्य विनिमयस्याभावात् ।
उपमेयेनोपमानधुराऽधिरुद्धेन कारणात्मनोपमानस्योपमेयताऽऽप्यादन उपमेयोपमा नामालङ्कारः ।

सुतप्रेक्षितोपमा ॥ इत्याचार्यदण्डनिर्दिशितोत्प्रेक्षितोपमा त्वितो गिन्नैव ।

‘मनुष्यीभिरिव केशसम्य’मित्याद्युदाहृते कुमारपते काव्यालङ्कारसूत्रेण
निर्दिशितोत्प्रेक्षाऽवयवस्त्वेतदप्राय एव । ‘उत्प्रेक्षाया देवुरतश्चर उत्प्रेक्षाऽप्रपदः ।
अवयवशब्दो ह्यारम्भात् लक्षयती’ति तत् इतिप्रत्ययः । वस्तुतस्तु सूत्रेणैकान्तं
सादृश्यगुलाया उपमाया अप्यवसायमूलयोत्प्रेक्षा संक्षिप्तं वक्ष्यन्ममैव ।

कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विभा विभेव तनुः ।

धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी सततं विभाति यत यस्य ॥४०९॥

सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।

अनन्वय एकवाक्यार्थवर्ती, अयन्तु वाक्यार्थद्वयवर्तितयैव षट् इत्याह अर्थोदिति । विपर्ययप्रयोजनमाह—इतरेति । कमलेवेत्यादि—देदीप्यमानताऽऽदिरप्र साधारणो धर्मः । तत्राद्यवाक्यस्ययोरुपमानोपमेययोः, द्वितीये वाक्ये परि-(177b)वृत्त्या परस्परसादर्ये-
नान्योऽन्योत्कर्षस्तृतीयसदृश्यवच्छेदपरः प्रतिपाद्यते । ‘इयं यथा धर्मस्य साधारण्ये तथा वस्तुप्रतिवस्तुनिर्देशे च दृश्यते । यथा—सञ्छायाभोजवदनाः सञ्छायवदनाम्बुजाः । वाप्योऽङ्गना इवाभान्ति यत् नाप्य इवाङ्गनाः ॥’ (अ. स. उपमेयोपमाप्र०)

एवं मुख्यामुख्यप्रकाराभ्यामुपमां निर्णयानन्तरं तदाधितानलङ्कारान्^{२९} कथयति—
सम्भावनमथेति । सम्भावनमभिमान उत्प्रेक्षेत्यनर्थान्तरमेव । पर्यायेण लक्षणं युक्तमिल्लङ्कारबीजतामाह—प्रकृतस्येति । प्रकृतगतत्वेनोपमानसम्बन्धहेतुकं सम्भावन-
मुत्प्रेक्षानामाऽलङ्कारः । नेयं आन्तिज्ञानस्वरूपा बाधपुरःसरत्वात् । सञ्जातबाधरवेऽपि कविप्रतिभोत्पाप्यतया सम्भाव्यस्यानुप्रतीतिरवाधितैव प्रतिभातीति चमत्कारविशेषार्थत्वाद्-
स्यान्मालङ्कारवैलक्षण्यम् ।^{३०} अनेन हि कवेः शक्तिव्युत्पत्ती सुतरां प्रकृष्येते, यदाह—‘को हि

२९ अर्धालङ्काराणामुपजीव्यधर्मोपधेयं सदृशादिभिः प्रकटितः कृत्वाविभागो श्रीपरादि-
टीकाकृतां मार्गोपदर्शकः । परम् ‘अर्धस्यालङ्कारो वास्तवोपम्यमतिशयः श्लेष’
इति द्रष्टेन कृतं शानुविष्यप्रदर्शनं यथा नैकान्तिकतया मुष्णं तथाऽऽत्तापि ।
अन्यच्च भामहदण्डिद्वयमनोद्वेष्टादीनामर्धालङ्कारोपस्थापनक्रमो यथाऽवान्तरतयैव
वरोवर्ति मम्मटग्रन्थेऽपि तथा, विशेषतस्तु तत्परिपूरकेऽलङ्कारग्रन्थेऽप्रत
उपस्थापिते ।

३० श्रीविद्याचक्रवर्तिनोऽस्य वैलक्षण्ये युक्तिमित्थमुदाहरन्ति ‘यदाऽयमुपमानोऽसौ
लोकतः सिद्धिमृच्छति । तदोपमैव येनेवशब्दः साधर्म्यवाचकः ॥ यदा पुनरयं
लोकादस्तिष्ठः कविकल्पितः । तदोपप्रेक्षैव येनेवशब्दः सम्भावनापरः’ ॥ इति ।
अतः ‘कविकल्पित’ इत्यस्याप्यवसायमूलत्वं एव तात्पर्यम् । एवमपि प्राचा वामनेन
‘यदेवोपमेयमुपमानश्च प्रसिद्धं तदेव परिगृह्यते नेतरदि’ति वृत्ती ‘युग्यमाहुव्यतश्च
कल्पिते’ति चोपमातत्त्वसूत्रे स्पष्टमुक्तम् । एवमप्यलङ्कारसर्वस्वे उपमातत्त्व-
व्याकरणप्रसङ्गे दचकेन ‘इतावुपमानोपमेययोरित्यप्रतीतोपमानोपमेयनिषेधार्थम् ।’

समेनोपमानेन । उदाहरणम्—

उन्मेषं यो मम न सदते जातिवैरी निशाया-
मिन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्य सौन्दर्यदर्पः ।
नीतः शान्तिं प्रसभमनया वक्तृकाभ्येति हर्षा-
ल्लसा मन्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ॥४१०॥
लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नमः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥४११॥

(जा. द. १।१६ ; मृ. श. १।३४)

इत्यादौ व्यापनादि लेपनादिरूपतया सम्भावितम् ।

प्रतीतिमानसारे वाक्ये (काव्ये) वस्तुस्थितिं व्यावयेदिति (का. मी. १६५: ६; प. जी. १।११३; १।१३३:) । जातिवैरी निरुपशितः । ललिततन्विष्यामन्तरे । अहोपमानोप-
मेयभावाच्चरणयोः पद्मलक्ष्मीसम्बन्धे व्यवस्थिते शत्रुनिराकरणोपजातो हर्षगुणः कविना
लोकोत्तरताप्रतिपादनार्थं विमित्तत्वेन सम्भाव्यत इत्येवंरूपेण सम्भावता । 'मन्ये'-
प्रवृत्तिबदिवशब्दोऽपि^{३१} । यतोपमानोपमेययोः साधारणधर्मो न प्रतीतिपथमवतरति ततैव-
सामग्रीसङ्गाव उवप्रेक्षामेव (१७४a) व्यनक्ति यथा लिम्पतीवेत्यादि । अत्र तमोनभसी
कर्तृणो । तद्वत्त्वेन प्रकरणादिनोपस्थापितं व्यापनादि लेपनादिरूपतया प्रकर्षविवक्षया
कविनोत्प्रेक्षितम् । तदियं कियोत्प्रेक्षा । जातिद्वयोत्प्रेक्षोऽपि^{३२} । तत्र जात्युत्प्रेक्षा यथा—

-यद्यपि तदुपरि सखीवन्द्याघाप्रतीतारमवर्णनीयस्यापि वर्णनीयत्वमिति लक्ष्यसङ्कोच-
स्तेनैव साधितत्वथापि कविसमयसिद्धैव सधर्मतोपादेया । उवप्रेक्षायामादरः
प्राचामर्वाचात्र 'उवप्रेक्षा दाक्षिणाञ्जाना'मिति भट्टवाणमन्तव्येनोत्प्रेक्षावृत्तभादि-
संशितानामर्वाचां ध्वनीनां सन्दर्भसङ्कलनेन च सूच्यते ।

- ३१ अत्र 'मन्ये शब्दे ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः । उवप्रेक्षा व्यज्यते शब्दे-
रिवशब्दोऽपि तादृशः' ॥ इति काव्यादर्शे संग्रहः, 'अदा नूनं सलमित्येवमादी
शब्दः साक्षाभिधयोऽस्तीति युक्ता । नैवोत्प्रेक्षा, सा हि सम्भावनायां, सा चापि
सात् संशयाप्राप्तोऽस्तीत्यलङ्काररत्नाकरप्रतः परिफरश्लोक्य स्मरणीयौ । 'मन्ये'
इत्यादिना यन्मताद्यालङ्कारादिः वैधित्यं सूच्यता तत्र युक्तमिलर्वागेव
प्रदर्शयिष्यते ।

- ३२ उपमानस्याप्रतीतत्वे नोपम्यं किन्तु सम्भावनमूलमुत्प्रेक्षणेमेवैलर्वाचः कुवलयानन्द-

ससन्देहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः ॥९२॥

भेदोक्तौ यथा—

अयं मार्तण्डः किं स यत्तु तुरगैः सप्तभिरिति

कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैव नियतम् ।

कृतान्तः किं साक्षान्मद्विषयवदनोऽस्ताविति चिरे

समालोभ्याजौ त्वां चिदधति विरुद्धान् प्रतिभटाः ॥४१२॥

स वः पायादिन्दुर्नवविसलताकोटिकुटिलः सरारेशो मूर्ध्नि ज्वलनकपिणे भावि निहितः ।
सवन्मन्दाकिन्या प्रतिदिवससिक्तेन पयसा कपातेनोन्मुक्तः स्फटिकधवलैनाद्भुरद्व ॥ (का. अ.
सू. ३. ४।३।६) अताद्भुरसन्देह्य जातिशब्दस्वाभातिरूपेक्षते । द्रव्योत्प्रेक्षा यथा—
देहस्थदर्पणे यस्य परयति प्रतिमासुमा । अन्यार्थाभ्यामिनोत्पन्नमर्थनारीश्वरात्मकम् ॥
(का. अ. सू. ३) । अथ प्रतिबिम्बरूपेण दर्पणेऽन्यथाऽवस्थितस्यार्थनारीश्वररूपस्यैकत्वाद्भूतत्व-
मिति द्रव्यमुत्प्रेक्ष्यते । यथा च भावस्य सम्भावनोत्प्रेक्षा तथाऽभाषस्यापि । तदुक्तम्—
(का. अ. सा. स. ३।३६-४०) साम्यरूपाविवक्षायां वाच्येवाद्यात्मभिः पदैः । अतद्भुशकिना-
योगादुत्प्रेक्षाऽतिशयान्विता ॥ लोकालिकास्तविषया भावाभावाभिमानतः । सम्भावनेयमिति
(उत्प्रेक्षा) । यथा (का. अ. सा. स. ३।४०३)—कपोलकलकान्त्याः वङ्गं भूत्वा तथाविधौ ।
अपश्यन्ताविबान्धोन्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ ॥ इति । अत्र कपोलयोः प्रकृतयोः क्षामता-
गमनयोगादर्शनहेतुत्वेनाभावरूपं सम्भावितम् । 'तच्चणहेतवोः कियथा.' (पाः ३।३।१२६)
इति काल शतुप्रलयः । अतामिधानस्यालङ्कारस्यान्यैः पृथक्त्वचित्तस्याप्यतैवान्तर्भावो
द्रष्टव्यः १०३

(१७३b) सम्भावनाऽऽत्मिकोत्प्रेक्षा नोत्कटेककोटिकसंशयरूपेति दर्शयितुमाह—
ससन्देहस्त्विति । 'स'शब्दः पूर्वसाद् व्यतिरेके । एकस्मिन् भूमिणि विरोधिनानार्थविमर्शः
संशयः विमर्शं किं वाऽयमिति । अथ साधकवाचकप्रमाणाभावादिसामग्रीसङ्कतवादि-

कारायाः । तन्मतं विचारसहमिति न सर्वेष्टं ह्यते । तथात्वे 'सकलकल'
पुरमेत'दित्यादी श्लेषानुप्राणितोपमास्वीकारो दुर्बलः स्यात् ।

- 33 'तन्मतमिति यतोक्ता वक्ताऽन्यमतेन सिद्धमुपमेयम् । प्रयादयोपमानं तथा
विशिष्टं स्वमतसिद्धम् ॥' इति कपटेन लक्षितं 'सदिरामदभरे'त्यादी
'मन्येऽहमिन्दुरेप' इत्यादी च निदर्शितम् । साध्यसाधनवाज्ञानाभावाभिधिततया
प्रतीतिविषयानावाच्येदमनुमानालङ्कारदर्शकलक्षणायाद्विभिन्नम् ।

भेदोक्तावित्यनेन न केवलमयं निश्चयगर्भं यावन्निश्चयान्तोऽपि सन्देहः स्वीकृतः ।

यथा—

इन्दुः किं क फलङ्कः सरसिजमेतत् किमग्न्यु कुत्र गतम् ।

ललितसविलासवचनैर्मुखमिति हरिणाक्षि निश्चितं परतः ॥५१३॥

किन्तु निश्चयगर्भं इव नात्र निश्चयः प्रतीयमान इत्युपेक्षितो भट्टोद्भटेन ।
तदनुक्तौ यथा—

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः

शृङ्गारैकरसः स्वयं नु भदनो मासो न पुष्पाकरः ।

प्रतिवादिप्रतिपत्तिजन्यादिभेदभिन्नविधा । पद्यपेक्षन्वे (इदं ८।५६-६६) । अत्र त्वलङ्कार-
प्रस्तावात् सादृश्यहेतुक एव । सोऽपि विच्छिद्यत्यर्थं कविप्रतिभोत्थापित एवोपादेयो न पुनः
स्वरसोत्थापितः 'स्वागुर्वा स्वात् पुरो वेत्येवंरूपः । ससन्देह इति लक्ष्यम् ।^{३४} उपमानेन
सन्दिग्धमानस्योपमेयप्रतिपत्तिनिरासार्थमुत्तरकाल(ले) भेदः प्रतिपादितः स्यात् वा,
शुद्धस्यैव सस्याविच्छिद्यत्वा प्रतिपादितत्वात् । अयमिल्लादि—किमित्यनेन विमर्शात्मा
प्रकाशयते । अत्र यद्यपि प्रतिभटान् प्रति वर्णनोपम्य राहः सूर्यादिक्रियाकारितया स्तुति-
प्रतिपादनायायमेव सूर्यादात्मको न भवतीति निधीयते तथापि स निधयः प्रतीयमानो
न तत्तरोदाहरणद्वारा इति संशयोपक्रमो वस्तुतत्त्वानिर्णयाद्विकल्पान् विदधातीति
संशयान्तर्धेति निधयगर्भोऽयं सन्देहः । तदिह सूर्यादिसदृशोऽयमित्युपमा, लोकोत्तर-
तेजस्विताऽऽदिगुणाध्यारोपादयमेव सूर्यादात्मक इति रूपकम्, असंख्यदुर्गादिषमन्वयात्
सूर्यादिभ्यो व्यतिरेकः, लोकोत्तरतेजस्विताऽऽद्युत्कर्षादतिशयोक्तिरित्येतेऽलङ्काराः प्रतीयमाना
अपि (१७९) वाच्यानुगता एव ।

निश्चयान्तो यत् संशयोपक्रमेऽपि निधये पर्यवसानं यथा—इन्दुः किमिहादि ।
आश्चर्यमात्रं तु करोतीति नैतावता मुह्यतिह्यारत्नमित्ययं प्रकाशे नद्विन्दुः
प्रवृत्तिरूपेक्षितः ।^{३५} शुद्धो यत् संशय एव पर्यवसानं यथा—अस्या इत्यादि ।

३४ 'स सन्देह' इति केयविनमते पदद्वयम्, स इति च्छेदः । 'सः इन्द्रः = सन्देह'
इति मूलश्रुतिः । यत्तदाध्याहारेणैव समर्थितं वे । इन्द्रः सन्देहः
इत्युद्भूतत्वा संज्ञा, तामेवानुसरति बम्भट इत्युक्तं यत् । 'सन्देह' इति इन्द्रः,
'संशय' इति इन्द्रस्य संज्ञानिर्देशः ।

३५ अत्र प्रत्यक्ता इदमवनेन व्याख्यातं नन्देन निश्चयः सन्देहः च इन्द्रः

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥४१४॥

(वि. उ १।१०)

तद्रूपकमममेदो य उपमानोपमेययोः ।

अतिसाम्यादनपहुतभेदयोरभेदः ।

समस्तवस्तुविषयं श्रौत आरोपितो यदा ॥२३॥

अतः कथमेवंविधं रूपं निर्मातुं यथोक्तः पुराणो मुनिः प्रभवेत्, अतश्चन्द्रादिष्वन्यतमेन प्रजापतिना भवितव्यमित्ययमतएवानुपातो शुद्धः संशयः । यद्यपि 'निर्णयासन्नो वितर्कः' 'वितर्कस्तत्रः संशयः' (न्या. सू.) इतिसंशयवितर्कयोर्भेदा'निर्णयान्तरास-
वर्त्यहो वितर्क' इति वितर्कलङ्कारस्य केचिल्लक्षणं कृतं तत चैतदुदाहृतम् (स. क. आ. ३।१२२) तथापि वितर्कहेतुतया संशयस्य प्रथममेवाभ्युदायमानत्वात्, तावत्तैव वैचित्र्या-
तिशयात् 'किं'- 'नु'-प्रवृत्तीनाम् शब्दानां संशयवितर्कयोस्तुल्यरूपत्वात् संशयेन वितर्कं गर्भोक्तुं इति तस्यास्तेवान्तर्भाव इति ग्रन्थकर्तुरभिप्रायः ।^{३६} एवञ्च (स. क. आ. ३।१२१)—
मेताकः किमयं कृणुहि गगने मन्मार्गमव्याहृतं शक्तिस्तस्य कृतः स वज्रपतनाङ्गीतो
महेन्द्रादपि । तात्पर्यं सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति सां रावण-नां ज्ञातं स
जटायुरेव जरसां क्रिष्टो नभं नान्दति ॥ अत्रापि तत्त्वानुपातिनः संशयस्यैव प्राधान्यं
दृष्टव्यम् ।

भेदानुक्रुथपकमे^{३७} सन्देह उक्त इत्यभेदप्राधान्येन तत्वारोपरूपत्वेन साधर्म्यवैषम्याभ्यां
तदनन्तरं लक्षयति तद्रूपकमिति । अनपह तेति^{३८}—'अपह तभेदत्वेऽतिशयोक्तोर्भावात् ।
(१७९६) आरोप्यमाणरूपेणारोप'विषयस्य रूपवतः करणद्रूपक'मित्यन्वर्थं नाम (अ. सं.
४४४), अत एव 'खले बासी मूष' (मो. सू. श. भा. १०।१।६) इति नास्य विषयः । अतः

इति टीकाकृता तूद्भटमतपक्षे युक्तिरुदाहृता ।

३६ एषां मतसमर्थने शोभाकर एवमाह—अर्थद्वयोन्लेखवतो मतिर्या स संशयः
केवलवस्तुनिष्ठा । सम्भावना बाधकबाधनीया यत स्फुटस्तत्र भवेद्वितर्कः ॥ परं
मूलकृन्मतमेव समर्थनीयमिति विचारप्रवीणाः ।

३७ 'भेदानुक्रो पक्षे ससन्देह' इति 'क' पुस्तके पाठः ।

३८ अतः सूत्रेऽनपह तत्त्वस्य निर्देशो नास्तीति वृत्तावलि । परं स एवं ग्रन्थकृतपक्ष
इत्युपहृत्यलङ्कारलक्षणेनायाति । एवं सति ज्योत्स्नाभस्मेत्यादिहरणे साम्बुनस्य

आरोपविषय इव आरोप्यमाणो यदा शब्दोपात्तस्तदा समस्तानि वस्तूनि विषयोऽस्येति समस्तवस्तुविषयम् ।^{३९} यथा—

ज्योत्स्नाभस्च्छुरणधवला विभ्रती तारकास्थी-

न्यन्तर्धानव्यसनससिका रात्रिकापालिकीयम् ।

द्वीपाद्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले

न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाङ्छनस्य च्छलेन ॥४१॥

केचिच्छब्दारोपपूर्वमर्थोरोपं भ्रुवते, अपरे विपर्ययम्, अपरे योगपथेनोभयम् । एष एव च युक्तः पक्ष इति (हे.च.का.अ.वि. २४६ पृः ३ः) भट्टोद्भटप्रभृतयः ।^{४०} अस्य च वाक्योक्त- (वकोक्ति) समासोक्त्यादिभेदा अत्रानुक्ता अप्युदाहृतेषून्नेयाः । [श्रौत इति] ध्रुतिर्निरन्तरार्थ- निष्ठशब्दव्यापारस्वत्प्रतिपादितः । आरोपितस्य यो विषय आश्रयः स यथा श्रौतस्तद्वदारोप्यमाणोऽपि श्रौतः, साधारणधर्मान्वयेन गौणीवृत्तिमाश्रित्य सामानाधिकरण्यां

च्छलेनेत्यपह्नुतिस्पर्शः कथञ्चित् समाधेयः (४१ टिः इष्टव्या) । सारो- पलक्षणात्तत्तर्गोपरि वृत्ती 'नत्तानपह्नुत्यभेदा' इति निर्देशोऽस्यैवाश्रयं ज्ञापकः । अत्र साहित्यचूडामणिग्रन्थो (२८१ पृ.) विवेकमतमनुपदतीति शब्दतोऽर्थतश्च प्रतिभाति । न केनापि तर्केण तस्य द्वादशशताब्द्याः पूर्वभागेऽवस्थिति- सम्भाव्येतेत्यनुमानं यत्तस्य पर्यायकमेव सर्वत्रालङ्कारसर्वस्वसूत्राण्युद्धरती न सम्भवतीत्यतिरोहितमेव प्राज्ञानाम् । अन्यथातोऽलङ्कारसर्वस्वकारधिरन्तन इति भट्टगोपालस्य व्याहृतिः धीधरेण च 'जनीनाः' इति यः परामृष्टः । यदयम् 'अस्याः सर्गविषा' वित्यादिश्लोकविवरणे (३०६ पृः) 'अत्र पुराणग्रन्थनिर्माणे सम्बन्धेऽप्यसम्बन्ध उक्त इति विरन्तना' इति स्पष्टत एव अलङ्कारसर्वस्वकार' विरन्तनं वदति ।

३९ अत्र कारिकाया (श्रौत आरोपितो यदा) वृत्तो च धीधरवृत्तपाठे प्रथमान्ततैव सम्भवतीति विवेकग्रन्थतोऽनुमीयते । 'आरोपिता इति बहुवचनमविचित्रं'मिति च टीकायां न विवृतमत एतदंशो मूलपाठे नास्तीत्यपि च सम्भाव्यते ।

४० आचार्यहेमचन्द्रकृतव्याख्यानुसामनविवेक एव 'एव युक्तः पक्ष इत्याहु'रित्यन्तो निर्देशो दृश्यते । धीधरस्तु भट्टोद्भटप्रभृतय इति मूलग्रन्थार्थं निर्दिशन्ति । एवमपि स्यात् बहुद्भटकृतव्याख्यालङ्कारसारसंग्रहोपरि विवरणे राजानकतिलककृत उद्भटविवेक एवेतन्मन्तव्यमस्तीति ।

अत्र पादत्रये अन्तर्धानव्यसनरसिकत्वमारोपितधर्म एवेति रूपरूपरिग्रहे
साधकमस्तीति तत्सङ्कराशङ्का न कार्या ।

औता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत् । ।

भजते तदा समप्रमारोप्यारोपविषयात्मकमुभयं वस्तुविषयं शब्दं भवेति समस्तवस्तु-
विषयम् । यथा ज्योत्स्नाभस्मेत्यादि । अत्र पादत्रय इति—चतुर्थेऽपह्नुतेः सङ्गात्वात् ।^{४१}
निरस्तेतद्भूषणवतिरविरमिजालः कालो राशिः । अत किं राशिः कापालिको धेति व्याप्रादी-
नामाकृतिगणस्ये 'उपमितं व्याप्रादिभि'रिति (पा २।१।२२) समासे रूपमित्युपमा, उत
रात्रिरेव कापालिकेति मयूरव्यंसकादीनामाकृतिगणत्वात् 'मयूरव्यंसकादयधे'ति (पा.
२।१।१२) रूपकम् ? अत्राद्ये रात्रेरुत्कटतया प्रतिपत्तिरिति तस्याः प्राधान्यम्, द्वितीये तु
विरोहितरात्रिरूपतया कापालिक्याः । अत एकतरसाधकसाधकप्रमाणाभावात् सन्देहसङ्ग्रेष
भवितव्यमित्याशङ्क्याह—आरोपितधर्म एवेति तस्य प्रतिज्ञतरवेगानुवृत्त्यात् । (१८०३)
न ह्यन्तर्धानव्यसनरसिकत्वयोग्यता रात्रेः प्रतिज्ञा, तस्माद्रूपकपरिग्रहे साधकम् । अत एव
भ्रमतीति क्रियाऽपि मुख्यतयैवोच्यतेति । यदाहुः—यत् गुणानां साम्ये सत्युपमानोप-
मेययोरभिदा । अविवक्षितमामान्यं कल्पितमिति रूपकं प्रथमम् ॥ उपसर्जनोपमेयं
कृत्वा तु समाममेतयोर्भयोः । यच्च प्रयुज्यते तद्रूपकमन्यत् समासोक्तम् ॥ इति
(ह. का. अ. ८।३८, ४०) । एतयोर्ह्युपमानोपमेययोः । यत् रूपकविषये प्राकरणिक-
त्वादारोपविषयस्य प्राधान्यमारोप्यमाणानामप्राधान्यमिति भेदोद्भूतादिभिरभिहितं तद्वाक्य-
न्यानुसारेण, न पुनः शाब्दकमानुसारेण । शाब्दे हि कमे 'सिंहो माणवक' इत्यादीं
सिंहादिरूपावच्छादितो मानवादिरप्रधानभूतः प्रतीयते, समासस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् ।
एवञ्च तन्मते^{४२} भ्रमतीत्यादौ लक्षणम् ।

४१ उपलब्धमानासु प्राचीनतनासु काव्यप्रकाशमातृकायामुपरि 'ससखवस्तुविषयस्यो-
दाहरण' पादत्रयं चतुर्थपादे त्वपह्नुति'रिति लिपिकारकृता टिप्पणी । अन्यथात्र
पादत्रये इति वृत्तिरुत्पत्त्यनात् भीषणरुदो मूलपत्रपाठ एव प्रकृतपाठ इति नास्ति
विप्रतिपत्तिः ।

४२ तन्मते शाब्दकमशौलीशीलिते भेदोद्भूतादिमत इति यावत् । आरोपविषयस्य
प्राधान्ये रात्रेरेव प्राधान्यं स्यात् । तस्याथ 'द्वीपाद्वीपं भ्रमती'ति क्रियाया
मुख्यतो वाप्राज्ञपणेव भविष्यते ।

केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः, केचिदर्थसामर्थ्यादवसेया इत्येकदेशे विशेषेण वर्तनादेकदेशविवर्ति । यथा—

जस्स रणन्तेउरण करे कुणन्तस्स मण्डलगगलभं ।

रससम्मुदी वि सहसा परम्मुदी होइ रिउसेणा ॥४१६॥

(गा. स. वे. ६५०)

अत्र रणस्यान्तःपुरत्यमारोप्यमाणं शब्दोपात्तम्, मण्डलाग्रलताया नायिकात्वं रिपुसेनायाश्च प्रतिनायिकात्वमर्थसामर्थ्यादवसेयमित्येकदेशे विशेषेण वर्तनादेकदेशविवर्ति ।

साङ्गमेतद्

उक्तद्विभेदं सावयवम् ।

निरङ्गं तु शुद्धं

यथा—

कुरङ्गीचाङ्गानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु यत्

सखीं कान्तोदन्तं ध्रुतमपि पुनः प्रदनयति यत् ।

अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति तद्दो वेदम्यभिनवां

प्रवृत्तोऽस्याः सेक्तुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥४१७॥

(ध्व. भा. लो. २११४; अ. भा. ३५ १५० पृ.)

माला तु पूर्ववत् ॥९४॥

अथैकदेशविवर्ति लक्षयति श्रौता इति । यस्मिन्निति रूपके । यथा जस्सेति—
नस्य रणान्तःपुरे करे कुर्वती मण्डलाग्रलताम् । रससम्मुख्यपि सहसा पराङ्मुखी भवति रिपुसेना ॥ मण्डलाग्रः सङ्घः, रमः गङ्गारः । एकदेशविवर्तिता ग्रन्थकृतेन व्याख्याता । अवसेयं तन्वम् ।

साङ्गमिति—न केवलं यत् तस्यैव रूपमपि तु तदङ्गस्यापि । अङ्गघातोपकरणमालं न त्वारम्भकमेव लक्ष्याभ्यासिप्रसङ्गात् । एकदेशविवर्ति रूपकौतदणान्तःपुरेणादि समग्र-
वस्तुविषयाविनाभावि । गमस्तवस्तुविषये तु 'ज्योत्स्नामस्ते'लादी सावयवे रूपके यद्यप्य-
(1806) वयवानाःमयेषाऽस्ति तथापि न रूपणं परतन्त्रमिति तदित्थं द्रावेतो मेदी सावयवो,
अवयवविषयाभावात् । अवयवविषयविरहे निरवयवं यथा कुरङ्गीवेलादि । सेक्तुं मिल-
नेनाभिध्यासितलक्षणे । प्रेमलतिकेति रूपकं शुद्धं, तदुपकरणसाध्यन्यसासम्भवात् ।

मालोपमायामिवैकस्मिन् बहव आरोपिताः^{४३} । यथा—

सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः

कान्तेः कर्मणकर्म नर्मरद्वसामुल्लासनायासभूः ।

विद्या वकगिरां विधेरनघधिप्राचीण्यसाक्षात्क्रिया

प्राणाः पञ्चशिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया ॥४१८॥

नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः ।

तत् परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा ॥४१९॥

श्लिष्टे यथा—

विद्वन्मानसहंस ! वैरिकमलासङ्कोचदीप्तद्युते !

दुर्गामार्गणनीललोहित ! समित्स्वीकारवैश्वानर !

सत्यप्रीतिविधानदक्ष ! विजयप्राग्भावभीम ! प्रभो !

साम्राज्यं वरवीर ! यत्सरदातं वैरिश्चमुक्त्वैः क्रियाः ॥४१९॥

अत्र मानसमेव मानसं, कमलायाः सङ्कोच एव कमलानामसङ्कोचः,

सौन्दर्यस्येत्यादि—तरङ्गिणी नदी । कर्मणं मुष्टियोगः । नर्मरद्वसामिति रदस्य-
परिहासानाम् । विद्याऽऽत्मज्ञानम् । अत्र प्रियायामेकस्यामेव बहूनामारोप इति मालारूपकता ।

नियतेति—उपायो हेतुः, परस्याप्रकृतस्य, परम्परयेदं जातमिति परम्परितं
श्लिष्टशब्दनिबन्धनम् ।

विद्वदित्यादि—नीललोहितः परमेश्वरः, दक्षः प्रजापतिः, भीमो भीमसेनः,
विरिञ्चेरिदं वैरिश्चम्, क्रियाः कर्तव्यविधिः । अत्र मानसमेव मानसमित्याहारोपे रूपरूपमेव

- 43 एतच्च सूत्रकृतवृत्तिकृतोरभेदमनुमापयतीति साम्प्रदायिकाः । यतो वृत्तिग्रन्थ
एव मालोपमायाः स्वरूपो निर्णीतो न तु सूत्रग्रन्थे । इदमेव निरवयवरूपकस्य
चतुर्थधित्वमुक्तं शुद्धमालारशनापरम्परितभेदेः । अत्र रशनारूपकस्य
वैविध्यान्तराभावात् प्रथक् गणनम् । इदंकृतलक्षणे 'सा माले'ति निर्देशमात्र-
मुपलभ्यते । नमिसाधुटिप्पणौ 'सा मालेति यत्कैवं वस्तुनेकसामान्यम् ।
उपमीयेतानेकैरुपमानैरेकसामान्यै'रित्येतेदुपमालक्षणे (मालोपमालक्षणे इति
गतायत्वात्) इददीयं यत्र रूपके तदित्यर्थ इति व्याकृतम् । नमिसाधुभक्तिरेव
मालारूपकलक्षणे कारिकायां वृत्ती च ग्रन्थकृताऽनुवृत्तेति प्रतिभाति । उपोद्घाते
(introduction) श्वेतह्रिषेचितमस्माभिः ।

दुर्गोणाममार्गणमेव दुर्गाया मार्गणं, समितां स्त्रीकार एव समिधां स्त्रीकारः, सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीतिः, विजयः परपराभव एव विजयोऽर्जुनः, एवमारोपण-निमित्तो हंसादेरारोपः। यद्यपि शब्दार्थालङ्कारोऽयमित्युक्तं वक्ष्यते च,^{४४} तथापि प्रसिद्धानुरोधादत्रोक्तः। एरुदेशविचर्ति हीदमन्वैरभिधीयते।

भेदभाजि यथा—

वाल्मीकि जयकुञ्जरस्य उपदां सेतुर्विपद्धारिचेः

पूर्वाद्रिः करवालवण्डमहसो लीलोपधानं श्रियः।

संभ्रामानृतसागरप्रमथनफ्रीडाविधौ मन्दरो

राजन्! राजति द्यौरवैरिवनितावैधव्यदस्ते भुजः ॥४२०॥

(गङ्गामालस्य, व्य. वि. ३०२ पृ.)

अत्र जयादेर्मित्रशब्दवाच्यस्य कुञ्जरत्वाद्यारोपे भुजस्यालानत्वत्वारोपो युज्यते।

हंस इत्याधारोप इति श्लिष्टशब्दमालापरम्परितम्। एकदेशविचर्ति हीलादि—यदाहुः (क. अ. सा. प. १११३)—मनस्वस्तुविषयं मालारूपकमिष्यते। यच्चैकदेशवृत्ति स्यात् पररूपेण रूपणात् ॥ अस्वार्थः—समुच्चयेनास्त्वानि निमित्तानि वस्तुनि विषयोऽस्तेति माला-रूपकं समस्तवस्तुविषयं, यच्च परेणार्थान्तरेणारोपो रूपणमर्थात् प्रकृतस्य तेन निमित्तेन यद्वृत्तं तस्मादेकदाऽन्यदा ईशोऽर्थस्त्वस्य विशेषेण प्रकृतार्थारोपेण वर्तनादेकदेशविचर्ति परम्परित-रूपकमिति। आलानमित्यादि—‘जयलवणस्य करिण’ इति पाठान्तरम्। अत्र यदा नरे कुञ्जरत्वमारोप्यते तदैव तद्भुजस्यालानता पठते। एवं विषदादी (४४१०) वारिषिताद्येव एव सेतुत्वाद्यारोपे निमित्तम्। यद्यपीति श्लेषमूलमिदं रूपकमिति श्रुत्वाऽर्थोत्पत्त्या-भावानुविधायितया पुनरुक्तशब्दाभासवदस्योभयालङ्कारत्वात्। उक्तमिति—‘कञ्जद्वि-रलङ्कार’ इत्यादिना पठे, वक्ष्यते चेति गङ्गप्रकाशे। वाङ्मन्त्र

४४ उक्तमिति प्राचीनैकश्लिष्टमगानुविधायिमितां। वरुदेऽन्कानिः। ‘द्विनात्र लिङ्ग’ इति ग्रन्थान्ते तत्त्वज्ञतो ‘यथा पुनरुक्तमगानः वरुदेऽन्कानिः भयोर्भावाभावानुविधायितयोभयालङ्कार’ इति ग्रन्थेन। यन्मन्त्रद्वयानुवि-ष्टोऽस्य वरुदे तथान्वयव्यतिरेकद्वयानुविधायितयोभयालङ्कारः मन्त्रं द्विद्वयानु मन्मन्त्रद्वयोऽयमिति विधयः। भोवादानामुनकादृशकृतादीनामगानद्वय-साधितः।

अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयः ।

स्तूयते देव ! सद्दंशमुक्तास्त्रं न कैर्मयान् ॥४२१॥

इति ।

निरवधि च निराश्रयश्च यस्य स्थितमनिवर्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।

प्रथम इह भवान् स कूर्ममूर्तिर्जयति चतुर्दशलोकघट्टिकन्दः ॥४२२॥

(का. अ. सू. ३.)

इति च “मालाक्षयकमपि परम्परितं द्रष्टव्यम् ।

किशलयकरैलतानां करकमलैः कामिनां मनो जयति ।

नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्पिपितां मदनः ॥४२३॥

(व. का. अ. ८।५०)

इत्यादि रशानारूपकं न वैचित्र्यवदिति न लक्षितम् ।

यथा—अलौकिकेत्यादि । महानालोक आत्मज्ञानमित्यर्थः । सद्दंशः—वंशोऽन्वयः, सुशोभनो वेणुश्च । तदिह सद्दंशमुक्तास्त्रमित्येत्यारोपस्य क्रिष्टः शब्दो नियतं मुक्तास्त्रस्य वेणुजत्वात् । निरवधेर्त्यादि—अत्र भवान् कूर्ममूर्तिरित्युपमा चतुर्दशलोकघट्टिकन्द इति रूपकस्य हेतुः । भामहामिप्रायेणैतदुपमारूपकाख्यमलङ्कारान्तरमेव, वामनमते तु संसृष्टिः । तथाच संसृष्टौ “तद्वेदावुपमारूपद्योतप्रेक्षावयवौ चे”ति तल्लक्षणम् (का. अ. सू. ४.) । किशलयेत्यादि—अत्र किशलयकरैः करकमलैः कमलमुखैर्मुखेन्दुभिरिति रशनाकमेव शब्दानां न्यासः । रुद्रटोऽप्याह—‘निरवधं शुद्धं माला रशना परम्परितञ्चे’ति (व. का. अ. ८।५६) । एवमपि यत्तु न कथितं तत्तु हेतुमाह न वैचित्र्यवदिति—प्रशंसायां मनुः । अतो वैचित्र्यपातिराये सल्लसद्धारता न तु यथाकथञ्चित् वैचित्र्यमात्रे । यत्तारोप्यमाणं प्रकरणोपयोगित्वाभावात् प्रकृतोपरलक्ष्यवैभवं केवलेनान्वयं लभते तत्तु रूपकम् । यत्तु प्रकृतारमतयाऽऽरोप्यमाणस्याप्युपयोगस्तत् प्रकृतमारोप्यमाणरूपत्वेन परिणामतोति परिणामाक्षयोऽलङ्कार इति नवीनाः^{४५} (अ. स. ५१ पृ.) । यथा—(१८१६) “तीर्त्वा

४५ ‘इति कामालाक्षयक’मिति कानित्कः पाठः ।

४६ एतच्चालङ्कारसर्वस्वमतप्रदणं टीकामध्ये च परिणामस्यान्तर्भावः धीधरकृतं परिणामालङ्कारे विच्छिन्निविशेषस्थानपङ्क्तयोयतापङ्क्तमर्थनमुरोक्त्य प्रवर्तत इत्यवसेयम् । नवीना इत्यलङ्कारसर्वस्वमतिदेशाष्टीकाकृतस्तटोऽद्वैतवर्तित्वमप्यनु-

प्रकृतं यन्निविध्यान्यत् साध्यते सा त्वपहुतिः ।

उपमेयमसत्यं कृत्वोपमानं सत्यतया यत् स्याप्यते साऽपहुतिः ।

उदाहरणम्—

भूतेशमोलिस्त्रजममरधुनीमात्मनाऽसी तृतीयस्तस्मै सौमित्रिमैत्रीमयमुपहृतवानातरं नाविकाय ।
व्यामपाद्यस्तनीभिः शवरयुवतिभिः कौतुकोदयदत्तं कृच्छ्रादन्वीयमानस्त्वरितमथ गिरिं
चित्रकूटं प्रतस्थे ॥ अत्र सौमित्रिमैत्री प्रकृताऽऽरोप्यमाणसमानाधिकरणान्तररूपत्वेन
परिणता, आतरस्य मैत्रीरूपतया प्रकृत उपयोगात् । तदत्र यथा समालोकयादावारोप्यमाणं
प्रकृतोपयोगि तत्वारोपविषयात्मतया तत्र स्थितम्, अत एव तत्र तद्व्यवहारसमारोपः,
एवमिहापि श्रेयम् । केवलं तत्र विषयस्यैव प्रयोगः, विषयिणो गम्यमानत्वात्, इह तु
द्वयोरप्यभिधानं तादात्म्यात्तयोः परिणामित्वम्” (अ. स. ५१५) । एतच्च रूपकविशेषत्वा-
द्वान्तरभङ्गीनामानन्त्याच्च ग्रन्थकृता नोद्विग्नम् ।

आरोपप्रस्तावादपह्ववैधर्म्येणाह—प्रकृतमिति ।” असत्यं कृत्वेत्यनेन तस्य पार-
मार्थिक्यं सत्यतां दर्शयति । सत्यमसत्यमि”त्यपहुत्योपमारूपपर्यालोचनादसत्यापेक्षिविरूपा-
ऽपहुतिरतद्धारः । अत एव पूर्वोक्त्यातिरेकं सूचयितुं कारिकायां तुल्यव्योपनिबन्धः ।

भाषयति । ‘वनेचराणां वनितासखानां’मित्यादि कुमारपद्यम् ‘अपारे संसारे विषम-
विषयारण्यसरणां’वित्यादि पण्डितराजजगन्नाथपद्यस्यास्य विशिष्टे उदाहरणे ।

47 एवं प्राचीन-का. प्र. मातृकाशु पाठः । श्रीधरोऽपि व्याख्याने ‘कारिकायां ‘तु’-
शब्दस्येति तदनुमोदितपाठं सूचयति । इत्यादिपि ‘सा त्वपहुति’रित्यर्थांशं पाठा ।

48 अत्र श्रीविद्याचक्रवर्तिन एवमाहुः (२८६५) “उपमेयमसत्यमित्यादि—अतः
प्रकृतनिष्ठवादप्रकृतप्रतीतिमात्रेणापहुतिः । मुखं न भवति चन्द्र इत्यादावपि
प्रसङ्गे । नायं विशेषः सान्निधिविप्रद्विकेण चेतितः । एवमादिध्वलद्वारेषु विशेषतः,
सामान्यतस्त्वापरिसमाप्तेर्दशमोक्षात्ते स न प्रमाण”मिति । असत्यं कृत्वेत्यनेन
पारमार्थिक्यं सत्यतां दर्शयतीत्यादि वदता श्रीधरेण न किमपि ससारमुक्तमिति
तु स्फुटमेव । श्रीचक्रवर्तिनामाक्षेपोऽस्तं प्रायस्तथ्यमूलक एव । यथा पूर्वोक्तविद्वती
विवेको ह्यस्तथा न सप्तमदशमोक्षाद्यमोर्विद्वती । अत्रेदमपि ध्येयं यद् दशमोक्षास-
मूलग्रन्थोऽपि न सर्वथा निरपेक्ष इति ।

49 ‘सत्यमसत्ये’त्यंशः ‘स’ पुलके नास्ति ।

अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतस्त्वः शीलतनये !
 कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ।
 अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे
 रतिध्वान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि ॥४२४॥

इत्थं वा—

यतः^१खलि ! कियदेतत् पदय वैरं सरस्य
 प्रियविरहकृशेऽस्मिन् रागिलोके तथाहि ।
 उपवनसहकारोद्भासिभृङ्गच्छलेन
 प्रतिविशिखमनेनोद्विजितं कालकूटम् ॥४२५॥

अत्र हि न सभृङ्गाणि सदकाराणि, अपि तु सकालकूटाः शरा इति प्रतीतिः ।
 एवं वा—

अमुष्मिन् लावण्यामृतसरसि नूनं मृगदृशः
 सरः शर्यष्टुष्टः पृथुजघनभागे निपतितः ।
 यदङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना नाभिकुहरे
 शिखा धूमस्मेयं परिणमति रोमावलिबपुः ॥४२६॥

अत्र न रोमावलिः, अपि तु धूमशिखेति प्रतीतिः । एवमियं भङ्गमन्तरैरप्यूषा ।

उपमालङ्घणस्य च व्यग्रयस्यात वाच्यानुशीलित्वं बालस्यापि प्रसिद्धम् । अवाप्त इत्यादि—
 रजनिरित्यनेनैव सीन्दर्यप्रक्रमनिर्वाहे प्राप्ते रमणीति पदमलोक्तिप्रेमास्पदताप्रतिपादनार्थम् ।
 अत्र चन्द्रकनकमुपमेयमतत्वं कृत्वा रजनिरमणोऽयनमुपमानं सल्लतया व्यवस्थापितम् ।
 तदयमपहवपूर्वक आरोपः । अत्र च वाक्यभेदः—(१८२३)वा । एवञ्च कविच्छलच्छादि-
 शब्दैरसलत्वप्रतिपादनैरपहवः, क्वचित् पुनरसलत्वं वस्तुवन्तरूपताविधायिशब्दनिबन्धन-
 मायैवम्प्रकारतयाऽसालङ्कारस्य बहुविधा बन्धच्छायेलाह—इत्थं^२ वैयादि । यथा
 घटेत्यादि—अत्र नेकताकल्पवम् । अमुष्मिन्नित्यादि—शर्यष्टुष्टः परतेश्वरदम्पा,
 प्रशमपिशुना उपशमसूचिका, [रोमावलीबपुः] रोमावलिशरीरम् । अत्रापि वाक्यभेदः ।

50 यतायशन्दोऽयं शोको न हृद्यः । 'यत' 'खलु' प्रभृतिभिः पदैः शोकस्य तदर्थस्य
 वाऽऽरम्भणमालङ्कारिकमयगर्हितमिति सप्तमोक्षासटोकाया सूचितम् । 'तथाही'ति
 श्लोकार्थान्तपदेष्वपि न मनोज्ञम् ।

इलेपः स वाक्य एकस्मिन् यत्रानेकार्थता भवेत् ॥९६॥

एकार्थप्रतिपादकानामेव शब्दानां यत्नानेकोऽर्थः स इलेपः । उदाहरणम्—

उद्यमयते दिङ्मालिन्यं निराकुर्यतेतरां

नयति निधनं निद्रामुद्रां प्रवर्तयति क्रियाः ।

रचयतितरां स्वैराचारप्रवर्तनकर्तनं

वत वत लसत्तेजःपुञ्जो विभाति विभाकरः ॥९५७॥

अत्राभिधायानियन्त्रणाद् द्वावप्यर्थभूयो वाच्यौ ।

परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः

एवमिति चारोपपूर्वकोऽपह्नवो^{५१} यथा ज्योत्स्नाभस्मेलादि (४०७ श्लो) यथा वा 'विकसद्भरनारीनेहनीलाब्जखण्डान्यधिवसति सदा यः संयमाधःकृतानी'त्यादि (हेम. का. अ. ६८ पृ. ; अ. स. ६४ पृ.) । यथा चोक्तम् 'इदं भोः केनोक्तं कथय कमलातङ्गवदने'त्यादि (२६१ श्लोक) ।

अधुना विशेषणविच्छिन्नाश्रयेणालङ्कारद्वयं कथयति । अपह्नुतावुपमेयस्यातल्य-
पह्नवनेनोपमानस्य सख्यताप्रतिलम्भः, इह तु द्वयोरपीत्याह इलेप इति । यत्र
वाच्यमनिशिष्टविशेषणमेकसादर्थार्थान्तरं गमयति तल्लैक्यन्तगतफलद्वयन्यायेनार्थयोः
श्लिष्टत्वादर्थश्लेषः । उद्यमितादि—वत वतेत्याद्यर्थतिशयः । न चायं ध्वनेर्विषयः,
प्रचरणादिना वाच्यार्थनियमेऽर्थान्तरावगती तस्य सङ्गावादित्याह—अत्रेति ।

परोक्तिरिति—परोक्तिरिति लक्षणं^{५२} भेदकैः श्लिष्टैरिति हेतुः, समासोक्तिरिति

५१ अत्र भट्टगोपालेन 'चारोपपूर्वोऽपह्नवो यथोदाह्रियते कैश्चित् विकृतादि'ललङ्कार-
सर्वस्वकारभोभरादीनां मतं परामृष्टम् । तन्मतेनालोपोत्तरकालेऽपह्नवः ।
'न'कारप्रवृत्ताप्रिषेधस्य मुख्यत्वमिति नायमपह्नुतेरेव विषयः । अलङ्कारसर्वस्व-
ग्रन्थात् प्राग्भूते हेमचन्द्रकृते काव्यानुशासनेऽस्योदाहरणस्यैतत्प्रसङ्गे प्रदर्शन-
मेतस्य प्राचीनमूलत्वं सूचयति ।

५२ परस्याप्रकृतस्यार्थयोक्तिरनिधानमभिधामुत्तेन प्रतिपादनम् । अनेनास्य शब्दशक्ति-
मूलात् ध्वनेर्वैलक्षण्यं सूचितम् । 'श्लिष्टेर्भेदकरिति श्लिष्टविशेषणयोगादर्शितं'
यदिह प्रकृतात् शब्दादप्रकृतार्थस्यावगमः । नवीनमतप्रतिष्ठापयितृणांमानन्द-
वर्धनाचार्याणां मते व्यवहारसमारोप एव वैचित्र्यबीजम् । स न ग्रन्थे न मूले न च

प्रकृतार्थप्रतिपादकयाक्येन श्लिष्टविशेषणमाहात्म्यात्, न तु विशेष्य-
सामर्थ्यादपि, यदप्रकृतस्यार्थस्याभिधानं सा समासेन संक्षेपेणार्थद्वयकथनात्
समासोक्तिः । उदाहरणम्—

नाम । नन्वेवं श्लेषता प्राप्तत्वाद्—न तु विशेष्येति । विशेषणसाम्यवशाच्चाल
प्रतीयमान-(182b)मप्रस्तुतं प्रस्तुतावच्छेदकत्वेन प्रतीयते । अवच्छेदकत्वाच्च व्यवहार-
समारोपो न रूपसमारोपः । रूपसमारोपेऽवच्छेदितत्वेन प्रकृतस्य तद्रूपरूपित्वाद्रूपकमेव ।
अन्वर्थतामस्य दर्शयति ^{११}समासेनेत्यादि ।

वृत्तावाधोदितः । परं अन्यकृतसम्मत एवेत्यल नास्ति विप्रतिपत्तिः । आलङ्कारिक-
मूर्धन्ययोश्चन्द्रद्वययोर्लक्षणे अनुसृत्यैवेयं सरणिः प्रिता । लक्षणात्तात्पर्यकथनन्तु
रूप्यैव न योगेन । पदव्युत्पादनसाधुत्वदर्शनादरः प्राचीनानुसारी । यदाहुः-
यत्तार्थस्य विस्मयः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । स्वरसंस्कारसिद्धयर्था तत् व्याकरणस्युत्प-
रिति । एतदप्युद्गीर्णं श्लिष्टविशेषणविन्यास एवास्य विनिगमनै मुख्यः प्रयोजक
इति मम्मटपक्षः ।

- 53 प्राचीनानां समासोक्तिरलक्षणेऽप्यन्वर्थता संज्ञायाः प्रकटा । 'सा समासोक्तिरिष्टा
सच्चिन्नार्थतया मते'ति भागवतलक्षणे 'उक्तिः संचैपरूपत्वात् सा समासोक्ति'रिति
दण्डिलक्षणे चैतत् स्पष्टमेव^{१२} । केपाश्विमतोनाना हेमचन्द्रादीनामपि तत्त्वदर्शने
तात्पर्यं वरोवर्ति यथा श्लेषवद्विरूपमेवविशेषणैर्योपमानस्य प्रतीतिः सा समासेन
संक्षेपेणार्थकथनात् समासोक्तिरिति । मूलकृता लक्षणे 'श्लिष्टै'रिति पदं प्राचीनानां
भागवतद्वयचन्द्रद्वयमनन्दप्रभृतीनां लक्षणेऽस्पष्टमनुपलभ्यमानं 'समासोक्तिस्तु
समानविशेषणविभक्तिभिः श्लेषपदैरात्मानं प्राप्नोति' इति लोचनकृन्मन्तव्यमनु-
सृत्य प्रवर्तितमित्यनुमीयते । कुन्तस्तु 'समासोक्तिः सहोक्तिश्च कालद्वारतया मता ।
अलङ्कारान्तरत्वेन शोभाशून्यतया तथे'ति मन्यते । अस्य भागवतदर्शितो-
दाहरणस्य द्वयेनापस्तम्भेव करोति च । एवैव तस्य सरणिः समासोक्तिविशेषोक्ति-
रसवदादीनां केपाश्विमुख्यालङ्काराणां प्रतिवस्तूपमानिदर्शनात्तुल्ययोगिता-
परिवृत्तिप्रभृतीनामसुखानाम् विषये । परन्तु कस्मिन्नपि कालखण्डे
केपाश्विदपि कवीनामलङ्कारे प्रचुरतराऽऽस्था सर्गबन्धादिकाभ्येभ्यः तस्य
प्रयोगमहिम्नाऽनुमीयते ।

लद्विऊण तुज्म वाहुपफंसं जीप स को वि उल्लासो ।

जमलच्छी तुह विरहे ण हूँ जउ दुव्वला णं सा ॥४२८॥

(मा. स. पं. ४२८)

अत्र अवलक्षणीशब्दस्य केवलं कान्तावाचकत्वं नास्ति ।

“लब्ध्वा तत्र वाहुस्पर्शं” यस्याः स कोऽप्युक्तासः । जयलक्ष्मीस्तत्र विरहे न भवतु सा दुर्वला^{५५} ननु ? सा मा ॥ ‘मा’शब्दस्तत्र दीर्घस्य विप्रतिपत्तिं व्यनक्ति ।” (रु.स. ६३५ः) । भवतीत्य-
पेक्षणीयम् । अत्र विशेष्यपदं केवलं, प्रस्तुतार्थमिधाया विशेषणन्तु जयलक्ष्म्याः कान्तावाच-
साधारणमिति जयलक्ष्म्याः कान्ताव्यवहारप्रतीतिः । तत्र च कान्तैकगतदीर्घत्वादिधर्म-
समारोपः कारणम्, अन्यथा विशेषणसाम्यमात्रेण नियतस्य कान्ताव्यवहारस्य प्रतीतिः ।
दीर्घत्वञ्च प्रकृत उपचरितं ज्ञेयम् । विशेषणसाम्यञ्च यथा साधारण्येन तथा
कविदोषमङ्गभर्त्वेन श्लिष्टतया च सम्भवति । तत्तौपम्यगर्भत्वेन यथा—दन्तप्रभा-
पुष्पचिता पाणिपङ्क्तवशोभिनी । केशपाशातिहृन्देन सुगगा हरिणेक्षणा ॥ (अ. स.
११० पृ.) । अत्र दन्तप्रभाः पुष्पाखीयेत्युपमागर्भे समासे कृते^{५६} दन्तप्रभावद्वयैः
पुष्पेधितेति, पाणिपङ्क्तवशोभिनीति पाणयः पङ्क्तवानीति समासान्तराश्रयणेन समान-
विशेषणत्वभावादपि समानविशेषणमाहात्म्याल्लक्षणाव्यवहारप्रतीतिरितीयमुपमाऽनुप्राणिता
समासोक्तिरिति व्याख्यानमसत् । श्लिष्टतया यथा—उपोद्- (१८३a) रागेण विलोल-
तारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुखम् । ‘यथा समस्तं तिमिराश्रुक तया पुरोऽपि
रागाद्गलितं न लक्षितम् ॥ (जाम्ब. वि. ३; श्व. आ. ११४) रायः सन्ध्याऽदृष्टिमा प्रेम
च । सारका नेत्रविभागेऽपि । मुखं प्रारम्भनक्ष्त्रयोः । तमेति रात्रिपक्षे करणपदं
नायिकापक्षे तु वर्तुपदम् । गलितं पतितक्षीणयोः । पुरः पूर्वेऽप्यं दिशि, अग्रे च ।
रागादङ्गत्वात् सन्ध्याकृतादनन्तरं प्रेमरूपाच हेतोः । तदिह श्लिष्टविशेषणमहिम्ना
निशाशशिनोर्नायकव्यवहारप्रतीतिः, अपरिलक्ष्यरूपयोर्निशाशशिनोर्नायकताऽऽद्यवशिष्ट-

- 54 अत्र ‘ण होजव सा य हुल्लहे’ति पाठः स्यात् । अस्मत्प्राग्व्यादिषु काव्यप्रकाशसङ्केते
(६३५ः) टिप्पणी द्रष्टव्या । केचित् ‘विरहेण’ इत्येकं पदं कृत्वा विरहेण हेतुनेति
विश्रवन्ति । तदा ननु दुर्वला शैल्यनेनानुनयपूर्वकः स्वीकारः समर्थितः ।
अत्र मूले किं ‘णं मा’ इति पाठः क्वचन्याख्यानमनुमापयतीत्यपि विधेयम् ।

- 55 दन्तप्रभा एव पुष्पाणि तैधितेति रूपकगर्भत्वेन समासान्तराश्रयेणैत्यादि ‘क’
पुस्तके पाठः ।

निदर्शना ।

अभवन् वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पकः ॥९७॥

निदर्शनं दृष्टान्तकरणम् । उदाहरणम्—

क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः ।

तितीपुर्दुस्तरं मोहादुदुपेनास्मि सागरम् ॥५२१॥ (र. वं. ११२)

अत्रोदुपेन सागरस्तरणमिव मन्मत्या सूर्यवंशवर्णनमित्युपमायां पर्यवस्यति ।
यथा वा

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावह्निमकरे हिमधास्त्रि याति चास्तम् ।

वहति गिरिरथं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥४६०॥

(शि. प. ४१२०)

अत्र कथमन्यस्य लीलामन्यो वहतीति तत्सदृशीमित्युपमायां पर्यवसानम् ।

धर्मविशिष्टयोः प्रतीतेः । अत एवात्र निशाशशिनोर्वर्णनारूपस्य वाच्यस्यैव प्राधान्यम्, नायककेलितत्त्वणस्त्वर्थः प्रतीयमानोऽप्यस्याङ्गमिति न ध्वनिव्यवहारः । “एवम्—अनु-
रागवती सन्ध्या दिवमस्ततपुरःसरः । अहो दैनयतिथिता तथापि न समागमः ॥ इत्यत्रापि
न ध्वनितम् । भामहाभिप्रायेणैवं समानोक्तिः । वामनाभिप्रायेण त्वाक्षेपः । नायिकानायकयो-
रुपमानभूतयोरान्वेषतः प्रतिपत्तेः” (पञ्च. आ. लो. ११४) ।

अभवद्वस्तुसम्बन्धादोपम्यपर्यवसायित्वेन संक्षिप्तार्थत्वेन च श्लेषसमासोक्तिभ्यां माम्याद्
यथाक्रमं निदर्शनाप्रकारद्वयं दर्शयति निदर्शनेति—इयमसम्भवता सम्भवता च वस्तुसम्बन्धेन
भवतीति द्विधा । तत्रायमाह—अभवदिति । एवं गीररवः पुरुषो हस्तीत्यादावतिप्रसङ्ग
इत्यत्र आह—उपमेति । अन्वर्थनामाह—निदर्शनेति । एषा च वाक्यार्थ-
(१४३६) पदार्थवृत्तिभेदाद्विधा । तत्र वाक्यार्थवृत्तिर्यथा क सूर्येत्यादि । उदुपकरणेन
तरणेन सागरस्यान्वयोऽयोग्यत्वादनुपपद्यमान इत्युपमायां पर्यवस्यति । एवञ्च यत्र
निरपेक्षयोर्वैयर्थ्यार्थयोर्विषयप्रतिषिद्धभावस्तत्र दृष्टान्तलङ्घारः । यत्तु प्रकृतवाक्यार्थे
वाक्यान्तरमारोप्यते सामानाधिकरण्यात् तत्र सम्बन्धानुपपत्तिमूला निदर्शनेतिवैलाढ्यः । यथा
(अ. स. १५ पृ.) एवपादनधरजानां यदलङ्कृत्तमार्जनम् । इदं श्रीखण्डलेन पाण्डुरीकरणं
विधोः ॥ इति । एवञ्च—शुद्धान्तकुलभमिदं षण्ण्णमवाप्तो यदि जनस्य । दूरीकृताः सन्तु
शुद्धेदधानलता वनलतानिः ॥ (अभि. श. १११५) इत्यत्रापि दृष्टान्तबुद्धिर्न कार्या, उक्त-
न्यायेन निदर्शनाप्राप्तेः । पदार्थवृत्तिर्यथा उदयतीत्यादि । अत्र वारणेन्द्रसम्बन्धिभ्यः

दोभ्यां' तितीर्षति तरङ्गवतीभुजङ्गमादातुमिच्छति करे हरिणाङ्गविष्यम् ।

मेघं लिलङ्घयिषति ध्रुवमेव देव ! यस्ते गुणान् गदितुमुद्यममादधाति ॥४३१॥

इत्यादौ मालारूपाऽप्येषा द्रष्टव्या ।

असह्येत्वन्यस्योक्तिः क्रिययैव च साऽपरा ।

क्रिययैव स्वरूपसकारणयोः सम्बन्धो यद्वगम्यते साऽपरा निदर्शना ।

उन्नतं पदमवाप्य यो लघुर्ह्येव स पतेदिति ध्रुवम् ॥^{६६}

शैलशेखरगतो दृप्तकणश्चास्माकतधृतः पतत्यधः ॥४३२॥

अत्र पातक्रियया पतनस्य लाघवे सत्युन्नतपदप्राप्तिरूपस्य कारणस्य तु सम्बन्धः ख्याप्यते ।

अप्रस्तुतप्रदांसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ॥९८॥

लीलाया वस्तुन्तरभूतेन गिरिणा बह्वनसम्भवलीलासदृशां लीलामैव गमयतीत्युपमायां पर्यवसानम् । न च भिन्नयोर्लीलायोरैक्यमभ्यवसितमिति भेदे त्वभेद इत्येवमात्मिकाऽतिशयोक्तिः, लीलाख्यशुण एको न तु स्वरूपभिन्नः । सम्बन्धिभेदात् भिद्यते । स्वरूपभिन्नयोरेवातिशयोक्तिः । यथा—अङ्गिभस्यामलकान्तिलितवियतो निरुद्धलाका घना मेघाः शीकरिणः पयोद-सुहृदामानन्दकेकाः कलाः । आनं सन्तु हवं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे वैदेही तु कथं भविष्यति इहा हा देवि धीरा भव ॥ (च. आ. २।१ वृः) इत्यत्र व्याप्तिलेपनयोः स्वरूपभेदे ऐक्यमभ्यवसितम् । इयम् कचिन्मालयाऽपि भवन्ती हरयते । यथा दोभ्योर्मिलात् । तरङ्गवतीभुजङ्गः समुद्रः । द्वितीयो लघ्वयति (१४४३) स्वस्थेत्यादि । क्रिययैव शुद्धया फलभूतया स्वसात्मनः स्वकारणस्य सान्धयः सम्बन्धो यत् ख्याप्यते तत् संबलित-हेतुद्वान्तभानं निदर्शना । तदुक्तम्—क्रिया यैव तदर्थस्य विशिष्टस्योपदर्शनात् । इष्टा निदर्शना नाम यथेववतिभिर्दिना ॥ (भा. का. अ. ३।३२) इति । उन्नतमिवादि । शेखरं शङ्खम् । चास्माकतेति—चाकवाऽन स्फुरणोयता । अत्र पततीति क्रिया, तस्याः स्वरूपं पतनम् । तत्र हेतुर्लघुस्य सत्युन्नतपदावाप्तिः । यो लघुः ममुन्नतं पदमवाप्य पतेदित्यनयोरेक्यमभ्यवसितमिति । तदिह दृप्तकणस्य पातसंबन्धो दृष्टव्यते । स ममेव लघोरन्यस्याप्युन्नतपदावाप्तिः पतनायेत्युपमां कल्पयति ।

56 'ध्रुवमिति' प्रायिकः पाठः । न च निदर्शनाऽलङ्कारमपेक्षे प्रयोजकान्तरमिति मन्तव्यम् ।

अप्राकरणिकस्यार्थस्याभिधानेन प्राकरणिकस्याश्रेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा ।

सा च

कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।

तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥९९॥

तदन्यस्य कारणादेः । क्रमेणोदाहरणम्—

याताः किं न मिलन्ति सुन्दरि ! पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते

नो कार्या नितरां कृशाऽसि कथयत्येवं सवाप्ये मयि ।

लज्जामन्धरतारकेण निपतत्पीताधुणा चधुपा

दृष्ट्वा मां हसितेन भागिमरणोत्साहस्त्वया सूचितः ॥४३३॥ (अ. श.)

अत्र प्रस्थानात् किमिति निवृत्तोऽसीति कार्ये पुष्टे कारणमभिहितम् ।

राजन् ! राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः

कुञ्जे भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ।

इत्थं राजशुकस्तवारिभयने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरा-

चित्रस्थानचलोक्य शून्यबलभावेकैकमाभापते ॥४३४॥ (उ. वि. ?)

अप्रस्तुतकार्यकारणोपन्यासः सुतरां निदर्शनातोऽपि लघीयानिति सन्नस्याऽप्रस्तुतप्रशंसा-
माह—अप्रस्तुतप्रशंसेति । अप्रस्तुतस्यार्थस्य प्रशंसनमप्रस्तुतप्रशंसानामाऽलङ्कारः । अप्रस्तुत-
वर्णनञ्च अतन्त्रमयुक्तमप्रस्तुतत्वादिति प्रस्तुताश्रयेति । सूत्रभागं व्याचष्टे प्राकरणिक-
स्याक्षेप इति । स चाशेषस्त्रिभिः प्रकारैर्भवति कार्यकारणभावात् धूमाग्निवत्, सामान्य-
विशेषभावाद्दृष्टव्यशिरापातवत्, सारूप्याच्च । उक्ताये द्वयी गतिः—कदाचित् कारणम-
प्रस्तुतं यदभिधीयमानं प्रस्तुतं कार्यमाक्षिपति, कदाचित् कार्यमप्रस्तुतं वर्णयमानं सत्
प्रस्तुतं कारणं व्यनकीति । एवमेव सामान्याद्विशेषस्य विशेषाद्वा सामान्यस्याक्षेपे
द्विप्रकारता, सारूप्ये त्वेको भेद इतीत्यं पञ्चधेति । सूत्रं कार्यं (184b) इत्यादि । तदिह
प्रस्तुतनिष्ठं गम्यत्व, समासोक्ती त्वप्रस्तुतनिष्ठम् । अत एवात्र विशेषेण सामान्यं गम्यमानं
समभ्येत इत्येकस्यानुपादानादुभयोऽनुपादानमूनादर्थान्तरन्यासादप्यस्य भेदः । तत्र कारणात्
कार्यप्रतीती यथा याता इत्यादि । निपतद् पीतगधु वेन । अत्र प्रस्थानात् वेन
कार्येण निवृत्तोऽसीति इति कार्ये प्रस्तुते निवृत्तिकारणमभिहितम् । तत् कार्यस्य प्राधान्ये
सति कारणस्यापि प्राधान्यम्, निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यनुपलम्भात् । अतोऽल्लापप्रस्तुत-
प्रस्तुतयोरभिधीयमानप्रतीयमानयोः सम प्राधान्यम् । कार्यकारणप्रतीती यथा राजभि-

अतः प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा सहस्रैव स्ववर्य* पलाय्य गता इति कारणे प्रस्तुते कार्यमुक्तम् ।

त्यादि । राजशुकः कश्चिदेनोत्कृष्टजातिशाली शुक । कुमारसच्चिदैरिष्यत तनयैरिति पाठान्तरम्^{४७} ।

ननु कार्यात् कारणे गम्यमाने यद्यप्रस्तुतप्रशसा तदा “येन लम्बालक साक्ष कराधातादृष्टतन । अकारि भगवत्पुत्रो गजासुरवधूजन ॥” (अ स), ‘चक्रनिधात- प्रसभाज्ञयेव चकारो यो राहुवधूजनस्य । आलिङ्गनोद्दामविलासवन्धु रतोत्सव सुम्भनमात- शोयम् ॥’ (ध्र आ २।२०) इत्यादी पुनर्निवेदने पर्यायोक्तालङ्कारविषयेऽप्रस्तुतप्रशसा- प्रसज । तत्र हि गजासुरवधूजनेन लम्बालकत्वादिना कायस्य कारणभूतो गजासुरवध प्रतीयते, तथा राहुवधूजनेन निशिष्येन रतोत्सवेन राहुशिरस्छेद कारणभूतोऽवगम्यते । एवमन्यत्रापि पर्यायोक्तविषये ज्ञेयम् । तदथास्याप्रस्तुतप्रशसायाऽऽप्राप्तत्वात् पर्यायोक्तस्य निर्विषयत्वप्रसज । (१४५५) नैप दोष । इदं यत् कार्यात् कारणं प्रतीयते तत्र कार्यं प्रस्तुतमप्रस्तुत चति द्वयी गति । यत् प्रस्तुतत्वं कार्यस्य कारणवत्तस्यापि वर्धनीयत्वात्तत्र कार्यमुक्तेन कारण पर्यायेणोक्तमिति पर्यायोक्तनामाऽलङ्कारः । तत्र हि कारणापेक्षया कायस्यातिशयत सौन्दर्यमिति तदेव वर्णितं यथोक्तेदादृष्टद्वये । अतः हि गजासुरवधूजतान्तोऽपि भगवत्प्रभावजन्यत्वात् प्रस्तुत एव । एव राहुवधूजतान्तोऽपि श्रेयः । ततश्च नायमप्रस्तुतप्रशसाया विषयः । अतः च भर्तृव्यापादनलक्षणस्य व्यञ्जयस्य न प्राधान्यात् अलकोन्मूलनरोदनारम्भावनवलयभङ्गैरेवोक्तत्वात् । ततश्च न ध्वनिव्यपदेश इति । यत् पुनः कारणस्य प्रस्तुतत्वं कार्यमप्रस्तुत वपयते तत्र स्पष्टेवाप्रस्तुतप्रशसा वयादाहृतम् । यथा वा—इन्दुलिप्त इवाग्रतः जडिता दृष्टिर्मुग्धाणामिव प्रभतानादृष्टिमेव विदुमहचि दयामेव हसप्रभा । साकश्य कथयामि कोकिलवधूच्छब्दध्वज प्रस्तुत सीताया पुरतश्च हन्त शिभिना वहां, लगहां इव ॥ (वा रा १।४२) इत्यत्र सम्भाव्य- मानैरिन्द्रादिगतेरपनलितत्वादिभिः स्वरूपैरप्रस्तुतेल्लोकोत्तरो वदनादिगत सौन्दर्यविशेष कारणरूप प्रस्तुत प्रतीयते (अ म १३४ पृ) । इन्द्रादयश्चामाः स्फुटमवाप्राकरणिधास्तत्- प्रतिष्ठन्द्भूतानां सुखादात्मो प्राकरणिक्त्वात् । तेनाल्लोकादिगतेनापनलितत्वादिनाऽप्रस्तुतेन कार्येण प्रस्तुत सुखादिगत सौन्दर्यं सहृदयहृदयकादि गम्यत इत्यप्रस्तुतप्रशसा । एव

४७ तत् न भवतम् । कुमारपरिहारस्यचैरिष्यत । तेषां नियोग कार्यादिकस्य मानधोक्षानादिषु प्रपथितः ।

एतत्तस्य मुखात् कियत् कमलिनीपते कर्णं वारिणो
 यन्मुक्तामणिरित्यमस्त स जडः शृण्वन् यदस्मादपि ।
 अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनै
 कुत्रोद्गीय गतो ममेत्यनुदिन निद्राति नान्त शुचा" ॥४३५॥

(अ आ लो ४२ पृ)

अत्रास्थाने जडानां ममत्वसम्भाषणा भवतीति सामान्ये प्रस्तुते विशेष
 कथितः ।

च यत् वाच्योऽर्थाऽर्थान्तर (185b) तादृशमेव स्वोपस्कारकत्वेनावगूरयति तत् पर्यायोक्तम् ।
 यत् पुन स्वात्मानमेव वाच्योऽर्थाऽप्रस्तुतत्वाद् प्रस्तुतमर्थान्तरं प्रति समर्पयति तत्ताप्रस्तुत-
 प्रशसेति निर्णयः (अ स १३४-३६ पृ) । एवञ्च 'राजन् राजसुते व्यादौ पर्यायोक्तमेव
 बोद्धव्यमिति केचिदाहुः । तत् "प्रस्थानोद्यतमित्यादिना कारणरूपस्यार्थस्य प्रस्तुतत्वाद्
 कार्यरूपोऽर्थाऽप्रस्तुत एव राजशुकवृत्तान्तस्याप्यप्रस्तुतत्वाद् प्रकृतार्थं प्रति स्वात्मान-
 मर्पयतीत्यप्रस्तुतप्रशसैव न्याय्या न तु पर्यायोक्तमिति वर्णयन्ति । अन्ये तु 'येन
 लम्बालक' इत्यादावप्यप्रस्तुतप्रशसाकृत्वादप्रस्तुतप्रशसेवेत्याहुः । यत् हि गम्यमानोऽर्थ
 पर्यायेण भङ्गयन्तरेणामिधीयते तत्र पर्यायोक्तता । "एतत् पर्यायोक्तालङ्कारप्रस्तावे वक्ष्यते ।
 विशेषात् सामान्यप्रतीतिर्यथा एतत्तस्य मुखादित्यादि । "लोकप्रतिपद्याऽत्र मुखमाकृतिः ,

58 नार्तं शुचेति काचित्क पाठः ।

59 दण्डयात्रोद्यतमिति 'क' पुस्तके पाठः ।

60 अत्राद्ये प्रपञ्चे केचिदित्यनेनातिमे च 'अन्ये' इत्यनेनालङ्कारसर्वस्वकारमत-
 मुद्दिष्टम् । तत्तस्यो प्र-वच संपूर्णत एवोद्भूतः । एवमादिषु स्थलेषु बहुश
 श्रोधरेण सम्मटवचकयोर्मतवैमल्यमेव प्रदर्शितं न त्वेकपञ्चसमर्पिणी युक्तिरिति नाय
 तत्त्वचार्थश्रीधरोचितं पन्था । अत एव यत् "काव्यप्रकाशसूत्राणां व्याख्या-
 बुद्ध्या विरोधिनः । लिखिता वचकपन्थाः । सांभिविप्रद्विकेण धि 'मिति
 स्रोतःप्राप्तमाक्षिप्त आविद्याचकवर्तिण्या । एव तदुदाहरणनिदर्शनस्थलेऽपि न
 सर्वथा निर्मूलम् । अतः रुकोदाहृते 'इन्दुर्लिप्त' इति राजशेखरपथे प्रति
 वस्तूपमासंस्पर्श स्फुटः । केचित्तु सम्मटमतानुयायिनोऽल्लातिशयोक्तिरेव नाप्रस्तुत-
 प्रशसा वस्तुसम्भाषिनोऽतिशयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वादिति सन्मूलैव विच्छित्ति-
 रत प्राधान्येन व्यपदेशो भवतीति तद्व्यपदेश एव ज्यायानिति मन्यन्ते ।

सुहृद्वधूवाप्यजलप्रमाज्जनं करोति यैरप्रतियातनेन यः ।

स एव पूज्यः स पुमान् स नीतिमान् सुजीवितं तस्य स भाजनं श्रियः ॥४३६॥

(उ. वि. १)

अत्र कृष्णं निहत्य नरकासुरवधूनां यदि दुःखं शमयिष्यसि तत् त्वमेव श्लाघ्य इति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमुदितम् ।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः । श्लेषच्छाया समासोक्तिः सादृश्यमाक्षं वा तुल्यातुल्यान्तरस्याक्षेपे हेतुः । क्रमेणोदाहरणम्—

पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि यायाद् यदि प्रणयनेन महानपि स्यात् ।

अभ्युद्वरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं केनापि दिक् प्रकटिता पुष्पोत्तमेन ॥४३७॥

(भ. श. ५६)

येनास्यभ्युदितेन चन्द्र ! गमितः क्लान्तिं रवौ तत्र ते

युज्येत प्रतिकर्तुमेव न पुनस्तस्यैव पादग्रहः ।

क्षीणेनैतदनुष्ठितं यदि ततः किं लज्जसे नो मना-

गस्त्वेषं जडधामता तु भवतो यद्वगोक्षि विस्फूर्जसे ॥४३८॥

अपेक्षितक्रिययैवदपादानं आत्मावेदकम् एतच्छरीरादन्वदितराजज्ञातमित्यर्थः" (क. स. ६३ पृ.) । "अत्र जडानामस्थान एवोपम इति सामान्ये प्रस्तुते जलविन्दी गणित्व-सम्भावनारूपोऽप्रस्तुतो विशेषोऽनिहितः ।" (अ. स. १३३ पृ.) सामान्याद्विशेषप्रतीती यथा सुहृदित्यादि । प्रतिपातनं संशोधनम्, मित्रं नरकासुरः ।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्याभिधाने श्लेष इति विशेष्यपदस्यापि स्थितता । समासोक्तिरिति समानविशेषणं विशेष्यपदस्त्वच्छिष्टं सादृश्यमालमिति प्रतीयमानेनापि केनचिदर्थेणावु-पगमम् । "पुंस्त्वं पुरुषस्य (१८६३) आदः, तस्यैव चारत्त्वम् । अधः पातालं निरुद्धा गतिश्च । प्रणयने यावन्निमित्तम् । न महानप्यस्योऽपि । पुरयोत्तमो विष्णुः, सत्पुरुषश्च । एष न शब्दश्लेषः, अभिधाया एकत्र [निबन्ध-] प्रियञ्जितत्वात् । नापि विशेष्यपदस्य स्थित्यै शब्दरात्मिकमूलो ध्वनिः, नगद्वन्मन्त्र-स्यात्र वाच्यत्वात्तस्य चाप्रस्तुतत्वात् । प्रस्तुतार्थगुणेन यत्ताप्रस्तुतायै सिद्धेयत्वात्-वगम्यते स तस्य ध्वनेविषय इत्युक्तं, सत्पुरुषपरितोषात् वाच्यं प्रत्यक्षम् । तन्मुचेन चेतार्यप्रतिपत्तितत्पार्थक्यपुद्गव एवावगमिति धेन, तत्र वाच्यं प्रत्यक्षम् । न ह्युत्कृष्टस्यापि पुरुषस्य सत्त्वं एव सम्भवति शक्तिर्विरम्य-पुद्गर्षु, कर्तृत्ववत्त्वम् ।

आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः

फि नाम साधितमनेन दुरर्णवेन ।

क्षारीकृत च वडपाददने हुत च

पातालकुक्षिकुदरे विनिवेशितञ्च ॥४३९॥

(भट्टेन्दुराजस्य, ओ वि च १३६ पृ)

इयं च काचिद् वाक्येन प्रतीयमानाऽर्थानध्वारोपेणैव भवति । यथा—

अग्धेरम्भ स्थगितभुयनाभोगपातालकुक्षे,

पोतोपायादिद्व द्वि यद्वचो लङ्घनेऽपि क्रमन्ते ।

आहो रिक्त. कथमपि भयेदेव दैवासदानीं

फो नाम स्यादयत्कुदरालोकनेऽप्यस्य कल्पः ॥४४०॥

काचित्त्वध्वारोपेणैव । यथा—

कस्त्व भो कथयामि दैवदूतक मां विद्धि शाकोटक

वैराग्यादिव वक्षि साधु विदित कस्मादिदं ध्यताम् ।

यामेनात्र यदस्तमध्यगजनः सर्वात्मना सेवते

न छायाऽपि परोपकारकरणी मार्गस्थितस्यापि मे ॥४४१॥

(भव आ. पृ ३१५१)

कचित्त्वध्वारोपेणैव । यथा—

तु तस्य तुल्यत्वाद्द्वर्णनमविद्वदमतभूतत्वादित्यप्रस्तुतप्रशंसैवेया ।' (क स ६४ पृ) ।

येनासीत्यादि पादा रश्मय, पादो चरणी । जडधामता शीतलतेजस्त्व, मूर्खास्पदता

च' (क स ६४ पृ) इति विशेषणसाम्यम् । आदायेत्यादि—अत्र दुरर्णवसदृशचष्ट

कश्चिदुरभीश्वर प्रतीयते । सारूप्यद्वयके भेदे तु वाच्यस्य सम्भवासम्भवाभयरूपताभिन्नय

प्रकारा इति यथाक्रममाह—इत्यञ्जेति । इयमप्रस्तुतप्रशमा तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधानोत्था ।

तत्र प्रतीयमानस्यार्थस्यानध्वारोपेण यथा अग्धेरम्भ इत्यादि । आहो इति गत्यर्थे ।

ज्वटो गतं । कल्पः श्राद्धि । वाच्यसासम्भव प्रतीयमानाध्वारोपेणैव यथा कस्त्व

भो इत्यादि । वैवदूतकमिति चिन्ताऽऽदि-(186b) योग्यतयोचितस्याप्राप्ता दैवोपालम्भनम् ।

अज्ञातमनेन सह प्रद्योतरिकाऽनुपपन्नेति वाच्यसासम्भव एव ।

प्रस्तुत प्रति तावत्पूर्वाद् प्रमुखत एव तदध्वारापेण प्रतीतेर्बुद्ध्यत एतत्—कचित्त्व-

सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तत् कर्णयोध्यापलं
दृष्टिः सा मदविस्मृतस्वरविह किं भूयसोक्तेन वा ।
सम्यद् निश्चितयानार्थं भ्रमर हे । यद्धारणोऽद्याप्यसा-
यन्त शून्यकरो निषेव्यत इति धातः । क एष ग्रहः ॥४४२॥

(भ श १०)

अत्र रसनाविपर्यासः शून्यकरत्वं च भ्रमरस्यासेवने न हेतुः । कर्णयोध्यापलं
तु हेतुः । मदः प्रस्तुत सेवने निमित्तम् ।

निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत् ।

प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च रूपनम् ॥१००॥

क्षेपिविति । सोऽपूर्वं इत्यादि—हे इति सम्बोधनद्योतकं पुर स्थित चिन्तयम् । रसना-
विपर्ययो जिह्वावैपरीत्य इत्यत्र, असत्यभाषित्वमपि । कर्णयोध्यापलमधोतव्य-
श्रवणमपि । मदो गवांसपि । चारणो निवारकोऽपि । शून्यकरत्वं मदावृत्तमपि ।
तदिह वाच्येऽर्थे केपाश्विदेतुत्वं सम्भवि केपाश्विष्वसम्भवीत्युभयरूपत्वम् । सारूप्य-
हेतुके च भेदे साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्वैविध्यमिलाद् । सार्धर्म्यमुदाहृत्येवोदाहरण्ये तु ।
“वैधर्म्यस्य तु यथा—(अ स १३७ पुः) धन्या प्रलु वने वाता रुद्धारस्पर्शाशीतला ।
राममिन्दोवरश्याम ये स्पृशन्त्यनिवारिता ॥ अत्र वाता धन्या इत्यप्रस्तुताभ्यां दहनधन्य
इति वैधर्म्येण प्रस्तुतोऽर्थं प्रतीयते । तदिह कार्यकारणभावेन सामान्यविशेषत्वेन
सारूप्येण च भेदप्रसङ्गमुद्दिष्टम् ।” (अ स. १३७ पु) । तत्र कार्यकारणयो सामान्य-
विशेषयोश्च यदा वाच्यत्वं भवति तदाऽपरान्तरन्यासाविर्भावः । स्वरूपयोस्तु वाच्यत्वं दृष्टान्तः,
अप्रस्तुतस्य वाच्यत्वेऽप्रस्तुतप्रशसा, गम्यत्वे सयनाप्रस्तुतप्रशस्येति सारूप्यादिभावो यदा
विवक्ष्यते तदा तद्व्याप्या अप्रस्तुतप्रशसाया ध्वनावन्तभावः । यथा—द्विचिद्रुद्धि-
चक्षुनुम्बितमुखे स्फारीभवज्जोचना स्वप्नेमोचितचाह (168a) चादुररणे रत्ये तारन्ती मुहु ।
कूजन्ती विततेष्वजतिपुटेनालिङ्ग्य लोलाऽलमं धन्य वान्तमुपातन्तर्निर्नमम् पारावता
सेवते^{६१} (ता. वत्स ३.१३) ॥ अत्र तापसपुत्रराजे प्रियावियुक्तरात्राहो म्यर्-
सायात्मपूर्णायास्वरूपपारावतद्वन्द्ववर्धनमप्रस्तुतम्, सारमना दृष्टान्तप्रमाणान्तरादि-
पातत्वं त्रियतमाप्रोतिविशेषविह्वलहृदयवारीनि प्रस्तुतानि प्रापान्तिन्यव्यङ्ग्यानि ।

अप्रस्तुतप्रशसाया भेद दर्शयितुमाह—निगीर्ये वादि । अन्वयान्तरं कथं

कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः ।

चिन्नेयाऽतिशयोक्तिः सा

उपमानेनान्तर्निर्गीर्णस्योपमेयस्य यदध्यवसानं सैका ।

यथा—

कमलपनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् ।

सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा कैयम् ॥४४३॥ (व्य वि ३३ ४)

अत्र मुखादि कमलादिरूपतयाऽध्यवसितम् ।

यद्य तदेवान्यत्वेनाध्यवसीयते साऽपरा । यथा—

अण्ण लङ्घत्तणभ अण्णा विभ का वि वत्तणच्छाभा ।

सामा सामण्णपभावद्दणो रेह च्चिअ ण दोइ ॥४४४॥

(मा स १ वे २६६, व ल. ३१५)

सम्भवति स्वरूप विषयो विषयी च । तत विषयस्य विषयिणोऽत्यन्त निमीर्णत्वे-
ऽध्यवसानस्वरूपोत्थानम् । यत तु भ्रान्त्या भ्रमगुण्यायां तोयं शुक्तिकायां वा
रजतमध्वारोप्य तच्छब्दप्रयोगस्तत प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्मुख्याध्यवसानरूपेणैव तोयादि
प्रतीतेस्तद्भावापत्तिर्मुख्यत्वमपि न लाक्षणिकत्वम् । किञ्चिदध्यवसानादिकं निमित्तमवलम्ब्य
यदलौकिकं वचनं तदतिशयार्थगुक्तिरतिशयोक्तिः । तेनास्य चत्वारः प्रकारा — भेदे-
भेदाध्यवसायः । अभेदे भेदः, गदिरमत सम्भाव्यस्य सधर्मस्य यदि-प्रवृत्तिभि रान्ये
कल्पनः, कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययश्चेति^{११} । तदेतद् यथाक्रममाह—कमलगिलादि ।
प्राणिनां शुभाशुभसूचकं प्रकृतेरन्यत्वमुत्पातः । तदिह सयुक्तवियुक्तविषयतया

62 उद्धृतमतमनुसृत्यैवेदा मदसाधना । द्रष्टेनातिशयाख्यार्णलक्षारसामान्यस्य
'पूर्व'गहितो नेतोऽयं दृष्टात् । स च टीकाकृता पश्चादुक्तिरुच्यते । 'चतुर्थी ता
कारणस्य गदितुं शोभकारित्वम् । या हि कार्यस्य पूर्वोक्त'रिति द्रष्टप्रतिष्वनिकृत
केचित् काव्यप्रकाशविद्युत्कृतो गौडोवा धोत्रोवगोस्तामिनिभक्तिप्रसन्दर्भे
स्मृता । अलक्षारमर्षस्वमतेऽयं पञ्चमो भेदश्चतुर्भेदस्यासम्बन्धे सम्बन्धत्वेन
निर्देशात् । एवमपि त मतानुयायिनो विद्वानाधविश्वनाथप्रभृतयः । अलक्षार
रत्नाकरकाराण्य कार्यकारणसम्बन्धं सम्बन्धमामान्यत्वेन मन्यमाना इमं
भेदमसम्बन्धे सम्बन्धरूपेऽन्तर्भाव्य नात्रोक्तुर्वन्ति ।

यत्पर्यस्य यद्विशब्देन चेच्छब्देन धोक्तौ यत् कल्पनमर्यादसम्भविनोऽर्थस्य सा तृतीया । यथा—

राकायामकलङ्कं चैवमृतांशोर्भवेद् धपुः ।

तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥४४५॥

कारणस्य शीघ्रकारितां वक्तुं कार्यस्य पूर्वमुक्तौ चतुर्थी । यथा—

हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापवाणेन ।

चरमं रमणीयवृत्तम् ! लोचनविषयं त्वया भजता ॥४४६॥ (ऊ. म. ६६)

शुभाशुभकलदावृत्तम् । अतः मुख्यादीनां कमलाद्यैर्भेदेऽप्यभेदः, तेन मुख्यादीनां लोकोत्तरस्तोन्दर्गादि-(१४७b) साधारणपर्यसृष्टिः कविप्रतिभासंरम्भसमुत्थापिता प्रतीयते । अपूर्णं इति—अन्यस्तदन्तत्वनया काऽपि वर्तनच्छाया । सामाशङ्के [समाशङ्के] यदि वा श्यामा^{६३} योपित सामान्यप्रज्ञापते रेखैव न भवति ॥ लटमत्वं मनोहरम् । रेखा-शब्देन चित्तालोक्यं लक्ष्यते, तेन च विशिष्टं रूपनिर्माणम् । अतः लटमत्वादीनामभेदेऽपि सातिशयत्वेन भेदः । एवञ्च श्रीकण्ठजनपदवर्णने 'दत्तपोदनमिति मुनिभिः कामायतनमिति वेश्याभिः संगीतरालेति लासकैरिखादौ (ह. च. ६७ पृः) तथा—'गाराबद्या त्ति परिणयवज्रादि शिखिबद्धो त्ति तद्वर्णोदि' । बालादिं उण कोदूहलेण एमेश सच्चिब्रह्म ॥' (अ. स. ६१ पृः) इत्यादावप्यभेद इति । अत एव 'एकस्यापि निमित्तनशादनेकधा महणमुल्लेख' (अ. स. पृः १८) इत्यलङ्कारान्तरमन्यैः कृतमित्यत न लक्षितम्^{६४} । राकायामित्यादि—अतः शशिनाः कलङ्करूपत्वमसम्भवच्छब्दाद्यैर्न कल्पनया सम्भावितम् । यथा वा (ऊ. स. ११४४) पुष्पं प्रवालपदितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् । ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्याल्लाघौष्ठपर्यस्तश्चः स्मितस्य ॥ नियतपूर्वेभावि कारणं नियत-पश्चात्कालभावि कार्यमिति कार्यकारणयोरलक्ष्यम् । यदा तु विशेषप्रतिपादनाय तयोरेव तद्व्यपिपर्ययः क्रियते तदाऽतिशयोक्तिः । हृदयमित्यादि—अतः कुसुमचापाधिष्ठातृत्वं रमणीयवृत्तमलोचनविषयत्वकार्यमिति तथोरुपपन्नं पोषापर्यं शीघ्रकालताप्रतीत्यर्थं (१४८a) व्यत्ययेन निर्दिष्टम् । कारणकार्ययोः पोषापर्यविपर्ययश्च तुल्यकालतयाऽपि भवति यथा—

63 एतच्च रूपकमनुसृतम् । शीते मुखोष्णसर्षाक्षीत्यादि पारिभाषिकं लक्षणं द्वितीय-पक्षे ।

64 अतः तु श्रीधरोऽलङ्कारसर्वस्वग्रन्थमुद्धृत्य तन्मतमुपस्थाप्य च काव्यप्रकाश-कारस्य मतं नायुक्तिमदिति वदति । यदर्वाधोऽलङ्कारनिबन्धकाराः शीघ्रकाल-

प्रतिवस्तूपमा तु सा ॥१०१॥

सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्न वाक्यद्वये स्थितिः ।

साधारणो धर्म उपमेयवान्नय उपमानवान्नये च कथितपदस्य दुष्टतयाऽ-
भिहितत्वाच्छब्दभेदेन यदुपादीयते सा वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात्
प्रतिवस्तूपमा । यथा—

(र. व. ४. १४) सममेव ममाकान्तं द्वय द्विरदगामिना । तेन सिंहासनं पित्र्यं गण्डलप
महोक्षिताम् ॥ अत्र राज्याभिषेकिरिपुमण्डलाकमणयोर्हेतुहेतुमद्भावेन सत्यपि पीवीपयं क्षिप्र-
कारित्वाद्विवक्षितया तुल्यकालतया कोऽपि प्रभावातिशयः प्रतीयते । द्विरदगामिनेति शिष्टं
पदम् । एतदेवान्तेषां 'पूर्व'मिललङ्कारः । तथा च रुद्रटः (अ. अ. ८. ६७)—
यज्ञातिप्रबलतया विवक्ष्यते पूर्वमेव जन्यस्य । प्रादुर्भाव. पश्चात्तदनकस्य तु तद्वदेव पूर्वम् ॥
यथा च यदि-प्रभृतिभि र्वचनाया असम्बन्धे सम्बन्धस्त्वथा सम्बन्धेऽसम्बन्ध इति
पञ्चमः प्रकारोऽस्येत्याहुः । यथा (अ. स. ८. ८६ पृ. ; अ. अ. ४. ३१९)—'लावण्यदविण्मयो
न गणितः क्रेशो महान् स्वीकृत. स्वच्छन्दं चरतो जनस्य हृदये चिन्ताज्वरो निर्मितः ।
एषाऽपि स्वयुष्मानुरूपरमणाभावाद्भराको हता कोऽर्थं धेतति वेपसा विनिहितस्त्वन्वयास्तु
तन्वता ॥ अत्र लावण्यदविण्मस्य व्ययासम्बन्धेऽपि सम्बन्धस्त्वन्वीलावण्यप्रकर्षप्रतिपादनार्थं
निबद्धः । यथा वा—'अस्याः सर्गविधा'वित्यादी (वि. उ. १. १०) पुराणप्रजापतिनिर्मास-
सम्बन्धेऽप्यसम्बन्ध उक्तः' (अ. स. ८. ८६ पृ.) ।

पूर्वरूपवैपरीत्यमेव वाक्यार्थगतमलङ्कारं लक्षयति प्रतिवस्तूपमेति । वाक्यार्थगतत्वे-
नेवायुपादाने साधारणधर्मस्य सकृन्निर्देशा वाक्यार्थोपमा, अतस्तत्केन एव वाक्यार्थः । अत्र
तु नैवमिति ततोऽतिभेदात् 'तु'सम्बन्धोपनिबन्धः । अस्यात्र द्योतकस्येवादेर- (१८८६) विद्यमान-
तया दीपकादिवदुपमा प्रतीयमाना । अलङ्कारान्तरप्रतीतावपि यत्र वाक्यसार्थस्य वाक्यत्वं प्रतीय-
मानार्थप्रतिपादनोन्मुखत्वेन प्रकाशते स न ध्वनेविषयः, प्रतीयमानस्य वाक्यानुगामित्वादि-
त्युक्तमेव । साधारणधर्मस्त्वत्र 'नेकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्राचये'ति (का. अ. सू. ४. ३१११)
केवलं वाक्यसमस्यावितेर्वाचकभेदेनोपमानोपमेययोरपि समीपे निबध्यते । सामान्यस्यैकस्य
वाक्यद्वये द्विरवस्थितिः सकृदनिर्देश इत्यर्थः । तेनात्र द्वौ वाक्यार्था । उपमानोपमेययवस्था

जयदेवादयः प्रायशः सर्वे एवेनं स्वीकुर्वन्ति विच्छिन्नित्विच्छेदानपलपनीयत्वमेव
तत्र बीजमित्यवदेयम् । सम्भवति पिशोरे पृथक् लक्षणं "कल्याणं कारुण्येन
वक्ष्यती"ति वचनाऽप्यस्यमेव ।

देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्येता ।

न प्रलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम् ॥४४७॥

(का. अ. सू. वृ. ५।१।४)

यदि दृष्ट्यन्तलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः ।

लवणमभ्यु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामधिपादिता ॥४४८॥

(भ. नी. श. १)

इत्यादि मालाप्रतिवस्तूपमा द्रष्टव्या । एवमन्यताप्यनुसर्तव्यम् ।

दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिविम्बनम् ॥१०२॥

एतेषां साधारणधर्मादीनाम् । दृष्टोऽन्तः निश्चयो यद्वेति दृष्टान्तः । यथा—

त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम् ।

आलोके हि हिमांशोर्यिकसति कुमुदं कुमुदस्याः ॥४४९॥

न प्रायः प्राकरणिकाप्राकरणिक्त्वाभ्यामेव । देवीत्यादि—[देवीभावं] दिव्यत्वं साधारणी धर्म उपमानवाक्ये दैवतरूपाङ्कितपदेन निर्दिष्टः । उपमा च स्फुटैव यथा वाचिहोवमानभावे—चक्षुर्य एव चतुराधन्द्रिकाऽऽद्यामकर्मणि । आवन्त्य एव निपुण्याः सुदुरो रतनमैणि ॥ (वा. रा. १०।१२) । एवमन्यद्वेति यथा व्यतिरेके—हरवन्न विपमदृष्टिर्हरिवन्न विधुविततनूपः । रविन्न चातिदु सदकरतापितभूः कदाचिदधि ॥ इति । अत्र लोकस्यैव बहुभ्यो व्यतिरेकमात्रा, व्यतिरेकतः प्रतिवस्तूपमावदेकतः प्रतीतस्यापन्न प्रत्ययः कुलापीति^{१०} ।

तदनन्तरमाह दृष्टान्त इति—लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त इति यदनुमानाज्ञं तस्याभिधानं नालङ्घ्यारो निन्दितिविशेषस्यानिव्यमागृह्यात् । एतेषामिति—साधारणधर्मापमानोपमेयानाम् । साधारणधर्मादीनां प्रतिविम्बितत्वेन नियतनिष्ठतया कथं साधारणधर्मस्तेति चेत्, (१४९२) वस्तुतो हि तेषां धर्माणां भेद इति साधारणता । शब्दान्तरेण प्रतिपादितत्वात् प्रतिविम्बनमिति नास्ति कश्चिद्विशेषः । अत्र यद्यपि दृष्टान्तेन दार्शनिकं समर्थ्यते तथापि विम्बप्रतिविम्बभावेनोपन्यासेन तु हेतुकथनमित्यस्मात् पृथक्कथनप्रस्थान एवार्थान्तरन्यासः । अथच साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विवेति यथाक्रममुदाहरति—त्वयि दृष्ट एवेत्यादि । अत्र दयितदर्शनप्रभवस्य तस्या मनोनिर्वाणस्य प्राकरणिकस्य

एष साधर्म्येण । वैधर्म्येण तु—

तथाहवे साहसकर्मवर्मणः करं कृपाणान्तिकमानिनीपतः ।

भटाः परेषां विशाराकतामगुर्दधत्यवाते स्थिरतां हि पांशवः ॥४५०॥

सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।

सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥१०३॥

प्राकरणिकाप्राकरणिकानाम् अर्थानुपमानोपमेयानां धर्मः क्रियादिरेकवार्त्तमेव यदुपादीयते तदेकस्यस्यैव समस्तवाक्यदीपनाद् दीपकम् । यथा—

किचभाण धणं णाभाण फणमणी केसरद सीद्धानं ।

कुलबालिभाण थणथा केत्तो धेप्पन्ति अमुथाणं ॥४५१॥

(गा. श. वे. १७६)

कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिर्दीपकम् । यथा—

हिमाशुदर्शनतः कुमुदस्याः कुमुदविकारो विस्पष्टत्वेन प्रतिबिम्बतया निबद्धः । तथाहव इत्यादि—अत्र प्रतिपक्षभटा विशाराकतामस्थिरतामगुरिति तेषामस्थिरतायाः स्थिरता-ऽऽदिवैधर्म्येण पाशुषु प्रतिबिम्बनम् ।

एवं साधारणधर्मस्यासकृन्निर्देशोल्लङ्घारद्वयमुक्त्वा सकृन्निर्देशे द्वावलङ्कारावाह सकृद्वृत्ति-स्थितिः । यथा दीप एकस्योऽनेकेषां प्रकाशकस्थोपमानोपमेयानां मण्यादैक्ये स्थितः साधारणधर्मक्रियाऽऽदिरूपः । प्रसङ्गेनान्यतोपकारादीपनादयादीपकमित्यन्वयः नाम । किचणाणेत्यादि—कृपणानां धर्मं नामानां फणमणिः केसरतः सिद्धानाम् । कुलबालिकानां स्तनाः कुतः स्पृश्यन्तेऽमृताभाम् ॥ अत्र कृपणपनादीनामप्राकरणिकत्वं कुलबालिकास्तनस्य च प्राकरणिकत्वम् । तदिह ज्ञातुमुक्त्यभावानां खलु वाक्यानां^१ परस्पर-स्योपम्यं व्यङ्ग्यमपि भूत्सवद्वाच्या-(१४९b)न्यप्येव चास्त्वस वाच्यपरत्वेन व्यवस्थापनात् । स्पृश्यन्त इति क्रियया चान्तस्थयैव तेषामुपकारः कियत् इत्यन्तर्दीपकमिदम् । एवमादिमध्यदीपके अपि दृश्ये । तत्तादिक्रियं यथा—(अ. सं. २२ पृ.) रेहद मिहिरेण एहं रसेण कव्वं सरेण जोव्वणअं । अमएण धुण्णिधवओ^२ तुमए खण्णाह भुवण्णिमिणं ॥ अत्र शोभत इति क्रियाऽऽदिपदस्या सर्ववाक्योपकारिणी । मध्यक्रियं यथा—सत्वारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् । प्रचक्रमे

66 न खण्णवान्धानामिति 'क' पुस्तके पाठः ।

67 गरीपतिः समुद्र इति यावत् ।

स्विद्यति कृणति वेहति विचलति निमिपति चिलोकयति तिर्यक् ।

अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया यधूः शयने ॥४५२॥

मालादीपकमाद्यं चेद् यधोत्तरगुणाचदम् ।

पूर्वेण पूर्वेण वस्तुनोत्तरोत्तरं चेदुपक्रियते तन्मालादीपकम् । यथा—

सङ्क्रामाङ्कनमागतेन भवता चापे समारोपिते

सम्प्राप्ते परिपन्थियोधनिवहे साम्मुष्यमासादितम् ।

कोष्णदेन शराः शरैरिश्चिरस्तेनापि भूमण्डलं

तेन त्वं नृपते ! त्वया सितयशस्तेनापि लोकत्रयम् ॥२३१॥

(स. क. आ. १११५, ४१२०६ ; वा. द. गये ५३ पृ.)

नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता ॥१०४॥

नियतानां प्राकरणिकानामेवाप्राकरणिकानामेव या । क्रमेणोदाहरणम्—

पाण्डु क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः ।

शाचेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सति । हृदन्तः ॥(३२२ श्लो)॥

पञ्चवरागताया प्रभा पतत्रस्य मुनेष धेनुः ॥ (श. वं ३११५) इति । अनेकक्रियागतैककारक-
मन्तदीपकं यथा स्विद्यतीत्यादि । कृणति सङ्कोचतीत्यर्थः । अनिलशिज्जन्ता-
धुरादय इति । एवमादिगम्ययोरपि । सत्तादी यथा—निद्राऽपहरति जागरमुपशमयति
मदनदहनसम्नायम् । जनयति कान्तासङ्गबुधब कोऽन्यस्ततो वन्धुः ॥ इति ।
मध्यकारकं यथा (अ. स. ६३ पृ.) साधूनामुपकर्तुं लक्ष्मीं धत्तुं विहायसा गन्तुम् ।
न कुतश्चलि तस्य मनश्चरितव्यं महात्मनां ध्येनुम् ॥ मालादीपकमिति—गुणाचदस्वमुत्कर्ष-
देतुवम् । पूर्वपूर्वत्योत्तरोत्तरं प्रत्युत्कर्षेणिवन्धनरत्ये स्वयमिति । संप्राप्तेत्यादि—अह
भवदादिभिः क्रमेण साम्मुख्यादीनामुत्कर्षां विहितः, आसादनलक्षणक्रियानिवन्धनश्च दीपनं
दीपनविषयानामुत्तरोत्तरोत्तमिमतत्वेन कृतम् ।

प्राकरणिकप्राकरणिकयोः समल्ल-(१९००)त्वे दीपकं प्रतिपाद्य व्यस्तत्वे तुल्ययोगितायाद्
नियतानामिति—अनेकेषां, धर्मैः साधारणक्रियागुणरूपः । सत्त्वात्कृतिर्विशेषे तुल्ययोगिता ।
श्रीपद्मश्चाल गभितम्, तथाच—“उपमानोपमेयोक्तिरूपेणैव प्रस्तुतैवेवैचः । साम्याभिधायि प्रस्ताव-
भागिर्वा तुल्ययोगिता” ॥ (का. अ. सा. सं. ५१५) इत्युद्धृतं लक्षणम् । अन्ये त्वाहुः
‘श्रीपद्मस्य शम्यत्वे पदार्थमत्तत्वेन प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा समानधर्माभिसम्बन्धे
तुल्ययोगिते’ति (अ. स. ८६ पृ.) । पाण्डु क्षाममिलादि । सरसं त्रिगुणं, हृदन्तः हृदय-

कुमुदफलनीलनीरजालिललितविलासजुषोर्ध्वशोः पुरः का ।

अमृतममृतरश्मिरम्बुजन्म प्रतिवृत्तमेकपदे त्वदाननस्य ॥४५३॥

उपमानाद् यद्वतरस्य व्यतिरेकः स एव सः ।

स्वान्तः, श्लेषित्यः परस्मै चिक्लिप्तः ॥ अतः विरहिण्या वर्णनीयत्वाद्वनादीनां प्राकरणि-
वत्त्वं रागावेदकम् । क्रिया यथा (अ. स. ८६ पृ.) मञ्जातपत्रप्रकरादितानि समुद्राद्वि-
स्फुटपाटलत्वम् । विह्वलराण्यर्कहस्तप्रभावाद्दिनानि पद्मानि च वृद्धिमोयुः ॥ अत्र श्लेषवर्णनस्य
प्रकान्तत्वाद्दिनानां पद्मानाञ्च प्रकृतत्वाद्वृद्धिगमनं साधारणो धर्मः । कुमुदेत्यादि—‘एकपद’-
मिति च पाठान्तरम् । अत्र नायिकाया वर्णनीयत्वात् कुमुदादीनामप्रस्तुतानां यथाकनमधि-
क्षेपप्रतिपाद्या तत्क्रिया । एवं गुणोऽपि यथा—योगपद्मे जटाजूटं तारवी त्वदम्बगाजिनम् ।
उचितानि तवाक्षेपु यद्यमूनि तदुच्यताम् ॥ (का. अ. सा. स. ६० पृ.) । अतः योगपदादीनां
प्रस्तुतानामोशस्पर्शानीचिल्लक्षणः साधारणो गुणः । अप्राकरणिकानां यथा—त्वदङ्गमार्दवं
द्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते । मालतीशशश्वल्लेखाकदलीनां कठोरता ॥ (वा. अ. सा. म.
६० पृ.) । अतः मालत्वादीनामप्राकरणिकानां सा-(190b)धारणधर्मः कठोरत्वं गुणः ।
न्यूनस्यापि विशेषेण गुणस्याग्नविवक्षया । मुख्यकालक्रियायोग इत्युक्ता मुख्ययोगिता ॥
(भा. का. अ. १।२६) इत्येकः । विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्वैतं ममोक्त्य कस्यचित् । कोर्तनं स्तुति-
निन्दाऽर्थं गा मता मुख्ययोगिता ॥ (का. आ. २।३०८) इत्यपरा । यथा—यमः कुबेरो
वरुणः सहस्राक्षो भवानपि । विभजनन्यविषयो लोकगत इति श्रुतिम् ॥ (का. आ.
२।३२६) । अप्राप्तुकममपि स्तुत्यर्थनेपां पादरस्यं प्रतीयते । निन्दाऽर्थं यथा—सङ्गतानि
मृगाक्षीणां यद्विद्विलसितानि च । क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम् ॥ (का. आ.
२।३३०) । अन्ये मुख्यनिमित्ते न दुःखहेतो च वस्तुनि । स्तुतिनिन्दाऽर्थमेवादुस्तुत्यत्वं मुख्य-
योगिताम् ॥ (स. क. आ. ४।३५) । स्तुत्यर्थं यथा—प्राद्वनस्याभिषेकाय वनार्थं प्रस्तुतस्य
च । न मया ललितस्तस्य खल्वोऽप्याकारविभ्रमः ॥ (द. क. ३७. ४२ पृ.) । निन्दाऽर्थं
यथा—यथा निम्बं परशुना यथैनं मधुसर्पिणा । यथैनं गन्धमालयाभ्यां सर्वस्य कट्टरेव सः ॥
(वा. प. २।३९६) । ‘अत्र यः परशुना दिनति यो मधुसर्पिणा विधत्ति यो गन्ध-
मालयाभ्यामर्चति संप्रति मुख्यमेव निम्बस्य कट्टरेवमिति समासोक्ता’ तदुपपेयस्य निन्दा
प्रतीयते । (स. क. आ. ४०७ पृ.) ।

68 अतः श्लेषः, रसो पारस्विको । श्लेषययोगः द्वययोगो जारथ ।

69 समासोक्ता संक्षेपेण साम्यसूचनेन न तु उदात्तयाऽनङ्गता ।

अन्यस्योपमेयस्य । व्यतिरेक आधिपयम् ।

क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयोऽभिवर्धते सत्यम् ।

चिरम प्रसोद सुन्दरि ! यौवनमभिवर्ति यातं तु ॥४५४॥

(क. का. अ. ७।१०)

इत्यादायुपमानस्योपमेयादाधिन्यमिति यत् केनचिदुक्तं तदयुक्तम् । अत्र यौवनगतास्थैर्यस्याधिक्यं हि विवक्षितम् ।

हेत्वोक्त्यायनुक्तीनां त्रये साम्ये निवेदिते ।

शब्दार्थान्यामधाक्षिप्ते श्लिष्टे तद्वच्चिरम् तत् ॥१०५॥

व्यतिरेकस्य हेतुत्वमेयगतमुत्कर्षनिमित्तम्, उपमानगतं निरुपकारणञ्च तयोर्द्वयोक्तिः, एकतरस्य द्वयोर्वाऽनुक्तिरित्यनुक्तित्रयम् । एतद्वेदचतुष्टय-
मुपमानोपमेयभावे शब्देन प्रतिपादिते । अर्थेन क्रमेणोक्तौ चत्वार एव भेदाः ।
आक्षिप्ते चोपमेये तावन्त एव । एवं द्वादश । एते च श्लेषेऽपि भवन्तीति
चतुर्धिशतिर्भेदाः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

तुल्ययोगितावैधर्म्यादाह—उपमानादिति—एतेन मेदुत्कर्षयोर्व्यतिरेकाभिधाने नाय-
मलङ्कारः किन्तु द्रुतचमत्कारिसादृश्यवैधर्म्याभिधानं व्यतिरेक इति । एवकारोऽन्वर्थतां
योजयति । इह क्षीण इत्यादी यौवनापेक्षया चन्द्रस्योपमानस्याधिकगुणत्वम्, पुनः
पुनरपि वृद्धेः, यौवनस्य तु गतस्य तद्विपर्ययान्मन्यूनगुणत्वम्, अतो न्यूनगुणस्य व्यतिरेकः,
तथाचान्येषां लक्षणम् ‘उपमानादुपमेयस्य न्यूनगुणत्वे (१७१३) व्यतिरेक’ इति ।
अतोऽस्य लक्षणस्याप्यासिमतः परिजिह्वीपुंरादृशितकारः—यौवनगतेति । तुल्येऽप्यक्षिरत्वे
चन्द्रगतमस्यैर्यं पुनरागमनाधिक्यम् । यौवनगतस्तु पुनरत्वाद्भेदकृष्टमित्युपमेयस्याप्याधिक्यं
न तु न्यूनगुणत्वमिति ।

व्यतिरेकभेदानाह हेत्वोरित्यादि । ‘उपमेयोत्कर्षोपमाननिकर्षरूपव्यतिरेकनिमित्तयोरभिधानं
एकम्, उत्कर्षनिकर्षोभयहेतुतां पर्यायेणानुक्ती तिष्ठेति प्रथमं, चतुर्भेदः । अथ च प्रत्येकं
शब्द आर्थोऽर्थात्प्रेषलभ्येति द्वादश भेदाः । एषां न केवलमुपादीयमानो गम्यमानो वा
साधारणो धर्म उपमानूल’ यावच्छ्लेषेणापि स्थित इत्याह एते च श्लेषेऽपीति । यद्यपि
श्लेषोपकृतत्वे व्यतिरेकस्याग्निभावसंक्रान्तत्वं तथापि विषये श्लेषव्यतिरेक इत्येवा प्रसिद्धिर्न तु
तद्वदिति । तत्तत्तद्वगुमरणाधेयैव प्रभेदो व्यतिरेकप्रकारतया व्यवस्थाप्यते ।’ (क. घ. ६५४)

असिमात्रसहायस्य प्रभूतारिपराम्भे ।

अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोऽस्य महाधृतेः ॥४५५॥

अत्रैव तुच्छेति महाधृतेरित्यनयोः पर्यायेण युगपदाऽनुपादानेऽन्यद् भेद-
त्रयम् । एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्र 'इव' शब्दस्य सद्भावाच्छाब्दमौपम्यम् ।

असिमात्रसहायोऽपि प्रभूतारिपराम्भे ।

नैवान्यतुच्छजनवत् सगर्वोऽयं धृतेर्निधिः ॥

तुल्यार्थेऽत्र वतिरित्यार्थमौपम्यम् ।

इयं सुनयना दासीकृततामरसश्रिया ।

आननेनाकलङ्गेन जयतीन्दु' कलङ्गिनम् ॥४५६॥

अत्रेवादितुल्यादिपदविरहेणाक्षिप्तौपोपमा ।

जितेन्द्रियतया सम्यन्विद्यावृद्धनिपेयिणः ।

अतिगाढगुणस्यास्य नाब्जवद्भङ्गुरा गुणाः ॥४५७॥

अत्रेवार्थं वतिः । गुणशब्दः ३३८ ।

तत्रोपयोपादाने यथा—असिमात्रेत्यादि । स्मयोः गर्पः । तुच्छेऽप्युपमानापर्यन्तनिमित्तं
महाधृतेरित्युपमेयोत्कर्षनिमित्तम्, तदिहाप्युपमानधर्मस्थोपमेयेऽविगमाद्बैधर्म्येण दृष्टान्त 'इव'-
शब्दप्रतिपादितः । इदमेव हि 'सधृतेरन्यथा स्मय' इति पाठे निरूप्यतेत्यनुपादाने, 'अन्यस्येवात्य
न स्मय' इति पाठे उक्त्यानुपादाने । एवंमिति-अन्येष्वन्यथादिषु । तत्रार्थं यथा—अत्र 'अन्य-
तुच्छ' इति वतिप्रत्ययोपादानसामर्थ्यादौपम्यं शब्ददृष्टम् । 'तेन तुल्य'मित्यादिना (पा.
५।१।११५) विहितत्वात् (१९१b) धौतम्, यद्वादिवादिना 'तत्र तस्येव'-(पा.५।१।११६) लनेन
विहितेन वतिना च भवतीत्युक्तमेव । अत्र पूर्ववदुत्कर्षादिनिमित्तानुपादानाद्भेदत्रयं द्रष्टव्यम् ।
आलोपादावौपम्यं यथा—इयं सुनयनेति । दासीकृततामरसश्रियेत्यनेन वितोषणम् ।
अत्रेन्दुरूपमानमाननमुपमेयं जयतीति व्यतिरेकामिधानं कलङ्गिन' न' निकर्षनिमित्तं शाब्दम् ।
अकलङ्कत्वमुत्कर्षनिमित्तम् । औपम्यं त्विरादिशब्दानुपादानात् शाब्दं, नापि तुल्यादि-
पदानामधृतेरार्थं किन्त्वालोपलब्धमिलाह आक्षिप्तौपोपमेति । अत्राप्युत्कर्षायनुपादाना-
द्भेदत्रयम् । अथ श्लिष्टेऽपीत्याह जितेलादि । अब्जवदिति—अत्रेवार्थं वतिरिति

७० अत्र 'कलङ्गित्वाद् । अयं श्लेषो न तु शब्दराक्षिमूलो ध्वनिः । नयमः श्लेष-
प्रकारो यथा—गहद इत्यादि' इति नयनोक्षासीयो ग्रन्थो गनी'कृतो लिपिकरा-
नवपाणनशात् ।

अखण्डमण्डलः श्रीमान् पदयैव पृथिवीपतिः ।

न निशाकरवज्रातु कलावैकल्यमागतः ॥४५८॥

अत्र तुल्यार्थे^१ वतिः । कलाशब्दः श्लिष्टः ।

नित्योदितप्रतापेन श्रियामामिलितप्रभः ।

भास्वताऽनेन भूपेन भास्वानेव विनिर्जितः ॥४५९॥

अत्राक्षिप्तैवोपमा । भास्वतेति श्लिष्टः । "एवजातीयकाः श्लिष्टोक्ति-
योग्यस्य पदस्य पृथगुपादानेऽप्येव भेदाः सम्भवन्ति । तेऽनयैव दिशा
द्रष्टव्याः ।

निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ।

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ॥ १०६॥

विवक्षितस्य प्राकरणिकत्वादपुनसर्जनीकार्यस्यादाक्यवचक्यत्वमतिप्रसिद्धत्वं
वा विशेषं वक्तुं निषेधो निषेध इव यः स वक्ष्यमाणविषय उक्तविषयश्चेति
द्विविध आक्षेपः ।

शाब्दम् । गुणशब्द ओदार्यादौ तन्तुषु च श्लिष्ट इति । "अतःपरं" 'अखण्डमण्डलः
श्रीमान् पदयैव पृथिवीपतिः । न निशाकरवज्रातु कलावैकल्यमागतः ॥ अत्र तुल्यार्थे
वतिः, कलाशब्दः श्लिष्ट' इति पाठः । ततो 'नित्योदितप्रतापेन श्रियामामिलितप्रभः ।
भास्वताऽनेन भूपेन भास्वानेव विनिर्जितः ॥ अत्र आक्षिप्तैवोपमा, भास्वतेति श्लिष्ट' इति
पाठः, तस्य च श्लिष्टत्वं भास्वरत्वं समारोपात् रवित्वस्य प्रतिपादनात्" (क. सं. १५ पृ.) ।

व्यतिरेको निषेधस्मृतस्तत्त्वदन्तरं निषेधतातद्रूपमात्रेण सञ्चयति निषेध इति ।
निवृत्तित्वस्य निषेधः कर्तुं न युज्यते, स कृतो बाधितविषयस्याभिपेयायत इत्याह
निषेध इवेति । एतत्तद्विध प्रकृतिगतत्वेन विशेषाभिधानार्थे निषेधाभासश्च यथा
सूत्रिता- (192a) निषेधत्वेन वक्ष्यमाणरूपस्य वा श्वाशुक्लरूपस्य वेति द्विधाऽप्यत्राक्षेपः ।
(भा. का. अ. २।६० ब्र.) अत्र च व्यङ्ग्यसङ्गादेऽपि तदाक्षेपस्य वाच्यत्वेन
प्राधान्याच्चास्तम् । वाक्यार्थ एतदाक्षिप्तोत्पाद्येव इत्युक्तिरामात्रादेशापयोग्यते यथा
(भा. का. अ. २।६६) अहं त्वं यदि नेजेयं चागमपुनस्तु यत् । इयं ते वाङ्मतिरतोऽन्वेन
किमुक्तेन श्रियेण ते ॥ इति । अत्र यद्यप्यहं श्रिय इति व्यङ्ग्यप्रतीतिरप्यापि विशेषाभ्यन्तरेणैव

71 अत्र 'यथा वा खच्छारमते' इत्यादिवं पद्यम्, अनेधादीनां उक्तादीनामप्येवादि
तत्त्वप्रतिषेध कृतान्पदिके पश्यते ।

प्रमेणोदाहरणम्—

ए एहि किं वि कीपवि कपण णिक्खिव । भणामि अलमह वा ।

अविआरिअकज्जारग्गभारिणी मरउ ण भणिसूस् ॥४६०॥

(गा. स. ७२)

ज्योत्स्नामौक्तिकदाम चन्दनरसः शीतांशुकान्तद्रवः

कर्पूरं कदली मृणालचलयान्यम्भोजिनीपल्लवाः ।

अन्तर्मानसमास्तवया प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गात्कर-

व्यापाराय भवन्ति हन्त किमनेनोक्तेन न ह्यमहे ॥४६१॥

वाऽऽस्त्वित्यादिसन्दोषाऽहः प्रतिपेक्षयोऽयमाद्येषः । तस्यैव प्राधान्यं स्वनाम्नोऽन्वयत्वात् ।
एवमुक्तविषये यथा (भा. का. अ. २।७०)—‘स्यधिकमाप्तान्तभुवक्षितं’ यत्र तथोपपत्तिः ।
‘को वा हेतुरलं सिन्धोर्विकारे करणं प्रति ॥ अत चातुक्ते गवैस्थाने निरहङ्कारत्वं महापुरुषगुण-
मुक्त्वा प्रतीयमानगाम्भीर्यातिशयविशेषकथनेच्छया ‘को वा हेतु’रित्यादि यः प्रतिषेधरूप
आद्येषस्तस्यैव प्राधान्यं न गाम्भीर्यरूपस्य व्यङ्ग्यस्येति । ए एहीत्यादि” —अग्रेहि
किमपि कस्या अपि कृते निष्कृप । भणामि अलमववा । अविचारितकार्यारम्भकारिणी
प्रियता न भणिस्यामि ॥ ऐति सम्बन्धनीयम् । अत नशामीति प्रतिज्ञातस्येष्टस्यालमिति
नियेधेन तदवस्थाया अशक्यवचनीयत्वादिविशेषः प्रतीयते, अत एव हे निष्कृपेति ।
ज्योत्स्नेत्यादि । अन्तर्मानसं यंसनं, हन्तेति शब्दे । अत्र ज्योत्स्नाऽऽदीनां निर्वापित-
सकलजीवलोकाद्योत्पत्त्यमुद्बुद्धनामपि विरहामिदक्षमानमानसैर्जनैरनुभूयमानानां सन्तापकारित्व-
मतिप्रसिद्धमेवेति (192b) निर्विशेषस्वाख्यानस्य किमित्यादिना यो नियेषः स आद्येष इति
भामहामिप्रायेणैवं लक्ष्यम् । वामनस्य तु ‘उपमानाद्येव आद्येषः’ (का. अ. सू. वृ. ४।१।२७)
इति लक्ष्यम् उपमानस्य अन्तरादेराद्येषोऽस्मिन् सति किं त्वया कृतमित्यपहस्यनारूपो यथा—
‘तस्याद्येन्मुखमस्ति सीम्यभुभर्गं किं पार्वत्येनेन्दुने’त्यादि (... ४।१।२७) । ‘यदि सौपमानस्याद्येषः
स्वतन्त्राभ्यांदाकर्षणमिति तस्यार्थः । यथा— (अ. स. ११७ पृ.) ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण
शरद्वहनाऽऽर्जनलक्ष्मणम् । प्रसादयन्तां सकलहृदिन्दुं तापं रवेरप्यधिकं कतेति ॥

72 गङ्गाधरविहृतपूर्वार्धपाठस्तु ‘ता मुदम विलम्बसु खणं भणामि कीए वि
वण्ण अलमहवा’ । विलम्बस्येति परप्राणरक्षणपुण्यार्थं खणं विलम्बमेव
सहस्येति पूज्यापन्नयेन ‘निजसौन्दर्यमूलकसोभाग्येनैव तव सोऽयं गवै’ इति
अ तल व्याख्यानम् ।

क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना ॥१०७॥

हेतुरूपक्रियाया निषेधेऽपि तत्फलप्रकाशनं विभावना ।

अस्य शरद्वेगेन, इन्दुर्नायक इव, रवेरीपांक्त्रुपितस्य नायकान्तरस्यैवेत्युपमानान्याचितानि प्रतीयन्ते । (का. सू. ४. ४।३।२७) । अलायो वक्ष्यमाणेन प्रतीयेनोपगृहीतः, द्वितीयस्तु 'आर्द्रनखामनेन्द्र' धनुर्दधानेखसाभारणविशेषणादुपमानत्वे नायिकाया नायकस्य च प्रतीतेरेकदेशविवर्तिन्योपमया । अथाऽतः उपमानत्वेन नायकः प्रतीयते किं तर्हि रविशशिनोरेव नायकव्यवहारप्रतीतिः, तयोरेव नायकत्वादित्युच्यते, तर्हि 'आर्द्रनखचतान'मित्यस्य स्थितगप्युपमानत्वं वस्तुपर्यालोचनयैन्द्रेधनुषि सञ्चारणीयम्, इन्द्रचापानं नखचतं दधानेति प्रतीतिः । यथा 'दग्ध्रं जुहोती'त्यादौ दग्धि सञ्चार्यते निधिः, तत औपम्यानुप्राणितया समासोक्त्याऽयमुपगृहीतः । (अ. स. ११५-११८ पृ.) । इत्यास्तामेतत् ।

निषेधप्रस्तावादाद् क्रियाया इति । क्रियाप्रदण्मपनीय सामान्येन कारणप्रदण्म-मतान्यैः कृतम् (अ. स. १४५ पृ.) । इतरथा 'अलङ्कृतस्त्रा- (1933) भामोष्ठमुदात्त-विभ्रती'त्यादावव्याप्तेः । सत्यं, किन्तुवापि ताम्रोष्ठसालङ्कारयोजनं निमित्तम्, न तु तत्फलरूपम्, अतोऽत्रालङ्कारशब्दो योजनावृत्तिरिति क्रियाया एव निषेधः । एवञ्च 'कामस्य पुण्यव्यतिरिक्तमङ्गं वाक्यात् परं साऽयं वयः प्रपेदे' (ऊ. सं. १।३१) इत्यत्र 'यद्यपि द्वितीये पादे मदस्य प्रसिद्धं सदासवाक्यं करणं तदभावेऽपि यौवनहेतुकरत्वेनोपनिबन्धनं कृतं तथापि तत्त्वानुवृत्तिस्य इष्टव्या । तत च मदस्य द्वैविध्येऽप्यभेदाप्यवसायादेकत्वमतिशयोक्त्या । सा चास्यामव्यभिचारिणीति न तद्वाधेनास्या उद्धानम्, अपि तु तदनुप्राणितत्वेन' (अ. स. १४८-१४९ पृ.) । अत एव क्रियाफलमेव कार्यमिति व्याकरणानामाश्रयः । क्रियाप्रदण्ं वा कारणत्वेनोपलक्षणत्वेन व्याख्यायम् । तस्य व्यक्तिः प्रकाशनं कविना प्रतिपादनं न तु भावनं, कारणमन्तरेण कार्योत्पत्तेरसम्भवात् । प्रसिद्ध-शरद्वेगभूतक्रियाऽनुपलब्धेस्तत्कार्योत्पत्तिरिहाहेतुकेति निवध्यते, तावन्मालङ्कारत्वाद्भिभावनायाः । विशिष्टतया कार्यस्य भावना विभावना यतोऽत एव प्रकटस्य विरोधस्य परिहारः । एवञ्च विरोधाभासत्वेऽप्यस्य न विरोधालङ्कारपरत्वम्, तत द्वयोरपि परस्परं बाधात् । अतः तु कार्योत्पत्तिरेव कारणप्रतिषेधेन बाध्यमाना प्रतिभाति, न तु विपर्ययेणापि बाधः कारणप्रतिषेधस्य । न बाध्यमानः प्रतिभाति बाधः, प्रतिभासमानोऽपि श्रृणुतेऽप्युच्यते । हस्तियोत्पत्त्यपेक्षया 'द्वितीयसी' विभावना प्रयोजयति । नवतु (1933b) वाऽत्रापि सामान्येन परस्परं बाधः, तथापि न विरोधरूपत्वहेतुफलभावः विशेषमाधित्यं प्रवर्तनात्, अस्यास्तद-

यथा—

कुसुमितलताभिरहताऽप्यधत्त रजमलिकुलैरुद्धाऽपि ।

परिवर्तते स नलिनीलहरीभिरलोलिताऽप्यधूर्णत सा ॥४६२॥

विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलाद्यन्तः ।

पवादकत्वात्' (ह. स. १६ पृ.) । 'एवं विशेषोक्तौ कार्यभावेन कारणसत्ताया एव बाध्य-
मानत्वमुन्नेयम्, येन ताऽपि विरोधाद्विधा स्यात्' (अ. स. १५७-५८ पृ.) । विभावना च
शुद्धादिमेदात्तिपाऽन्यैः कैचित् समुद्दिष्टा । ततः यत्किं कार्यमुद्दिश्य प्रत्येकं प्रसिद्धो
हेतुव्यावर्त्यते, अप्रसिद्धन्तु कारणान्तरं स्वाभाविकत्वं वा विभाव्यते सा शुद्धा यथा—
कुसुमितेति । कुसुमितलताभिरहताया रमण्या नलिन्या रजो हेतुः कविसम्प्रदाय-
सिद्धः । अप्रसिद्धस्तु हेत्वन्तरं प्रस्तावोचिस्तादिना हेमन्तप्रभावो गम्यमानः ।
'इयमपि विशेषोक्तिरुक्तनिमित्तोदाहृता यथा वा—अञ्जलेखामकारगोरसमालम्भनविधिराम् ।
अनलककताम्राभामोष्ठलेखो च बिभ्रतीम् ॥ (का. अ. सा. सं. २।४२)
अतः स्वाभाविकत्वं निमित्तं गम्यमानम् । उक्तनिमित्ता यथा—'असंभृतं मण्डन'-
मिल्लादि (ह. स. १।३१) । अनेनैव मालारूपताऽस्य दर्शिता । 'असंभृतं मण्डन'मिल्लादि
'कामस्य पुष्पपव्यनिरिक्तमस्त्र'मित्यन्तम् । अतः च विवदन्ते—इयमेव विभावनेति केचित्,
असम्भरणस्य पुष्पाणां मण्डनमस्त्रं प्रत्यकारणत्ववर्णनात् । (अ. स. १५६ पृ.) । 'एक-
गुणहानी साम्यदाय्य' विशेषोक्तिरिति तु वामनः । (का. अ. स. वृ. ४।३।२३) । यत्
तु विभावनायां विभावनयाऽलङ्कारान्तरेण वा विशेषः कथिदुच्यते सा विचित्रा (स. क. आ.
३।११) यथा—वह्निं निसर्गं घुरभि (३१४३) वपुरव्याजमुन्दरम् । अकारणरिपुध्वंशो निर्निमित्त-
मुहृद्वयः ॥^३ (भा. का. अ. २।२०३) । तस्या वक्त्रं वपुर्वाऽकारणरिपुर्निर्निमित्तमुहृच्चैत्यन्वयः ।
अतोत्तरयोर्विरहसमागमादिकारणान्तरविभावनयोः स्वाभाविकोभ्यां प्राग्विभावनाभ्याम्
यथासंख्येन तद्वतो विशेष उक्तः । यदाहुः (स. क. आ. ३।१०.११) 'शुद्धा यत्किमुद्दिश्य
हेतुरेको निवर्तते । अनेको यत् सा विता विचिता यत् तां प्रति ॥ तयाऽन्यथा वा
गीर्भण्या विशेषः कथिदुच्यते' इति ।

विभावनाविपर्ययात्मकत्वाच्चयति विशेषोक्तिरिति । मिलितानि कारणानि
कार्यं जनयन्तीति प्रसिद्धम्, अन्यथा कारणमेलकमेवाभावप्रसङ्गात् । तेष्वपि सत्तु

मिलितेष्वपि कारणेषु कार्यस्याकथनं विशेषोक्तिरनुक्तनिमित्तोक्तनिमित्ताऽ-
चिन्त्यनिमित्ता च । क्रमेणोदाहरणम्—

निद्रानिबृत्ताश्रुविते द्युस्तने सखीजने द्वारपदं पराप्ते ।

श्लथीकृताश्लेपरसे^{७४} भुजङ्गे चचाल नालिङ्गनतोऽङ्गना सा ॥४६३॥

कर्पूर इव कण्ठोऽपि क्षक्तिमान् यो जने जने ।

नमोऽस्त्यवार्थवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥४६४॥ (भा. रा. ३।११)

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।

हस्ताऽपि तनुं यस्य शम्भुना न हृतं दलम् ॥४६५॥ (भा. का. अ. ३।३१)

यत् न कार्यस्य सम्भवः स कश्चिद्विषयमभिवक्तुं प्रयुज्यमानो विशेषोक्तिः । सा
च द्विधोक्तनिमित्ताऽनुक्तनिमित्ता च । अनिमित्ताऽनुक्तनिमित्तैव, अनुक्तस्य चिन्त्या-
चिन्त्यत्वेन द्वैविध्यात् । निद्रेत्यादि—पदं स्थानम् । अतः निद्रानिबृत्त्यादयः आलिङ्गन-
फलनहेतवः । उक्तं तेष्वपि सत्सु तस्यानुवृत्तौ निमित्तं मन्मथोन्माथः, तच्च नोक्तम् । यथा
वा—आहुतोऽपि सहायैरेमोऽयुक्ता विमुक्तनिद्रोऽपि । गन्तुमना अपि पथिकः संकोचो
नैव शिथिलयति ॥ (५६. भा. दृ. १।४) । 'अलाङ्घनादयः संकोचशिथिलीकारहेतव इति तेषु
सत्स्वपि तस्यानुवृत्तौ प्रियतमास्त्रप्रवनाममादि निमित्तमनुक्तम् । अस्य च व्यक्षपस्य
प्रकरणसामर्थ्यात् प्रतीतिमात्रं न तु तत्कृता काचिद्वादश्वनिष्पत्तिरित्यस्य न प्राधान्यं (१९४b)
न्यम् । अत एव न ध्वनिव्यवहारः^{७५} (५६. भा. लो. १।४) । कर्पूर इवेत्यादि—
अतः सत्यपि दाहलक्षणेऽनिरुद्धे कारणेऽशक्तत्वाद्यस्य कार्यस्यानुवृत्तिः शक्तिस्वरूपेण
विरुद्धेन धर्मेणोपनिबन्धा । अवार्थवीर्याय^{७६} निमित्तमनुक्तम्, अतोऽतः वस्तुत्वभावमात्रे पर्य-
वसानम् । स एक इत्यादि—अतः तनुहरणकारणे सत्यपि बलहरणस्य कार्यस्यानुवृत्तौ
निमित्तमनुक्तमप्यचिन्त्यमेव, प्रतीत्यगोचरत्वात् । अत्रापि न व्यक्षपस्य सङ्गावः । कार्यानु-
वृत्तिश्चात्र क्वचित् कार्यविरुद्धोपपत्त्या निबध्यते । एवं विभावनायामपि कारणाभावः क्वचित्
कारणानामविरुद्धत्वमुन्नेन प्रतिपाद्यत इति 'यः क्षीमारहरः' (श्री. १) इत्यादायुक्तमेव ।
'भवन्ति यक्षीपथ्यो रजन्यामवैलपूराः सुरतप्रदीपाः ।' (ऊ. स. १।१०) । 'युतं हि नाम
पुरुषस्याभिहासनं राज्यं'मित्यादि (मृ. श. ३. ३४.) तु रूपकं (का. अ. सू. ३. ४।३।२३)

74 'श्लथीकृताश्लेपरसे' इति काचित्कः पाठः ।

75 'नमः शङ्खारबीजाय तस्मै कुसुमधन्वने' इति मूलग्रन्थे पाठः । स च गर्भाङ्गी-
चित्ताया कोहलावतारितानां द्वादशपदायां नान्दाः सामग्रस्येन तत्र साधोयान् ।

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्त्येन समर्थ्यते ।

यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥१०९॥

साधर्म्येण वैधर्म्येण वा सामान्यं विशेषेण यत् समर्थ्यते, विशेषो वा सामान्येन, सोऽर्थान्तरन्यासः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

निजदोषाद्भूतमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम् ।

पश्यति पित्तोपहतः शशिशुभ्रं शङ्खमपि पीतम् ॥४६७॥

वैचित्र्यातिशयं मन्वानः कर्माभिधानमिममलक्षारमाचष्टे यथा—‘यथास्तद्वत्पद्मानि बाहु-
चक्रमण्डाननैः । निर्जगन्त्वाऽनया न्यङ्गं नलिन्यः सकला जिताः ॥ (भा. का. अ.
३।३८) इति । उपमाप्रपञ्चवादिनां (१९५b) मतमपहादीपय्याभावेऽपि यथासंक्षयमालेण
चाश्वत्थनिष्ठाविदमिति भट्टश्रुतश्रुतादयः । एतदेवाभिसन्धाय प्रपञ्चकृता सामान्येनैव
लक्षणां कृतम् ।

यथार्थमेव क्रमेणान्वयः समर्थवत् इति समर्थनप्रस्तावात्तदनन्तरमाह सामान्यं चेति ।
श्रुतपदप्रधानतया सम्भाव्यमानस्यार्थस्योपपादनार्थमर्थान्तरस्य यत्रपसर्तं सोऽर्थान्तरन्यासः ।
तत्र सामान्यस्य विशेषः, विशेषस्य वा सामान्यं समर्थकमिति द्वौ भेदौ । अत्र
प्रत्येकं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां भेदान्तरसम्मवेऽपि तद्वृण्णा न कृता सद्दयद्वारिणो
वैचित्र्यसामावात् । यद्यपि ‘प्रीणितप्रणयि स्वादु काले परिणतं बहु । विना पुरुष-
कारेण फलं परमत् शशिनान् ॥’ (भा. का. अ. ३।२६) इत्यप्रस्तुतप्रशंसायां विशेषेण
शास्त्रित्तान्तेन वाच्येन सर्वं जगच्चेष्टितं देवप्रधानमिति सामान्यं गम्यमानं समर्थ्यते तथा
दृष्टान्ते ‘त्वमि एष्ट एवे’त्यादौ (श्लो. ४४४) दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकं समर्थ्यते तथाऽप्यप्रस्तुतप्रशंसा-
यामेकस्यानुपादानेभेद, दृष्टान्ते तु बिम्बप्रतिबिम्बभावेनोपन्यासो न तु कथनम्^१ । अत्र तु
विरोपस्य सामान्येन सामान्यस्य वा विशेषेण सामर्थ्यं समर्थस्य तथाभूतनिमित्तमुच्यते यत्
प्रतिपन्नं सत् समर्थस्यानुपपत्त्यमानतां निरस्यतीति ताभ्यां पृथग्भावीऽस्य स्फुट एव । तत्र
सामान्यस्य विशेषो यथा—निजेत्यादि । अत्र स्वभावाद्बुद्धेयतिसामतिसुन्दरस्यान्वयादर्शार्थं
सामान्यं तस्य च पित्तदोषतः प्रत्यक्षशशिशुभ्रशङ्खविषयः पीतत्वविशेषः साधर्म्येण (१९६a)

१६ प्राचीनैर्दण्ड्यादिभिरर्थान्तरन्यासकक्षायामेव विशेषो विरोपेण सामान्यं वा
सामान्येन दृढीक्रियते तद्व्यमन्तर्भूतं यथा—‘विभक्त्यापी विशेषस्य’ इत्यादि
‘जगदानन्दयत्नेय’ इत्याद्युदाहृतम् ।

सुसितवसनालङ्कारायां कदाचन कौमुदी-
महसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः ।
तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत येन सा
प्रियगृहमगान्मुक्ताशङ्का क नासि शुभप्रदः ॥ ६३. खो.॥
गुणानामेव दौरात्म्याद्भुरि धुर्यो नियुज्यते ।
असञ्जातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गडिः ॥४६८॥

(म. क. या. ४।१२५)

अदो हि मे वदपराजमायुषो यदप्रियं वाच्यमिदं मयेदशम् ।
त एव धन्याः सुदृदां पराभवं जगत्पट्टद्वैव हि ये क्षयं गताः ॥४६९॥
विरोधः सोऽपिरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।
वस्तुवृत्तेनाविरोधेऽपि विरुद्धयोरिव यदभिधानं स विरोधः ।
जातिध्वत्तुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद्गुणस्त्रिभिः ॥११०॥

समर्थकः १- विरोधस्य सामान्यं यथा—सुसितेत्यादि । अत चन्द्रदाससमयेऽपि निःशङ्कायाः
प्रियगृहमगन् विरोधरूपं समर्थ्यते । तत्र कीर्त्यमानं निमित्तमुक्तम् मुक्ताशङ्का इति ।
क नासि शुभप्रद इति सामान्यं चन्द्रकीर्तित्वाधर्म्येण समर्थकम् । वैधर्म्येण द्विधा ।
तत्त सामान्यस्य विरोधेण यथा—गुणानामित्यादि । -अत सिद्धेऽपि हेतुना निशेधे
सहेतुकोऽसौ न सिद्ध इति तत्सिद्धयेऽधोन्तरन्यासः । स्वपिति जीवति । गडिः कर्मण्य-
कुरालोऽत्यन्तमलसः । विरोधस्य सामान्येन यथा अदो ह्रीत्यादि—दि-शब्दः स्फुटार्थः ।
क्षयं दिवम् निवृत्तार्थत्वं प्राप्स्यत्वं वात चिन्त्यम् । अतायुःकृतं कर्मपराद्वत्वाच्चित्तस्थाधन्यत्व-
स्यायुर्विरुद्धवृत्तप्रयुक्तं धन्यत्वविरुद्धं सामान्यरूपतया समर्थकत्वेनोक्तमिति वैधर्म्येण
समर्थनम् ।

समर्थ्यसमर्थकभावो विरोधमूल इति सञ्ज्ञा प्रसीति विरोध इति । ययोगोऽश्वेत्या-
दिवत् परस्परभूमिपरिहारेणैवावस्थानमुपलभ्यते तयोरेव परस्परभावान्यभिधारिणोविरोधो
नान्यथेति स्थितिः. अत आह अविरोधेऽपीति—इतरथा हि दुष्टत्वे स्यात् । एतेन
विरोधाभिधानायामुक्त एव तथाऽऽभासनाद्विरोधाभासो विरोधः । स च जात्यादीनां चतुर्णां
पदार्थानां प्रत्येकं तन्मध्य एव सञ्जातीयान्यां विरोधिभ्यां सम्बन्धे भवति । एकविषये
वायमिष्यते, निम्नाधारत्वेऽसन्नविप्रवृत्तीनामेतदपवादकानां वच्यमाणास्तथा । विरोध-
प्रकारस्य सर्वे एव वाच्यः प्रतीयमानश्चेति द्विविधः, (१९६६) सम्बन्धोपादाने वाच्य इतरथा

क्रिया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ।

क्रमेणोदाहरणम्—

अभिनवनलिनीकिसलयमृणालवलयपादि द्रव्यदहनराशिः ।

सुभग ! कुंरद्गदशोऽस्या विधिवशतस्त्वद्वियोगपचिपाते ॥४७०॥

गिरयोऽप्यनुजतियुजो मरुदप्यवलोऽन्धयोऽप्यगम्भीराः ।

विश्वम्भाराऽप्यतिलघुर्नरनाथ ! तयान्तिके नियतम् ॥४७१॥

येषां कण्ठपरिग्रहप्रणयितां सम्प्राप्य धाराधर-

स्तीक्ष्णः सोऽप्यनुरज्यते च कमपि स्नेहं पराऽऽप्नोति च ।

तेषां सङ्गरङ्गरक्तमनसां" राक्षसां त्वया भूपते !

पांशूनां पटलैः प्रसाधनविधिनिर्वर्त्यते कौतुकम् ॥४७२॥

सृजति च जगदिदमवति च संहरति च हेलयैव यो नियतम् ।

अवसरयशतः शफरो जनावनः सोऽपि चित्रनिदम् ॥४७३॥

सततमुसलासङ्गाद्यहुतरपृदकर्मघटनया नृपते !

द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः ॥४७४॥

पेशलमपि खलवचनं ददतिरतां मानसं सतत्त्वविदाम् ।

पश्यमपि सुजनवाक्यं मलयजरसवत् प्रमोदयति ॥४७५॥

प्रतीयमान इति । अभिनयेत्यादि—पविर्ब्रम्, वियोग एव पचिपात इति रूपम् ।
अत्राभिनवनलिन्यादिजाला दावान्तजातेर्विरोधस्तद्वियोगजन्यसन्तापप्रकर्षेण परिह्रियत
इति विरोधाभासत्वम् । गुणेन यथा—गिरयोऽपीत्यादि । वलं जगः सैन्यम् । अत्र
पर्वतादिजातिविहङ्गोऽनुप्रतलादिगुणयोगो वर्णनीयप्रकर्षविषयस्य समर्थित इति विरुद्ध
इव । कियदा यथा—येषामित्यादि । धाराधरा सङ्गः । अनुरज्यते इति—अनुरागः
शोणितकृतं शोणत्वमपि । स्नेहो रुधिराव्रतमपि । अत्र पाशुपटलैः प्रसाधनविधानं
विरुद्धम् । द्रव्येन यथा सृजतीत्यादि—जनावनोऽपि शफरो मत्स्व इति जाते-
र्जात्यादिभिः सह विरोधस्तुतां । सततमित्यादि—सति भवतीति त्वयि सत्वोत्पत्तिः । अत्र
कठिनसुकुमारयोर्गुणयोर्विरोधो वर्णनीयदानप्रकर्षेण प्रसाध्यते । पेशलमपीत्यादि—

७७ 'सङ्गरसङ्गसङ्गमनसा'मिति पाठान्तरम् ।

७८ त्वयि दातरि सतीति परामर्शाद् भवदानयशाद् द्विजपत्नीनां यदभ्यापारनिरुद्धा
कठिनाः कराः सुकुमारा भवन्तीत्याकृतमिति वा ।

कौञ्चाद्रिहामद्वयदृढोऽयं यन्मार्गणानर्गलशातपाते ।
अभूच्चयाम्भोजदलाभिजातः स भार्गवः सत्यमपूर्वसर्गः ॥४७६॥
परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः

पुनर्जन्मन्यसिधनुभवपथं यो न गतवान् ।

विवेकप्रभ्यंसातुपचितमहामोहगहनो

चिकारः कोऽप्यन्तर्जङ्घयति च तापं च कुर्वते ॥१०८॥

अयं चारामेको निलय इति रत्नाकर इति

श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।

क एव जानीते निजकरपुटीकोटरगतं

क्षणादेनं ताम्यत्तिमिनिकरमापास्यति मुनिः ॥४७७॥

(भ. श. १०८)

समदमतङ्गजमदजलनिष्यन्दतरङ्गिणीपरिध्वङ्गात् ।

क्षितितिलक । त्वयि तटजुपि शङ्करचूडाऽऽपगाऽपि कालिन्दी ॥४७८॥

पेशलस्य दादृक्त्वं पश्यस्य तु प्रमोदनिमित्तत्वमिति विरुद्धं स्रलतासौजन्याभ्यां परिहृतम् ।
'कौञ्चाद्रिरित्यादि—शातं वज्रं तीक्ष्णं वा । उदामप्रस्तरद्वयस्य कौपादेनैवाम्भोजदलाभि-
जातत्वं विरुद्धं भार्गवस्य लोकोत्तरपीडयेणाभासतां प्रापितमिति गुणस्थ गुणादिभिः सह
विरोधम्विधा । परीत्यादि—जङ्घयति शीतलयति तापयति चेति । अत्र अङ्गीकरणताप-
क्रिययोर्विरोधो वस्तुसौन्दर्येण प्राप्तिपर्यवसानेन परिह्रियते । अयमित्यादि—तृष्णा विपासा
(१७७२) लोभश्च । जानीते इति—अनुपसर्गाद् झः (पा. १।३।७८) इति फलवति कर्तर्यात्मने-
पदम् । अत जलनिधिः पीत इति द्रव्यक्रिययोर्विरोधो मुनिगतेन मदाप्रभावरत्नेन समाधोयत
इति क्रियायाः क्रियाद्रव्याभ्यां विरोधः । समदेत्यादि—त्वयि तटजुपि तटप्रदेशमध्यासिते ।
अत गङ्गा कालिन्दी भवतीति तयोर्विरोधस्तदीयमतमातङ्गमदजनितनदीसम्बन्धेन समर्थत
इति द्रव्यस्य द्रव्येण विरोधः । कथिदिह भेदः श्लेषवशादेव समासादितस्तत्त्वाभाव इति
विरोधप्रतिभोव्यतिरेकः श्लेषात्मक एव । ततः श्लेषेण सदाश्व सङ्गरत्वशङ्का न कार्या
भेदाभावात् । एवम्यथापि परीक्ष्यम् । "तदेतज्ज्योत्स्नादीनां मतम् । दर्शनान्तरे तु
सङ्गरालङ्कारः । यथा 'संनिहितबालान्धकारा भास्वन्मूर्तिश्च' (इ. च. २७ पृ.) इत्यादौ
विरोधिनोर्द्वयोरपि श्लिष्टत्वे । एकस्य तु श्लिष्टत्वे 'कुपतिमपि कलतवज्रम्'-(का. १६ पृ.)
मित्यादौ" । (भ. श. १०८ पृ.)

स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥१११॥

स्वयोस्तदेकाग्रययोः रूपं वर्णः संस्थानं च ।

उदाहरणम्—

पश्चाद्दृष्टी प्रसार्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाऽङ्गमुच्चै-

रासज्याभुग्नकण्ठो मुपमुससि सदां धूलिधून्नां विधूय ।

घासप्राप्ताभिलापादनचरतचलत्प्रोथतुण्डस्तुरङ्गो

मन्दं शब्दायमानो विलिपति शयनादुत्थित क्षमां स्रुरेण ॥४७९॥

(ह. न. ३।५)

स्वभावोक्तिरिति—वस्तुसभावसङ्गत्या विरोधान्तरमस्य लक्षणम् । डिम्भो बाल । बालादिवस्तुसभाववर्णनमात्रं नालङ्कार सर्वस्मिन्नेव काव्ये तस्य विद्यमानत्वादित्याह स्वयोरित्यादि । शरीरावयवसन्निवेश संस्थानम् । तेन बालादेः क्रियास्वरूपसंस्थानानां सूक्ष्मतरत्वेन लौकिकविकल्पविषयाणां कविप्रतिभामात्रप्रकाशनीयानां यदभ्यातिरिक्त वर्णनाऽऽत्मिका जाति सा स्वभावोक्तिरलङ्कार इति । तत्र बालविषया यथा—(ह. का. अ. ७।३२) धूलिधूसरतनवो राज्यस्थितिरचनवल्पनैकतृपा । कृतमुखवायविकारा क्रीडन्ति मुनिर्भर डिम्भा ॥” मुग्ध-(१७७b) युवतीविषया यथा—(ह. का. अ. ७।३३) हरति हचिर गाङ्गाश्लेषे यदङ्गकमाकुला स्थगयति तथा यत्पाणिभ्या मुख परिनुम्बने । यदपि बहुश पृष्टा किषिद्वोत्पपरिस्फुट रमयतिरता तेनैवासो मनोऽभिनवा बधू ॥ तिर्यग्विषया यथा पश्चाद्दृष्टी इत्यादि—द्राघयित्वा दीर्घां कृत्वा ‘प्रियस्थिरेत्यादिना (पा ६।४।१५.७) द्रापादेश । आसज्य अवलम्ब्य, स्कन्धकेश सदा, प्रोथोऽश्वस्य सुखाप, तुण्ड मुखम् । यदेव सुतोत्थितस्याश्वस्य संस्थानं न तथाऽ-वस्थापीति सुतोत्थितश्व-स्वरूपभणनादिय स्वभावोक्तिः ।

79 एव धीविद्याचक्रवर्तिन—अत्र स्वक्रियारूपेति स्वशब्दार्थमचेतयमात्रेण साभि-
विप्रदिकेण ‘धूलिधूसरे’त्यादि समासेषितक्रियारूपतया प्रत्युदाहरणत्वेन बोदाहरण-
त्वेन यद्विशतं तदुपहासमपि नार्हतीति । परं धरादोदासोऽपि डिम्भानां क्रिया-
स्वरूपवर्णनेनात्र स्वभावोक्तिः स्वीकरोति । स्वशब्दस्य क्रियारूपशब्दाभ्यां प्रत्येकमन्वय-
द्वयनिप्रेत्याह स्वयोरित्यादि च व्याकरोति । क्रियापदेनावस्थोचितायाश्चेष्टायाः
परिमदे नासामञ्जसम् । धीधरस्त्वन्न कचकगनुसृज्य रुद्रदनिर्दिशितजात्रा
ख्यालङ्कारसोदाहरणं परिपृच्छाति । रुद्रदोक्तिस्तु (जाति) कालावस्थोचित-

व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रुदिरन्यथा ।

व्याजरूपा व्याजेन वा स्तुतिः । क्रमेणोदाहरणम्—

द्वित्या त्यामुपरोधवन्प्यभनसां मन्ये न मौलिः परो

लज्जावर्जनमन्तरेण न रमामन्यत सन्ददयते ।

यस्यागं तनुतेतरां मुखशतैरेत्य धितायाः श्रियः

प्राप्य त्यागकृतावमाननमपि त्वम्येव यस्याः स्थितिः ॥४८०॥

हे हेलाजितयोधिसत्त्व ! यच्चसां किं विस्तरैस्तोयधे !

नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतयतः ।

व्याजस्तुतिरिति खभावपरोऽन्त्यादस्य कथनम् । व्याजरूपेऽन्त्यादि सगासद्वयेन-
तदन्वर्थं नाम । तेन यत् निन्दाऽभिधीयमानाऽपि प्रमाणान्तराद्वाधितस्वरूपा
स्तुती पर्यवस्यति तत् व्याजेन निन्दामुखेन निन्दारूपा स्तुतिरित्यनुगमेन तावदेकं
व्याजस्तुतिः । यत्तापि स्तुतिः शब्देन प्रतिपाद्यमाना पूर्ववद्वाधितरूपा निन्दार्या पर्य-
वसिता भवति सा द्वितीया व्याजस्तुतिरित्यस्या व्याजरूपा स्तुतिरिति कृता । निन्दास्तुति-
रूपस्यैव विच्छिन्नविशेषस्य खभावप्रस्तुतप्रशंसातो भेदः । तत् मुखे निन्दा स्तुतिपर्यवसिता
यथा द्वितीयादि । रमां लक्ष्मीमन्तरेण लज्जावर्जनमन्यत न सन्ददयते, अपि तु तत्रैव
विधान्तमिलयति । तदिह निरुपरोधत्वं वर्णनीयस्य राशौ निर्लम्बत्वं लक्ष्म्याऽभिधीयमानमित्थं
मुखे निन्दा लोकोत्तरदातृत्वे लक्ष्म्यैकनिवासरत्वे च वर्णनीयस्य स्तुती पर्यवस्यति । 'किं वृत्तान्ते-
परपृष्ठगते, किं तु नाहं समर्थस्तुष्टीं स्यात्' प्रकृतिमुखो (1933) दाक्षिणात्यस्वभावः । मेहे
मेहे विषण्णिषु तथा श्वत्वे पानभोष्ण्याभुन्मत्तेव भ्रमति भवतो वल्लभा हन्त कीर्तिः ॥ इत्यत
प्रश्नान्ताऽपि स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा 'हन्त कीर्ति'रिति भणित्योन्मूलितेति न प्ररोहं गमितेति
क्लिष्टमेतदुदाहरणम् (ज.आ लो. ४४ पृ., अ.स. १४४पृ.) । अत एव चाटुपर्यवसायित्वादस्य

नेष्टासु विशेषतो रम्ये'ति सर्वं परिष्करोति । 'खभावोक्लिष्ट जातिभ्ये'त्याचार्यदण्डि-
श्ररणावसालद्वारेण जानिरिति प्राकृतानां सङ्गा । वर्ण इति—अत टीका-
कृताऽऽदिपदेन रुद्रतनुसरना मुग्धयुवतीतिर्यगादि गृहीतमुदाहरणम् । तत् च न
केवलमेतेषां स्वरूपं परमवयवसंस्थानमपि षट्कं विशेषतो युवतीवर्णने यथा-
ऽऽलोभितं इवकेण सहदनलीलायाम्—'श्रवयवानां रेखास्याप्य' रूप'मिति
निर्देशेन । वर्णपदेनापाततो धृतीधूसरतनव इति रुद्रोदाहरणस्यानुधृतिः
स्मारिता स्यात् । सा च वारिकास्वरूपदेनेवायाति ।

तुष्यत्पान्थजनोपकारघटनायैमुख्यलब्धायशो-

भारप्रोद्वहने करोषि रूपया साहायकं यन्मरोः ॥४८१॥

(व. जी. २६ पृ. ; वा. प. टी. २।२४६)

सा सहोक्तिः सहार्थस्य घलादेकं द्विवाचकम् ॥११२॥

एकार्थोभिधायकमपि सहार्थवलाद् यदुभयस्यावगमकं सा सहोक्तिः ।

यथा—सह दिवहणिसाहिं दीहरा सासदण्डा

सह मणिवलपहिं वाहधारा गलन्ति ।

तुह सुदभ ! विभोए तीव उव्विगिरीए

सह अ तणुलदाए दुब्बला जीविदासा ॥४८२॥ (क. म. २।६)

श्वसदण्डादिगतं दीर्घत्वादि शाब्दम् । दिवसनिशाऽऽदिगतं तु सहार्थ-
सामर्थ्यात् प्रतिपद्यते ।

प्रेयोऽलङ्कारगर्भता । हे हेत्वेत्यादि—अत विपरीतलक्षणया चाच्यवैपरीत्यप्रतीतिः ।

व्यानस्तुताविबार्धद्वयप्रतीतिसाम्बादाद् सा सहोक्तिरिति । एकार्थोभिधायकमपीति
कर्ताधेककारकगतैकरूपेण क्रियाऽभिधायकमपीत्यर्थः । उभयस्यावगमकं न तु वाचक-
मित्यर्थः ।^{१०} अलङ्कारप्रत्यावाच्यैलमैतौ सह पठत इत्यादिप्रयोगवैलक्षण्येन ‘यत्तैव कविः
प्रबन्धापेक्षया सहस्रहृदयाङ्गादनसमुत्पादनदिशा च तुल्यप्राधान्यावबोधेऽपि य शब्द-
वृत्तीन्वित्वा तृतीयान्तोऽप्राधान्यमनुकुर्यते (स. क. आ.) तत्रैवैयमतङ्कतिः । इयथा
द्विविधा सादृश्यवत्सादृश्या च । यथा सह दिवहेत्यादि सह दिवसनिशाभि-
वीर्थाः श्वसदण्डाः सह मणिवलयैर्वाणधारा गलन्ति । तत्र सुभग विद्योने तस्या
उद्देगिन्वा उद्देजनशीलायाः सह च तनुलतया दुर्बला जीवितासा ॥ अत दीर्घा इति
कृतृगतस्य दीर्घगुणत्वस्य सहभवनं प्रदर्शितं “गुणसमावेशेन गुणिनोः साम्बमिवाद्य-
प्रयोगेऽपि प्रतीयते । तदिह द्वयोः प्राकरणिभ्रवात्तुर्यकक्षतैऽपि तृतीयान्तस्य गुणभावादुप-
गानत्वम्, अर्थाच्च परिशिष्टस्य प्रधानत्वादुपमेयत्वम् । (१९८b) एतद्विरहेऽपि चायं
यथा—अल्लेव गलन्तीति परस्परनैरेवेत्येव द्वयोरनस्थानात् सादृश्यं न गम्यते । दुर्बलेति
गुणस्यैवातिशयोक्तिधात्म्यं मूलम् । अभेदाध्यवसायरूपोदाहृतेव, कार्यकारणपूर्वापर्य-

४० अत इतिग्रन्थः कारिकाग्रन्थमन्यथा विभक्त इति न शोदनीयम् । एवमुद्देश-
शैवित्वमूलत्वे प्राचोक्तदृढदृढयोर्लक्षणे कथ्येते इति प्रत्येकं निर्देशोऽनुसन्धेयः ।

विनोक्तिः सा विनाऽन्येन यत्रान्यः सत्र नेतरः ।

कचिदशोभनं, कचिच्छोभनं । क्रमेणोदाहरणम्—

अरुचिर्निशया विना शशी शशिना साऽपि विना महत्तमः ।

उभयेन विना मनोभवस्फुरित नैव चकास्ति कामिनोः ॥४८३॥

सुगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः ।

अमृतद्युतिसुन्दराशयोऽयं सुहृदा तेन विना नरेन्द्रसूनुः ॥४८४॥

विपर्ययरूपा यथा—भवदपराधै सार्धं सन्तापो वर्धतेतरामस्या (व का अ ७।१६) ।
अलापराधानां सन्ताप प्रति हेतुत्वेऽपि तुल्यकालत्वेनोपनिबन्धः । (अ. स १०३-४ पृ) ।
तदेतानि कर्तृसाहित्योदाहरणानि । कर्मसाहित्ये यथा—(का अ सा स ५।८३, अ स. १०५ पृ) युजो मृत्युना सार्धं यस्याजो तारकामये । यके चकाभिधानेन प्रेक्ष्येणात्मनोरथ ॥
युजो देवलोक, तारकस्य दैत्यविशेषस्यामयो रोग, प्रेक्ष्य आज्ञाकारी । अल करोति-
क्रियाऽपेक्षया युजनस्य मृत्योर्ध कर्मत्वम् । तदित्थं प्रागुपदर्शितेति कर्तव्यतापरिहारेण
सहोक्तिमात्रं नालङ्कारो यथा—(र व ६।५७) अनेन सार्धं विहराम्पराशीलौरेण
यालीवनमर्मरेणु ” “सह प्रिया तिष्ठ समा सहस्रं मित्वावि ।

सहोक्तिप्रतिपक्षतया लक्षयति विनोक्तिरित्यादि । न समित्यशोभनं,
नेत्तरो नासन्निति शोभनः । ‘ते द्वे मत्पासस्ये यतः कस्यचिदसन्निधा-
नामिदमप्यते सा द्विधा विनोक्तिः । अत्र सत्र सन्निति वक्तव्ये निषेध-
मुख्येनाभिधानमन्यनिवृत्तिप्रशुक्ता तद्विवृतिरिति व्यापनार्थम् । एवञ्च तदन्यनिवृत्तौ
विधिरेव प्रकाशितो भवति । (अ स १०६ पृ) । तत्रापि यथा अरुचिरित्यादि । अत्र
निशाऽयसन्नितिप्रशुक्ता रुचिरिहाप्यभिधानमुख्येनाशोभनत्वाभावः शोभनकार्यमुक्तम् । (१९९२)
द्वितीया यथा—सुगोत्यादि । तेनेति बुद्धेन पापकर्मणि प्ररकेण । अत्र शोभनत्वाभावः
शोभनपदार्थप्रक्षेपमङ्गलः । इयञ्च परस्परविनोक्तिमङ्गला अमृतद्वारातिशयकृत् यथा
प्रागुदाहृते । कचिद्दिना’शब्दमन्तरेणापि विनाऽर्थविवक्षा यथाकथञ्चिदपि निमित्तो-
भवति । यथा सहोक्ता ‘सह शब्दाप्रयोगेऽपि सहाधौ गम्यत इति वृद्धो गूना’ (पा १।२ ६५)
इत्यनेन इापितमेव । (खो का स क या २५४ पृ, अ स १०७ पृ) निरर्थकं जन्म गत
नलिन्या यथा न इष्टं पुद्गिनांशुविम्बम् । उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्कलेव दृष्टा विनिदा
नलिनौ न येन ॥ इत्यादौ विनोक्तिरेव । पुद्गिनांशुदर्शनं विना नलिनौजन्मनोऽशोभनत्व-
प्रतीतेः ।

परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात् समासमैः ॥११३॥

परिवृत्तिरलङ्कारः । उदाहरणम्—

लतानामेतासामुदितकुसुमानां मरुदयं

मर्तं लास्यं दत्त्वा श्रयति भृशमामोदमसमम् ।

लतास्त्वध्वन्यानामद्दृष्टमादाय सदृसा

ददत्त्याधिग्याधिधमिरुदितमोहव्यतिकरम् ॥४८५॥

अत्र प्रथमेऽर्थे समेन समस्य । द्वितीय उत्तमेन न्यूनस्य ।

नानाविधप्रहरणैर्नृप । संप्रहारे खीकृत्य दारुणनिनादवतः प्रहारान् ।

दत्तारिखीरविसरेण वसुन्धरेयं निर्विप्रलम्भपरिरम्भविधिर्वितीर्णा ॥

॥४८६॥

अत्र न्यूनेनोत्तमस्य विनिमयः ।

प्रत्यक्षा इव यद्भावाः कियन्ते भूतभाविनः ।

तद् भाविकं

भूताश्च भाविनश्चेति द्वन्द्वः । भावः कवेरभिप्रायोऽनास्तीति भाविकम् ।

परिवृत्तिरिति परस्परं निरूप्यसाम्यादिनं कथ्यते । “अतश्च इत्यनेन परिवृत्ति-
शब्दोऽत्र क्रियामात्रमभिधत्त इत्याशङ्कां निराकरोति” (इ. सं. १७८) । किञ्चित्पक्षा-
कल्पयिदादानं विनिमयः । स च समेन स्यादसमेन वा । असमं तु द्विविधमधिक-न्यून-
गुणत्वेन द्वैविध्यात् । तत्र समेन तुल्यगुणेन लयज्यमानेन समस्य तादृशस्यैव ग्रहणं प्रसज्य-
प्रतिषेधेनैकार्थ्यभावकत्वं, तथाऽधिकगुणेन न्यूनगुणस्यादानं (न्यूनस्य गुणहीनस्य ग्रहणं)
धर्मन्यूनमूल- (?) न्यायेनोत्तरपदार्थप्रतिपक्षरूपानर्थक्यत्वभावम् । एवं न्यूनगुणेनाधिक-
गुणस्य ग्रहणैरर्थभावमिति । लतानामित्यादि—मर्तं लास्यमममर्तं सुकुमारं वृत्तं श्रयति
प्रहीतवानिति तात्पर्यम् । अलादिकर्मणि क्तः । मुदितत्वेन द्वयं लक्ष्यते । लतास्त्वित्यादि ।
अनर्थस्य भावं परिवर्तनम् । (199b) नानेत्यादि । विप्रलम्भो भ्रान्तिरवायो वा ।

परिवृत्त्यामन्योन्यधर्माध्यासः, इह त्वेकस्यैकस्मिन्नध्यवसाय इति सङ्गतिः । प्रत्यक्षा
इवेति । भूतभाविनः प्रवृत्ताभावप्रागभावभावच्छिन्ना अपि भावा यत् पुरः प्रस्फुरन्त इव
हरयमाना बोध्यन्ते तद्भावाधिकम् । अन्वर्थतामाह भाव इत्यादि । ‘न चेदं भ्रान्तिमान्,
भूतभाविनां भूतभावितयैव प्रकाशनात् ।’ (अ.स. २२४धृ.) भूतभाविशब्दस्य परोक्षोपलक्षणस्यै-
व परोक्षाणां स्फुरत्प्रवर्णनमिति व्याख्याने सम्भावोक्तेनं भिद्यते । किञ्च लौकिके वस्तुगते

उदाहरणम्—

आसीद्वृत्तनमत्रेति पदयामि तय लोचने ।

भाविभूषणसम्भारां साक्षात्कुर्वे तयाकृतिम् ॥४८७॥

अत्राद्येऽर्थे भूतस्य द्वितीये भाविनी दर्शनम् ।

सूक्ष्मवर्णने स्वभावोक्तिः, इदन्तु लोकोत्तरत्वेनालङ्कृतानां वस्तूनां वर्णनेन । यत्र तु लोकिनामपि स्फुटत्वेन प्रतीतिस्तत्र भाविकत्वस्वभावोक्तयोः समानेशः स्यादेव । अत्र इह द्वयोः गतिः—कचिद्वर्णनीयस्य वर्णनावशादेव प्रत्यक्षायमाणत्वं, कचित्तु प्रत्यक्षायमाणस्यैव वर्णनम् । तत्राद्यप्रकारविषय एवायमलङ्कारी न द्वितीप्रकारविषय इत्यन्ये । तथा च प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते यथार्था भूतभाविनः । अलङ्कृता स्यात्तद्वाचागमनाकुल्येन भाविकमित्यौद्वेहः । (का. अ. सा. स. ७६ काः) । शब्दानाकुलता चेति भाविकं तत् प्रचक्षत इति भामहोये लक्षणे (का. अ. ३।५, ६) । व्यस्तसम्बन्धरहितशब्दसन्दर्भसमर्पितत्वं प्रत्यक्षायमाणत्वं प्रतिपादकप्रयोजनेनोक्तं कविसमर्पितानामेव धर्मोणामलङ्कारत्वात्, वस्तुसन्निवेशिना हिमाशुलानपयादीनामिव । यदि हि वस्तुसन्निवेशिष्वर्णनगतत्वेनापि भाविकं स्यात्तदा शब्दानाकुलता चेति विशेषोपादानमन-(२००३)र्थकं भवेत् । एवञ्च यत्र वर्णनीयस्य वर्णनावशात् प्रत्यक्षायमाणत्वं तत्रैवायमलङ्कारो यत्र तु प्रत्यक्षायमाणधर्मस्य वर्णनं यथा—(अ. अ. २१६ पृ.) अनातपलोऽप्ययमलङ्कृत्यते धितावपतैरिव सवतो वृतः । अचामरोऽप्येव सदैव वीज्यते विलासवालव्यञ्जनेन कोऽप्ययम् ॥ इत्यादी तत्र नायमलङ्कार इति । ग्रन्थकर्तुस्तु सामान्येनैव लक्षणं कुर्वतो यदा वास्तवमपि सौन्दर्यं कविनिबद्ध कविनिबद्धवत्निबद्ध वा सकलवङ्मगाचरोभूत स्वभावोक्तिवदलङ्कारतया वर्णयते तदाऽयमलङ्कार इति भावः । आसीद्विलादि—“अत्रेति द्वि(कवि)वचनयोरित्यर्थः । भूषणं तादृशवत्त्वादि, तयाकृतिमेवविधा भूतप्राया परयामि ।

४: एवमादौ “आव्यप्रकाशएताणां व्याख्यातुद्धया विरोधिनः । लिखिता वचकग्रन्थाः सान्धिविमहिक्तेन धिगिति”ति (३४८ पृ. T. S. S.) । इत्यत्र धीपराक्षेपः सम्प्रदायप्रकाशित्वां लिखितो विचारप्रदर्शकः, ज्ञेयवदाहरणानामलङ्कारप्रस्तुतो यद्वोक्तत्वात् । वस्तुतस्तु कालक्रमेण स्फुरत्त्वानां शैवमतविमर्शकानां दर्शने प्राचीनानां भामहोद्भटादीनां भाविकलक्षणमलङ्कारान्तरविषय इव परिवर्तितः (vide *The Saiva Darsana and Alankara Proper*, J. O. R. I. Baroda Vol. V.) भासोदितस्माभिरितरालोचितम् । यच्च वचकेन तयो (भामहोद्भटयोः) रैव बर्तमानसरता ग्रन्थ-

काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता ॥११४॥

वाक्यार्थता यथा—

घणुःप्रादुर्भावाद्नुमितमिदं जन्मनि पुरा
पुरारे ! नैवासि क्षणमपि भवन्तं प्रणतवान् ।
नमन् मुक्तः सम्प्रत्यतनुरदमग्रेऽप्यनतिभाङ्ग
महेश ! क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥४८८॥

(मुद्रण्य ; ड. र. को १८)

अनेकपदार्थता यथा—

प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-
र्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।
घणुपि वधाय तत्र तत्र शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यरुण्डमण्ड इवैव भुजः ॥४८९॥ (मा. मा. ५।३१)

इदानीं हेतुगर्भानलङ्घारङ्गं जयति काव्यलिङ्गमिति । वाक्यपदार्थेति—वाक्यार्थता पदार्थता चेति । तदयमर्थः—“यत् हेतु कारणरूपो वाक्यार्थगत्वा विशेषणद्वारेण वा पदार्थगत्वा निश्चयेन निवध्यते तत्तत्तद्व्यतिष्ठं नामालङ्कार इति । व्याप्ति-धर्मतोपसंहारादियुक्ततर्कलिङ्गवैलक्षण्यार्थं काव्यग्रहणम् । वाक्यार्थगत्वा च निवध्यमानो हेतुत्वेनैवोपनिषद्भ्यो नोपनिषद्भ्य हेतुत्वम् । अन्यथाऽर्थान्तरन्यासाच्चास्य भेदो भवेत्” (भ. स. १०१ पृ.) : यथा घणुःप्रादुर्भावादि-त्यादि । अलापराधद्वये पादलघोपनीतमनमनद्वयं हेतुः । तदिदमिदमेतानमनमन्यापराधरूपतयाऽभ्यवसानेऽपि वास्तवं हेतुत्वमवगम्यत इत्युदा-

कृन्ततमप्यासूक्ष्ममिति श्रीविद्याचक्रवर्तिमन्तव्यं, न तत् सम्भक् । भाविका-लङ्कारस्य प्रबन्धविषयत्वफलः प्राचीनैर्भागददण्डप्रभृतिभिरुपहितै एव ममीवोक्तो यथा भागदलच्छेदे ‘प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते यत्तार्थो भूतभाविन’ इति । अत्र मम्मटाव्यवहितोत्तरालभाविनो विचारचतुरस्याचार्यहेमचन्द्रस्योक्तिः “भाविनस्तु भूतभाविपदार्थप्रत्यक्षीकारात्मकमभिनयप्रबन्ध एव भाति । यद्यपि सुकृतादावपि दृश्यते तथापि न तत् स्वदत्” इति । वृत्तिग्रन्थाल्ललो विवेकश्च “आसीद्जन”मित्यादि मम्मटग्रन्थोदाहरणालोचनपरश्च द्रष्टव्यः । भूतभाविरुद्धयोः परोक्षोपलक्षणपरत्वे परोक्षार्था पुरःस्तुरदूपलहेतुवर्धनमिति तु व्याख्याने खभावोक्तौ निश्चित इति च विवेकमन्तव्यं विवेचनीयम् ।

एकपदार्थता यथा

भस्मोद्धूलन । भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले ! शुभं
हा सापानपरम्परा गिरिसुताकान्तालयालङ्कृतिम् !
अनाराधनतोषितेन विभुना गुप्सत्सपर्यासुखा
लोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे ॥४९०॥

एष्वपराधद्वये पूर्वापरजन्मनोरनमन, भुजपाते शस्त्रोपक्षेपो, महामोहे
सुखालोकोच्छेदित्य च यथाक्रममुक्तरूपो हेतु ।

पर्यायोक्त विना वाच्यवाचकत्वे यच्चस्तु यत् ।

वाच्यवाचकभावविचिन्तेनावगमनयापारेण यत् प्रतिपादनं तत् पर्यायेण
भङ्गान्तरेण भणनात् पर्यायोक्तम् ।

हरणता । एतदेवाभिमन्धावाह—अपराधद्वये (२००b) पूर्वापरजन्मनोरनमन हेतुरिति ।
'यद्यप्यनुमानासद्भावस्तथापि न तेन सह वाक्यार्थभूतस्य हेतोः सङ्घट्टिष्ववहारः, उभयोरपि
भिन्नदेशत्वाभावात् । अनुमानस्तु हेतोर्वापकतयोपकारकमिति भवत्यत्राहिसङ्कर । किन्तु
लक्षणमज्ञास्वीयेतावदेवाभिमन्धाय हेतोरिदमुदाहृतम्' (४ स ६७ पृ) । प्रणयिन्य
आश्रयता, ललितानि नृदिनि । यद्वपुस्ताम्यति क्षियते तत्र शस्त्र विपातविपोस्तव
शिरस्यय सप्तङ्गो भुज पतत्यिललाग्राङ्गानिच्छेदाभावाद् भुजपाते सामानाधिकरत्य
व्यधिकरस्याभ्यामुपातवितोषविशिष्टशस्त्रोपक्षेपो न वाक्यार्थता प्रतिपद्यते इति हेतोरनेक-
पदार्थता । यथा वा—आलोच्यते दिवाउ सप्तत जभत गात रोचत । मुञ्क्त त पङ्क्त हसत
पहिष कि ते पउत्थेण ॥ (स क आ ५१२६७) इति । भस्मोलादि—भस्मोद्धूलनेति
सम्बोगमः । कान्तालयालङ्कृति सोपानपरम्पराविशेषणम् । हा योगादितोया ।
निधीयामहे निक्षिप्ता स्म । अत्र महामोह इत्यत सपर्यासुखालोकोच्छेदिनीति
विशेषणद्वारेण पदार्थरूपो हेतुर्निर्दिष्टः । यथा वा—'यद्विस्मयस्त्वितमस्त्वमितान्वभावा'
मिलादौ (मा मा १२२) । अलास्त्वितान्वभावास्त्वितमस्त्वितविशेषणद्वारेण
पदार्थरूपो हेतुर्निर्दिष्टः ।

पर्यायोक्तमिलादि—अत्रापि भगवतरेण हेतुवाङ्मूनि काव्यलिङ्गान्तरमस्य
लक्षणम् । वाच्यत्वनाशङ्कानिषिद्याम्यतापरात् सवर्गगमनं वाचकत्वमभिधा ।
आन्या विनाऽर्थवामः त्रिभुजाऽनगमलनावेन यत् (२०१२) प्रतिपाद्यते तत्प्रति-
पर्यायेणान्येन रूपेणामिधानमिति पर्यायोक्तम् । 'अवगमनव्यापारस्य व्यङ्ग्यस्य सत

उदाहरणम्—

यं प्रेक्ष्य चिररूढाऽपि निवासप्रीतिरुज्जिता ।

मदेनैराचणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥३९१॥ (इ. व)

अत्रैराचणशक्तौ मयमानमुक्तौ जाताविति व्यङ्ग्यमपि शब्देनोच्यते । तेन यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम्, यथा तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यते । यथा गवि शुक्ले चलति दृष्टे गोः शुक्लचलतीति विकल्पः । यदेव दृष्टं तदेव विकल्पयति न तु यथा दृष्टं तथा । अभिभासत्तुष्टवेन रूपेण दृष्टं भेदसंसर्गाभ्यां विकल्पयति ।

कथमभिधानमिति चेत् गम्यापेक्षया प्रकारान्तरेणाभिधानस्याभावात् । न हि तस्यैव तदेव तदेव विचित्रस्या गम्यत्वं वाच्यत्वं च सम्भवति । अतः कार्योद्दिष्टाभिधान, कार्यदेरपि तत्र ऽस्तुतत्वेन वर्णनाऽर्हत्वात् । अत एवास्तुतप्रशंभातो भेदः । व्यङ्ग्यस्यैवान्न न वाच्य इति तत्प्रकारेण पर्यायोक्तं यत् प्राकरमिक वाच्यमनङ्कुरते" (अ स १४१-४२ पृ.) । अतो न ध्वनिव्यवहारः किन्त्वस्तद्वारतैव व्याप्येति । यथा यं प्रेक्ष्येलादि । "भामहो तूदाहृतम्—(का अ ३६) 'युष्टेभ्यस्तु वा नात्र भुज्मदे यदधीतिन । न भुज्मते द्विजा नो वा यदीक्षन्ते गिरिवरा' ॥ "इति । अत्रापि विषयान्निरूपितलक्षणस्य व्यङ्ग्यस्यैव न प्राधान्यम्, गोवितादीन्तरत्याद्वाच्यं यपि गुणभावेन विवक्षितत्वात् । तत् सम प्राधान्यमेवान्न वाच्यव्यङ्ग्ययोः । एतद्धि भगवतो वासुदेवस्य वचन पर्यायेण विषयान्न नि धवति यदाह भामह — तच्च रमदाननिरूपय' (भा का अ ३६) इति । गुणीभूतव्यङ्ग्यमद्वादादेव चास्य 'पीतो देवदत्ता दिवा न भुङ्क्ते' इत्यादिर्न विषय इति । तदेवेति—"पट्टीयस्तादनुभवस्य तस्योपपत्तेः । अभिन्नेति—निर्विकल्पकदशाया निरुपपत्तौ नो भेदसंसर्गयोभावात् । तौ हि विचल्यस्यैव व्यापारः^{८२} । स ह्यभिन्नमपि वस्तु यो शुक्लचल इत्येव' भिनति भिन्नारि पदार्थत्वात्तस्य गौरवमपि गौरित्वेव संसृजति' (इ स. ६७ पृ.) ।

82 अत्र चतुर्थपाद श्रीधरेणान्येन केनापि वाऽन्यथा कृतः । भामहदृष्टितत्त्वोक्तस्तु भिन्न, लोचनेऽपि च तदुद्भूतो श्रीधरकृतायान्तर्भा दर्शनात् ।

83 एतच्च "संस्तुयन्ते न भिद्यन्ते स्ततोऽर्था पारमार्थिका । रूपमेकमेकस्य तेषु बुद्धेः सत्त्वं ॥" इति धर्मकीतिकृतप्रमाणवातिकमलस्यानुवादि । काश्मीरीयसौवर्धनेऽप्येव' लीकृतिरस्तीत्यतिरोहितमेतन्मन्तव्यम् । ग्रन्थसम्पादकस्य *The Buddhist Nucleus in the Alankara Sutra* (Asiatic Society

एव एव समुच्चयः सद्योगोऽसद्योगे सदसद्योगे च पर्यवस्यतीति न पृथक् लक्ष्यते । तथाहि —

कुलममलिनं भद्रा मूर्तिमतिः धृतिशालिनी

भुजयलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्यमखण्डितम् ।

प्रकृतिसुभगा ह्येते भाषा भमीभिर्यं जनो

प्रजति सुतरां दर्पं राजंस्त एव तद्याकुशाः ॥४९५॥ (स क आ x. 13. 6m)

न पृथगिति—रुद्रो हि (का. अ. ७।१) यत्कैवलानेकं वस्तु परं स्यात् सुखान्दायेव ज्ञेयं । समुच्चयोऽसौ लब्धाऽन्यः सदसद्योगः ॥ इति सदयोगेनासद्योगेन सदसद्योगेन च रूपेण पृथगलक्ष्यत् । तत्र सतः शोभनस्य सता समुच्चयीमानेन योगो यथा कुलमिच्छादि । धृति-

कीनुकम् । उद्भटादीना प्राचीनाना दृष्टिभेदभङ्गीतो ग्रहणमेतेषामिति सुवचमेव, परं नन्यमतेऽप्येवामनसरो वरोवर्ति । एते च रसवदादयोऽलङ्कारा इति पद्यभोलासप्रत्यो नाकाङ्क्षापूरक इति मन्तव्यम् । अत्र भीमसेन-दीक्षितप्रभृतीनां समाधानं न प्रेक्षान्तप्रवृत्तिमूलतामाधयतीत्यस्याभिरन्यत्र विवेचितम् । (vide *The Rasabbhāsa in Alankāra Literature*, Calcutta Oriental Journal, 1915) 'अनङ्कारो न रसवत् परस्माप्रतिभासनात् । स्वरूपादतिरिक्तस्य शब्दार्थासन्नतेरपीति बन्धोक्तिजीवितकार-चारिका 'क्षरान्दस्यायिसन्धारिनिभायाभिनयास्पद'मिति भरतव्यनिपुण-मानगत्वेन वटाक्षितानाशुद्भटादीनां मततिरस्कारसूचिकेतरान् प्रेषः-प्रभृतीनपि प्रतिक्षिपतीति मन्यमानेन ग्रन्थपरिपूर्केनालङ्कारेणैव उपेक्षिताः स्युरिति वितर्कमात्रम् । उदात्तमहोक्तिविनोक्तिप्रभृतयो बहवोऽलङ्काराः कुन्तकेन न स्वीकृताः परं ते काव्यप्रकाशग्रन्थे स्वीक्रियन्त इत्यस्माभिः प्रागापेक्षितम् । 'ते च गुणीभूतव्यवधानिधान उदाहरिष्यन्ते' इत्यनेनैव विषयपरिसमाप्ति-स्वीकारो लक्षणनिर्देशपरो न विचारपथमर्थः । प्रामाणिका इवकादयो गुणीभूतव्यवधानपिलयोरलङ्काराभ्यस्तं स्वीकृत्या अप्येतेषामन्येषामिव समासोक्तपादीनां लक्षणादीनि कुर्वन्तो दृश्यन्ते । एतेषां सरणिर्विधानाथविश्वनाथ-प्रभृतिभिरनुसृता । विधानाथेन रसप्रकरण एतान् लक्षयित्वा "एतदलङ्कार-सर्वेषु प्रपञ्चेनोक्तम् । एतेषामुदाहरणमलङ्कारप्रकरणे भविष्यतीति निधयार्थ-मुक्तम् । विश्वनाथेन त्वभिनवगुप्तपादानुयायिनालङ्कारप्रकरण एतेषां समुद्देशः कृतः ।

अतः सतां योगः । उक्तोदाहरणे त्यसतां योगः ।

शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी

सरो विगतवारिज मुखमनक्षर स्त्रीरुतेः ।

प्रमुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो

नृपाङ्गनगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥४२६॥ (नो ४)

अतः शशिनि धूसरे शक्ये शल्यान्तराणीति शोभनाशोभनयोगः ।

शालिनी धृतिसम्पत्ता । “अवामालिन्येन शोभनस्य कुनस भवत्वादिविशिष्टमूर्त्योदिभिः समुच्चयः । एतेष्वपि दर्पहेतुतायोग्यं सत् स्वर्ध्या निबद्धं”- (अ स २०३ ४) इति सता योगः । यद्यपि न नववयस्ययुतानां सतः शोभनस्य तथापि स्वयामप्यशोभनत्व-कथनं विरुद्धिपक्षत्वेन तेयम्, अशोभनत्वेनैव विरुद्धिपक्ष भावितत्वात् । अतोऽत्र स्थितं समुच्चयोमानं शोभनं परास्त्वशोभनं इति सदसद्व्योमो-नं व्याख्येयं । (२०२b) शशीत्यादि । अत्रेति—अतः शशिनि शोभनत्वं प्रकृतिसौन्दर्यात् । अशोभनत्वं धूमरत्नोपादानात् । एवमप्यस्य सदसद्व्योमस्य तादृशैरेव कामिनीप्रभृतिगिर्यादिह सदसद्व्योमः । शशिनि धूसर इति शोभनाशोभनत्वमुपदर्शितम् । शक्ये शल्यान्तराणीति शोभना-शोभनास्यैव तादृशेनैव योगः । यद्यपि नृपाङ्गनगतः खल इति नृपाङ्गनगतत्वेन शोभनत्व-खलत्वेनाशोभनत्वं तथाऽप्यत्र शक्यं विशेष्यस्य शोभनत्वं प्रकान्तं विशेषणस्याशोभनत्वम् । इदन्वन्वयेति चेत्, खलमेतत्, अत एव ‘नृपाङ्गनगतः’ इत्यस्य विशेष्यत्व-‘खलपदस्य तु विशेषणत्वमिति केचिन्वाचरते । अपरे तु विषययेणापि शोभनाशोभनत्वमुपदर्शयि-मिदं निबद्धमिच्छात् । ‘दुर्गता’ इत्यत्र यद्यपि स्वरसार्गंखादयः सामान्यतः शोभनास्तथापि विरुद्धिविषयतया तेषामशोभनानामेव सतां दुर्गतरादिभिरशोभ-त्वादिप्रकारां विवक्षितः । इह तु शोभनस्य सतोऽशोभनत्व-व्यथाऽतिशयनिष्पादकम्, अत एवोपसंहरति मनसि सप्त शल्यानीति मुन्दरत्वेनान्त-प्रविष्टानामपि व्यथाहेतुत्वात्, अपरत्र तु कथं सोढव्यं इति दुष्टत्वाभिप्रायेण । तस्मादस्त्वनयोर्भिन्नविषयत्वमिति त्रैविध्यमुपपन्नम्” (अ स २०५ ४) । “कमलवनेषु तुपारो रूपदिलासातिशयिनीषु अरा । रमणीष्वपि दुश्चरितं धातुर्लक्ष्मीयं नीचेषु ॥ (क का अ ७१६) इत्यत्रापि कमलवनस्य तुपारस्य सदसतोऽस्मादशत्वेन तदृणीजरयोः समुच्चयः, न तु कमलवनानां स्वामसता तुपारायां तेषां तुल्यकृत्वाविरहात् । (क ख ६५-६६ ४) ।

स त्वन्यो गुणपदं या गुणक्रियाः ॥११६॥

गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च गुणक्रियाः । कमेणोदाहरणम्—

विदलितसरुलारिकुलं तव बलमिदमभयदाशु विमलं च ।

प्रखलमुखानि नराधिप । मलिनानि च तानि जातानि ४९७॥

(इ. का. अ. ७।२८)

अयमेकपदे तथा वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।

नयवारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपार्धरम्यैः^{८६} ॥४९८॥

(वि. उ. ४।१०)

कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात् सितपङ्केरुहसोदरश्चि चक्षुः ।

पतितं च महीपतीन्द्र ! तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥४९९॥

‘धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्’ (५००) इत्यादेशः, ‘कृपाणपाणिश्च भवान्
रणक्षितौ सखाधुवादाश्च सुराः सुरालये’ (५०१) इत्यादेशश्च दर्शनाद्
‘व्यधिकरण’ इत्येकस्मिन् देशे इति च न वाच्यम् ।

स त्वन्य इति समुच्चयः । गुणक्रिया (२०३२) इति बहुवचनम् । समुच्चयप्रयोजकतया
न्याचष्टे गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च । तत् मित्राश्रययोगुणयोरेककालमेक देशे
समुत्पत्त्या समुच्चये यथा विश्रुतित्वादि—अत्र मालिन्यामालिन्ययोर्योगपदं चकारेण
योज्यते । एवञ्च क्रिययोर्यथा अयमित्यादि । उपर्युक्तीप्रयुक्तस्य पुनरुक्तस्य इत्युक्तिः ।
तत्र ‘उपगत’श्च ‘भवितव्यश्चे’ति क्रियासमुच्चयेन विप्रलम्भः पारप्राप्तोऽभिव्यज्यते । तदेतद्विमिश्र-
विषयत्वेनोदाहरणद्वयम् । अत्र गुणस्य क्रियायाश्च गुणपदुपपत्तिमुदाहरणं पठनीयम् ।^{८७} कलुषञ्च
तवाहितेष्वकस्मात् सितपङ्केरुहसुन्दरश्चि चक्षुः । पतितञ्च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां
कटाक्षैः ॥ कटाक्षः शुभो रक्तः कृष्णश्च । न वाच्यमिति इदमेव व्युत्क्रमः । (इ. का. ७।२८) ।

८६ “निरातपस्वरम्यै” इति पादपूरणकल्पोऽभनोदः पाठः कश्चित् । अर्धरम्यैरिति
शाकुन्तले ‘दिवस इवार्धरयामस्तपालये जीवलोक्स्ये’ति श्लोकार्पस्य तुलना
वदति ।

८७ एवं रुचककृते मद्भूते । अनेन वचनेन श्लोकोऽयं मूलग्रन्थे रुचकात् प्राचीनः कैश्चित्
पठित इति प्रतिभाति । रुचकमद्भूतसंस्कारणेऽस्मत्तद्विषयवत् दृष्टव्या । एवमत्र
प्रवरणे बहुन्येव पद्यानि रुचकानुसारिणा धीधरेण मूलेऽन्तर्भावसमर्थनकल्पे
प्रयोजकत्वेन टीकायां पूर्णत्वेनोद्गतानि । रुचकमाणिक्यचन्द्रधीधरसरस्वतीतीर्थ-

एकं क्रमेणानेकस्मिन् पर्यायः

एकं वस्तु क्रमेणानेकस्मिन् भवति कियते वा स पर्यायः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

नन्वाश्रयस्थितिरियं तत्र कालकूट ! केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ।

प्रागर्णवस्य हृदये घृणलक्ष्मणोऽथ कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः

खलानाम् ॥५०२॥ (न. श. ४७)

विन्वोष्ट एव रागस्ते तन्वि ! पूर्वमदृश्यत ।

अधुना हृदयेऽप्येष मृगशावाक्षि लक्ष्यते ॥५०३॥ (न. सा. च. ६१६०)

रागस्य वस्तुतो भेदेऽप्येकतयाऽध्यवसितत्वादेकत्वमविकृद्धम् ।

श्रोणीयन्धस्तपजति तनुतां सेवते मध्यभागः

पद्मगं मुक्तास्तरलगतयः संथिता लोचनाभ्याम् ।

धत्ते वक्षः कुंचसुन्निवतामद्वितीयं च वक्तुं

तद्गाम्नाणां गुणविनिमयः कद्विपतो यौवनेन ॥५०४॥ (वा. भा. ११२८)

व्यधिकरणे वा यस्मिन् गुणक्रिये चैककालमेकस्मिन् । उपजायेते देशे समुच्चयः
स्यात्तदन्योऽसाविति ॥ एकाधिकरणत्वेन धुनोत्यादि, भिन्नदेशतया कृपाणपाणिश्चैत्यादि ।

पर्याय इति यौगपद्यवैपरीत्यात् समुच्चयानन्तरमस्य लक्षणम् । अथ द्विधा
“तत्रैकमेकस्मिन्नाधारे यद्भवति कियते वा स एकः पर्यायः । नन्वेकमेक-
गोचरमिति विशेषालङ्कारोऽहं तत्र किमर्थमिदमुच्यत इत्याशङ्क्योक्तं क्रमेणेति इह
क्रमप्रतिपादनात्तत्र यौगपद्यप्रतीतेरस्य ततो विभित्तिविषयत्वम् । क्रमाध्ययनादेव पर्याय
इत्यन्वयार्थमिधानम् । विनिमयाभावाच्च परिहृतेर्वैलक्षण्यम् ।” (अ. स. १८६-६० पृ.)
नन्वित्यादि—यत्र कालकूट-(203b)मेकमेकस्मिन्नाधारे समुच्चयत्वाद्वा क्रमेण स्थिति-
मन्निवद्धम् । विन्वोष्ट एवेत्यादि । “क्रमेणेति प्रतीकानन्तरम्—श्रोणीयन्ध-

प्रभृतिभिर्मूलमध्ये स्त्रीकृतोऽप्ययं श्लोकः, वाग्निपात्यैरप्ययदीक्षितपरिजित-
राजादिभिः काव्यप्रकाशोदाहृत इति स्त्रीकृतोऽपि गोविन्दठक्कुरमीमतेनदीक्षित-
प्रभृतीनामर्थायां ग्रन्थेष्वधृतत्वादापुनिरैर्मन्थरम्भाद्वैर्मूलमध्ये न दर्शित इति
महदिदं पाठ्यम् । ‘प्रयोजनाभावात् प्रदीपाद्यनुसरणमेव श्रेय’ इति तेषामुद्धृतं
शंसनमतीव कौतुकावद्धम् ।

तं ताण सिरिसदोअरअणाहरणम्मि द्विअअमेकरसं ।

विम्बाहरे पिभाणं णिवेसिअं कुसुमवाणेण ॥५०५॥ (वि. बा. ली.)

अन्यस्ततोऽन्यथा ।

अनेकमेकस्मिन् क्रमेण भवति कियते वा तत् सोऽन्यः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

मधुरिमरुचिरं चचः खलानाममृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति ।

अथ कथयति मोदहेतुरन्तर्गतमिव हलहलं विषं तदेव ॥५०६॥

तद्गोहं नतभित्ति मन्दिरमिदं लब्धावकाशं दिवः

सा धेनुर्जर्तरी नदन्ति करिणामेता घनाभा घटाः ।

स क्षुद्रो मुपलब्धनिः कलमिदं सङ्गीतकं योपिता-

माश्चर्यं दिवसैर्द्विजोऽयमियती भूमिं समारोपितः ॥५०७॥

(ध्व. आ. १।१६ पृ.)

अतैकस्यैव हानोपदानयोरविवक्षितत्वाच्च परितृप्तिः ।

स्त्वयति तनुतां सेवते मध्यभागः पदभ्यां मुक्ताखरलगतयः संधिता लोचनाभ्याम् । पते चक्षुः
कुचचचिवतामद्वितीयश्च बहूँ तद्गात्राणां गुणविनिमयः कल्पितो यौवनेनेति पाठः ।
आधार्यमेव श्लोकयोदाहरणम् ।” (क. सं. ६५ पृ.) । एकस्थानस्थितस्य वस्तुनः स्थानान्तर-
प्राप्तिमात्रमत्र विनिमयपदेन विवक्षितम् ।

तं ताणेत्यादि—उत्तेषां श्रीसहोदररत्नाभरणे हृदयमेकरसम् । विम्बाधरे प्रियार्णा
निवेशितं कुसुमवाणेन ॥ तेषाममुराणां, श्रीसहोदररत्नं कौस्तुभः । निवेशितं कुम्भनैक-
सङ्कं कृतमिति वाच्यं प्रतीतावनुरणनतया । कान्ताऽऽधरकौस्तुभयोः कान्तादिसाम्यादुप-
माऽत्र प्रतीयमाणा । अन्य इत्यादि—एकलिङ्गाधारेऽनेकमाधेयं यत् स द्वितीयः
पर्यायः । समुच्चवालङ्काररूपत्वं निराकर्तुं क्रमेणेति योजयति । अत एव समुच्चयलक्षणे
युगपद्ग्रहणम् । अत्रापि “क्रमेणेत्यादि प्रतीकात् परम्—मधुरिमरुचिरं चचः खलाना-
ममृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति । अथ कथयति मोदहेतुरन्तर्गतमिव हलहलं विषं तदेव ॥
तद्गोहं नतभित्ति मन्दिरमिदं लब्धावकाशं दिवः सा धेनुर्जर्तरी नदन्ति करिणा-
मेताः घनाभा घटाः । स क्षुद्रो मुपलब्धनिः कलमिदं सङ्गीतकं योपितामाश्चर्यं
दिवसैर्द्विजोऽयमियती भूमिं समारोपितः ॥ अतैकस्यैव हानोपदानयोरविवक्षितत्वाच्च
परितृप्तिरिति पाठः ॥” (क. सं. ६६ पृ.)

अनुमानं तदुक्तं यत् साध्यसाधनयोर्वच ॥११७॥

पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकेण द्विरूपो हेतुः साधनम् । धर्मिण्ययोगव्यवच्छेदो
व्यापकस्य साध्यत्वम् । यथा—

यत्रैता लहरीचलाञ्चलदृशो व्यापारयन्ति भ्रुव

यत्तत्रैव पतन्ति सन्ततममी मर्मस्पृशो मार्गणाः ।

तच्चक्रीकृतचापमञ्चितशरमेङ्क्षत्करः क्रोधनो

धावत्यत्रत एव शासनधरः सत्य सदाऽऽसां स्वर ॥५०८॥

अनुमानमिति सन्दिग्धसाध्यधर्मा धर्मा पक्ष, तद्वर्मवत् तद्वृत्तिता, (204a) अन्य
व्यतिरेकवत् व्याप्तत्व—सपक्षे स्वर, विपक्षे व्याप्तत्वमित्यर्थः । एवञ्च हेतोर्विरूपस्यानु
मापकत्व ॥ यदाह—(स क आ ३२७ पृ) अनुमेयेन सम्बद्ध प्रसिद्धं तदन्विते ।
तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकम् ॥ अनुमेयेन सबद्धमिति सपक्षेण, तस्यैव
साध्यवत्तयाऽनुमेयत्वात् । यदाह—स एव चोभयात्माऽयं गम्यो गमक इष्यते । असिद्धे-
नैकदेशेन गम्य सिद्धेन बोधक ॥३३॥ धर्मिणीति सिपाधयिवितधर्मविशिष्टे पक्ष
इत्यर्थः । व्यापकस्य लिङ्गिनः । अयोगव्यवच्छेदं ससर्गानाव्यावृत्ति ससर्गनियम इति
यावत् । 'विच्छिन्नविशेषधर्मादन्वेषणीयः । अन्यथा तर्कानुमानात् किं वैलक्षण्यमिति २'
(अ स १८५ पृ) । एतत् शुद्धमपि चमत्कारास्पदमिति शुद्धमलङ्कारान्तराध्वय
विरहेणानुमानमुदाहरति यत्रैता इत्यादि । अञ्चित आकृष्ट मेङ्क्षत्कर सुन्दरकर ।
“अत्र योपिता अव्यापारेण मार्गणपतन स्वरपुटोगामित्वे साध्ये साधनमित्यनुमान

88 एतत्त काव्यानुमानं न तर्कसाधनसम्मतमनुमानमिति बोद्धव्यम् । अत्रावेदित
विशेषणार्थं नातिव्याप्तिरिति प्राप्ता । साध्यसाधनाभ्यामभिधानमित्यर्थाऽतो
नातिव्यप्तिरिति मिथ्या इति मैथिलपरिद्धतराजः । यत् शब्देन पक्षधर्मान्वय-
व्यतिरेकवत् साधन साध्यप्रतीत्ये निश्चीयते सोऽनुमानात्तद्वारः । तर्कानु-
मानसमकक्षमेवास्य लक्षणमिति कविकर्मण एवालङ्कारनिबन्धनत्वेनोक्तत्वादिति
न तत्त जयरथः । यत्त तु 'जाने' 'नूत मित्यादिपदप्रयोगमहिम्ना स्वप्रतिपत्ति-
निश्चयस्यानुमानमिति शोभाकरकृत लक्षणम् । नात्र लिङ्गलिङ्गिनो कार्य
कारणयो समर्थनकल्प किञ्चित् ।

89 एतत् सर्वं स का आ मूले एव । मुद्रितपुस्तके भ्रान्त्याऽन्तिमाशङ्कीकारुपेण
वर्णितः । द्वितीयखण्डोपोद्घात एतद्विषयमनुशीलनं द्रष्टव्यम् ।

साध्यसाधनयो पोषोपर्य तथा न वैचित्र्य किञ्चिदिति न तथा दर्शितम् ।

शुद्धम् । तदिह भ्रुव. स्मरत्तापदं फटाक्षणा वास्तवमित्यादि वदित्वावोक्तिमात्र-
निष्पत्तार्थानिपृष्टेन च विच्छित्तिविशेषाश्रयणाच्चादत्वम्” (अ स १८५ पृ) । ‘यथा
रन्ध्रं ज्वान्ध्रजलजलदधूम स्थगयति स्फुल्लिङ्गानां रूपं दधति न यथा कीटमण्य ॥
यथा विद्युज्ज्वालोल्लसितपरिप्लवाथ ककुभस्त्वया मन्ये तम पथिकतल्लखण्डे स्मरद्व ॥
अल धूमस्फुल्लिङ्गकपिलादिभूतानि वह्नित्तिङ्गानि हिरण्यत्वादवशब्दप्रतिपादितवहि मयन्ती”-
(अ स १८४ पृ)ति रूपकमयीकारेण निच्छित्त्याश्रयणे चमत्कारास्प (२०४b, दत्तात् ।
तर्कानुमानवैलक्षण्यं स्फुटमेव । साध्यसाधनयोरिति—यदाहु —तिविधमनुमानं पूर्ववच्छेष-
वत् सामान्यतो दृष्ट्वेति (न्या सू १।१।५) । अत्र पूर कारणं तद्विद्यते विपक्षतया यस्य
परामर्शज्ञानस्य तत् कार्येण कारणज्ञानं पूर्ववत् । कारणस्य प्राशुपयोनादनुपयुक्तं कार्यं
शेषं, स विद्यते विपक्षतया यस्य परामर्शज्ञानस्य तत् कार्येण कारणानुमानं शेषवत् ।
अकार्यकारणभूतेभ्योविनाभाविना र्मेण यदनुमानं तत् सामान्यतो दृष्टम् । रुद्रोऽन्याह—
(६ का अ ७।५६) दस्तु परोक्षं यस्मिन् साध्यमुपन्यस्य साधकं तस्य । पुनरन्यदुप यस्ये-
द्विपरीतं चैतदनुमानम् ॥ इति । यथा—मातु(व)ङ्गमागमिष्यन्तूनं पतितोऽसि पादयोस्तस्या ।
कथमन्यथा ललाटे यावत्करसतिलरूपदुःक्षिरियम् ॥ (६ का अ ७।५८) । अत्र यावत्करसतिलक-
पदं क्लृप्तं कार्यभूताया कारणभूत पादपतनमनुमीयते । यदि वा व्यतिरेकात् पूर्वं प्रतीयत इति
पूर्वान्वयः, स एव शुद्धोऽस्यास्तीति पूर्ववत् । केवलान्वयि विवक्षितजातीयोपपत्तौ विपक्षहीनम्,
यथाऽभिधेयो विशेष प्रमेयत्वात्, या प्रमेय तदभिधेयं यथा सामान्यं, तथा च विशेष-
स्तस्मादभिधेयः । न त्वनभिधेयमप्रमेयं वा किञ्चिदस्ति यो विपक्षः स्यात् । पथात् प्रती-
यमानत्वाच्छ्रयो न्यतिरेकः, स एव शुद्धोऽस्यास्तीति शेषवत्, केवलान्वयतिरेके, पक्षन्यापकत्वे
क्षपणभावे विपक्षादिति, यथा—जीवच्छरीर (२०५२) सात्मक प्राणादिमत्त्वात्, यत् सात्मकं
न भवति तत्र प्राणादिमत्त्वं यथा घटः । न च जीवच्छरीरं न प्राणादिमत्, तस्मात् [न तथा]
सात्मकम् । यत् सामान्येनान्वयव्यतिरेकान्यां द्वाभ्यामपि तत् सामान्यतो दृष्टम् । (त भा ३६
पृ) । अन्यव्यतिरेके यथा पततोऽग्निमान् धूमवत्त्वात्, यो धूमवान् सोऽग्निमान्, यथा
महानसम्, तथैवायं तस्मात्तथा । अनुमानवदार्थापत्त्यादिप्रमाणान्यप्यलालङ्कारकानाम्ये परि-
गणयति” । तत्रैषो मतेऽर्थापत्तेस्त्वावत् प्रामाण्यं नाज्ञीक्रियते । तथाहि प्रत्यक्षादिप्रतीती

१० भोवच्छदनुयामिनो रत्तार्णवकारादयथ । अर्थापत्तिरनुमानमेवति नैयायिक-
मतानुयामिनी धीपरोक्तिः । रत्तार्णवकृताऽर्थापत्ते पर्याया जैमिनिप्रमाणानां मध्ये-

योऽर्थः स येन विना नोपपद्यते तस्यार्थस्य कल्पनमर्थोपतिरित्याशयं तैर्लक्ष्यम् । तत्तदेवं चिन्त्यते । योऽसौ प्रमाणप्रतीतोऽर्थः स यदि परिकल्प्यमानेन परोक्षार्थेन सह कथितादात्म्य-
लक्षणस्वरूपप्रतिज्ञाप्रमाणं वा प्रतिषेद्धोऽस्ति तदा समावलितज्ञा कार्यलिङ्गजाऽसौ
प्रतिपत्तिरित्यर्थोपतिरित्यनुमानमेव । अथ नास्ति प्रतिबन्धस्तदानीमर्थोपत्तिः प्रमाणमेव
न भवति, असम्बन्धात् घटात् पटप्रतीतिवदिति । एवं नैवाविरुध्योपमानप्रमाणप्रपञ्चः ।
तथा हि यः प्रतिपत्त्या गौ जानाति न गवयं स चादिष्टः स्वाभिनाऽदृश्यं गत्वा यानानयेति ।
स च गवयशब्दपाच्यमजानानो वनेचरमन्यं वा तज्ज्ञं पुरुषं पृष्ठवान् धातः कीदृशो
गवय इति ? स आह यादम् गौस्तादृशेव गवय इति । तस्मादृश्यगतस्य प्रेथस्य
पुरुषातिदेशावाक्यार्थस्तरणसहकारि गवयसारूप्यज्ञानं कर्तुं अयमसौ गवयशब्दवाच्योऽर्थः
इति प्रतिपत्तिं फलरूपां जनयत् प्रमाणम् । एतच्चायुक्तं यतः प्रमाण्यं नाम
विषयश्रुत्या व्याप्तं, (205b) न चास्य निपुणमपि निरूपयन्तो विषयं पर्याप्तः ।
तथाहि [यः] समाख्यासम्बन्धस्तस्य विषयो वर्यते । स च परमार्थत्वे नास्ति,
दृश्यत्वे तस्यानुपलम्भेन याभात्, अदृश्यत्वे तस्य सत्तासाधकं प्रमाणं न दृश्यते । किञ्च स हि
सम्बन्धसम्बन्धिभ्यां भिन्नोऽभिन्नो वा ? यदि भिन्नस्तदा तयोः सम्बन्धः केन सम्बन्धेनेति
वाच्यम् । सम्बन्धान्तररूपनाशमनवस्था । अथाभिन्नस्तदा सम्बन्धिनायैव केवली न
समाख्या नाम सम्बन्धः कथितः । अथैवं सम्बन्धबुद्धिजनकत्वं सम्बन्धस्तत्र युक्तं, यतः
सम्बन्धावेताविति बुद्धितुल्यहेतुवलात् सम्बन्धवस्तुद्वयादपि सम्भाव्यमानो न सम्बन्ध-
भाक्षेप्तुं प्रभवति । एवं भोमासकोपवर्णितस्यापि प्रमाणं निराकर्तव्यम् । तथा हि
सादृश्यविशिष्टः विपणः विपणविशिष्टः वा सादृश्यमुपमानस्य तेन विषयो वर्यते ।
न च सदृशं वस्तुनोऽतिरिक्तं सादृश्यं स्यात्तदा दृश्यानुपलम्भप्रत्यमेतत् । अथादृश्यं
तथापि तत्प्रतिषेद्धलिङ्गाभावादनुमानादपि सकारात् कथं तत्सिद्धिः ? सादृश्य-
प्रत्ययस्तु स्वहेतुवलात्तथोपपन्नेन सदृशवस्तुनाऽपि क्रियमाणो पटव इति न तत्प्रत्ययादपि
तत्प्रसिद्धिर्युक्ता । उपमानादेव सादृश्यसिद्धिरिति चेत्, न, यतः प्रमाणान्तरात् सिद्धयोरेव
सादृश्यविषययोर्धो विशेषणविशेष्यभावस्तस्योपमानविषयत्वं तेन वादिना कल्प्यते । तस्य

ऽस्तीकारे किञ्चित् कारणत्वेनोपन्यस्तव्यमिति तद्ग्रन्थमीनासरेर्मन्तव्यमित्यस्याभि-
रन्वत् निरुपारि । (Vide our paper on the *Rasārṇavālakāra* in
J.O.I. Baroda vol. viii, no. 4) अत्र विचारसन्त्यस्यने शोभाकृतस्यार्थ-
त्वसंज्ञाया अन्वर्थता सूचिता ।

विशेषणैर्यत् साकृतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।

अर्थाद्विशेष्यस्य । उदाहरणम्—

महौजसो मानधना धनार्चिता धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्तयः ।

नलद्वितास्तस्य नभिरनृत्यय प्रियाणि वाञ्छन्त्यस्तुभिः समीहितम् ॥५०५॥

(कि अ ११९६)

यद्यप्युपार्थस्य दोषताऽभिधानात् तन्निराकरणेन पुष्टार्थस्य स्वीकारः कृतः,

(२०६५) कथं सादृश्यभावस्योपमानात् सिद्धिरिति ? अभावस्य तु स्वरूपमेव तावदोप-
लभापहे, कुत एतस्य प्रामाण्यं भविष्यति ? तथा हि प्रलङ्गादिप्रमाणानामनुवर्तित-
रमावाक्यं प्रमाणं भीमात्तर्कैरभिधीयते । तत्र केयमनुवर्तति ? किं प्रसज्यतृत्या प्रमाणाऽनुव-
र्तमानास्तम्, अथ पूर्वदोषादत्रा वस्तुवन्तरम् ? वस्तुवन्तरमपि जडरूपं ज्ञानरूपं वा ? ज्ञानमपि
किं ज्ञानमात्रमेकज्ञानसर्गवस्तुनो ज्ञानं वा ? तत्र न तावत् प्रसज्यरूपोऽभावो युज्यते,
तस्य सर्वशक्तिशून्यत्वात् परिच्छेदकत्वं ज्ञानजनकत्वं वा कथं भवेत् ? अत एव न केनापि
तत् प्रतिपाद्यते । यदाह “न ह्यभावः कस्यचित् प्रतिपत्तिः, प्रतिपत्तिहेतुर्वा, वस्यापि वा कथं
प्रतिपत्तिरिति ।” (न्या कु अ) । नापि जडरूपं जडस्य परिच्छेदकभावात् । न हि
जडरूपं शकटादिकं पटादिकं परिच्छिन्नतीति कापि दृष्टं ध्रुतं वा । नापि ज्ञानमात्रं देश-
कालत्वभावविषकृष्टादिभिः सुमेरुसङ्खचक्रवर्तिपिशानादेरपि ज्ञानमात्रादभावप्रमाणादभाव-
प्रसङ्गात् । अयमेकज्ञानसर्गभूतलादिवस्तुज्ञानमभावोऽभिधीयते तदा प्रलङ्गविशेष्यस्यैवामाव
इति नामान्तरकरणम् । प्रलङ्गं परिहरयमाना अपि पदार्था न तथा स्वदन्ते यथा
वाग्मिनी वचोभिरावेद्यमाना इति (ध्व आ लो ३।४३) सततम्भावि मनाक्
कटादितम् । शान्दन्तु प्रमाणमज्ञानुपपुङ्गमेवेति प्रागेवोक्तम्, अतोऽनुमानमेवोदाहृतवान् ।

विशेषणैरिति—यथा लिङ्गेन लिङ्गिनो ज्ञानं तथा विशेषणेन विशेष्यस्येति
(२०६६)तद्वत्त्वा तदनन्तरमस्य लक्षणम् । साकृतोऽभिप्रायः, विशेषणानां साकृतत्वं
प्रतीयमानानधीकारः । अत एव प्रसज्यगम्भीरावात्राप्यप्यविशेषः, प्रतीयमानाज्ञस्य वाच्यो-
न्मुक्तत्वात् । परिकर इति सार्थकं नाम, कार्यस्योत्पत्त्यनुगुणं कारणं नामधी परिकर
इत्युच्यते । विशेषणवत्त्वात् प्रतीतिविशेष्यस्यैवोपजायत इति व्याचष्टे अर्थाद्विशेष्यस्येति ।
उक्तिरिति योजनायम् । विशेष्यन्तु द्रव्यादिमैदाचतुर्विधमित्ययं चतुर्ष्वेति द्रष्टुं (रु का अ.
७।७३) । महौजस इत्यादि—तस्य विशेषणस्य प्राचीरपि प्रियाणि कर्तुमिच्छन्ति तदर्थं
प्राधान्यं जहतीत्यर्थः । न च ते वतासमर्था इत्यभिप्रेत्याह महौजस इति । एव

तथाप्येकनिष्ठत्वेन बहुना विशेषणानामेवमुपन्यासे वैचित्रमिल्यलङ्कार-
मध्येऽयं गणितः ।

व्याजोक्तिश्छद्मनोद्भिन्नस्तुरूपनिगूढनम् ॥१२८॥

निगूढमपि वस्तुनो रूपं कथमपि प्रभिन्नं केनापि व्यपदेशेन यदपह्न्यते
सा व्याजोक्तिः । न चैवाऽपह्नुति, प्रकृताप्रकृतौभयनिष्ठस्य साम्यस्येहा-
सम्भवात् । उदाहरणम्—

शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोद्भूत-

द्रोमाञ्चादिविसृजुलाणिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः ।

द्वा शैल्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान् सस्मितं

शैलान्त-पुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताद् शिवः ॥५१०॥

मानधना इत्यादावपि । हरेयु सहता वित्त निवास्तेऽनुकारिणः” इति प्रतिपादित-
दिशोक्तं नसहता इत्यादि । ननु (१) चापुष्टार्थता विरहाभावात् पुष्टार्थत्वनिबन्धनमतो-
पादेयत्वं न पुनरलङ्कारता, वैचित्र्यातिशयाभावात् इत्यत आह तथापीत्यादि । अनेन
कवे शक्तिव्युत्पत्तौ प्रतीयेते यत् (१)

व्याजोक्तिरिति—पूर्वतानुद्भिन्नस्य वस्तुनः प्रकाशनम्, इह कृद्भिन्नस्य निगूढनमिति
वैधर्म्यादस्य सङ्गतिः । कथमपीति केनापि निमित्तेन प्रभिन्नं प्रकृतौ
प्राप्तम् । केनापि व्यपदेशेनेति विशिष्टेनापदेशेन वस्तुवन्तरप्रत्येकरूपेण व्याजेन यदप-
स्यते सा व्याजस्य वचनाद्याजोक्तिरित्यन्वयं नाम । प्रकृताप्रकृतेति—“कचित्प्रकृत-
निष्ठं साम्यं (२०/१) यथा—(२ व ७५, ५ जी २०३-२०४ पृ) सवयं वसुजे
महाभुजं सहस्रोद्गममियं मजेदिति । अचिरोपनता स मेदिनी नयपाणिप्रहणा यधूमि ॥ इति
समुचितोपमानायाम् । कचिदप्रकृतनिष्ठं यथा कल्याणित्वात्तत्त्वयोगितायाम् । कचित् तदुभयनिष्ठं
यथाऽपह्नुत्याम् । तच्चेह न विपश्चित् प्रकृतस्त्वं वदन्नावाह” (४ स ६६ पृ) । शैलेन्द्रे-
त्यादि—उपगूढमुपगूढनम् । विधिर्हामप्रदक्षिणादि । व्यासङ्गो विरोधस्तस्याङ्गो भयम् ।

१। तेऽनुकारिण इति ‘त’ पुस्तके पाठः । अनुकारिण इति पाठस्य समर्थनं
“ऊर्ध्वं पितृभ्यः मानुषं तमेव धातरं समम् । भवन्तं पितरं रिद्धमनारास्ते
हि जायते” इति मनुवचनात् ‘पितृभ्यः मते पुत्रा विभक्तन् धनं कमा’ इति
नारदवचनात् ‘विभजेन् पुत्राः पितोर्ध्वं रिद्धवन् सम’ इति वाङ्मनस-
वचनात् न सम्भाव्यते ।

अत्र पुलकवेपथू सात्त्विकरूपतया प्रसृतो शैत्यकारणतया प्रकाशितत्वा-
दपलपितस्वरूपौ व्याजोक्तिं प्रयोजयतः ।

किञ्चित् पृष्टमपृष्टं च कथितं यत् प्रकल्पते ।

तादृगन्यव्यपोहाय परितङ्ख्या तु सा स्मृता ॥११९॥

प्रमाणान्तरावगतमपि वस्तु शब्देन प्रतिपादितं प्रयोजनान्तराभावात्
सदृशवस्त्वन्तरव्यच्छेदाय यत् पर्यवस्यति सा भवेत् परिसंख्या । अत्र च
कथनं प्रश्नपूर्वकं तदन्यथा च परिदृष्टं, तथोभयत्र व्यपोह्यमानस्य प्रतीयमानत्वं
वाच्यत्वं चेति चत्वारोऽस्या भेदाः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

किमासेन्य पुसा ? सविधमनवद्यं दृसरितः

किमेकान्ते ध्येयं ? चरणयुगलं कोस्तुभभृतः ।

किमात्माध्य ? पुण्य किमनिलपणीयं च ? करुणा

यदासक्ता चेतो निरवधि विमुक्त्यै प्रभवति ॥१२१॥

ऊर्ध्वान् भगवानेव । मातृमण्डलमग्न मातरः । सस्मितं शैलान्तःपुरादिभिर्दृष्टं, न तु
सस्मितमूचिवानिति योजनीय, तथा गत्युद्भिन्नस्य वस्तुन प्रत्युत स्फुटत्वघटनात् । अत्र
तोमाधर्वपुष्पाद्युद्भिन्नो रतिभावः शैत्यप्रक्षेपेणापलापितः । भेदोद्भूतस्तु यथा सादृश्याय
योऽपह्नवः साऽपह्नुतिस्तथाऽपह्नुतायापि यत् सादृश्यं साऽपह्नुतिरित्यपह्नुतिप्रकारत्वान्नैमं
पृथक् लक्षयति (का अ सा स ५।५.३) ।

किञ्चिदित्यादि—अवगतमपि प्रतिपाद्येन ज्ञातमपि । ‘परिवर्जने’ (पा.
१।४।८८ द) वर्जनार्थं सदृशं कथनं परिसंख्या । तादृगन्यव्यपोहायेति व्याचष्टे
सदृशवस्त्वन्तरेति । अलङ्कारप्रस्तावाच्च ‘विभिरत्नन्तमप्राप्ती नियमं पाक्षिके सति ।
तल चान्यत्र च प्राप्ती परिसंख्या तु कीर्त्यते ॥’ इति वाक्यविदां लक्षणमनाथिल
पाक्षिक्यामपि प्रामाण्यमिष्यते । अत एव ‘राजनाभ्यापनप्रतिप्रहैर्प्राद्यणो धनमर्जयेत्’ ।
‘पद्म पद्मनया भदथा’ इति नास्य विषयः । जिज्ञासाऽऽविष्करणं प्रश्नः, येन जिज्ञासा
विधियते तद्वचनं प्रश्न इत्यर्थः । तत्पूर्वकं (३०७७) कथनं, वर्जनीयस्य प्रतीयमानत्व-
वाच्यत्वाभ्यामर्थाद्विधा । किमासेन्यगिलादि । अलालीकिर्न वस्तु एष्टमाद्य तत्तद्वशास-
रिदन्तरादिवस्त्वन्तरपरिच्छेदे पर्यवस्यति, व्यवच्छेदश्च प्रतीयमानं सरिदन्तरसविधसेवनं युगपन्न

किं भूषणं सुदृढमन्न यशो न रत्नं किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः ।

किं चक्षुरप्रतिहतं धिपणा न नेत्रं जानाति कस्तदपरः सदसद्विवेकम् ॥५१२॥

कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते ।

काठिन्यं कुचयुगले तरलध्वं नयनयोर्वेसति ॥५१३॥ (६. का. अ. ७।८१)

भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे ।

चिन्ता यशसि न घपुपि प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥५१४॥

यथोत्तरं चेत् पूर्वस्य पूर्वस्यार्थस्य हेतुता ।

तदा कारणमाला स्यात्

उत्तरमुत्तरं प्रति यथोत्तरम् । उदाहरणम्—

जितेन्द्रियत्वं धिनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो धिनयादवाप्यते ।

गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः ॥५१५॥

‘हेतुमता सह हेतोरभिधानममेदतो हेतुः’ (६. का. अ. ७।८२) इति हेतुलङ्कारोऽत्र न लक्षितः । ‘आयुर्धृत’मित्यादिरूपो ह्येव न भूषणतां कदाचिदर्हति वैचित्र्याभावात् ।

सम्भवतीति पाञ्चिकीयं प्राप्तिः । किं भूषणमित्यादि—आर्यचरितमिति शिष्टे-
रनुष्ठितम् । धिपणा प्रज्ञा । अत्र न रत्नमित्यादिकं शाब्दं वर्जनयोगम्, न च पीनशक्त्यं
विशेषपरत्वात् । प्रश्नं विना पूर्ववदेव द्विधा । कौटिल्यमित्यादि—अन्यत्र रागो
नास्तीति शेषः । अत्र रागपदेन रोपो निवर्तितः” । अत्र कौटिल्यादीनामन्यत्र व्यवच्छेदः
प्रतीयमानः । युवतय एव कामस्याश्रनायुधम् । अत्र न विभवे इत्यादि व्यवच्छेदं शाब्दम् ।

यथोत्तरमित्यादि—यदा पूर्वपूर्वं क्रमेणोत्तरोत्तरं प्रति हेतुता भजते तदा कारणमालाऽऽ-
ह्योऽलङ्कारः । बोधसातक्ष्णं गथाऽर्थेऽव्ययीभाव इत्याह—उत्तरमुत्तरं प्रतीति ।
जितेन्द्रियत्वमित्यादि—अत्र कार्यकारणम् एव यावताहेतुः “हेतुमता सह हेतोरभिधानम-
मेदकद्रवेषत्वं । सोऽलङ्कारो हेतुः स्वादन्येभ्यः पृथग्भूत” इति हेतुरालङ्कारो भट्टोद्धट-

१२ एवमपि ‘अपक्षेपविस्मृतजन्मानां दोषाद्यजेव रागावेशेन बाध्यमाना’ इति
कादम्बर्यां शुक्नासोपदेशप्रसङ्गे ‘कुपिता बुद्धिर्नात्मरागदोष’ परवती’ति
‘आदानिन्द्रियाणि रागः समास्वन्दती’ति च सरस्वत्यै दुर्वास-शापप्रसङ्गे भट्टनाथस्य
प्रयोगः ।

अधिरल्लरुमल्लविकासः सकलालिमद्वक्ष कोकिलानन्दः ।

रम्योऽयमेति सम्प्रति लोकोत्कण्ठाभरः कालः । ५१६॥

(रु. का. अ. ७।८३)

इत्यत्र काव्यरूपतां कोमलानुप्रासमहिम्नैव समाप्तासिपुर्न तु हेत्यलङ्कार-
कल्पनयेति पूर्वोक्तोऽलङ्कारः काव्यलिङ्गमेव न हेतुः ।

क्रियया तु परस्परम् ॥१२०॥

यस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम्

अर्थयोरेकक्रियामुखेण परस्परकारणत्वे सति अन्योन्यनामाऽलङ्कारः ।

उदाहरणम्—

हंसाण सरेहि सिरी सारिज्जिह अह सराण हंसेहि ।

अण्णोण्णं चिथ षए अण्णार्ण णयर गरुअन्ति ॥५१७॥

(गा. स. पे. ६५३),

अन्तोभयेपामपि परस्परजनकता मिथः शीसारतासम्पादनद्वारेण ।

रुद्रादिभिः^{१३} वृथग् लक्षित उदाहृतम् । अधिरलेखादि—एवमप्यत्र यत्र वृथग् लक्ष्यते
तत्र हेतुमाह वच्चित्राभावादिति । ‘गौणे ह्युपचारे सादृश्यमप्रत्ययार्थेचिन्त्यम्, न तु
‘आयुर्षु’तमित्यादौ (रु. का. अ. टी. ७।८३) तद्विपर्ययात् । तर्हि उदाहृते कथं
काव्यता निरलङ्कारत्वादिल्लत आह कोमलानुप्रासमहिम्नैवेति । “यद्यप्यव्यभिचरि-
ततयैव (२०४३) विकाशादीनां नैरन्तर्येण जननमिहोपमानप्रयोजनं व्यञ्जय’ तदनुन्दरमपि
शुणीभूतव्यङ्ग्यनिबन्धनं भवतीति तु प्राक् प्रतिपादितमेव, तथाप्यलङ्कारविन्तायाः
प्रवान्तत्वात्तदपहृत्तयैवावधारणगर्भमिदमभिहितम् । अत एव तदस्थतयैवोक्तम् समाप्तासिपु-
रिति—उक्तोदयः (१) प्रत्यपादयप्रिति ह्यत्रायै ।” (रु. स. ६६ पु.)

परम्परायाः कारणत्वेऽलङ्कारं लक्षयित्वा परस्परकारणत्वे लक्षयति—
क्रियया स्थितिः—क्रियाद्वारेण परस्परपपादक्य न तु स्वरूपनिबन्धनं, स्वरूपस्य यथाधीनो
विरोधात् । अतः परस्परपकारकत्वमन्योन्यकारणत्वेन विवक्षितम् । उपकारश्च विशेषाधान-
रूपः । उदाहृतः—(रु. का. अ. ७।६१) यत्र परस्परमेकं कारकभावोऽभिधेययोः क्रियया ।

- १३ अत्र रुद्रादिभिरित्येव रुचकश्रीधरमन्थयो. पाठः सङ्गतः । स च तदुद्धृतलक्षणे-
नैवापगम्यते । लिपिकाराणां मनवधानादेवविधः पाठो दृश्यते । मन्थसम्पादकस्यो-
पोद्गातीयमन्तम्यगतावधानीयम् ।

उत्तरश्रुतिमाहृतः ।

प्रश्नस्योन्नयनं यत्र क्रियते तत्र वा सति ॥९२१॥

असकृद् यदसम्भाव्यमुत्तरं स्यात् तदुत्तरम् ।

प्रतिवचनोपलम्भादेव पूर्ववाक्यं यत्र परिकल्प्यते, तदेकं तावदुत्तरम् ।
उदाहरणम्—

वाणिज्य ! हस्तिदन्ता केतो अस्त्राण वर्ग्यकिंती अ ।

जाव लुलिआलअमुही घरम्मि परिसप्पण सोण्हा ॥९२८॥

(ध्व. आ. ३।१७ वृ.)

हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तीनामहमर्थी, मूढ्येन ताः प्रयच्छेति केतुर्वचनममुना
वाक्येन समुप्रायते । न चैतत् काव्यलिङ्गम्, उत्तरस्य ताद्रूप्यानुपपत्तेः ।
न हि प्रश्नस्य प्रतिवचनं जनको हेतुः । नापीदमनुमानम्, एकधर्मिनिष्ठतया
साध्यसाधनयोरनिर्वेशावित्यलङ्कारान्तरमेवोत्तरं साधीयः ।

प्रश्नादनन्तरं लोकातिक्रान्तगोचरतया यदसम्भाव्यरूपं प्रतिवचनं स्यात्
तदपरमुत्तरम् । अनयोश्च सकृदुपादाने न चास्ताप्रतीतिरित्यसकृदित्युक्तम् ।

सजायते स्फारिततत्त्वविशेषस्तदन्योन्यम् ॥ इति । विशेषस्तु नानारूपस्तत्र वाक्यार्थभूत-
रसाद्यनुगामितया तत्र तत्र प्रतीयते । न त्वयं परिश्रुतिर्बिनिमयाभावात् । इक्षाना सरोमिः श्रीः
सार्यते सारीक्रियते अथ सरसा इति । अन्वोन्यमेवेति आत्मानं केवलं गच्छन्ति गुरु कुर्वन्ति ॥

उत्तरश्रुतीति—यत्तादुपनिषद्भाजोऽपि प्रश्न उपनिषद्भादुत्तरादुप्रायते तदेकमुत्तरम्,
'यत्त च प्रश्नपूर्वकं लोकोत्तरविषयत्वादसम्भावनीयमुक्तं तत्र न सकृत् तावन्मात्रं एव वाहना-
प्रतीतेः, यत्तथासकृन्निबध्यते तद्वितीनमुत्तरम्' । (अ. अ. २।३६ वृ.) यत्तायं तथा वाणिज्य
इत्यादि । वाणिज्यक हस्तिदन्ताः कुतोऽस्माकं व्याघ्र- (२०८६) कृतयश्च । यावद्विलुलितालकमुखी
गृहे परिष्कृते बिलसति स्तुपा ॥ उत्तरेणाह प्रश्न उप्रायते न तु जन्यते, प्रश्नेऽपि सति
कचिदुत्तरस्यादर्शनात् । ननु वहिर्बधा धूमं जनयत्येवेति नियमः, धूमस्तु वह्निजम् एव,
तथाऽस्ताप्युत्तरं प्रश्नजन्यमेवेति नियमादायातमनुमानान्नान्प्रयत्नेत्यत आह—नापीति । अतः
हेतुः एकस्मिन् धर्मिणोति । प्रश्नोत्तरयोरत्र साध्यसाधनत्वेनोपलब्धतयोः केतुर्विधेत्तुगत्त्वेन
वैयधिकरणत्वात् । नापीदं वाक्यं प्रश्नपूर्वकमुत्तरत्वात् मन्वतिप्रभवदिति युक्तं साध्यविशेषात् ।
प्रश्नपूर्वकमेवोत्तरं यतः । अलङ्कारान्तरमेव साधीयोऽतिशयेन साधु श्रेष्ठम् ।

उदाहरणम्—

का विसमा देवगई किं लब्धव्यं जणो गुणगगाही ।

किं सोरुख सुकलत्तं किं दुग्गाहिअं खलो लोओ ॥५१९॥

(गा. स. वे. ६७५)

प्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यपोह एव तात्पर्यम्, इह तु वाच्य एव विधान्ति-
रित्यनयोर्विवेकः ।

कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते ।

धर्मेण केनचिद् यत् तत् सूक्ष्मं परिचक्षते ॥१२२॥

कुतोऽप्यकारादिज्ज्ञिताद्वा । सूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसवेयः ।

उदाहरणम्—

यक्त्वा स्यन्दिस्वेदयिन्दुप्रयन्धैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुट्टुमं काऽपि रुण्ठे ।

पुस्तुं तन्वया व्यञ्जयन्ती यस्यस्या स्मित्वा पाणौ सद्गलेखां लिलेख ॥५२०॥

द्वितीयमुत्तरं यथा का विसमेत्यादि—का विपमा दैवगति किं लब्धव्यं जणो गुणगगाही ।
किं सीरुख सुकलत्तं किं दुग्गाहि खलो लोक ॥ किं लब्धव्यमित्यत्र को लाहो इति पाठ
सुन्दरः ।^{१४} अत्र दैवगत्यादि निगूढत्वाद्यस्तम्भाव्यमसकृत्प्रश्नपूर्वकमुत्तरं निबद्धम् । न
चेयं प्रश्नपूर्विका परितस्तस्या व्यबल्लेखव्यवल्लेखपरत्वाभावादित्याह—प्रश्नपरिसंख्याया-
मिति । अन्यव्यपोह एवेति न तु न वाच्य, 'यस्य पञ्चनखा भक्ष्या' इत्यादिन्यायेन
वाक्यस्यातत्परत्वात् ।

कुतोऽपीति—आभ्यन्तरोन्मयनप्रस्तावादस्य सक्रति । 'इह सूक्ष्मसूक्ष्ममतिभिरसलक्ष्यो
योऽयं स यथा कुशामोयमतिभिराकारादिज्ज्ञिताद्वा सलक्ष्यते तदा तस्य सलक्षितस्य
विदग्ध प्रति प्रकाशनं सूक्ष्मं नामालङ्कारः ।' (अ त २१७ पृ) अभिप्रायानुसारेण
(२०९३) खयमाविर्भूतो रूपादेरन्यथाभाव आकारः । अन्यत् कुर्वाणस्य शरीरतदवयव-
व्यापारस्थानत्यागप्रक्षेपादिलक्षणमिज्ज्ञितम् । तत्ताकारात् यथा यक्त्वा स्यन्दीत्यादि ।

१४ अत्र 'किं लब्धं ज जणो' इति काचित्करो मूलपाठः । तस्य किं लब्धमिति च्छाया ।
सैव ह्यन्यकृत्वसङ्घेते दृश्यते । यत्तु लब्धव्यमित्यत्र धीधरत्वाऽन्यैः वैरपि च
प्रदर्शिता ध्याया माऽमूलत्वाज्ज्ञेया । एव स्थिते को लाहो' इति पाठः सुन्दर
इति धीधरमन्तव्यमप्रयोजनमेव । ध्यायायां लब्धमित्यत्र भावे निष्ठा ।

अत्राकृतिमालोम्य कयाऽपि वितर्कितं पुरुषायितं मिलता लेखनेन वैदग्ध्या-
दभिव्यक्तिमुपनीतं, पुं'सामेव कृपाणस्य पाणियोम्यत्वात् । यथा वा—

सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसन्नेत्रार्पिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥५२१॥

(अ. भा. २।३१ २.)

अत्र जिज्ञासितः सङ्केतकालः कयाचिदिद्विजितमात्रेण विदितो निशसमय-
शंसिता कमलनिमीलनेन लीलया प्रतिपादितः ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षं भवेत् सारः परावधिः ॥२२३॥

परः पर्यन्तभागोऽवधिर्यस्य, धाराऽधिरोहिकया तत्त्वैवोत्कर्षस्य विश्रान्तेः ।

उदाहरणम्—राज्ये सारं वसुधा वसुधायां पुरं पुरे सौधम् ।

सौधे तत्प तत्पे वराङ्गनाऽनङ्गसर्वस्वम् ॥५२२॥ (ह. का. अ. ७।६७)

प्रवन्धा अनुवन्धाः । स्वेदकृतकुङ्कुमभेदरूपभेदेनाकारेण संलक्षितं पुरुषायितं पाणौ
पुरुषोचितखड्गलेखनेन प्रकाशितम् । विटसम्बन्धितस्य प्रतीयमानता ह्यारम्भेत्यादिना
स्फुटैव । लीलापद्मनिमीलनरूपात् सामर्थ्यादित्तस्य रातावागन्तव्यं त्ववेति प्रतीय-
मानस्यापि संकेतकालमनसं हसन्नेत्रार्पिताकृतमित्युपस्यैव निवेदितत्वाच्च ध्वनिष्यवहारः ।
उभाम्बां यथा (का. भा. २।२६३) मदर्पितदशस्तस्या^१ गीतनोष्ठमवर्धत । उद्गमराग-
मिशुना च्छाया काऽपि मुखाम्युजे ॥ इत्यत्र 'मदर्पितदश' इतीकृतं, 'छाया काऽपी'त्याकारः ।
इदामिप्राधान्यकूलप्रवृत्तिविशेषो भाव इति भावाख्यमलङ्कारान्तरं केचिदाहुः । (ह. का.
अ.) तस्य च वाच्यप्रतीयमानरूपतया द्विभेदेऽस्मिन्नेवालङ्कारेऽन्तर्भावो द्रष्टव्यः ।

विभज्यमानस्य स्वरूपतया सूक्ष्मलासदनन्तरं सारमाह—उत्तरोत्तरमिति । पूर्वपूर्वा-
पेक्षया क्रमेणोत्तरोत्तरस्त्वच्छब्दे निरतिशयसर्वस्वायमानोत्कर्षशाली पर्यन्तविधाम्न्तः पदार्थः
सार इत्यन्वयं नाम । राज्य इत्यादि । सप्ताङ्गेऽपि राज्ये 'राष्ट्रात् सर्वं प्रवर्तते' (का.
नो. सा. ४।५४) इत्युक्तत्वात् ।^२ उदितरापेक्षया सामिन्नं प्रति वसुधायाः सारत्वम् ।

95 अत्र 'स्वदर्पिते'ति प्रचलितकाव्यादर्शानुवादी पाठः 'क' पुस्तके ।

96 'ईदृग्जनपदः शस्त्र' इत्यादि का. नो. सारीयश्लोकस्योत्तरार्धे । 'तं वर्धयेत्
प्रयत्नेन तस्मात् सर्वं प्रवर्तते ।' जनपदस्येति—सर्वकर्मणां योनित्वादिति अय-
मलङ्कारः । अत्र 'भूयुर्धर्षते राष्ट्रं तद्दृढिर्दृष्टद्वये' इति का. नो. सा.
४।५८ इ. ।

भिन्नदेशतयाऽत्यन्तं कार्यकारणभूतयोः ।

युगपद् धर्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसङ्गतिः ॥१२४॥

इह यद्देशं कारणं तद्देशमेव कार्यमुत्पाद्यमानं दृष्टं यथा धूमादि । यत् तु हेतुफलभूतयोरपि धर्मयोः केनाप्यतिशयेन नानादेशतया युगपदवभासनं सा तयोः स्वभावोत्पन्नपरस्परसङ्गतित्यागादसङ्गतिः । उदाहरणम्—

जस्तेष्व वणो तस्तेष्व वेज्जना भणइ तं जणो अलिअं ।

दन्तरुखअं कयोले वहुइ वेज्जना सयत्तीणं ॥५२३॥ (गा. स. वे. ६५१)

एषा च विरोधवाधिनी, न विरोधः, भिन्नाधास्तयैव द्वयोरिह विरोधितायाः प्रतिभासात् । विरोधे तु विरोधित्वमेकाधयनिष्ठमनुकामपि पर्यवसितम्, अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य व्ययस्थिते । तथा चैवं निदर्शितम् ।

समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः ।

साधनान्तरोपहृतेन कर्ता यद्वह्लेदोऽन कार्यमारब्ध सम्यगाधीयते स समाधिर्नाम । उदाहरणम्—

एव वसुधाऽपेक्षया पुरस्तेत्यादिकमज्ञानाप्रकापर्यवसायि । गुणपटाकाप्रप्ते मूलदेवोऽप्याह 'सारं महितारजं स मिति (कु म) । अत एवा(२०९६)ज्ञानविशेषणमनङ्गसर्वस्वमिति । भिन्ने "यद्देशमेव कारणं तद्देशमेव कार्यं दृष्टम् । न हि मदानसत्थो वह्निः पर्वतदेशस्थ धूमं जनयति । यदा त्वन्यदेशस्थ वारुणमन्यदेशस्थ च कार्यनुपनिबध्यते तदोचितमत्राति-निवृत्तेर्यमलङ्कारः" (अ म १५४ पृ) । तत्र हतु—'केनाप्यतिशयेनेति, अतिशय कारणस्य कारणान्तरतो विलक्षणता । अस्तेष्व इत्यादि—यस्यैव प्रणस्तस्यैव वेदना भणति तन्नोऽलीकम् । दन्तचूतं कपोले यस्या वेदना सपत्नानाम् ॥ अत्र चूत-वेदनाऽन्या अन्या च दर्शनादीर्घ्यासमुत्प्रेति तयोर्भेदाध्यवसाय इत्यतिशयोक्तिर्मूलम् । एवं यथा—(अ स. १६४ पृ) सा बाला वयमप्रगल्भवचस सा ह्री वयं कातरा. सा पीनोदतिमत्पयोपरयुगं धत्ते सखेदा वयम् । सा क्रान्ता जघनस्थलेन गुहणा गन्तुं न शक्ता वयं दोषैरन्यसमाधयैरपटवो जाताः स इत्यद्भुतम् ॥ इत्यत्र बाल्यनिमित्तक-प्रालम्भवचनत्वमन्यत् अन्यच्च स्मरनिमित्तकमिति वयारभेदाध्यवसाय इत्यतिशयोक्तिर्मूलत्व-मवगन्तव्यम् । अस्याथ न विरोधमूलत्वम्, भिन्नाधयत्वेन तदवादादसत्त्वात् (का. अ. सू. २. ५. ४३१११) । एवं विषमादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

समाधिरिति—अनगतिवैपरीत्यादत्र निर्देशः । "केनविदारम्यस्य कार्यस्य तदकारि-

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मै पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं धनगर्जितम् ॥५२४॥ (का. आ. २।२.६७)

समं योम्यतया योगो यदि सम्भावितः क्वचित् ॥५२५॥

इदमनयोः श्लाघ्यमिति योग्यतया सम्यन्धस्य नियतविषयमध्ययत्नानं चेत्
तदा समम् । उदाहरणम्—

धातुः शिल्पातिशयनिरूपस्थानमेवा मृगाक्षी

रूपे देवोऽप्ययमनुपमे^१ दत्तपत्रः स्मरस्य ।

जातं दैवात् सदृशमनयोः सङ्गतं यत्तदेत-

च्छृङ्गारस्योपनतमधुना राज्यमेकातपत्रम् ॥५२६॥

यथा वा—

चितं चित्रं यत् यत् महच्चित्रमेतद्विचित्रं

जातो दैवादुचित्ररचनासंविधाता विधाता ।

यन्निम्बानां परिणतफलस्त्रीतिरास्तादनीया

यज्वैतस्याः कवलनकलाकोचिदः काकलोकः ॥५२६॥

कारणान्तरसम्यन्धात् सुकरत्वं सम्यगाधानात् सनाधिः ।” (अ. स. २०५ पृ.) ‘सहकार्यन्तर-
सम्यन्ध विवक्षितपूर्वोऽन्यथा वेति द्विविधः । अत्रापि प्रत्येकं दैवादवकृतत्वेनायं चतुर्धा’ (स.
क. आ. ३०५ पृ.) । मानमिलादि—दिष्ट्येत्त्वानन्दोक्तौ । (२।०३) उदीर्णमुद्गतं ‘प्रणामान्तो
मान’ इति माननिराकरणे कार्यं प्रणतिरूपायः । तत्सोकर्यार्थं धनगर्जितस्य कारणान्तरस्य
प्रक्षेपः । सोकर्यं चोपकारायेत्यादिना प्रकाशितं, तदियं दैवकृता सहायसम्पत्तिः ।
‘अविचित्रपूर्वैव दैवकृता यथा (कि. अ. २।५४) अत्रुशासतमित्यनाकुलं नयवर्त्मकिल-
सर्जनाप्रणम् । स्वयमर्थं द्वाभिराजिह्वतस्तमसोवाय पराशरासजः ॥ अत्र भीमशुशासकोप-
कमकाल एव व्यासागमनस्य तदुपकाराय प्रक्षेपः’ (स. क. आ. ३०७ पृ.) । एवं
चिन्तितपूर्वोऽपि द्रष्टव्यः ।

सममित्यन्वर्थं नाम । सम्यक् साम्यदिस्य प्रस्तावः । योग्यतास्वरूपमाह—
इदमनयोः श्लाघ्यमिति । एतन्नाभिरूपानभिरूपविषयत्वेन द्विविधमिति कमेष्टोदादृशमाह
धातुरित्यादि—अत्राभिरूपस्यैव नायक्युगलस्य संप्रदत्तमुचितमुपासम् । द्वितीयं यथा
चित्तमिलादि—अत्रानभिरूपाणां निम्बानां काकानिधानानुरूप्या एव समत्वव्यपदेशः ।

कचिद् यदतिवैषम्यान्न श्लेषो घटनामियात् ।

कतु न्रियाफलावासिने^१वानर्थश्च यद् भवेद् ॥१२६॥

गुणक्रियाभ्या कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।

क्रमेण च विच्छेदे यत् स एव विषयो मत ॥१२७॥

द्वयोस्त्यन्तविलक्षणतया यदनुपपद्यमानतयैव योग प्रतीयते, यच्च किञ्चिदारभमाण कर्ता क्रियाया प्रणाशान्न केवलमभीष्ट तत्फल न लभेत यावदप्रार्थितप्रप्यनथ विषयमासादयेत् तथा सत्यपि कार्यस्य कारण रूपानुकारे यत्तयोर्गुणो च क्रिये च परस्पर विरुद्धता नञत, स समविषयंयात्मा चतूरूपो विषय । क्रमेणोदाहरणम्—

शिरीषादपि मृद्वङ्गी क्वेयमापतलोचना ।

अथ क च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानल ॥१२७॥

(न सा ख १६।२८)

सिंहिकासुतसन्वस्त शश शीताशुमाश्रित ।

जग्रसे साश्रय तत्र तमन्य सिंहिकासुत ॥१२८॥

सद्य करस्पर्शमवाप्य चित्र रणे रणे यस्य रूपानलेखा ।

तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशखिलोकाभरण प्रसूते ॥१२९॥

(न सा च १।६२)

मानन्दममन्दमिम कुचलयदललोचने । इदासि त्वम् ।

विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरा शरीर मे ॥१३०॥

(ह का अ ६।४७)

अत्रानन्ददान शरीरतापेन विरुध्यते । एवम्—

कचिदिति समवैधर्म्यादत लङ्गणम् । श्लेषोऽत सयोग । अथ चतुर्था । शिरीषादिव्यादि—कुकूल वृषामि । सिंहिकेत्यादि—सिंहिकासुत सिंहो राहुश्च । अत्र न पर शरीरान्तरजा समासादिता यावदेव स्वयमेवाधिगतमहाबाध । आश्रय-बाधननाश्रयक्रियापक्ष चकारेत्यनयोत्तरप्राप्तिकाऽऽश्रयणक्रिया । 'तीर्थान्तरेषु मलपद्ममथा विहास पुराणोऽनु तनुश्रुत प्रसन्न समन्ते । वाराणसि त्वयि तु मुक्तलोवराणां लाभो (210b)ऽस्तु मूलमपि यात्वपुनर्भावाय ॥ (अ स १६६५) । अत्रानर्थोत्पत्तिर्व्याज-स्तुतिपर्ववसायिनीति सङ्कोर्णता । सद्य इत्यादि—अथ कृष्णवर्णात् शुक्रवर्णस्योत्पत्ति ।

चिपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।
मदधिभ्रमं सकलया पपे पुनः स पुरस्त्रियैकतमयैकया दशा ॥५३१॥

(शि. पा. व. १३।४०)

इत्यादावपि विपमत्वं यथायोगमनुसर्तव्यम् ।

महतोर्यन्महोयांसावाधिताश्रययोः क्रमात् ।

आश्रयाश्रयिणौ स्यातां तनुत्वेऽप्यधिकं तु तत् ॥१२८॥

आश्रितमाधेयम्, आश्रयस्तदाधारः, तयोर्महतोरपि विषये तदपेक्षया
तन् अश्रयाश्रयिणौ प्रस्तुतवस्तुप्रकर्षविषयस्य यथाक्रमं यदधिकतरतां
मजतस्तदिदं द्विविधमधिकं नाम । क्रमेणोदाहरणम्—

अहो विशालं भूपाल ! भुवनद्वितयोदरम् ।

माति मातुमशब्दोऽपि यशोराशिर्यद्वत् ते ॥५३२॥ (का. भा. २।२१७)

युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकासमासत ।

तनौ ममुस्तन्न न कैटभद्विपस्तपोधनाभ्यागमसम्भृता मुदः ॥५३३॥

(शि. पा. व. १।२३)

प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्कृत्या ।

या तक्षीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥१२९॥

निरुतिपरमपि विपक्षं साक्षात्तिरसितुमसमर्थेन केनापि यत्तमेव
प्रतिपक्षमुत्कर्षयितुं तक्षीयस्य तिरस्करणं, तदनीकप्रतिनिधितुल्यत्वात्

आनन्त्रमित्यादि—अत्र कारणगतयोः क्रियोर्विरोधः । एवं चिपुलेनेत्यादि—अत्र द्वीनेन
गुरु कार्यं कृतमिति विपमत्वम् । एवमधिकोऽपि यत् हल्पमपि प्रयोजनं न विदधाति तदपि
विपक्षं यथा—(ह. सं. ७० पृ.) किं ददातु किमश्नातु मर्तव्यभरणाकूलः । उदारमतिराप्तोऽपि
जगत्तितयसालके ॥ इति ।

महतोरित्यादि—वैषम्यप्रस्तावात्तदनन्तरमस्य लक्षणम् । महोराधेयाधारयोर्विषये
यथाक्रममाधाराधेयी तनुत्वेऽपि यन्महोयासी स्यातां तदधिकं नामालङ्कार इति योजना ।
प्रयोजनघ्न वर्णनीयप्रकर्षः । तदाधारस्य तनोरप्याधिक्यं यथा अहो विशालमित्यादि—
माति वर्तते । अत्राधेयस्य यशसो वैपुल्येऽपि तदपेक्षया तनोरपि भुवनद्वितयोदराधारस्य
महत्त्वमुक्तम्, अन्यथा मानस्यात्मनवात् । तदेतदाधिक्यमेव चाकृतवद्देवः । युगान्तेत्यादि—
अतैककैटभारितनोराधारस्य वैपुल्येऽपि तदपेक्षया तन्वीनामपि मुदा यन्महत्त्वमुक्तं
तथावताऽऽस्पदम् ।

प्रत्यनीकमभिधीयते । यथाऽनीकेऽभियोज्ये तत्प्रतिनिधिभूतमपरं मूढतया
केनचिदभियुज्यते तथेह प्रतियोगिनि विजेये तदीयोऽन्यो विजीयत इत्यर्थः ।

उदाहरणम्—

त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः सा च सुन्दर ! भवत्यनुरक्ता ।

पञ्चभिर्युगपदेव शरैस्तां ताडयत्यनुशयादिव कामः ॥५३४॥

यथा वा—यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः ।

कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं कृती राहुरिन्दुमधुनाऽपि याधते ॥५३५॥

(शि. पा. व. १४।७८)

इत्योरत्र तदीयता सम्यन्धिसम्यन्धात् ।

समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगृह्यते ।

निजेनागन्तुना वाऽपि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥१३०॥

सहजमागन्तुकं वा किमपि साधारणं यत्तुल्यं तद्वारेण किञ्चिद् वस्तु
केनचिदिह यद्रस्तुस्थित्यैव" यलीयस्तया तिरोधीयते तन्मीलितमिति द्विधा
स्मरन्ति । कमेणोदाहरणम्—

अपाङ्गतरले दशौ मधुरचकवर्णा गिरो

विलासभरमन्धरा गतिरतीव कान्तं मुखम् ।

इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशः सतो लीलया

तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥५३६॥

अत्र दृक्कलताऽऽदिकमङ्गकस्य लिङ्गे स्वाभाविकं साधारणं च, मदोदयेन
तत्राप्येतस्य दर्शनात् ।

प्रतिपक्षमिलाधिताधयप्रस्तावादस्य सन्नतिः । निष्कृतिरपकारः । अन्वयता-
माह—अलीकेलादि—प्रतिपक्षगतत्वेन बलवत्त्वव्यापनं प्रयोजनम् । स्वमित्यादि—
अत्र त्वत्सम्बन्धिनीं सरस्तापयतीति तद्विषये सरस्याबलत्वं व्याप्यते । यस्येत्यादि—
'अत्र राहोर्भग-(२।१।२)वान् कृष्णो बलवान् प्रतिपक्षः, तत्सम्बन्धि बहू', तेनोन्दोः सादृश्य-
मुखेन तन्बन्धः । तस्य दुर्बलस्य तिरस्काराद् भगवतः प्रकर्षाऽवगम्यते ।' (प्र.स. २०७ पृ.)

समेनेति—तिरस्कारप्रस्तावादस्य सन्नतिः । वस्तुना वस्त्वन्तरतिरोधानं भीलितमित्यन्वय-
नाम । न चात्र सामान्यालङ्कारः । 'तथा हि सहजेनापाङ्गतरल इत्यादावङ्गत्वेन मदोदयस्य न

ये कन्दरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रे-
स्त्वत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विपस्ते ।

अप्यङ्गमुत्पुलकमुद्बद्धतां सकम्पं

तेषामहो वत भियां न वृधोऽप्यभिष्टः ॥१३७॥

अत्र तु सामर्थ्यावसितस्य शैत्यस्यागन्तुकृतया तत्प्रभवयोरपि कम्पपुलकयो-
स्ताद्रूप्यं समानता च, भयेष्वपि तयोरुपलक्षितत्वात् ।

स्थाप्यतेऽपोहते वापि यथापूर्वं परं परम् ।

विशेषणतया यत्नं वस्तु सैकावली द्विधा ॥१३१॥

पूर्वं पूर्वं प्रति यथोत्तरस्य वस्तुनो योप्सया विशेषणभावेन यत् स्थापनं निषेधो
वा सम्भवति, सा द्विधा वृधैरेकावलीति भण्यते । क्रमेणोदाहरणम्—

“पुराणि यस्यां सधराङ्गनानि वराङ्गना रूपपुरस्कृताङ्गनाः ।

रूपं समुन्मीलितसद्विलासमखं विलासः कुसुमायुधस्य ॥

(न सा. च ११२२)

धर्मराम्यादैकात्म्यमतिशयायाविवक्षितमपि नास्मादितम् । तत्त्वभावमिदं वस्तु, अत एव
बलीयस्यया तस्य तिरोधानहेतुः । सामान्येन तु यदैकात्म्यं तदसद्वयं, प्रस्तुततिरोधानाति-
शयोक्त्या विवक्षितमिति सिद्धोऽस्य ततो व्यतिरेकः ” (व स ५० पृ) । तेनान्त इत्कारत्वादिना
स्वाभाविकेन चिह्नेन मशोदयो दैवकृता बाधा विधीयत इति मीलितम् । आगन्तुकेन यथा
ये कन्दरास्त्रिधादि । त्वत्पातेति—पात पातम् । अत्र हिमाद्रिकन्दरनिवाससामर्थ्य-
प्रतिपन्नेन शैत्येन समुद्भावितावागन्तुक्ये । कम्परोमाधयोक्तयकृतयोक्तिरोधायवत्त्वादेव च
मीलितव्यपदेशः ।

स्थाप्यत इति मीलितवैपरीत्यादस्य सङ्गतिः । यथापूर्वमिति पूर्ववदन्वयो-
भावः । तेन पूर्वं पूर्वं प्रति यत्नं परम्पर विशेषणत्वेन स्थाप्यते स एकावली-
ग्रथनन्यायादेकावल्याख्योऽलङ्कारः । तत्र विशेषणत्वं स्थापनेन वा निषेधनेन वेति द्विषेति ।
अतः स्थापनेन यथा पुराणि यस्यामित्यादि । पुराणि गृहाणि । अत्र वराङ्गना
पुराणा विशेषणं स्थापनीयत्वेन स्थितम् । एव वराङ्गनाना रूपमित्यादि ज्ञेयम् ।

११ गृहाणीति मुद्रितपुस्तके पाठः । उज्जयिनीवर्णनमत्र प्रवरणम् । पुराणी-
खन्त पुराण्यस्यर्था नामैकदेशग्रहणे नामग्रहणमिति कृत्वा वा । एवमभ्यन्तर-
सर्वस्वे गृहीत पाठः ।

न नञ्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद् यदलीनपट्पदम् ।

त पट्पदोऽसौ कलगुञ्जितो न यो न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥५३९॥

(भ का २।१६)

पूर्वत्र पुराणां वराङ्गनाः, तासामङ्गविशेषणमुख्येन रूपं, तस्य विलासाः, तेषामप्यस्त्रमित्यमुना क्रमेण विशेषणं विधीयते । उत्तरत्र निषेधेऽप्येवमेव योज्यम् ।

यथाऽनुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः ।

स्मरणम्

यः पदार्थः केनचिदाकारेण नियतो यदाकदाचिदनुभूतोऽभूत् स कालान्तरे स्मृतिप्रतियोगाधायिनि तत्समाने वस्तुनि दृष्टे सति यत्तथैव स्मर्यते तद् भवेत् स्मरणम् ।

उदाहरणम्—

निम्ननाभिविधरेषु यदम्भ प्लावितं चलदशां लहरीभिः ।

तदम्भैः कुहकृतैः सुरकन्याः स्मारिताः सुरतकण्ठरुनानाम् ॥५४०॥

यथा या—

करजुअगद्धिअजसोआत्थणमुदधिणिवेसिभाहरउडस्स ।

संमरिअपञ्चअण्णस्स णमह कण्हस्स रोमञ्च ॥५४१॥

(गत म. वे ६७४)

निवर्तनेन यथा न तञ्जलमित्यादि—अत्र जलस्य सुचारुपङ्कजत्वं विशेषणं प्रतिषेधत्वेन निबद्धम् । एवं पङ्कजानां लीनपट्पदत्वमित्यादि (211b)दि ।

यथाऽनुभवमिति—दृष्ट इति दृशिरलोपलब्धिभावनन । तत्सदृश इति सदृशानुभवात् सदृशस्य वस्तुन स्मृति स्मरणं नामालङ्कारः । “अविनाभावामावादिदं नात्रुमानम् । सादृश्यं विना तु स्मृतिर्नायमलङ्कारो यथा—(र. व. १३।३५) अलानुगोदं मृगयानिश्चितस्तरङ्गवातेन विनीतलेद । रहस्तुद्वयमज्ञनिषण्णमूर्धा स्मरामि वानोरगृहेषु सुत ॥ प्रेयसाऽलङ्कारस्य तु सादृश्यव्यतिरिक्तनिमित्तोपस्थापिता स्मृतिर्विषयः” (अ. स. ४१-४२ पृ.) । यथा—“अहो कोपेऽपि कान्तं मुखम्” इति (५३ श्लोः) । निम्नेत्यादि—स्मारिता इति धटादिषु पठितस्य स्मरतेर्मन्त्रेऽपि ‘मितो हल’ (पा ६।४।६२) इति न हलः । तद्विभाषा वति (६।४।६२) व्यवस्थितविभाषायास्तत्तात्पर्याया आश्रयणात् । करजुअ इत्यादि—करजुगृहीत

भ्रान्तिमानन्यसंविच्चतुल्यदर्शने ॥१३२॥

तदित्यन्यदप्राकरणिकं निर्दिश्यते^{१००} । तेन समानस्यार्थादिद् प्राकरणिकस्य तथाविधस्य दृष्टौ सत्यां यदप्राकरणिकतया संवेदनं स भ्रान्तिमान् । न चैष रूपकं प्रथमा वाऽतिशयोक्तिः, तन्न वस्तुतो भ्रमस्याभावात्, इह चार्थानुगमेन संज्ञायाः प्रवृत्तेस्तस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वात् ।

उद्गाहरणम्—कपाले मार्जारीः पय इति कर्णस्लेदि शशिन-

स्तवच्छिद्रप्रोतान् विसमिति करी संकलयति ।

रतान्ते तस्यस्थान् हरति वनिताऽप्यंशुकमिति

प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विह्वलयति ॥५४२॥

(स. क. आ. ३।३८ ; सु. र. को. ६०५)

आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता ।

तस्यैव यदि वा कल्पया तिरस्कारनिबन्धना ॥१३३॥

यशोदास्नगुलविनिवेशिताधरपुटस्य । संस्मृतपाद्यजन्यस्य नमत कृष्णस्य रोमाश्चम् ॥ अल भगवतो देहदेशान्तरातुभूताधस्वरणं सुप्रतिबुद्धस्येव पूर्वेषुरवगतानामर्धानाम् । अत एव तदनुभावरोमाश्चस्य नमस्कारः ।

भ्रान्तिमानिति भ्रान्तेः स्मृतिपूर्वकत्वात्तदनन्तरस्य सङ्गतिः । अतस्मिन् तदिति निधयो भ्रान्तिश्चित्तधर्मः, स विद्यते यस्मिन् भगितिप्रकारे स भ्रान्तिमानिति । उत्तरकालभाविना सम्यग्ज्ञानेन यन्न बाधस्तदेव विपर्ययज्ञानम्, अतस्तद्रूपत्वा-च्छुक्तिर्याऽऽद्यो रजतादितुदेरिव भ्रान्तेर्मुह्यत्वमेव, न तु गौणत्वमित्युक्तमेव । तुल्यदर्शन इत्यनेन गाढमर्मप्रहारदिजन्यभ्रान्तिरस्य न विषयः । यथा (अ. मं. ५८ पृ.) दामोदर-कराघातन्याकुलीकृतचेतसा । इष्टं चागूरमश्लेन शतचन्द्रं नभस्तलम् ॥ इति । सादृश्यहेतुकाऽपि भ्रान्तिर्विच्छिद्यर्थं कविप्रतिभोत्थापितैव गृह्यते, न तु स्वरस्रोत्यापिता शुक्तिकारजतवदिति । यथा कपाल इत्यादि—कपालं घटादेः शकलं, कनोल इत्यपि पाठः । विह्वलयति विह्वयति । अल प्रभामत्तस्य शशिनः करेषु मार्जारीदीनां पयःप्रवृत्तिरूप-भ्रान्तिः कविप्रतिभोत्थापितैव । प्रथमाऽतिशयोक्तिर्भेदेऽभेदरूपा ।

आक्षेप इति—सादृश्यप्रत्यावादस्य प्रत्यायः । 'उपमेयस्यैवोपमानमारोद्बुध-

अस्य धुरं सुतरामुपमेयमेव वोढुं प्रौढमिति कैमर्थक्येन यदुपमानमाश्लिष्यते, यद्यपि च तस्यैवोपमानतया प्रसिद्धस्योपमानान्तरविवक्षयाऽनादरार्थमुपमेय-
भावः कल्प्यते, तदुपमेयस्योपमानं प्रति प्रतिकूलवर्तित्वादुभयरूपं प्रतीपम् ।

कमेणोदाहरणम्—

लाचण्यौकसि सप्रतापगरिमण्यग्रेसरे त्यागिनां

देव ! त्वय्यवनीभरक्षमभुजे निष्पादिते वेधसा ।

इन्दुः किं घटितः किमेव विहितः पूषा किमुत्पादितं

चिन्तारत्नमहो मुधैव किममी सृष्टाः कुलक्षमाभृतः ॥५४३॥

ए एहि दाव सुन्दरि ! कण्ठं दाऊण सुणसु वधणिज्जं ।

तुज्झ मुहेण किसोअरि ! चन्धो उपमिज्जइ जणेण ॥५४४॥

(गा. स. वे. ६७२)

अत्र मुखेनोपमीयमानस्य शशिनः स्वरूपतरंगुणत्वादुपमित्यनिष्पत्त्या
'वधणिज्ज' इति वचनीयपदाभिव्यङ्ग्यया निरस्कारः । क्वचित्तु निष्पन्नैवोप-

सामर्थ्यादुपमानस्य चन्द्रादेः कैमर्थक्येनाक्षेप आलोचनं क्रियते तदेकं प्रतीपम् । उपमान-
प्रतिकूलत्वादुपमेयस्य प्रतीप इति व्यपदेशः । यदप्युपमानतया प्रसिद्धस्योपमानान्तर-
प्रतिविष्टापविषयाऽनादरादुपमानत्वं कल्प्यते तत् पूर्वोक्तगत्या द्वितीयं प्रतीपम्
(अ. स. २३० पृ.) । तथाचोक्तं जामनेन 'उपमानेनाक्षेपधाक्षेप' इति (का. अ.
सू. वृ. ४।३।२७) । कमेणोदाहरति लाचण्येति—अतः लाचण्यनिदानत्वादित्थं
वोढुं वर्णनीयो राजैव समर्थ इतोन्दुप्रभृतीनामुपमानानां कैमर्थक्यनिबन्धन आक्षेपः^{१०१} । अतः
यद्यपि यथासंक्षयत्वमप्यस्ति (अ. स. २०५ पृ.) तथापि तदपेक्षयाऽऽक्षेपरूपैव विद्वित्तिद्याहृतरेत्यु-
दाहृतवान् । ए एहीलादि—अप्येहि तावत् सुन्दरि वर्णं दत्त्वा शृणुष्व वचनीयम् । तव
मुखेन कुशोदरि चन्द्र उपभोषते जनेन ॥ अथीति सम्बोधनमभिमुखोक्तप्रकारः । 'अतोपमान-
त्वेन प्रसिद्धस्य चन्द्रमसो निरर्थाधुपमेयत्वं कल्पितम् । वदनस्य चोपमानत्वविवक्षाऽप्र

१०१ नोऽर्था यस्य स किमर्थकः शैथिल्यः कर्त्तुः तस्य भावः । कैमर्थ्येनेत्यन्येषां पाठो
मूले । कैमर्थक्यं प्रसाधनमिति श्रीविद्याचक्रवर्ती । यथामंक्षयत्वमस्तीति
टोकायां (यदुपमान, यद्यपि च... उपमेयभावः कल्प्यत इति) वृत्तिरेव
धीजम् । परं नातः पारिभाषिक'यथासंक्षय'पदप्रत्यायितार्थेन किमपि वैविध्यं
येनालङ्कारः स्यात् ।

मितिक्रियाऽनादरनिवन्धनम् । यथा—

गवेमसंवाहामिमं लोचनयुगलेन किं वहसि भद्रे !

सन्तीदृशानि विशि विशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ॥१४५॥

(द. ग. अ. ना. ७)

इदोपमेयीकरणमेवोत्पलानामनादरः ।

अनयैव रीत्या चदसामान्यगुणयोगाश्रोपमानभावमप्यनुभूतपूर्वं सङ्गते,
तस्य तत्कल्पनायामपि भवति प्रतीपमिति प्रत्येतद्वयम् । यथा—

अहमेव गुरुः सुदाखणानामिति हालाहल ! मास तात ! दृष्यः ।

ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम् ॥१४६॥

अत्र हालाहलस्योपमानत्वमसम्भाव्यमेवोपनिबद्धम् ।

प्रयोजिका । कचित् पुनर्निष्पन्नमेवोपम्यमनादरकारणम् । यथा (अ. स. २०६ पृ.) गर्व-
मित्यादि—असंवाह्यं गुरुतरं, भद्र इति वाच्यं चिन्त्यम्^{१०२} । ‘अतोत्कपेमाज
उपमानस्य प्रादुर्भाव एव व्यङ्ग्यकारणम्’ (अ. स. २०६ पृ.) । अनयैव
रीत्येति—“अनेन बहुप्रकारेण वैचित्र्यं सम्यग्दर्शितं तेनोपमानस्योपमेयता-
ऽभिधानं विनाऽर्थकल्पनयाऽत्र प्रतिपादनमपि^{१०३} प्रतीपम् । यथा वदनमिदं सममिन्दोः
सुन्दरमपि ते इत्यादि’ (द. स. ७१ पृ.) । तैयकल्पना प्रतीपमेव यथा अहमित्यादि—गुरुः
प्रधानं, सुदाखणानां सम्प्रगुक्षदोपत्वात्सम्भाव्यमानोपमानत्वमप्युपमेयत्वेन^{१०४} निबद्धम् ।

१०२ ‘भद्र इत्यत्र सुगंध’ इति पाठे वाच्यं सुधितं स्यात् । स च पाठः वैचिद् एदीतः ।
‘सुगंधः सुन्दरमूद्यो’रिति ।

१०३ अत्रादर्शपुस्तकयोर्द्वयोः पाठस्त्वन्विनः । शुद्धपाठस्तत्रोदसितो कचककृतसङ्केत
उपलभ्यते यस्मादवमंशः सङ्कलितो व्यथेतरत्न बहुलः । ‘तेनोपमानस्योपमेयतो-
ऽनुवन्धनस्यमात्रप्रतिपादनमपि प्रतीपम् । यथा—वदनमिदं सममिन्दोः
सुन्दरमपि ते कियच्चिरं न भवेत् । मलिनत्वमर्थः कपोली लोचनसत्तिर्लं हि
कजसवतः ॥’ इति (द. स. ७१ पृ.) ।

१०४ “प्रतिपादनमपी”त्यादि‘रसम्भाव्यमानोपमानत्व’मित्यन्तः सन्दर्भः ‘क’ पुल्लिङ्गे
नास्ति ।

प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसाम्यमिवक्षया ।

ऐकात्म्यं वेध्यते योगात्तत् सामान्यमिति स्मृतम् ॥१३४॥

अतादृशमपि तादृशतया विवक्षितं यदप्रस्तुतपदार्थेन संपृक्तमपरित्यक्त-
निजगुणमेव तदेकात्मतया निवेद्यते तत् समानगुणसम्बन्धात् सामान्यम् ।
उदाहरणम्—

मलयजरसविलिप्ततनवो नयद्वारलताविभूषिताः

सिततरदन्तपन्नकृतचक्ररुचो रुचिरामलांशुकाः ।

शशभृति पिततधाम्नि धवलयति धरामभिमान्यतां गताः

प्रियवसतिं प्रयान्ति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसरिकाः ॥१३५॥

(पा. अ. सू. ४. ४३।१०)

अत्र प्रस्तुततदन्त्योरन्यूनानतिरिक्ततया निवेद्यं धवलत्वमेकात्मताहेतुः ।
अत एव पृथग्भावेन न तयोरुपलक्षणम् । यथा चा—

वेतत्वचा तुल्यरुचां कर्णानां कर्णाप्रतो गण्डतलागतानि ।

भृङ्गाः सलीलं यदि नापतिष्यन् कोऽवेद्यिष्यन्नवचस्पकानि ॥१३६॥

अत्र निमित्तान्तरजनिताऽपि नानात्वप्रतीतिः प्रथमप्रतिपन्नमेवं न
व्युद्सितमुत्सहते, प्रतीतत्वात्तस्य, प्रतीतेश्च बाधायोगात् ।

प्रस्तुतस्येति—गुणाः शुक्रादिधर्माः । अपरित्यक्तनिजगुणमेवेति तदगुणादस्य
विशेषं दर्शयति । अत्रैकस्य स्वगुणपरिहारात्तदेकात्मता । भेदान्धवसादादेकरूपत्वं 'समास-
कृतज्ञितेषु सम्बन्धोऽभिधाननिमित्त'मिति^{१०५} समानत्वसम्बन्धात् सामान्यम् । न चेदमपह्नुतिः
किन्निमित्तिष्य कस्यचिदप्रतिष्ठापनात् । मलयजेलादि—सिततरदन्तपन्नं शङ्खतादृष्टः ।
अत्र मलयजरसविलेपना-(२।३३)दोना^{१०६} चन्द्रप्रभया महाविमान्यता गता इत्यादि भेद-
प्रतीतिर्दर्शिता । यथा वा वेतत्वचेलादि । पूर्वोदाहरणाद्विशेषं दर्शयति प्रतीतेश्चेति ।
न हि ज्ञानमहानं भवतीति' (द. सू. ५१ पृ.) ।

१०५ एतच्च चतुष्टये कातन्वीयमताशुचादि । पाणिनीये भाष्ये 'परार्थानिधानं
इति' : 'इमे तर्कधर्मानावकृतविशेषाः सङ्ख्याविशेषो व्यक्रामिधानमुपसर्जन-
विशेषश्चे'त्यादिना समर्थमूलभाष्ये प्रपञ्चिताः ।

१०६ महाविमान्यतां गतेत्यादि 'ख' पुस्तके पाठः । महाविमान्य भावित्वेत्यादि
'क' पुस्तके पाठः । अनियतवृत्तपरिमाणत्वात् श्लोऽस्मिन् पादाकृतकं चन्द्रः ।
अत प्रतिपादयद्वाच्यमिति निर्दिष्टाः ।

विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः ।

एकात्मा युगपद्वृत्तिरेकस्यानेकमोचरा ॥१३५॥

अन्यत् प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्यवस्तुनः ।

तथैव करणञ्चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः ॥१३६॥

प्रसिद्धाधारपरिहारेण यदाधेयस्य विशिष्टा स्थितिरभिधीयते स प्रथमो विशेषः । उदाहरणम्—

दिवमप्युपयातानामाकल्पमनन्तरगुणगणा येपाम् ।

रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिव कथयो न ते वन्द्याः ॥५४॥

(क. भा. अ. ६।६)

एकमपि वस्तु यदेकेनैव समाधेन युगपदनेकत्र वर्तते स द्वितीयः ।

उदाहरणम्—

सा वस्तइ तुज्जं द्विअ सा चिअ अच्छीसु सां अ सवणेसु ।

अम्हारिंसाण सुन्दर । ओआसो कथ पावाण ॥५५॥

(गा. स. वे. ६४७)

यदपि च किञ्चिद् रमसेनारम्भमाणस्तेनैव यत्नेनाशक्यमपि कार्यान्तरमारभते सोऽप्यपरो विशेषः । उदाहरणम्—

स्फुरद्भुतरूपमुत्प्रतापज्वलनं त्वां सृजताऽनवद्यविद्यम् ।

विधिना सरुजे नवो मनोभूर्भुवि सत्यं सविता वृद्धस्पतिश्च ॥५५१॥

यथा वा—गृहिणी सचिवः सखी मित्रः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

कल्याणिमुखेन मृत्युना हरता त्वां वत किं न मे हृतम् ॥५५२॥

(र. ग. दा. ६७)

विना प्रसिद्धमिति—इहाधारमन्तरेणाधेयं न वर्तत इति यत् परिहारेणाधेय-
स्थोपनिबन्धः स एवो विशेषालङ्कारः । दिवमित्यादि—अथ कवीनामाधारानामभावेऽप्या-
धेयानां गिरामवस्थितिः । रमयन्तीत्यल भावो विषयार्थ इति विषयत्वेन ; तेषा-
मापात्तत्वात् । द्वितीयो यथा—सा वस्तइ इत्यादि । सा वसति तत्र हृदये सैवाक्षिपु (१) ना
च धवणयोः । अस्मादृशानां सुन्दरं अवकाशः कुल पापानाम् ॥ अनेकस्या एव योपितो
हृदयादौ युगपदवस्थानम् । स्फुरदित्यादि—अथ रमसेन त्वां सृजते विधेस्तेनैव
प्रयत्नेनासम्भाव्यमानं भुवि मनोभुवः सवितुर्वृहस्पतेश्च कारणं निबद्धमिति लोकोत्तरवस्तु-

सर्वत्र चैवंविधे, विषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनाचतिष्ठते, तां विना-
ऽलङ्कार्यालङ्करणत्वायोगात् । अत एवोक्तम्—

सैषा सर्वत्र यन्नोक्तिरनयाऽर्थो विभाज्यते ।

यन्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥ इति ।

(भा. का. अ. २।८५)

स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् ।

यस्तु तद्गुणतामेति भण्यते स तु तद्गुणः ॥१३७॥

यस्तु तिरस्कृतनिजरूपं केनापि समीपगतेन प्रगुणया स्वगुणसम्पदोपरकं
तत्प्रतिभासमेव यत् समासादयति स तद्गुणः, तस्याप्रकृतस्य गुणोऽन्नास्तीति ।
उदाहरणम्—

विभिन्नवर्णा गच्छाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।

रत्नैः पुनर्यत्न रत्नं रत्ना स्वामानिन्त्यरे वंशकरीरनीलैः ॥५५३॥

(शि. पा. व. ४।१४)

अत्र रवितुरगापेक्षया गच्छाग्रजस्य तदपेक्षया च हरिन्मणीनां
प्रगुणवर्णता ।

सम्पादनरूपोऽयं विशेषः । संहारे यथा—गृहिणीत्यादि । मिथः सखी रदस्वसखी ।
अत्रैकामेव नायिकां हरता मृत्युना गृहिण्यादिकमनेकप्रकारं वस्तु इतिमिति विशेषोक्तिः ।
'अतिशयोक्तिश्च सर्वप्राणितमित्युक्तमेव ।'^{१०१}

स्वमुत्सृज्येति—'यत् परिमितगुणस्य वस्तुन, समीपवर्तिप्रकृतगुणेन स्वीकरणं' तस्योत्-
कृष्टगुणस्य गुणा अस्मिन्निति कृत्वा । न चेदं मीलितम् । तत्र हि प्रकृतं वस्तु
वस्तुन्तरेणाच्चादितत्वेन प्रतीयते, इह त्वपङ्कतस्वरूपमेव प्रकृतं वस्तु वस्तुन्तरगुणोपरकतया
प्रतीयत इत्य-(२।३७)नयोर्भेदात् ।' (अ. स. २१३ पृ.) । विभिन्नेत्यादि—गच्छाग्रजो-
ऽवयवः । रथे साधवा रथ्याः, सूर्यस्येत्युक्तेरन्वयप्रतीतिः । कटीरमदुरः, वंशपदक्षमि-
व्याहारात् तत्सम्बन्धोऽतोऽधिकृतः । स एवात्र नीलः प्रतीयते । अत्र रविरयाश्वा-
नामदण्डवर्णस्वाकारः, तस्यापि यादृन्मरुगिप्रभास्वाकार इति तद्गुणत्वम् ।

तद्रूपाननुहारश्चेदस्य तत् स्यादतद्गुणः ।

यदि तु तदीयं वर्णं सम्भवन्त्यामपि योग्यतायामिदं न्यूनगुणं न, गृहीयात्
तदा भवेदतद्गुणो नाम । उदाहरणम्—

धवलो सि जद वि सुन्दर ! तद्वि तुष मञ्जु रञ्जितं द्विअअं ।

राअमरिण वि द्विअए सुद्वअ ! णिदित्तो ण रत्तोसि ॥५५४॥

(गा. स. ७६४)

अत्रातिरिक्तेनापि मनसा संयुक्तो न रक्ततामुपगत इत्यतद्गुणः । किञ्च
तदित्यप्रकृतमस्येति च प्रकृतमत्र निर्दिश्यते । तेन यदप्रकृतस्य रूपं प्रकृतेन
कुतोऽपि निमित्तात्तानुविधीयते सोऽतद्गुण इत्यपि प्रतिपत्तव्यम् । यथा

गाङ्गमङ्ग सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मञ्जतः ।

राजहंस ! तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते ॥५५५॥ (पुरमे.)

तद्गुणप्रस्तावात्तद्विपर्ययरूपमतद्गुणं कथयति—तद्रूपेति । “इह न्यूनगुणस्योत्कृष्टगुण-
पदार्थस्तीकारः प्रस्तातत्त्वा न्यायः । यत् पुनरुत्कृष्टगुणसन्निधानेन योग्यतायामपि
तद्रूपस्यानुहारं न्यूनगुणेनानुवर्तनं भवति सोऽतद्गुणः, तस्योत्कृष्टस्य गुणा अस्मिन्
सन्ती”ति (अ. स. २१४ पृ.) । धवलोऽसीति—‘धवलोऽसि ययपि सुन्दर तयापि त्वया
मम रञ्जितं हृदयम् । रागमृतेऽपि हृदये तुभ्यं निहितो न रक्तोऽसि ॥ धवलो धुरन्धरवृषः
कामुकश्च । रञ्जितं जनिताभिप्लवं रागप्रसक्तिरपि” (क. म. ७१ पृ.) । अत्र पूर्वार्धे
विरोधो न तूत्तरत्र^{१०६} मित्राधारतयैव रक्तारक्तयोः प्रतीतेः । तेनातिरक्तहृदयसम्पर्कतः कामुकस्य
धवलपदवाच्यस्य प्राप्तमपि रक्तत्वं निष्पन्नमित्यतद्गुणः । ‘किञ्चेति—स्फीततमोऽपि
गुणो गुणान्तरसम्पर्केण किञ्चिदन्यथात्वं गतो दृष्टः । यदा तु न गच्छति तदाऽप्यतद्गुण
इति प्रकारान्तरोधयणम्’ (अ. स. ७१-७२ पृ.) । गाङ्गमिति—अत्राप्रकृतस्य गङ्गासमुनाजल-
सम्पर्केऽपि हंसस्य प्रकृतस्य न तद्रूपतेत्ययमप्यतद्गुणः । अङ्गेलमीष्टागन्तवे^{१०७} । सैव
नान्वाहसी(२१५५)या न चीयत इत्यभ्याहृतेन यच्छब्देन योजना ।

१०८ उत्तरार्धे त्वतद्गुण एवातङ्कारी यदाहुः प्रदीपकृतौ विवेकग्रन्थानुवदन्तः
“अत्रातिरिक्ते मनसि शक्तस्यापरकत्ववचनादुत्तरार्धमेवोदाहरणमिति । कामुकस्य
‘धवल’ पदवाच्यस्येति द्वावेतार्थौ सूचिताः । उपतुल्यत्वाच्च त्वमेतं ममानुरागं
नोपलभसे” इति ‘धवल’पदोत्तरितवाच्यस्येति च ।” (Cf. Transferred epithets).

१०९ एव प्राचीन का. प्र. मा. पाठः । ‘गाङ्गमम्बि’ति प्रायिकः पाठः । २.

यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ॥१३९॥

तथैव यद् विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः ।

येनोपायेन यदेकेनोपकल्पितं तस्यान्येन विजिगीषुतया तदुपायकमेव
यदन्यथाकरणं स साधितवस्तुव्याहतिहेतुत्वाद् व्याघातः । उदाहरणम्—

दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः ॥१५६॥

(वि. शा. भ. १।४)

सेषा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ॥१४०॥

एतेषां समनन्तरमेवोक्तस्वरूपाणामलङ्काराणां यथायोगमन्योन्यनिरपेक्षतया

यद्यथेति—‘कथिदुपायविशेषमवलम्ब्य केनचिन्निष्पादितं तत्ततोऽन्येन केनचित् तदप्रति-
द्वन्द्विनोपायविशेषेण यदन्यथा कियते स ह्यनिष्पादितं वस्तुव्याहतिहेतुत्वाद्यापाताख्योऽलङ्कारः’
(अ. स. १७३ पृ.) । दृशेत्यादि—‘अत्र दृष्टिलङ्घनोपायेन स्वरस्य दृश्येण दाहविषयत्व
निष्पादितम् । गृगनयनाऽऽदिभि पुनस्तेनैवोपायेन तस्य जीवितत्वं कियते, तच्च दाहविषय-
त्वस्य प्रतिपद्भूतमिति व्याख्यातव्यम् । एतच्च व्यतिरेकनिमित्तत्वेनोक्तम् । विरूपाक्षस्येति
वामलोचना इति च व्यतिरेकगर्भावेव वाचकोः । जयिनीरिति व्यतिरेकोक्तिः’^{११०}
(अ. म. १७४-१७५ पृ.) ।

अधुना सर्वेषामलङ्काराणां सरलेष्वमुत्थापकमलङ्कारद्वयमुच्यते । सेषेति—‘एतेषा-
मिति—शब्दार्थपर्यलङ्काराणां, न सर्वेषामेव प्राशुक्कानामलङ्काराणामपि तु केषाञ्चि-
तत्रापि तेषां मध्ये कचिद्वृत्तयो कचिच्चतुष्पादमित्याह यथायोगमिति । संसृष्टिश्च
विषयभेदेन विरूपाद्या अपि ‘संसृष्ट्या चैककूपये’ति (१३० पृ.) प्राशुकं न विरूप्यते,

११० काव्यप्रकाशवृत्तिप्रस्थस्य सवृत्तत्वादक्षैतद्विषये उत्सङ्गतिर्भूयाः । कचककृतसंज्ञेत
मद्भेदायमानस्तुष्णोमास्ते । साहित्यचूडामणिरपि “व्यतिरेकोऽप्यत्र निमित्त”
यतो विरूपाक्षस्य चारुलोचना इति तद्गर्भो वाचकः’मित्यनुवदति । परमानन्द-
चक्रवर्ती खट्वाद्यां का. प्र. विस्तारिकाटीकायामित्थं समापत्ते । ‘यद्यपि
विरूपाक्षरग्न्यामलोचनादृशोर्नैक्य तथा च न व्याघातश्चयाप्येकजातीयत्वादौक्यं
निवृत्तत्वेदमुपपादनोपमिति ।’ वस्तुतस्तु सादृश्यविवक्षायांमपि व्यतिरेकस्य
प्राचीनेर्देहिण्डप्रभृतिभि पर्यतिभौ इचकादिभिरपि सद्भावात्कृतैस्व पक्षो न
निवान्तमनादेयः ।

यदिह शब्दभाग एवार्थविषय एवोभयनापि वा सहायस्थान सैकार्थ-
समवायसभावा ससृष्टिः ।

तत्र शब्दालङ्कारससृष्टिः—

कुसुमसौरभलोभपरिश्रमद्भ्रमरसम्भ्रमसम्भृतशोभया ।

चनितया विदधे कलमेघलाकलकलोऽलकलोलङ्काऽन्यथा ॥५५७॥

(शि पा व ६१४)

अर्थालङ्कारससृष्टिः—

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्धतीवाञ्जन नभः ।

असत्पुरुषसेवेव दष्टिर्विफलता गता ॥ (४ १ श्लो)

पूर्वत्र परस्परनिरपेक्षौ यमकानुप्रासौ ससृष्टिं प्रयोजयत, उत्तरत्र तु तथाविधे
उपमोत्प्रेक्षे ।

शब्दार्थालङ्कारयोस्तु ससृष्टिः—

सो गन्धि एव गामे जो एव महमहन्तलावण्य ।

तद्वणाण द्विजल्लुण्ठि परिसङ्गन्तीं पिबारेइ ॥५५८॥ (गा रा ने ६१७)

नेरपेक्षतत्त्वस्य रूपस्याभिप्रायात् । सङ्करस्तु स्वरूपेणैव नानात्वेनावभासत इति
युक्तस्तत्र तिरुपतया 'गवद्वार' (६ स ७२५) । ससृष्टिः सयम सम्बन्ध इत्यन्योन्यतरम् ।
सम्बन्धश्चापराज्जनयोः । एवञ्च मिथोऽनपेक्षयोरन्य घटत इत्यत आह—एकार्थस्तेति । अपरसयव
सहैवोपलभ्यमानत्वादेकस्मिन् धर्मे समवायलक्षण सम्बन्ध । यथा पाञ्चालद्वाराणां सौवर्ण-
मणिमयप्रभृतीनां पृथक् चारुताहेतुत्वेऽपि सघटनाकृत चारुताऽन्तरमुपजायते (२१४६)
तद्वत् प्रकृताप्रकृतालङ्काराणां सयोजने चाकृत्वान्तरमुपलभ्यत इतीदमलङ्कारान्तरमेव न त्वता-
लङ्कारां पृथक्त्वपर्यवसायिन इति (अ स २४१ ४२५) । तदुक्तम् (रसार्णवा-
लङ्कारे २)—पराऽपि भूषा ससृष्टिर्वर्णालङ्कारयोगत । रचिता रजमालेव प्रथमैवावभासते ॥
'अलङ्कारान्तरत्वे च स्फुटावगमे भेदस्योत्पत्तत्वं स्फुटावगमे भेदस्यानुत्पत्तत्वं । पूर्वत्र
ससृष्टिस्तरत सङ्करः । अतश्च तिलतण्डूलन्याय चौरनीरन्यायश्च यथाक्रममनयोर्द्रष्टव्य
(अ स २४७-२४८५) । कुसुमेत्यादि—अलकलोलोले दशौ यस्या । 'अतानुप्रास-
यमकयोर्विजातीययोः ससृष्टिः । अत्रैवालकलोलकलोल इति तथा कलोलकलोल इति
विजातीययोर्धनकया ससृष्टिः' (अ स २४५५) । लिम्पतीवेत्यादि—असत् पूर्वार्थ उत्प्रेक्षा
वत्तार्थ उपमेति विजातीययोः ससृष्टिः सो गन्धीत्यादि । स नास्त्वलङ्कारे य एता

अत्रानुप्रासो रूपकं चान्योन्यानेपेक्षे । संसर्गश्च तयोरेकत्र वाक्ये
छन्दसि वा समवेतत्वात् ।

अविधान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु सङ्करः ।

एत एव तु यद्यत्रात्मन्यनासादितस्वतन्त्रभाषाः परस्परमनुप्राद्यानु-
प्राद्वक्तां दधति स एषां सङ्कीर्णमाणस्वरूपत्वात् सङ्करः । उदाहरणम्—

आत्ते सीमन्तरत्ने मरकतिनि हृते हेमतादङ्गपले

लुतायां मेखलायां श्रुदिति मणितुलाकोटियुग्मे गृहीते ।

शोणं विम्बोष्टकान्त्या त्वदरिमुगदशामित्वरीणामरण्ये

राजन् ! गुञ्जाफलानां स्रज इति शयरा नैव हार हरन्ति ॥५९॥

अत्र तद्गुणमपेक्ष्य भ्रान्तिमता प्रादुर्भूतं, तदाश्रयेण च तद्गुणः सचेतसां
प्रभूतचमत्कृतिनिमित्तमित्येतयोरङ्गाङ्गीभावः । यथा वा—

जटाभामिर्भाभिः करधृतकलङ्काक्षवलयो

वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविशदः ।

परिप्रेक्ष्यत्तारापरिकरकपालाङ्किततले

शशो भस्मापाण्डुः पितृवन इव व्योसि चरति ॥५६०॥

सर्वे त प्रसरङ्गावयवाम् । तद्विज्ञानो हृदयलुण्ठि परिष्वङ्गमाणा निवारयति ॥ एता
हृदयलुण्ठिमिति रूपकम् । णत्थि एत्थ इति पूर्वोपेतुप्रास उत्तरार्धं तु रूपकमिति
कथमनयो- संछदिरिति, अत आह संसर्गश्चेति । एकत्र च्छन्दसि गाधारूपे ।

अविधान्तीति—स्वातन्त्र्येणगात्रमलाममनासादयन्त इत्यर्थः । एतेन संछेदो लक्ष्यं
दरायति । सङ्कीर्णमाणस्वरूपत्वादित्यनेनान्वयतामाह—आत्त इत्यादि । तादङ्गः कर्णो-
भरणमेदः । लुतायामिति 'लुप्त्य छेदने' द्विप्रायामित्यर्थः । तुलाकोटिर्नृपः । गुञ्जा
रत्निका । हारो गुञ्जाहारः । भ्रान्तिम-(२।५२)तेति भ्रान्तिमदलक्षारेण । अत्र विम्बोष्टगत-
शोणत्वाकाङ्क्षनिबन्धना मुक्ताहारे गुञ्जाहारभ्रान्तिरिति तद्गुणालक्षारो भ्रान्तिमतः
समुत्पापकः । स च समुत्पितः समुत्पापकस्य तद्गुणस्य चमत्कारितानिबन्धन-
मित्यङ्गाङ्गीभावः । न केवलं द्वयोरेवालक्षारयोर्भावबहुनामप्येवं सङ्गरो भवतीत्युदा-
हरति जटाभिरित्यादि—लक्षणे वृत्तया । “कराः रश्मयः, करश्च पाणिः । व्यापत्ति-
निर्धनं, वैराग्यं लीदित्यापगमो विषयनैतुष्यथ ॥” (व. सं ५२ प्र.) । भस्मनेवापाण्डुः ।

उपमा रूपरुमुत्प्रेक्षा श्लेषश्चेति चत्वारोऽत्र पूर्ववद्वान्नितया प्रतीयन्ते । कलङ्क एवाक्षवलयमिति रूपरूपरिग्रहे करभृतत्वमेव साधकप्रमाणतां प्रतिपद्यते । अस्य हि रूपरुत्वे तिरोहितकलङ्करूपमक्षवलयमेव मुख्यतयाऽवगम्यते । तस्येव च करग्रहणयोग्यतया सार्वत्रिकी प्रसिद्धिः । श्लेष-च्छायया तु कलङ्कस्य करधारणमसवेव प्रत्यासत्त्योपचर्य योज्यते, शशाङ्गेन कलङ्कस्य मूर्त्यैर्बोधद्वनात् । कलङ्कोऽक्षवलयमिवेति तूपमायां कलङ्क-स्योत्कटतया प्रतिपत्तिः । न चास्य करभृतत्वं तत्त्वतोऽस्तीति मुख्येऽप्युप-चार एव शरणं स्यात् ।

एवंरूपश्च सङ्गरः शब्दालङ्कारयोरपि दृश्यते । यथा—

राजति तदीयमभिदत्तदानधरासातिपातिसारायनदा ।

गजता च यूथमचिरत्तदानधरा सातिपाति सारा वनदा ॥५६१॥

(इ. वि. ४।१३७)

अत्र यमकमनुलोमप्रतिलोमश्च चित्रभेदः पादद्वयगते परस्परापेक्षे ।

चत्वारोऽत्र पूर्ववदिति—“तथा ह्युपमा श्लेषस्योत्पापकतयोपकारिणी, श्लेषोऽपि तथैव रूपश्लेषेद्योः, तैस्तु समस्तेः साक्षात् पारम्पर्येण च यथासम्भवमुपमोपकृताया एव तस्याः सचेतमामतिशयेन चमत्कृतिहेतुत्वात् । मुख्येऽपीति—उपमापक्षे कलङ्क उपचार एवेति, न च तदाधरणं युक्तं, तस्यागतिरुपतित्वात्” (इ. सं. ७० पृ.) । एवं द्वयोरर्थालंकारयोर्बहुनाद्य सङ्कर उदाहृतः ।

एवंरूपश्चेति—शब्दालङ्कारः कैधुदुदाहृतो यथा राजतीत्यादि । “अतिपातिनो जनेन प्रजन्तः साराद्याः सशब्दा नदा अत तादृशीयं तदी भासते । अभिदत्तो दानदानां रासो रवः सिद्धनादो येनेति शम्भोः सम्बोधनम् । सा चैव [गजता] गजसंहतिः यूथमतिपाति विशेष्य परित्यायते । अचिरत्तेन सन्ततेन दानेन मदेन घरा भेदा । साराः स्थिरा धनं दयते रक्षति देह् (१)रक्षणे, अवन रक्षयं ददाति, वनानि वा यति स्रष्टयति वा । (अलङ्कारतटीका इ. वि. ७६ पृ.) । अत्र प्रथमपादगतोऽनुलोमप्रति-लोमाद्वयधित्त(2।5b)भेदो न यमकगपेक्षत इत्यत आह—पादद्वयगते परस्परापेक्षे इति इतरेतरविधेकेन द्वयोरिदं युतेरसम्भवात् । अपेक्षेन च परस्परमनुप्राधानुप्रादृकभाव, तद्वरीय तयोर्विदग्धाना चेतसि परं चमत्कारकरणात् । ‘यस्तुतस्तु शब्दालङ्कारसंघट्टिरेवात् श्रेयसी ।’

एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनित्ययः ॥२४१॥

द्वयोर्वह्नां वाऽलङ्काराणामेकत्र समावेशेऽपि विरोधान्न यत्र युगपदवस्थानं,
न चैकतरस्य परिग्रहे साधकं तदितरस्य वा परिहारे बाधकमस्ति येनैकतर
एव परिगृह्येत, स निश्चयाभावरूपो द्वितीयः सङ्करः, समुच्चयेन सङ्करस्यैवा-
क्षेपात् । उदाहरणम्—

जह गहिरो जह रक्षणणिम्भरो जह न निम्मलच्छाओ ।

तह किं विधिणा एसो सरस्वपाणोओ जलणिही ण फओ ॥५६२॥

(गा. श. ने. ६=२)

अत्र समुद्रे प्रस्तुते विक्षेपणसाम्यादप्रस्तुतार्थप्रतीतेः किमसौ समासोक्तिः,
किमन्धेरप्रस्तुतस्य मुखेन कस्यापि तत्समानगुणतया प्रस्तुतस्य प्रतिपत्ते-
रियमप्रस्तुतप्रशंसेति सन्देहः । यथा वा—

(क. सं. ७२-७३ पु.) । यदाऽल सञ्चालद्वारद्वयमेकवाचकानुप्रविष्टमिति वक्ष्यमाणस्तृतीयोऽल
सङ्करो ज्ञेयः ।' (अ. घ. २५० पु.)

अथ द्वितीयसङ्करस्य प्रकारं लक्षयति एकस्य चेति । इह 'उभयालद्वियोक्तेले' ।
समे तद्वृत्त्यसम्भवे । एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावे च सङ्करः' इति केचित्तद-
यन्ति (का. थ. सा. सं. ६२ का.) । तत्र, बहुलद्वारसन्देहस्यापि दर्शनादित्यत्र आह—
द्वयोर्वह्नां चेति । न चाक्षेपमाश्लेषादिरूपतेत्यत्र आह विरोधादिति । युगपदव-
स्थानमिति—एककालावस्थितिः । कमेण विरुद्धयोरपि समावेशः सम्भवत्येव येन नैक
एव गृह्यते तादृगपि गाभकम् । नापि तदितरस्य ह्यग्रे बाधकं प्रमाणं यदा तदा न्याय-
प्राप्तः संशय इति निश्चयाभावरूपो द्वितीयः सङ्करो न स्वयमनिव्याहयः पृथगलङ्कार
इत्याह—स निश्चयाभावरूप इत्यादि । अतः हेतुमाह—समुच्चयेनेति । एकस्य चेति
समुच्चयशक्तिना 'च' शब्देन । जह्नेत्यादि—यथा गम्भीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा
च निर्मलच्छायाः । तथा किं विधिनैपः सरस्वपाणोः सरस्वपाणोक्थ जलनिधिर्न कृतः ॥
तदेति तथैत्यर्थे निपातः । (क. सं. ७३ पु.) । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतगोचरतया समासोक्त्वप्रस्तुत-
प्रशंसयोर्विरोधो न च कश्चित् साधकबाधक- (२१६३) प्रमाणमद्वाव इति सन्देहसङ्करः ।

नयनानन्ददायीन्दोर्विभ्यमेतत् प्रसीदति ।

अधुनाऽपि निरुद्धाशमचिशीर्णमिदं तमः ॥५६३॥

(श्री. वि. च. ४६ पृ.)

अत्र च किं कामस्योद्दीपकः कालो वर्तत इति भङ्ग्यन्तरेणामिधानात् पर्यायोक्तम्, उत यदनस्येन्दुचिम्बतयाऽध्यवसानादतिशयोक्तिः, किं वा एतदिति वक्तुं निर्विद्वेयं तद्रूपारोपयशाद् रूपकम्, अथवैतयोः समुच्चयविवक्षायां दीपकम्, अथवा तुल्ययोगिता, किमु प्रदीपसमये विशेषणसाम्यादानन-स्यावगतौ समासोक्तिः, आदोस्त्रिमुखनेर्मध्यप्रस्तावादप्रस्तुतप्रशंसेति बहूनां सन्देहादयमेव सङ्करः ।

यत्र तु न्यायदोषयोरन्यतरस्यावतारस्तत्रैकतमस्य निश्चयाच्च संशयः । न्यायश्च साधकत्वमनुकूलता । दोषोऽपि बाधकत्वं प्रतिकूलता ।

तत्र—सौभाग्यं यितनोति यत्कूशशिनो ज्योत्स्नेव हासद्युतिः ॥५६४॥ इत्यत्र मुख्यतयाऽवगम्यमाना हासद्युतिर्वैकू एवानुकूल्यं भजते इत्युपमायाः साधकम्, शशिनि तु न तथा प्रतिकूलेति रूपकं प्रति तस्या अबाधकता ।

नयनेत्यादि—‘आशा दिशः प्रसाशाश्च—तमस्तिमिर’ मोदथ । दीपकमिति—यथेकस्य प्रकृतत्वमपरस्य चाप्रकृतत्वम् । तुल्ययोगितेति—यदि द्वयोरपि प्राकरणिकत्वमप्राकर-णिकत्वं वा । सन्देहादयमेवेति—सन्देहरूप एक सङ्कर इत्यर्थः ।’ (रु. सं. ७३-७४ पृ.)

यत्र त्विति—शब्दसार्धे प्रवृत्तिनिमित्तं भावः । यदाहुः ‘यस्य गुणस्य भावाद्भ्ये शब्द-निवेशस्तदभिधाने त्वतलौ’ इति (पा. ५।१।१२६ भा. वा) । तत्र सम्बन्धोपाधिभावरूपतया-ऽनुगते रूपे निरुक्त्या भावात् व्युत्पन्नस्य न्यायशब्दसार्धभाह साधकत्वमिति । सङ्कारित्वा-परत्वव्यापनावेदमपि विवृणोति अनुकूलत्वमिति [तेति] । एवं दोषोऽपीत्याह—बाधकत्व-नित्यादि—यद्यपि सन्देहविरहस्योभयतापि समत्वं तथाऽप्येकत्र साधकप्रमाणसङ्गापेनावरत्र बाधकप्रमाणसङ्गापेनेति विशेषः । न च किमेनेति वाच्यं साधकप्रमाणस्य लक्षणतोऽनुकूलत्वेन स्वैवादि सम्मतत्वात् । तत्र साधकत्वमुदाहरति सौभाग्यमिलादि । अत्र वक्तुं शशी-वेति स्मिपना, यत्कूमेव शशीति वा रूपकमिति संशयः । तत्रोपगं प्रति हासद्युतेः साधकत्वं चन्द्रापेक्षया वक्तुं तस्यातिकूलत्वात् । न च रूपकं प्रति बाधकता, उपचरिताया-ल्लस्याः शशिन्यपि सम्भवात् । अत एव साधकतया निशिनष्टि मुख्यतयेति । शशिनि तु न तथेति—यथा वक्तेऽनुकूलता तथा तु न प्रतिकूलता, तत्रोदासीनेत्यर्थः ।

चक्रेन्वी तव सत्यय यदपर शीतांशुरभ्युदगतः ॥५६५॥ (रत्ना ३।१३)
इत्यत्रापरत्यमिन्दोरनुगुणं न तु चक्रेन्स्य प्रतिकूलमिति रूपकस्य साधकता
प्रतिपद्यते, न तूपमाया बाधकताम् ।

राजनारायण लक्ष्मीस्त्यामालिङ्गति निर्मरम् ॥५६६॥ (उ वि. ४६ पृ)
इत्यत्र पुनरालिङ्गनमुपमा निरस्यति, सदृशं प्रति प्रेयसीप्रयुक्तस्यालिङ्गनस्या-
सम्भवात् ।

पादाम्बुजं भवतु नो विजयाय मञ्जु

मञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः ॥५६७॥ (पञ्चसखा ३।१)

इत्यत्र मञ्जीरशिञ्जितमम्बुजे प्रतिकूलम्, असम्भवादिति रूपकस्य बाधक,
न तु पादेऽनुकूलमित्युपमाया साधकमभिधीयते, विध्युपमर्दिनो
बाधकस्य तदपेक्षयोत्कटत्वेन प्रतिपत्ते । एवमन्यत्रापि सुधीभिः परीक्ष्यम् ।

एव चक्रेन्दविस्मिता^{११२} पराब्दस्य साधक- (2:16b) त्वादानुकूल्यं द्रष्टव्यम् । बाधकत्वं
यथा पादाम्बुजमित्यादि^{११३}—उपमायाः साधकमभिधीयत इति । ‘यद्यपि साधकत्वं
बाधकत्वसोभयमस्ति तथापि ‘प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायाद्बाधकत्वेनवास्य तु
व्यपदेशो न्याय्य बाधकत्वस्य बलीयस्त्वेनोत्कटतया प्रतीते । प्राधान्याद्रूपकत्वं प्रति
बाधकत्वं यत् तद्वेषोपमाविषय इह साधक पर्यवस्यति प्रकारात्तराभावात्’ (व स ७४ पृ) ।
ननु साधकप्रमाणसङ्कापेऽपि सामान्यालङ्कारोक्त्यायेन सन्देहस्य प्रथमप्रतिपत्तत्वात्
प्रतीतेः बाधाभावात् सन्देहालङ्कारप्रसङ्गः ? मेव, आकाङ्क्षाऽनुसारेण वाक्यार्थ-
प्रतीतेः । आकाङ्क्षा तु प्रतियोगिणु सर्वत्र न सदस्येन युगपदुपजायते, अपि तु

- ११२ ‘किं पद्मस्य रुचि इन्ती’त्यादौ रत्नावलीपद्ये (३।१३) नास्ति सन्देहसङ्कर इति
मूलकृतात्पर्यम् । परं काव्यप्रकाशकारादिमतेऽत्र प्रतीपालङ्कार इति बहवः,
प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् प्रधानतया पद्मेन्दुप्रवृत्तीनामुप-
मानानामाद्येपत्य विवक्षितत्वात् । अलङ्कारसर्वस्वे रुचकस्तु ‘अतः वक्ष्येण
रूपममहेतुकं पीयूषेणाभरायुतस्य श्लिष्टशब्द निरूपणं’मिति रूपकमप्ये श्लोकमिह
पठति । विशेषप्रतिपत्त्यर्थं निषेधाभासाभावाच्चाप्य इति हि वदाकृतम् ।

- ११३ श्लोकस्य पूर्वार्धं तु आनन्दमन्धरपुरन्दरमुक्तमास्य मीला इडेन निहित
महिषासुरस्येति ।

स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालङ्घ्यतिद्वयम् ।

व्यवस्थित च

अभिन्ने च पदे स्पष्टतया यदुभावपि शब्दार्थालङ्कारो व्यवस्थां समासादयतः
सोऽप्यपरः सङ्करः । उदाहरणम्—

स्पष्टोह्यसत्किरणकेसरसूर्यविम्विस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविन्दम् ।

श्लिष्टाष्टदिन्दलकलापमुपाऽवतार्यद्वाङ्मकारमधुपाक्षलि सञ्चुकोच ॥५६॥

(इ ति १६१)

अत्रैकपदानुप्रविष्टौ रूपकानुप्रासौ ।

तेनासौ त्रिरूपः परिकीर्तितः ॥१४२॥

तदयमनुग्राह्यानुग्राहकतया, सन्देहेन, एकपदप्रतिपाद्यतया च व्यवस्थित
त्वात् त्रिरूपकारतयैव^{११५} सङ्करो व्याकृतः । प्रकारान्तरेण तु न शक्यो

कारणोपनिपातात् क्रमेण । तथाहि क्रियाया कर्तारमन्तरेण[ना]^{११६}रम्भात्तदवगती कर्तारं
प्रथममपेक्षते । स च निष्करणो व्यापारे न प्रवर्तते इति स्वकर्मपेक्षते । व्यापारश्च
करणेन शक्यः साधयितुमिति करणापेक्षा । एवमधिकरणादथ क्रियाकारकविशेषणा-
दयथापेक्षणीया । तदुक्तं—कारणोपनिपात स्यात् क्रियाऽऽदिषु यथा यथा । जिज्ञासा
जायते बोद्धु सम्बन्धेन तथा तथा ॥ तदिह 'वितनोती'ति क्रियाया हासयुति कर्ता ।
सा च सौभाग्यमिति कर्मकादृच्छति । कर्म न धर्मरूप धर्मिशमाकादृच्छति । ततो
वक्त्रे शशिन इति पद हासयुतिसामर्थ्यादुपमानसमासस्युत्पत्तयेवोत्तीयत इति सन्देह-
प्रतीति नास्त्य भवति । एव वक्त्रे दाबिलादावप्युन्मेषम् ।

तृतीयस्तु सङ्करो यत्किञ्चाक्यानुपवेश । स्पष्टेत्यादि—दिवसारविन्दमिति कर्तृपरम् ।
उपाऽवतार- प्रदोषः । यद्यपि (२१७३) साङ्गमिद रूपकमखिलवाक्यव्यापि तथापि
प्रत्ययव रूपकस्य सङ्क्रावातथा व्यपदेश इत्येकादानुपवेशो निरूप्यते ।

यस्तु भिन्नपदाभिधेयतया शब्दार्थतालङ्कारसङ्करो भट्टोद्भटादिभिः प्रकाशित स
यद्यथावशाद्विभावनिवन्धनसङ्करे वाऽन्तर्भावनीय इति त्रिरूप एवात्र सङ्कर इत्युपसहरति—

११४ 'नारम्भा'दिलादि 'करणेन'त्यन्तोऽय 'क' पुस्तके नास्ति ।

११५ उद्भटमतमनुसृत्य संसृष्टिसङ्करयोरत्र विलक्षण्यमूला द्वैधकल्पना । एकत्र समवाय
सम्बन्धेतान्यत्र सत्योपसम्बन्धेन भेदविन्यास इति वा पाक्षिकी प्रथा ।
निरपेक्षत्वे सङ्कृष्टिलक्षणां च सङ्करः । रुद्रदेन तदनुसारिभिर्निबन्धकृद्भिः केचि

ध्याकर्तुम्, आनम्यात् तत्प्रमेदमेदानाम् ॥^{११६} इति प्रतिपादिताः शब्दार्थभिय-
गतत्वेन त्रैविध्यजुषोऽलङ्काराः ।

कुतः पुनरेष नियमो यदेषां तुल्येऽपि काव्यशोभाऽतिशयहेतुत्वे
कश्चिदलङ्कारः शब्दस्य, कश्चिदर्थस्य, कश्चिद्योभयस्य, इति चेत्—
उक्तमत्र यथा काव्ये दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थभियगतत्वेन व्यवस्थाया-
मन्वयव्यतिरेकाच्चैव प्रभवतः, निमित्तान्तरस्याभावात् । ततश्च योऽलङ्कारो
यदीयौ भावाभावावनुविधत्ते स तदलङ्कारो व्यवस्थाप्यत इति । एवञ्च

तेनासावित्यादि । 'तत्प्रमेदमेदानामिति—तत्प्रमेदाद्वयः प्रकारास्तेषां भेदास्तद-
लङ्कारयोगेनावान्तरविशेषा उत्प्रेक्षाऽवयवादयः' (रु. सं. ७४ पृ.) । "तत्रोत्प्रेक्षाया-
साधक उत्प्रेक्षाऽवयवो (वा. अ. सू. वृ. ४।३।३३) यथा—(क. स. ८।६३)
अङ्गुलीभिरिव केरासचयं सनिगृह्य तिमिर मरीचिभिः । कुट्टमस्तीकृतसरोजलोचनं
जुम्बतीव रजनीमुख शशी ॥" अत्राङ्गुलीभिरिवेत्युपमा । मुखमारम्भवकूशोरिति ।
आभ्यासमेदाध्यवसायरूपाऽतिशयोक्तिरनुगृह्यते । सा च जुम्बतीवैत्यस्या उत्प्रेक्षायाः
समुत्पादिका । इति प्रतिपादितेति इतीति पूर्वाकालङ्कारप्रस्तावोक्तमङ्कारः । प्रतिपादिता-
स्वरूपेणोक्ताः । त्रैविध्यजुष इति त्रैविध्य प्रकारस्वरूपनिर्देशः । शब्दालङ्कारो-
ऽर्थालङ्कार उभयालङ्कारश्चेति तिस्रो विधाः ।

तत्रैव प्रतिपाद्य जिज्ञासामनुद्य प्रमाणभवतारयति कुत इत्यादि । उक्तमत्रेति
शब्दरत्नेप्रस्तावे । एवञ्चेति—यथा लोके वधिरोऽपि चक्षुष्मानालोकयति सत्यपि
श्रोत्र उपहतचक्षुर्नालोकयति रूपमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां चक्षुःश्रोत्रसन्निधाने रूपालोकनं
चक्षुषः(३।७b)एव व्यवस्थाप्यते न श्रोत्रस्य, तथेहापि शब्दार्थयोर्मणि कान्ये शब्दार्थयोरत्यन्त-
संयुष्टत्वेऽप्यलङ्कारा मिथ्यम्बन्धित्वेनानन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव प्रविभज्यन्त^{११७} इति व्यवस्थितौ ।

देकयैव संज्ञया प्रकारद्वयस्य ग्रहणं वैधिस्य शोभाकरादिभिः सङ्करस्यैव ग्रहणं कुतं
न संयुष्टे । भोजदेवेनेकस्यैवालङ्कारसङ्करः संयुष्टिरिति संयुष्ट्यादय एव
स्वीकृतः । परमभिमुखैरलङ्कारपर्यलङ्कारिर्न्याऽतोभयोरेव ग्रहणं सिद्धान्तितम् ।

११६ प्रमेदानामिति नु प्रायिक. पाठः । मूलरत्न. पाठ एव प्राचीनतमाया वा.
प्र. मा. दृश्यते ।

११७ 'क' पुस्तक एतस्यांशस्य स्थानव्यत्यासो लिपिकरप्रमादकृतोऽनुमीयते ।

यथा पुनस्तवदाभासः परम्परितरूपकं चोभयोर्भावाभावानुविधायितयो-
भयलङ्कारौ, तथा 'हि' शब्दहेतुकार्थान्तरन्यासप्रभृतयोऽपि द्रष्टव्याः । अर्थस्य
तु तत्र वैचित्र्यमुत्कटतया प्रतिभासत इति ते वाच्यालङ्कृतिमध्ये वस्तुस्थिति-
मनयेक्ष्यैव लक्षिताः । योऽलङ्कारो यदाधितः स तदलङ्कार इत्यपि कल्पनाया-
मन्यव्यतिरेकावश्यमाश्रयितव्यौ, तदाश्रयणमन्तरेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयि-
भावस्याभावात्—इत्यलङ्काराणां यथोक्तनिमित्त एव परस्परव्यतिरेको ज्यायान् ।

परम्परितरूपरुद्धेति छिष्टशब्दनिबन्धनम् । 'हि' शब्दहेतुकोऽर्थान्तरन्यासस्तेन
समर्थकतायाः प्रतिपादनात् । एतत्प्रभृतय इति—अपि-सह-विनेत्यादिशब्दहेतुका
विशेषादयः । सृष्टि श्रृंगारमभ्येऽमीषामपि परिगुणमन्याग्यमिलाह अर्थस्य त्विति -
अनयैव दिशा धीत्युपमाऽऽदीनामप्युभयालङ्कारता । तदुक्तं रसार्थबालङ्कारे—इह होवादिभिः
शब्दैः सादृश्यादिः प्रतीयते । (२१८७) अर्थोऽस्मात् चूरयः प्राहुर्भयानलङ्किया इमाः ॥^{११४}
अथ येऽपि प्राचीनाः, 'शब्दोभयगतस्येऽन्यव्यतिरेकी न निबन्धनं तौ स्वकार्यत्वे
प्रयोजकौ, न तु तदलङ्कारत्वे, अन्यथा धीत्युपमाऽऽदीनामपि शब्दालङ्कारप्रसङ्गः स्यात् ।
लोकवदाश्रयाश्रयिभाव एव विभागव्यवस्थाया निमित्त'माहुः, (अ.स. २५६-२५७ष्ट. ६.)
तैरन्यव्यतिरेकावश्यमाश्रयणीयाविह्यह^{११५} योऽलङ्कार इति । विशिष्टस्येति—
यत्ताश्रयस्य नित्यता नास्ति । नित्यत्वेऽपि हि न तस्यान्यव्यतिरेकी निबन्धनं, नित्यस्य
व्यतिरेकाभावात् ।

उपसंहरति—इत्यलङ्काराणामिति । संसृष्टितत्त्वस्योपानयोर्ध्वेनित्यतिरेको विषयः ।
व्यश्रवत्वेन प्रतिभासमानेऽलङ्कारान्तरे यत् तत्कृता चाकृताविशेषप्रतीतिस्तत्तत्तदलङ्कारभक्ति-
मेव “यथा—होइ या गुणगुरासो खलाण सिद्धिमरणण । किं पहिणो सरइ

११४ कारिकेयं शब्देभ्यः यः पदार्थेभ्य उपमाऽऽदिः प्रतीयते । विशिष्टोऽर्थः
कवीनान्ता उभयालङ्किया मता ॥ इति स. क. भा-गुता । सुविदितमेतत्
यत् रसार्थबालङ्कारो भोजनतमनुवदति ।

११५ उद्भटकदम्बानुसृत्य राजानकनिलकादयोऽपि मूलमन्थकृत. प्राचीनतरा एवं
व्याहरन्ति । अत्र मूलकमन्तं क्षोपपरिच्छेदे क्षुपष्टं समुहिकं चोक्तमिति स एव
नवीनालङ्कारिकाया मुद्रयतः सिद्धान्तः । विरुद्धादिना काश्मीरवाद्या
कचकादीनां तथा भोजस्य तदनुयायिना विद्यानाभादोनां यत् न विचारसहम् ।

एषां दोषा यथायोग सम्भवन्तीऽपि केचन ।

उक्तेष्वन्तर्भवन्तीति न पृथक् प्रतिपादिताः ॥१४२॥

तथाहि—अनुप्रासस्य प्रसिद्धरभावो वैफल्य वृत्तिविरोध इति ये त्रयोऽनर्था^{१२०} स्ते प्रसिद्धिविख्यतामपुष्टार्थैव प्रतिकूलवर्णनां च यथाक्रमं नातिक्रामन्ति, तत् स्वभावत्वात् ।

क्रमेणोदाहरणम्—

चक्री चकारपङ्क्तिं हरिरपि च हरीन् धूर्जटिर्धूर्ध्वजान्ता-

नक्ष नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरुण. कूबराग्र कुबेर. ।

रंह. सङ्घ. सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य

स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचे सोऽद्यतात् स्यन्दनो वः ॥५६९॥

(सू श ७१)

अत्र कर्तृकर्मप्रतिनियमेन स्तुतिरनुप्रासानुरोधेनैव प्रतिपादिता न पुराणेतिहासादिषु तथा प्रतीतेति प्रसिद्धिविरोधः ।

भण तरुणि । रमणमन्दिरमानन्दस्पर्दि सुन्दरेन्दुमुखि !

यदि सह्यीलोह्यापिनि । गच्छसि तत् किं त्वदीयं मे ॥६७०॥

(व का अ २।२२)

सतिमणो चन्दे ष पद्मामुहे दिह ॥ (प्न आ लो ४२४) । अतार्थान्तरन्यासो वाच्य । स्मतिरेकापह्नुतो तु व्यक्तप्रधान्येन प्रतीयते ।

अथास्य ग्रन्थस्याव्यापकत्वं निरस्यति एषामिति—अलङ्काराणाम् । सम्भवन्तोऽपीति—न कस्याप्यत्र विमतिरिति दर्शयति । तथाऽप्यलं यप्रोक्तास्तत् हेतुमाह—उक्तं प्यिति । प्रागुक्तेषु दोषप्रकारेष्वन्तर्भावान्न पृथक् कीर्तिता । चक्रीत्यादि—चक्रेष्वराधकांतास्तोत्रा पक्रिरिति । चक्रो नारायण । हरिहरि-श्री हरयोऽश्वा । धुरिरथामे ध्वजास्तेषामन्तानिति । चक्रस्य मध्यभागेऽक्षः, अरुण. सारथि । कूबरो युगन्धर । रहो वेग । तदिह विष्णुप्रभृतयः कर्तारथकारपङ्क्तिप्रभृतीनि कर्माणि । भणेत्यादि—रमणमन्दिर रतिवेशम रमणस्य प्रेक्षयो मन्दिरमिति तु व्याख्याया

१२० अत्र प्राचीनाश्रयाऽनर्था इति वृत्तिग्रन्थे पठन्ति । नार्थ्यन्त न प्रार्थ्यन्त इत्यनर्था दोषा इति व्याकुर्वन्ति च । अप्रयुक्तं दोष इति मूलोपरि वृत्ति । अप्रयुक्तं कविभिरनादृत्यमिति पददोषप्रसङ्गे सप्तमे वृत्ति । नैव विधस्य

अनणुरणन्मणिमेघलमधिरतशिज्ञानमञ्जु मञ्जीरम् ।

परिसरणमरणचरणे । रणरणकमकारणं कुरुते ॥५७८॥

(क. का. अ. २।२३)

अत्र वाच्यस्य विवेच्यमानं न किञ्चिदपि चाकृतं धर्तीयत इत्यपुष्टार्थतैवानु-
प्रासस्य वैफल्यम् ।

‘अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्ण’—(श्लो. २१०) मित्वादौ शृङ्गारे पक्षपवर्णाडम्बरः
पूर्वोक्त्या नीत्या विरुधरत इति पर्यानुप्रासेऽत्र प्रतिकूलवर्णतैव वृत्तिविरोधः ।
यमरस्य षादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तं दोषः । यथा—

भुजङ्गमस्येव मणिः सदम्भा ग्राहायकीर्णैव नदी सदम्भाः ।

दुरन्ततां निर्णयतोऽपि जन्तोः कर्षन्ति चेतः प्रमुखे सदम्भाः ॥५७९॥

उपमायामुपमानस्य जातिप्रमाणगतं न्यूनत्वमधिकता या तादृश्यनुचितार्थत्वं
दोषः । धर्माश्रये तु न्यूनताऽधिकत्वे यथाक्रमं दीनपदत्वमधिकपदत्वं च न
व्यभिचरतः । क्रमेणोदाहरणम्—

चण्डालैरिव मुष्माभिः साहसं परमं कृतम् ॥५८३॥

(का. आ. सू. ४. ४।२।६)

वद्विस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति ॥५८४॥

(का. आ. सू. ४. ४।२।६)

मकारणमित्यतंगतं स्यात् । परिसरणं परिभ्रमणं, रणरणकमुत्कृष्टाकायास्वरलता ।

भुजङ्गमस्येत्यादि—[सदम्भाः] सततप्रभावो मणिः^{१२१} सदमिति मुदेख्यार्थे निपात-
रज्ज्मादक्षः । सत् शोभनमम्भो यस्य सदम्भः, दम्भेन तद् वर्तन्त इति सदम्भाः । अथोपमायां
हीनत्वाधिकत्वादयो ये दोषा अन्यैरुक्तस्तेषामुक्तेष्वेवान्तर्भावो दर्शयति—उपमायामिति ।
ततैवोपमानस्य जातिगतन्यूनत्वे यत् चण्डालैरित्यादि प्रमाणगतं, वद्विस्फुलिङ्ग इत्येत्यादि[च] ।

यमकस्य चणुरा प्रयोग इति यमकविद्विप्रवादाऽस्माभिः प्रायास्त्रिबुद्धतिः कृता ।
प्राया नेपाविद्वदप्रमुखानां एतोऽर्वावा वामनद्वदप्रवृत्तीनां पद्विमनुसृत्यैतद्वार-
दोषचर्चैति मन्तव्यम् ।

अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाकी विराजते ।

युगादौ भगवान् वेधा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः ॥५७५॥

(भा. का. २।२५)

पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ ।

वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसन्निभः ॥५७६॥

(का. अ. सू. दृ. ४।२।११)

अत्र चण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थोत्यर्थमेव कर्तव्यं इत्यनुचितार्थता ।

स मुनिर्लोञ्छितो मौञ्जग कृष्णाजिनपटं वहन् ।

व्यराजसीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवांशुमान् ॥५७७॥ (का. अ. सू. दृ. ४।२।१६)

अतोपमानस्य मौञ्जीस्थानीयस्तद्विलक्षणो धर्मः केनापि पदेन न प्रतिपादित इति द्वीनपदत्वम् ।

स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोमयीं चपुराप कृष्णः ।

शतह्रदेन्द्रायुधवान् निशार्या संसृज्यमानः शशिनेव मेघः ॥५७८॥

(रामशर्मा — भा. का. अ. २।५८)

अतोपमेयस्य शङ्खावेरनिर्देशे शशिनो प्रहणमतिरिच्यत इत्यधिकपदत्वम् ।

लिङ्गवचनमेवोऽप्युपमानोपमेययोः साधारणं चेद्धर्ममन्यरूपं कुर्यात्, तदैकतरस्यैव तद्धर्मसमन्यपापगतेः सविशेषणस्यैव तस्योपमानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयमानेनापि धर्मेण प्रतीयत इति प्रकान्तस्यार्थस्य स्फुटमनिर्वाहादस्य भग्नप्रक्रमत्वम् ।

एवमुपमानस्य जाल्पाधिक्यं यथा—अयमिव्यादि । प्रमाणेन यथा पातालमिवेत्यादि । कालिन्दीपातः यमुनाप्रवाहः । एषामनुचितार्थत्वं दर्शयति (२।४८) अत्रेत्यादि । अत्र मौञ्जीप्रतिवस्तु तटिमास्त्युपमानमिति तटिद्रूपधर्मन्यूनत्वं, नवकृष्णाजिनपट-मास्त्यैवोपमेयत्वं युक्तं, मांश्रया व्यर्थत्वप्रवृत्तात् । नवनीलजीमूतमण्डणेनैव तटिन् प्रतिपाद्यते तत्र व्यभिचारात् । यत्र स्वव्यभिचारादेकधर्मनिर्देशादेवापरधर्मप्रतिपत्तिस्तत्र धर्मन्यूनता नास्त्येव । तदुक्तं वामनेन—धर्मयोरेकनिर्देशेऽन्यस्य सक्ति सादृश्योदितौ (का. अ. सू. दृ. ४।२।१०) । (२।४८) धर्माधिक्यं यथा स पीतेत्यादि—अत्र शशिनेवेत्याभ्युपमा । तस्योपमानस्योपमेयो न निर्दिष्ट इत्युपमेयाभावाद्धर्माधिक्यम् ।

लिङ्गमेववचनमेवयोर्भग्नप्रक्रमरूपतामाह लिङ्गेत्यादि । अन्यरूपमिति—उपमानोप-

यथा—चिन्तारत्नमिव व्युतोऽसि करतो विद् मन्दभाग्यस्य मे ॥५७९॥

सक्तवो भक्षिता देव ! शुद्धा कुलवधूरिव ॥५८०॥

(नमिसाधुटी व का. अ ११।२०)

यत्र तु नानात्वेऽपि लिङ्गवचनयोः सामान्याभिधायि पदं स्वरूपभेदं नापद्यते, न तन्नैतद्दूषणावतारः, उभयथाऽप्यस्यानुगमक्षमस्यभावत्वात् । यथा—

गुणैरनर्घ्यैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः ॥५८१॥

तद्ग्रेपोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरतामृतः ।

वधते स परं शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥५८२॥ इति ।

कालपुरुषविध्यादिभेदेऽपि न तथा प्रतीतिरस्खलितरूपतया विभ्रान्ति-
मासादयतीत्यसावपि भग्नप्रकमतयैव व्याप्तः । यथा—

मेययोरेकतरविशेषणत्वे न्यग्भावनां प्राप्तमित्यर्थः । तत्र लिङ्गभेदो यथा—
चिन्तारत्नमिति । उपमेयः पुलिङ्ग इत्यन सामान्यधर्मः, स चाज्ञोपमेय-
गतत्वेनोपात्तः । वाक्यार्थपर्यालोचनया तु लिङ्गवचनपरिमाणानामुपमानगतत्वेन
प्रतीतावपि प्रतीतिरस्खलनाद्भग्नप्रकमता । यत्तु पुनपुसक्तयोर्लिङ्गभेदमिच्छन्ति तत्र
प्रायिक, तथा च 'इष्टं पुनपुसक्तयोः प्रायेणे'ति (का अ सू ४ ४।२।११) लिङ्ग
भेदानुमतौ 'प्रायेण प्रहण वामनः कृतवान् । मुख चन्द्रमिव पर्यामीत्यादिवदिन्दुरिव मुख
भातोत्येवप्रायः केच्छन्त्येव । वचनभेदो यथा—सक्तव इति । शुद्धव्य सामान्यधर्मः ।
कचित्त्वय दोषत्वेनावतरतीत्याह यत्र स्थिति—स्वरूपभेदभिन्नवचनयोरुपमानोप (३।१०) मेययो
रेकतरनिष्ठत्वेन परिस्रक्काधाररूपत्वमित्यर्थः । गुणैरिति—अनर्घ्वत्वं सामान्यधर्मः,
स च गुणाना पुलिङ्गाना विशेषणत्वे मुख्यरूप इति नास्ति प्रतीतिस्तेदः । एवं 'स्त्रीव गच्छति
पण्डोऽय वक्तव्येया स्त्री गुमानिवे त्यादावपि (का आ २।५२) प्रतीतिस्तेदाभावाद्दुष्टव'
दृष्टव्यम् । इव हि गमनमाद्यवचनप्रागस्तम्भादय सामान्यधर्मा सन्तो लौकिकव्यवहार-
प्रसिद्धत्वात् स्तगिर्येव प्रतीतिपयमवतरन्ति । तथा च 'लिङ्गभेद प्रायेणे'त्यस्यानन्तर
'लौकिकव्यामुपमायां समाप्ताभिहितानामुपमाप्रपञ्चे चे'ति (का अ सू ४ ४।२।१३-१४)
वामनः । वचनभेदे दुष्टव यथा—तद्ग्रेप इति । ग्रेप उपमेयो विभ्रमा उपमानानि । एषाश्च
सदृशत्वादय सामान्यधर्मा, तत्त कश्चनत्वादेकवचनान्त किञ्चनत्वाद्गुणवचनान्तव । मधुरतया
भृतो घृतः, मधुरताश्च विभ्रति । दधत इति दध धारण इत्यस्य दधातोः यथाक्रममात्मनेपदैक-

अतिथिं नाम काकुत्स्थात् पुत्रमाप कुमुद्वती ।

पश्चिमाद् यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतना ॥५८३॥ (र. व. १७११)

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोतीति न पुनरापेति कालभेदः ।

प्रत्यग्रमञ्जनविशेषविचित्रमूर्तिः कौसुम्भरागधचिरस्फुरदंशुकान्ता ।

विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती बालप्रवालविटपिप्रभया लतेव ॥५८४॥

(रत्नावली ११२०)

अत्र लता विभ्राजते न तु विभ्राजस इति सम्योध्यमाननिष्ठस्य परभागस्या-
सम्योध्यमानविषयतया व्यत्यासात् पुरुषभेदः ।

गङ्गेय प्रवहन्ते ते सदैव कीर्ति(५८५)-रित्यादौ च गङ्गा प्रवहति न तु
प्रवहत्वित्यप्रवृत्तप्रवर्तनात्मनो विधेः । एवञ्चातीयकस्य चान्यस्यार्थस्योपमान-
गतस्यासम्भवाद् विध्यादिभेदः ।

ननु च समानमुच्चारितं प्रतीयमानं वा धर्मान्तरमुपादाय पर्यवसिताया-
मुपमायामुपमेयस्य प्रकृतधर्माभिसम्बन्धाच्च कश्चन कालभेदोऽस्ति, यत्राप्यु-
पात्तेनैव सामान्यधर्मेणोपमाऽवगम्यते यथा 'युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदती'ति

वचनबहुवचनयोरपि । कालभेदो यथा—अतिथिमिलादि^{१२२} । विभक्तिविपरिणामे
वाक्यभेदः स्यादित्यभिप्रायोदाहृतम् । पुरुषः प्रथममध्यमोत्तमरूपः । तद्वेदे यथा—
प्रत्यग्रेति—मञ्जनं ज्ञानगातेचनव । स्फुरन्शुक्रयान्तो यस्याः, स्फुरद्विरंशुभिः
कान्तेति च । मकरकेतनः समुद्रः कागधः । कालादिभेदे दोष एव नास्ति तदाऽस्यान्य-
तान्तर्भावं इत्यभिधानं गगनाल्लेह्यप्रह्वमित्याशयवानाशङ्कते नन्विति । समानमुच्चारितमिति
शब्दतः प्रादुर्भूतम् । प्रतीयमानं वा धर्मान्तरमिति (२१७३) कालाद्युपहितोपात्तधर्माति-
रिक्तं यथा 'प्रलम्पे'त्यादौ विविक्तकान्तमूर्तित्वादिकं धर्ममुपादाय नागिक्योरीपर्यमे पर्यवसिते-
ऽनन्तरमुपात्तेन विभ्राजस इत्यनेन धर्मेण नायिकाया एवाभिसम्बन्धात् कः पुरुषभेदः ?
एवं 'राम इवायं राजा विभातो'ति 'भासि त्वं हरिरिवावनीनाथे'ति 'दहन् भवान् दहन
इति दिशः समप्रा'नित्यादौ रामादिगतप्रतीयमानसमानधर्मनिमित्तोपमानसम्बन्धादनन्तर-
मुपादीयमानेन 'विभाती'त्यादिनोपमेयस्य सम्बन्ध इतरथा तु दुःसमन्वयत्वात् ।
गन्धेव' यत्र अतविशिष्टेनोपात्तेनैव धर्मेणोपमायाः प्रतीदित्येदमुक्तं कथं सन्नच्छते ?

१२२ एवमादिषु दोषबहिर्भावे 'विद्वानुगममात्रं हि शुक्रं वतुं परीक्ष्यैः । न
सर्वलोकासिद्धस्य लक्षणेन निवर्तन'मित्यभिप्रायकोक्तिर्भुक्तिरुक्तेति प्रतिभाति ।

तत्र युधिष्ठिर इव सत्यवादी सत्यं वदतीति प्रतिपत्स्यामहे । सत्यवादी सत्यं वदतीति च न पौनरुक्त्यमाशाङ्कनीयम् । रौप्यं पुष्पातीति-
वद् युधिष्ठिर इव सत्यवदनेन सत्यवाययमित्यर्थावगमात् । सत्यमेवैतत् । किन्तु
स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनमिदम्, न तु सर्वथा निरवयं, प्रस्तुतवस्तुप्रतीति-
विधातादिति सचेतस एवान्न प्रमाणम् ।

असाहस्यसम्भवावप्युपमायामनुचितार्थतायामेव पर्यवस्यतः । यथा

अध्वनामि काव्यशशि न विततार्थरश्मिम् ॥५८६॥

(का. अ. सू. उ. २।४।१९)

काव्यस्य शशिनाऽर्थानां च रश्मिभिः साधर्म्यं कुत्रापि न प्रतीतमित्यानु-
चितार्थत्वम् ।

अह यत्नापीति । सत्यं वदतीति सत्यवादी, आचरयके णिनि । युधिष्ठिर
इव सत्यवादीति प्रतीतेरत्रापि पूर्ववदेव कालभङ्गः । (२।५b) क्रिया कर्मवक्ष्यरूपाऽपि कुत्र
सम्भवति, अतोऽत्र न पौनरुक्त्यमाशाङ्कनीयमित्याह रौप्यं पुष्पातीतिवदिति ।
तदित्येव प्रत्यवस्थित निरुद्धराज्ञाऽहङ्कार शुद्धभाविनोत्तरयति सत्यमेवैतदिति । स्थितेष्विति
प्रामाण्यरूपयुक्तेषु । समर्थनं यथाकथञ्चिदुपपादनम् । तदेतदाह न तु सर्वथेति । अत्र
हेतु प्रस्तुतेति । तवितुस्तद्वतामस दशयति सचेतस इति—अप्रतीतेरेव
गुणैर्यत् सादर्य एव प्रतीतगुणतादर्यमेकस्मिन्नुपमाने प्रतीत उपमाना-न्तरप्रयोगो
न कथञ्चिदर्थविशेष पुष्पाति (का. अ. सू. उ. ४।२।१७-१८) । अत्र एवा-
सादर्यवृत्ता ह्युपमा तन्निष्ठा च वक्ष्य इत्यस्य याभार्थं 'मुपमाऽऽधिक्यवाचकदेशः' (४।२।१७-१८)
इत्याहुः,^{१२३} यथा 'कूर्प'-(२२०३) रत्नारत्नरत्नसित नसत्त इत्यादौ कूर्पादिभिर्वपुनानर्थथा
सीसारस्य भवति, तेषां गुरुगुणातिरेकात् । एताभ्याहु — 'नापुष्टार्थत्वमिति यत्किञ्चु
सिन्धुरिति क्षुभित' इति प्रत्युक्तम् । (का. अ. सू. उ. ४।२।१९) ।

उपमानस्याप्यनुपपत्तयस्तसम्भवाः । तत्रापि यथा अध्वनामीति—काव्यस्य शशि-
नाऽसादर्य, उक्तं न कोऽपि प्रसिद्धा गुणः । "ननु चार्थानां रश्मिगुण्यस्यैव सति काव्यस्य

- १२३ अज्ञार्थोत्तरादिविधेयनमलङ्कारोत्तमव्योपमयाऽऽरब्ध, तथैव च निर्वाह इति नाह्य
पन्था । अप्रत्यक्षतद्देशोपनिर्धारण उपमादोषा एव दिग्दर्शनकल्पा इति
तेषामेव विस्तरतो निर्देशः । स च मेधाविद्वद्विशिष्टानां तत्तावतामेव सत्य-
निर्वाचनं परावर्त्तति स एकोरिद्धः । नवाना विद्वानाभ्यामप्युपमातद्वृत्त

अत्रापि ज्वलन्त्योऽम्बुधाराः सूर्यमण्डलाग्निपतन्त्यो न सम्भवन्तीत्युप-
निष्यमानोऽर्धोऽनौचित्यमेव पुष्पाति ।

उत्प्रेक्षायामपि सम्भावनं ध्रुवेवादय एव शब्दा वक्तुमुत्सहन्ते न
'यथा'शब्दोऽपि, केवलस्यास्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं पर्याप्तत्वात्, तस्य
चास्यामविवक्षितत्वादिति तत्राशक्तिरस्यावाचकत्वं दोषः । यथा—

उद्ययौ दीर्घिकागर्भात् कुड्मलं मेचकोत्पलम् ।

नारीलोचनचतुर्यशङ्कासङ्कुचितं यथा ॥५८८॥

निपेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।

जाज्वल्यमाना इव वारिधारा दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात् ॥५८७॥

(भा. का. अ. २।४७)

उत्प्रेक्षितमपि तात्त्विकेन रूपेण परिवर्जितं निरुपाध्यप्रख्यम् । तत्-
समर्थनाय यवर्थान्तरन्याससोपादानं तदालेख्यमिव गगनतलेऽत्यन्तमसमी-
चीनमिति निर्विषयत्वमेतस्यानुचितार्थतैव दोषः । यथा—

शशितुरत्यर्धं भविष्यति । काव्यस्य शशितुरत्यर्धे मिडेऽर्धोना रश्मितुरत्यर्धं सिष्यति,
न त्वर्थानां रश्मीनाम कश्चित् मादरयहेतुः प्रतीतो गुणोऽस्ति । तदेवमन्योन्यान्वयदोषो
दुष्परिहर इति (का. अ. सू. ३. ४।२।१६) । द्वितीयं यथा निपेतुरिति । प्रथमतो दिनं
शशाङ्क इति दिनानुभावः । अत्रानुचितार्थं व्यक्तमेव । तदाह नामहः—(का. अ. २।
४८-४९) कथं पातोऽम्बुधाराणां स्वनन्तीनां विवस्वतः । पुञ्जीकृतमिव प्वान्तमेष भाति
मतद्भजः ॥ सरः शरत्प्रमत्ताम्भो नमःखल्वदमिवोर्जितम् । अमम्भवादयं युक्त्या
तेनासम्भवं उच्यते ॥ तत्रान्यदुपमात्वेन कं कुर्यादुपमां कृती । यो नाम बहिनीपम्यं
कुर्वीत शशलक्ष्मणः ॥ यस्त्वलातिशयवानर्थः^{१४} कथं सोऽसम्भवः मतः । दृष्टं
चातिशयार्थत्वमुपमोत्प्रेक्षयोर्न ॥ तस्माद्विरुद्धातिसंग्रहो न कर्तव्य इति तात्पर्यार्थः ।
उत्प्रेक्षायामपि^{१५}—उपमायामतिसरयस्येत्यत्रात् । केवलस्तेरि—असपासस्य, यथा-
शब्दस्य समाप्ते त्वसौ योग्यताऽऽद्यपि प्रतिपादयति—उद्ययादिति । मेचकोत्पलमिति—

प्रस्तावे चैतभिर्भुक्तिं सूचितवन्त इत्यपि येषां मर्त्यं ते चित्मीमांसाकारादिभिः
प्रत्युक्ताः । धीधरेण 'उपमाऽऽधिस्यात्तदोह' 'इलाहुरिति च संक्षेपेण वामन-
वचनेन पराशर्यं सर्वम् ।

दिवाकराद् रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवाग्धकारम् ।
शुद्धेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव ॥१८९॥

(कु. स. १।१२)

अत्राचैतनस्य तमसो दिवाकरात्तास एव न सम्भवति, कुतः एव तत्-
प्रयोजितमद्विणा परित्राणम् । सम्भावितेन तु रूपेण प्रतिभासमानस्यास्य न
काचिदनुपपत्तिरयतस्तीति व्यर्थ एव तत्समर्थनायां यतः ।

साधारणधर्मविशेषणवशादेव समासोक्तिरनुक्तमप्युपमानविशेषणं प्रकाश-
यतीति तस्यात्र पुनरुपादाने प्रयोजनाभावादनुरूपदेयतायां यत्तदुपादानं
तदुपग्राह्यत्वं पुनरुक्तता वा कीपः ।

यथा—

सृशति तिग्मकचौ ककुभः करैर्दयितयेव बिजृम्भिततापया ।

अतनुमानपरिग्रहया स्थितं रुचिरया चिरयाऽपि दिनश्रिया ॥१९०॥

(इ. नि. ३।३७)

अत्र तिग्मकचैः ककुभौ च यथा सदृशविशेषणवद्दीन व्यक्तिविशेषपरि-
ग्रहेण च नायकतया व्यक्तिस्तथा ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि प्रतिनायिकात्वेन
भविष्यतीति किं दयितयेति स्वशब्दोपादानेन ?

श्लेषोपमायास्तु स विषयो यत्रोपमानस्योपादानमन्तरेण साधारणेऽप्यपि
विशेषणेऽपु न तस्याः प्रतीतिः । यथा—

नीले वक्रव्ये मेघकमपि चिन्ताम् । (220b) निरुपाख्यप्रख्यं निर्बिरुपाख्यमिलयः ।

असमीचीनमसद्वत् ॥^{१२५} उच्चैः शिरसामनवनतशिरसाम् ।

समासोक्तानुपमानमनुपादेयं प्रयोजनाभावादिति यदुक्तं तदप्रस्तुतार्थत्वेपीनहङ्गवाक्या
नातिरिच्यत इत्याह सृशतीत्यादि । कराः पाणयोऽपि, तापाः खेरोऽपि, मानः
परिमाणुश्च । दिनश्रिया इति—दीर्घादो विदाधः । व्यक्तेर्लक्षणं विशेषः

- १२५ अत्र समासोक्तिमर्थनमसद्वत् तस्या उपमानभूतधर्मिमात्रप्रतीतिसामर्थ्योपगमात्,
इह तु सम्भावनाया एवोपरितनयुक्तिनिर्दिष्टायाः स्तोकारसौलभ्यात् । वृत्ति-
कृन्मन्तव्यादवशीयते यद्यपाऽर्वावो मज्जिनाभादयोऽलापान्तरमार्गं समन्ते तथा
प्रायोऽपि केचनेति । तान् प्रवि कटाक्षः । शिरसामनीयेति काचित्कः पाठः ।

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिता ।

प्रभातसन्ध्येवास्वापफलप्लुप्तेहितप्रदा ॥ इति (३६८ श्लो)

अप्रस्तुतप्रशसायामभ्युपमेयमनयैव नीत्या प्रतीत न पुन प्रयागेण कदधता
नेयम् । यथा—

आहूतेषु विदग्धेषु मशको नायान् पुरो धार्यते

मध्येवारिधि वा वसस्तृणमणिर्धत्ते मणीना रुचम् ।

खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विना

धिक् सामान्यमचेतन प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥ ५९१ ॥

(भ श ६६)

अत्राचेतन प्रभोरप्रस्तुतविशिष्टसामान्यद्वारेणाभिव्यक्तेरयुक्तमेव पुन कथनम् ।

पुस्व स्त्रीत्वम् । नायकतयेति—नायको नायिका चे येकशेषः । अत्र तिमिररिमर्नायको
दिशन् नायिका इति प्रतीति छिष्टविशेषणमहिम्ना । एव नायिका वरानुरक्तनायक
दशानसमु धर्ष्यामानविशिष्टत्वेन श्वित्प्रतिष प्रतिनायिकात्वप्रतीती दयितयेति पद
मपुष्टार्थमर्थपुनरुक्तं वा । स्वयम्भवेति—अथ प्राग्-यावदात् एव (६८ उ) ।

आहूतेष्विति—तृणमणि काच न कम्पते न बिभतीत्यर्थः । एवमनेकवृत्ति
सामान्यमनामृष्टतत्त्वान्तरमिति तद्विशेषणम् अचेतनं प्रभुमिवेति तु पूर्ववदताप्यपुष्टार्थं व
मर्थपोनरुक्तम् वा^{१२६} । यत् तु प्रस्तुताप्रस्तुतनिबन्धन नास्ति तत् तस्योक्तिरप्यनैव ।
यथा—निवृत्तमनसि चले वक्त्रमात्रवगुणान्वितम् यत् । सर्वमेव तमया समोक्त
विदग्धवदनसत्ता इत्या वरम् । इति तमसा प्रस्तुतत्वात्तदुक्तेरवतुल्यपदप्रतीतावसानमर्थमिति
तद्वक्तुमेव याव्यम् (व्य वि ३८३ पृ) ।

अपेक्ष्येवञ्जातोया इति । तत् विरोधस्यासम्भवं यथा—या धर्मभासस्तनयाऽपि
शोचते स्वया यमस्यापि जनस्य जीव (२२१३) न । कृष्णाऽपि शुद्धरथिक विधान्
भिविहन्तुमहामि जले पटोयसी ॥ (शि पा व १२१६७) । अत्र धर्मभासस्तनयत्वा
दोना शोचत्वाशोबाश्च धर्मोणा निराधारतया विरोध उक्तः । स च न

१२६ अचेतनत्वे विशेषित यत् सामान्यद्वारेण प्रस्तुतस्य प्रभोरवगमात् प्रभुमित्यधिक
मिल्यधौनरुक्त्यमेवति ज्यायान् पदम् । प्रतिज्ञाया एव तावदसम्भमानायाया
वचन पुनर्वचन कि पुनरस्या पुनर्वचनमित्यपार्थक्य निगमनमिति ताविक
नयोद्भूत व्यक्तिकिवेकैस्तुलनीयम् ।

तदेतेऽलङ्कारदोषा यथासम्भविनोऽन्येऽप्येवजातीया पूर्वाक्तयैव दोष-
जात्याऽन्तर्भाविता न पृथक् प्रतिपादनमर्हन्ति ।

इति सम्पूर्णमिदं काव्यलक्षणम् ॥

इत्येव मार्गा विदुषां विभिन्नोऽप्यभिन्नरूपः प्रतिभासते यत् ।

न तद्विचित्रं यदमुनः सम्यग्विनिर्मिता सङ्घटनैव हेतुः ।

मन्भवत्येकाग्रयतयैव तस्योपपत्तेः, अन्यथाऽतिप्रसङ्गः स्यात् । 'यद्यपि यमुनाया-
स्तत्रलादीनाम् ताद्विकमेकत्र तथापि तेषां शब्देन कर्तृकरणतया निर्देशाच्छब्द-
मित्रत्व-
मनुभूयते, शान्द एव च विरोधो वक्तुमिष्टः कवेः । तथा च तेषां मित्रा [अथतयाऽन-] मिहित
वा यत्न एव पर्यवस्यति, एकाग्रयतया विवक्षितानां तथाऽभिधानात् । एवमन्येषामप्यलङ्कार-
दोषाश्चासुक्तेष्वन्तर्भाव उचितः' (६ स ७६ पृ) ।

अथास्य ग्रन्थस्य व्यापकत्वमितरग्रन्थयो वैचित्र्यं दर्शयति—इतीति—दशभिर्लङ्का-
सैकल्यप्रकारेणैव । विदुषां धनिकुत्प्रभृतीनां सुधियाम् । एष मार्गः स्वतिदान्त-
स्वतन्त्रग्रन्थगतत्वेन पृथक् पृथक् व्यवस्थितोऽप्येकरूपतया यत् प्रतिभाति तत् सङ्घटनैव
निमित्तम् । विद्वत्स्य सुखबोधायैकत्र सप्रहं सङ्घटना तद्वशादैवैकात्म्यताप्रति-
भासात् । एतेन महाजनानां प्रसरणहेतोरस्य ग्रन्थस्य सहृदयहृदयाह्लादिकाभ्यसल्लापान-
क्रिया प्रयोजनम् । तथा कवेरैहिकामुष्मिकामोदहेतु कीर्त्यादि प्रयोजनम् । श्रोतुं पुनः प्रीति
प्रयोजनं बहुवैर्गादिप्राप्तिकारणं पुनरुत्तिप्रयोजनमुक्तमित्यभिधेयसम्बन्धप्रयोजनोपसंहारः ।
ग्रन्थेन राजानकमम्मडेन कथमप्यसमासत्वात् राजानकालकेन च पूरितावशेषत्वाद्
द्विषण्डोऽप्यखण्डतया यदवभासते तत् सघटनैव समीचीनो हेतुः । न हि सुघटितस्य
सन्धिवन्धः कदाचिदपि लक्ष्यत इत्यर्थशक्या (221b) ध्वन्यत इति¹²⁷ (६ स ७६ पृ) ।

127 ध्वन्यत इति—इयमेव बहुभिरनुष्टुपा व्याख्यासरणि । अत्र यदाधुनिकेन
केनेतमर्थमज्ञोक्तवैताऽपि मूलग्रन्थस्य नमस्कारश्लोके 'भारतो कवेरिति काव्य-
पर्यायस्यादावन्ते च प्रतिभासते' इति प्रकाशपर्यायस्य दर्शनात् काव्यप्रकाश
रहस्यं सूचितेलातमानं कृतं (T S S vol II Intro) तदकिञ्चित्कर
कष्टकल्पनत्वावसाम्प्रदायिकत्वाच्चेति मन्तव्यम् । सम्पूर्णमिदं काव्यलक्षणमिति
मूलनिर्देशो ग्रन्थस्य जातिलक्षणसूचको न विशिष्टनामनिरूपणपर इति ।

इति काव्यप्रकाशेऽर्थालङ्कारनिर्णयो नाम

दशम उल्लासः ।

इति तर्थाचार्यश्रीधोषरविरचिते काव्यप्रकाशविवेके

दशम उल्लासः ।^{१२८}

१२८ 'क' पुस्तकस्यान्ते श्लोकोऽयं दृश्यत इति—

गोर्वाणस्त्र [यश प्र]-धन्धमुपरि भ्राम्यन्तु पोता सुख

दुःशीला जलजन्तवः कटु रटन्त्वम्भोनिधे कष्टरम्(१) ।

यस्यैतस्य निजः स कोऽपि महिमा जागर्ति येन स्वयं

विश्वायासभर- [प्रती]-स्त्वमरो नागस्य विभ्राम्यति ॥

गोर्वाणानां स्वयंशः प्रबन्धः समुद्रस्तस्य मन्यमानैव पुराणदर्शितेन देवानां स्वयंशः पुनश्चक्षरात् । पद्येनैतेन समुद्रप्रख्यस्य काव्यप्रकाशप्रबन्धस्य प्रशस्तिस्तस्य चोचित-

व्याख्यानेन समञ्जसता, तस्मिन् दोषदर्शिनां (यथा मैथिलधीधरादिभज्जीपरि पन्थिनो चण्डीदासादानां) निन्दा च युगपदुदादिता स्यात् । सुसञ्चारत्व-
शतानेन टीकाकृता दिनयोऽप्युद्गता । यथा तार्किकमूर्धन्यस्य कवि-
पण्डितस्य क्षान्मूर्तेर्ज्ञानधोमित्तस्यानवद्ये पद्ये पोतेनेष्टितगाम्यते जलनिधानित्युक्ति-
मात्तान्वयादारम्भं शिशुनाऽपि चापलवलाच्छ्रुत्याऽपि भीतिर्यत । तत्पौरान्त-
मियादिनाशमविशन् यथेयं सुखं सुधामिन्धोरस्य गुणः स वेपितविद्युद्वेला-
वलीमालिनः ॥ इति शम् ।

काव्या ज्ञेये वसतिमुशता शिष्यधीवर्धनैवा-

रिक्ताकल्पेऽश्नितमरकाऽकाहि हारोपि-ञ्जलीपा ।

वाशिष्ठेनान्वयमहिमतोऽन्विष्टविद्याप्रतेन

भ्रष्टाशुद्धाऽनुपपि बिदुषामाधवेनापमेन ॥

शाके महाश्विष्यपुनन्ममिमे सहस्ये पद्ये सिधे प्रतिपदीनदिने प्रशस्ये ।

येन विवेकविवृति समपूरि नभ्या सा स्नान्महेशकुरया शिवलातिभक्त्या ॥

(APPENDIX A) ('क' परिशिष्टम्)

काव्यप्रकाशोदाहृतनिर्देशनाना वर्णक्रमानुसारिणी सूची

* तारकाचिद्विताना निर्देशनानामारोहरोऽत्रैव प्रथमं विधीयत इति सन्तव्यम् ।
प्रायः सर्वत्रैषामुद्देशो यथास्थलं सूचितः । इतरत्र तु बन्धनीमध्ये सूच्यते । (ना ग =
नाटके यदम् ।)

श्लोका	पदाङ्का	श्लोका	पदाङ्का
अदपिहुल जलकुम्भ*	५०	अनन्तरक्तप्रतिमं तदन्नं	२८४
अकलिततपस्तेजोवोर्यं	२२६	अतुरण्णम्मणि	४३१
अक्रण्डोत्कण्ठया पूर्णं	२११	अनन्तमहिमव्याप्त	३०२
अलखडमखड्यं श्रीमान्	३६६	अनन्यतरश यस्य	२३१
अरण्यं लज्जहस्तण्वम्	३६०	अनयेनैव राज्यधी	३३३
अतन्द्रचन्द्रामरणा	११०	अनवरतकनकविवरण	३३४
अतिथिं नाम काकुत्स्थान्	४३४	अनुरागवतीं सन्ध्या	३१२
अतिपेलवमतिपरिमित	२१०	अन्तर्गतबुद्धवत्कपाल	२४२
अविविततगगनसरणि	२२८	अन्यत्र दूयं कुसुमापचाय	५३
अत्ता एतद् शिमलम्	१६८	अन्यत्र ब्रजतीति का	७६
अत्यावर्तैर्निर्ममकारिभिः*	३२५	अन्यास्तां गुणरजरोहण	२१४
अत्युक्ता परिहृत् स्फुरन्ति*		अपसारय धनसार	२७२
(स क आ ३१३)	१३६	अपाङ्गतरले रक्षौ	४६०
अत्तासीत् कण्ठिपाथ	१३८	अपाङ्गसंनिर्गं तरङ्गित*	२०२
अतिलोचनसभूत	१६५	अपूर्वमधुरामोद*	२३८
अरष्टे दर्शनोत्कण्ठा	१४६	अप्राकृतस्य चरितानिर्देश	२१६
अद्यापि खनयैलदुर्गं* (सु र को ६८३)	२२१	अविदुस्सुदुरी नित्य	३११
अप्रायत प्रणयलब्धदिरुच्ये	२७५	अन्धेरन्म स्थित	३५८
अभिन्नरत्नतल्लय*	२१६	अभिनवनलिनीक्रियत्य	३७७
अनङ्गसङ्गलक्षणा	१८७	अमितं समितं प्राप्तै	१०१

श्लोका*	पंक्ताङ्का	श्लोका	पंक्ताङ्का
अमुस्मिन्नावण्यामृत	३४८	असिमालसहायोऽपि	३६८
अमु कनकवर्णाम	१२०	असोढा तत्कालोज्जसद	१४०
अमृतममृत क संदेह *	२१३	असौ मरुचुम्बित*	२०५
अयमेकपदे तथा वियोग	३६२	अस्तग्वालाऽवलीङ्गप्रति	२२६
अय पद्मासनासीन *	४३२	अस्याः कर्णावतसेन*	२३८
अय मार्तण्ड कि स खलु	३३८	अस्या सर्गविधौ	३३६
अय वारामेको निलय	३७८	अदमेव शुभ सुदाहयाना	४१५
अय स रशनीतृषां	१३६, २६६	अहौ केनेदरी बुद्धि	२६१
अय सर्वाणि शास्त्राणि	३०६	अहौ गीतमहो वादित * (ना. ग.)	२६४
अरससिरमणी धुत्ताण*	१०५	अहौ विशाल भूपाल	४०६
अरातिविक्रमालोक	३३२	अहौ हि मे बद्धपराङ्ग	३७६
अरिबधेद्दशरीर *	(उ वि) ३१६	अहौ वा हारे वा	६१
अरुचिर्निशया विना	३८२	आकृष्य पाणिमशुचि	८२
अरे रामाहस्ताभरण	२३७	आकृष्टकरवालोऽसौ	३२६
अर्थित्वे प्रकटीकृतोऽपि	२३४	आगल्य सप्रति वियोग	१४५
अलङ्कार शङ्काकर*	३०५	आज्ञा शकशिखामणि*	२३४-३५
अलमतिनपलत्वात्*	२०८	आत्ते सीमन्तरत्ने	४२२
अलसवलिता	२०६	आत्मारामा विदितरतयो	२४६
अल स्थित्वा स्मशाने	११६	आदाय चापमचल*	३१९
अलौकिकमहालोक	३४६	आदाय वारि परित* (भू र को)	३५८
अवगन्धकोपस्य	१६१	आदायअगपुञ्जलित	२०६
अवाप्त प्रागल्भ्य	३४८	आदित्योऽय स्थितो	१२०
अवितथमनोरथपथ	३२७	आनन्दमन्दमिम	४०८
अविरलकमलविवास *	४०२	आनन्दधिन्धुरति	१६६
अविरलकरवाल	१४०	आलान जयकुञ्जरस*	३४५
अष्टाङ्गयोगपरिशीलन	२३२	आलिङ्गितस्वत भवान्	१६३
असितभुजगभीषणा	३३०	आलोक्य कीमलकपोत	२५३
असिमालसहायस्य	३६८	आभीदअनमलेति	३८६

श्लोकाः	पंक्ताङ्काः	श्लोकाः	पंक्ताङ्काः
आहूतेषु विद्वज्जनेषु	४३=	एकस्मिन्लुप्यने	६५
इदमनुचितमकमधः		एतत्तस्य मुखात् कियत्	३५६
(गु. २. को. १५१६)	२१५	एतन्मन्दविपक *	१८=
इदं ते केनोक्तं कथय	२३०	एद्विमेतत्तयणिञ्चा *	४७
इन्दुः किं क कलङ्कः	३३६	एषोऽहमदितनयामुख	२२०
इयं मुनयना दासीकृत	३६=	एहि गच्छ पयोत्तिष्ठ	२६७
उभ शिखलशिष्पन्दा	२२	ओषिणह' शोम्बक्त *	५१
उत्कम्पिनी भयपरिः	२०३	ओल्लोलकरश्चरश्चय *	१०६
उत्कृष्योत्कृष्य कृतिं	८५	ओदगुप्येन कृतवरा	२६०
उत्तानोन्नुनम्पहृरु	२४५	कङ्कणमोचनाय गच्छामि* (ना. ग.)	२५५
उत्कुक्षस्मन्केसर	१६०	कः कः कुल न सुपुत्तयित	२१६
उत्सिक्तस्य सवःपरा	६६	कण्ठकोषविनिविष्टमोश	६२
उदयति विततोर्ध्वरश्मि	३५२	कथमवनिप द्यौं	१६६
उदयमयते दिङ्मातिन्यं	३४६	कपाले मार्जारः पयः*	४१३
उदेति सविता ताम्रः	२२४	कमलमनम्भसि*	३६०
उदेशोऽयं सरसस्दली*	५२	कमलमिव मुखं	३०६
उपयौ दीर्घिकागर्भात्	४३६	कमलेव मतिर्मतिरिव	३३६
उन्नतं पदमवाप्य यो लघुः	३५३	करजुञ्जगद्विजसोऽन्वा*	४१२
उन्निद्रकोरुनदरेणु *	१३=	करवाल इतान्तरस्तस्य	३२६
उन्मेषं यो मम न सहते	३३७	करवालकरालदोःसहायो	२०५
उपकृतं यहु तल -	६०	करिहस्तेन संबाधे	
उपपरिसरं गोदावर्माः *		(का. अ. सू. वृ. २१११७ दः)	२४५
(अ. भा. १म. ३०५ पृ.)	२३०	कर्पूर इव दग्धोऽपि	३७३
उपैषावत तर्बली*	२१३	कर्पूरधूलिधवल	२५३
उल्लास कालकरवाल	६६	कलुषं च तवाहितेभ्य	३६२
ए एहि किञ्चि कोएवि	३७०	कल्याणाना त्वमिह महता	२०६
ए एहि दाव मुन्दरि *	४१४	कलोलवेक्षितटपत्	२३४
एकस्त्रिधा वससि चेतसि *	३७४	कस्त्वं भोः कथयामि*	३५=

श्लोकाः	पंक्त्याः	श्लोकाः	पंक्त्याः
प्रानतदणं तदग्न्याः	१६	त्रितेन्द्रितया सम्पद्	३६८
प्रोवागद्वामिरामं	८४	त्रितेन्द्रितत्वं विनदस्य	२५१ ; ४०१
चकासन्तज्ञानारानाः* (उ. वि.)	३२०	जुगोपात्ताननतत्त्वः	१६७
चक्षित्तरिणलोललोचनायाः	३२६	खे लंकागिरिमेहलातु	१०८
चर्का चकारपङ्क्तिं	४३०	जोहाद मधुरसेप*	११६
चण्डालैरिव युष्मानिः	४३१	ज्यावन्थनिष्यन्दभुजेन	२३८
चत्वारो वयसृत्विजः	२१६	ज्योत्स्नाभस्मच्छुरण्यवला	३४१
चन्द्रं गता वयस्युपात्र	२४१	ज्योत्स्नामौलिक्रिक्कदाम	३७०
चरणतपरिहाण	२४०	ज्योत्स्नेव नयनानन्दः	३३३
चापाचार्यस्त्रिपुर	२०६, २१६	कुसुमस्यन्तो मरिहिति*	३३१
चित्ते पिबुद्दि ए धुददि	२७३	खवसुरिणनामिर्गच्छत*	११८
चित्तं चित्तं वत् वत्	४०७	खिड्गुरमणमि लोचय*	२४४
चित्तं महानेय वता	८८	खोल्लेह अणोलमणा*	४२
चिन्तयन्तो जगत्सूतिं	११६	तद्वा मह गंडत्थल*	४१
चिन्तारत्नमित्र च्युतोऽसि	४३३	तत् उदित उदारहारहरि	२१३
चिरकालपरिप्राप्त	१६७	ततः कुसुदनाधेन	३३०
जगति जयिष्ये ते	२२८	ततोऽरुणपरिस्पन्द* (का. मो. ६७पुः)	२६२
जगद मधुरा वाचं	२४०	तं ताण्डि सिरिषहोभर	३६४
जड्धाकाएलोदनालो नख-	१६२	तथाभूतां हृष्टा	४१
जटाभाभिर्भाभिः कपल	४२२	तदप्राप्तिमहादुःख	११४
जनस्थाने ध्रान्तं- (सु. र. को. १४७२)	१४४	तदिदमरणं यस्मिन्*	३८८
जस्र रणन्तेउरण वरे*	३४३	तद्रूपं सिद्धिं कुड	२०८
जस्त्रेय वणो वस्त्रेय*	४०६	तद्देहं नवमिति	३६४
जह गहिरो जह रमण*	४२४	तद्रूपोऽसदृशोऽन्याभिः	४३३
जं परिहरिडं तोरद	२१४	तनुवपुरप्यन्योऽती* (उ. वि.)	३२०
जा डेरं व ह्रस्वन्ती*	१०८	तपस्विभिर्या मुचिरेण*	१६०
जाने वोपपराख्खु खी	६३	तदृष्टिमनि पलायति	१२७
		तदृष्टिमनि कृतावलोचना*	३३२

श्लोकाः	पलाङ्काः	श्लोकाः	पलाङ्काः
नाल्पः कविरिय खल्प* (उ. वि.)	३१२	पुराणि यस्यां सवराङ्गनानि	४११
निजदोषाद्गतमनसां	३७५	पुंस्त्वादपि प्रविचलेत्	३५७
निर्लोदितप्रतापेन	३६६	पृथुकार्तस्वरपालं*	२४६, ३०६
निद्रानिद्रतादुदिते	३७३	पेशलमपि खलवचनं	३७७
निपेतुरास्यादिय तस्य~	४३६	पौरं भुतीयति जनं	३३०
निग्रनाभिकुङ्करेण यदम्भः*	४१२	प्रणयितस्त्रीसलील	३८५
निरवधि च निराश्रयं च*		प्रत्यप्रमज्जनविशेष	४३४
(का. अ. सू. ट. ४।३।३२)	३४६	प्रथममह्यच्छायाः*	१८१
निरुपादानसंभार*	१०१	प्रथमाध्वनि धीरधनुर्ध्वनि	१२५
निर्गणवैरदहनाः	२४५	प्रयत्नपरिबोधितः	२३५
निशितसारधिया	११७	प्रसादे वर्तल प्रकटय*	२५४
निःशेषच्युतचन्दन*	१५	प्रस्थानं बलवैः कृतं	८१
न्यकारो ह्ययमेव मे*	२०१	प्रागप्राप्तनिशुम्भ	२१२, २५१
पथि पथि शुकचक्षु	१२२-१२३	प्रागेश्वरपरिष्वङ्ग*	२३८
पथिश्च ख एत्थ*	१०२	प्राप्ताः श्रियः शकलकाम	२३२
परापकारनिरतैः	२२२	प्राञ्जप्राड् विष्णुधामा	१६६
परिच्छेदातीतः	१२५, ३७८	प्रियेण संप्रभ्य विपक्ष	२२०
परिपन्थिमनोराज्य	३३१	प्रेमाग्नीः प्रणयस्पृशः	७८
परिमृदितमृणालीम्लान	७६	प्रेयान् सोऽयमपाकृतः	१२२
परिम्लानं पीनस्तनजघन	२८५	प्रीच्छेदादुल्लोच्छलन*	२८७
परिहरति रतिं मतिं	२५४	फुल्लुकरं कलमकूरणिदं	२४८
पविसंती परवारं*	११८	वत सखि कियदेतत्	३४८
पश्चाद्दधौ प्रसार्य	३७६	वन्दीकृत्य नृप द्विषो	१३६
पश्येत् कथिचल चपल	१४०	विम्बोष्ठ एव रागस्ते	३६३
पाण्डु क्षामं वदनं*	२६१, ३६५	वाद्यणातिकमलागो	१४६
पातालमिव ते नाभिस्ते	४३२	भक्तिप्रद्विलोक्त*	३०६
पादाम्बुजं भवतु गो*	४२६	भक्तिर्नवे न विमये	४०१
पितृवसतिमहं व्रजामि	२००	भय तदणि रमण	४३०

श्लोका	पंक्ताङ्का	श्लोका	पंक्ताङ्का
यस्यासुहृत्कृततिरस्कृति	१३७	राममन्मथशरेश ताडिता	२२७
याता कि न मिलन्ति	३५४	रामोऽप्यौ भुवनेषु *	१२६
यावत्करसार्द्रपाद	१६०	इधिरविसरप्रसाधित	११५
युगान्तकालप्रतिसहसा	४०६	रे रे नवललोचनाभित	१२५
ये कन्दरासु निवसन्ति	४११	लम् रागावृताश्रया	२२२
येन प्यस्त्रामनोमयेन *	२४४	लम् केलिकचमद्	२२०
ये नाम केचिदिह	२०४	लतानामेतासासुदित	३५३
येनास्यभ्युदितेन बन्ध	३५७	लहिरिण लुज्जम् *	३५१
येषा कण्ठपरिग्रह	३७७	लावण्य तदसौ कान्ति	११४
येषां ताश्चिदशेभदान	२१७	लावण्यवीकृति सप्रताप	४१४
येषां दोषलमेव दुर्बल	१२४	लिखितास्ते भूमि	१२३
योऽविश्वमिवमिदमर्थ *	२०५	लिम्पतीव तमोऽङ्गानि	३३७
योऽसकृत् परगोलाणा	३०७	लीलातामरसादितो	१६३
रङ्केल्लिङ्गिअणिअसण	१९२	वक्रस्यन्दिस्केविन्दु	४०४
रक्ताशोक कशोदरी क सु	२४३	वक्राम्भोज सरस्वति	२३३
रजनिरमणमौले	३०१	वक्रोन्दौ तव सख्य *	४२६
रमणीय क्षलियकुमार आसीत् *		वदनसौरमलोभ	४२१
(ना ग)	१२४	वदन वरवर्णिन्यास्तस्या	२६५
रसासार रसासार	३१६	वद वद जित स शङ्ख	२५०
राक्षसु चदधवलासु *	११६	वसु प्रादुर्भावादसु *	३८५
राकायमकलङ्घं चेत्	३६१	यसुर्विस्मयान्तमलक्ष्य	१६६
राकाविभायरीकान्त	१६४	बखवैदुलचरणै	२०१
राकायुधाकरमुखी	६४	बहिरुक्तलिङ्ग इव *	४३१
राजति तटोयमभिहत	४२३	वाणिअअ हृदिदन्ता	४०३
राजनारायणं लक्ष्मी	४२६	वाणीकुङ्कुशीण *	१४७
राजन्राजसुता न पाठयति *	३५४	वाताहारतया जगत्	२३६
राजन्विमान्ति भवत	२१३	वारिण्यतो वि गुणो	११७
राज्ये सार वसुधा	४०५	विकसितसदकारसार	२१४

श्लोकाः	पद्याङ्काः	श्लोकाः	पद्याङ्काः
सर्वेस्व हर सर्वेस्व	३०७	सोऽप्यैष्ट वेदान्	१६८
सविता विभवति विभुरपि-		सोऽपूर्वो रसनाविपर्यय	३८६
(१२. प्र. ४ पृ.) ३३१		सो मुदसामलंगो *	११७
यन्नीडा दयितानने	२५३	सौन्दर्यसंपत्ताकुर्यं	२३६
सरोणिताः कव्यभुजां	२६५	सौन्दर्यस्य तरत्रिणी	३४४
सत्तार साकं दर्पेण	३०३	सौभाग्यं वितनोति	४२६
सह दिश्वदृष्टिसार्हिं	३८१	स्तुमः कं वामाक्षि	६३
सहि एषणिदुवणसमरम्मि *	०१८	स्तोकेनोप्रतिपायाति *	३०६
सहि विरङ्कुण माणस्स *	१०६	त्रिगंधश्यामलकान्ति	१३२
साकं कुरङ्गकदशा	१४०	स्पर्शोत्पत्तिरकिरण * (हरविजये)	४२८
सा दूरे च सुधा	१६८	स्पृशति तिग्महृत्तौ * (हरविजये)	४३७
साधनं गुमह्यस्य	१६२	स्फटिकाकृतिनिर्मलः	२१५
साधु चन्द्रमसि पुष्करैः -	२०३	स्फुरद्भुत्तरूपमुत्पताप	४१७
सा पत्युः प्रथमापराध	८०	सखा नितम्बादव	१६५
सायनसहायबाहोः	१६६	स्वच्छन्दोच्छलदच्छ	१७
सायं क्षानमुपासितं	११५	स्वपिति यावदयं निषटे - (का.अ.सू. २)	२२६
सा वसद् तुज्ज्म द्विधृष्ट	४१७	स्वप्नेऽपि समरेषु त्वा	३२६
साहेन्ती सहि सुहृद्यं	२१	स्वयं च पञ्चवाताम्र	३०६
सितकरकरकचिरविभा -	२८०, २६६	स्वर्गप्राप्तिरनेनैव	२७५
सिंहिकायुतसन्नतः	४०८	हन्तुमेव प्ररुतस्य *	२३७
सुधाकरकराकार	१६७	हरस्वयं सप्रति हेतु	६२
सुरालयोक्षासपरः	२००	हरस्तु किञ्चित्परिरुत	१४६
सुव्यह समागमिस्तदि -	५३	हंसार्थं सरेहि तितरी *	१०२
सुसितवसनालंकाराया* (उ.वि.) २३१, ३७६		हा भिक् सा किल *	१६१
सुहृद्भूवाप्यजल * (उ.वि.)	३५७	हा वृष हा शुभ हा कवि	२१५
सृजति च जगदिदमवति	३७७	हा मातस्त्वरिताऽसि *	८३
सेयं ममाग्नेषु *	६७	द्वित्वा त्वामुपरोध	३८०
सो एतिय एतय यामे-	४२१	धुमि अवहतिथयरेहो	२५१

श्लोकाः	पंक्ताङ्काः	श्लोकाः	पंक्ताङ्काः
द्वयमधिष्ठितमादा	३६१	हे हेलाजितबोधितस्व * (व. जी.)	३८०

(App. B.) (ख)

काव्यप्रकाशे प्रमाणोद्धृतयः

(क) ग्रन्थकृतः	पंक्ताङ्काः	श्लोकाः	पंक्ताङ्काः
		काव्यालङ्कारसारसंग्रह	३०६, ३११
'अन्ये'	३४, ..	काव्यालङ्काररत्नसूक्ति	२४०, २७४, २७८,
'अन्विताभिधानवादिनः'	२०		२७६, २७६, २८०, २८१, २८२
अभिनवगुप्त	७०	तन्त्रपार्तिक	३५, १६४
'अभिहितान्वयवादिनः'	२०	ध्वन्यालोक	१४८, १४६, १७५, २५६,
उद्भट	३३६		२५८, २५६, २८७, ३१२
'केचित्'	२७, ३४	ध्वन्यालोकलोचन	१६४, १७१, २३८
ध्वनिकृत् (ध्वनिकार)	१४८, १४६, २५६	नाट्यसाराङ्ग	६४, ७६, (शृङ्गार इत्यादि
वामन	२६४	ना. शा. ६।१५)	८६ (रतिर्हासक-ना. शा.
भरत	६४	६।१६)	
भट्टनायक	६८	पार्श्वनीयवार्तिक	३२५
महाभाष्यकार	२५	भामहविपरण	२७४, २७६
कदट	३१०	मीमांसासूत्र	१६३-१६३
लोखट	६४	कदटकान्यालङ्कार	२५८, ३१०, ३१४,
'व्यक्रियादिन्'	१७७		३१५, ३१६
शङ्ख	६३	यनोक्तिजोवित	१६५, २२८
(ख) ग्रन्थाः		वाक्यपदीय	२५
अमरकोष	१८६	व्यक्तिपिबेक	२०४, २२४
कामराज	२४४	शबरभाष्य	१६०
काव्यालङ्कार (भामह)	१८०, १८१, ४१८	श्लोकावार्तिक	१५४

काव्यप्रकाशे तद्वृत्तौ च स्वर्यमाणानि प्रमाणानि :—

५:

प्रथम उल्लासः

(१) एतद्विलक्षणा तु कविवाङ्निर्मितिः=अ. आ. लो. (१२२पृ.)

तथा चेदमुच्यते—अपारे काव्यसंसारे कविरेकः प्रजापतिः ।

यथाऽस्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥

(५) प्रभुसस्मित...सुहृत्सम्मित...=अ. आ. लो. (१४८ पृ.)

इदं प्रभुसस्मितेभ्यः श्रुतिस्मृतिप्रभृतिभ्यः कर्तव्यमिदमित्याह्मासाक्षपरमार्थेभ्यः ।

शास्त्रेभ्यो ये न व्युत्पन्नाः, न चाप्यस्येवं वृत्तमनुष्मात् कर्मण इत्येतदुक्तियुक्त-
कर्मफलसंबन्धप्रकटनकारिभ्यो मितसम्मितेभ्य इतिहासशास्त्रेभ्यो संबन्धव्युत्पत्तयः...

(८) काव्यानाञ्च महाकविसम्बन्धिनाम्...=अ. आ. (१६पृ.)

तरसती खादु तदर्धवस्तु निःश्वन्दमाना महतां कवीनाम् ।

अलोकसामान्यमभिव्यनक्ति परिस्फुरन्तं प्रतिभाविशेषम् ॥

...गैनास्मिन्...संसारे कालिदासप्रभृतयो द्विजाः पञ्चपा वा महाकवय
इति गण्यन्ते ।

(८) हेतुर्न तु हेतवः=तु. का. आ. (१११-१२)

नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतं च बहु निर्मलम् । द. का. अ. १११४

अमन्दधामिनोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः ॥

(१२) रसस्य हि प्राधान्यान्नालङ्कारता=अ. आ. (२१४)

वाच्यवाचकत्वात्तद्देवतां विविधात्मनाम् ।

रसादिपरता यत् स ध्वनेर्विषयो मतः ॥

(१४) न्यग्भावितवाच्यव्यङ्ग्यपञ्चजनस्य शब्दार्थयुगलस्य=अ. आ. (२३ पृ.)

यतार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्तार्थो ।

व्यङ्ग्यः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूत्रिभिः कथितः ॥

(१७) चित्तमिति गुणालङ्कारयुक्तम्=अ. आ. (२१०-२२१ पृ.)

चित्तं शब्दार्थमेवेन द्विविधं न व्यवस्थितम् ।.....किन्तु यदा रसनावादि-

दिवक्ताशून्यः कविः शब्दालङ्कारमर्भालङ्कारं बोधनिबन्धाति तदा तद्विवक्षाऽपेक्षया

रसादिशून्यताऽर्थस्य परिकल्प्यते । (२२१पृ.) काव्यं केवलपान्यवाचकवैचित्र्यनाता-

प्रयोज्योपनिबद्धमालेख्यप्रह्वं यदाभासते तच्चित्तम् । (अ.आ.उ. २२०पृ.) ।

द्वितीय उल्लास

(१६) तात्पर्याभाऽपि केचुचित्=ध्व आ (१८६ १६० पृ) तु

शब्दान्तरेण स्वार्थाभिभाषिना यद्विपयीकरणं तत्र प्रकाशनोक्तिरेव युक्ता । न च पदार्थवाक्यार्थन्यायो वाच्यव्यङ्ग्ययो (ध्व आ ११९० ११) । यत् पदार्थप्रतातिरस्त्यवति कैश्चिद्विद्वद्भिरास्थितम् ।

(२४) वस्तुधर्माऽपि द्विविध — अ वृ मा (४ पृ) यस्य न वस्तुधर्मत्वेनोपाधेरवस्थानं तस्यापि द्वैविध्यं साध्यसिद्धताभेदात् ।

पदार्थस्य प्राणप्रदो जाति गौ इति=अ वृ मा (४ ५ पृ) कस्यचित् खलु सिद्धस्योपाधिपदार्थस्य प्राणप्रदता यथा जाते । न हि कश्चित् पदार्थो जाति सम्बन्धमात्रेण स्वरूपं प्रतिलभते । यदुक्तं वाक्यपदीये न हि गा स्वरूपेण गौ नाम्यर्गाणां वाभिसम्बन्धात्तु गौ रिति ।

(२५) साध्य पूर्वापरीभूतावयव कियारूप म भा (११३११)

क्रियावचनो धातु क्रिया नामेयमत्यन्तापरिच्छेदाऽस्तक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम् । आख्यातपदवाच्या पूर्वापरीभूतावयवा (म भा प्र)

(२५) चतुष्टयो महाभाष्यकार=म भा (१११२) चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिर्जातिशब्दा गुणशब्दा क्रियाशब्दाधतुर्थो । अ वृ मा (४ पृ) तस्य मुख्यवस्तुभेदो ज्ञेयो जालादिभेदतः ।

(२५) विधादिशब्दानां सङ्गारूपो = ५२ प्र (२०० पृ)

एव विधादिशब्दानां सत्तावनिदितात्मनाम् ।

अभिधायस्य सामान्यशून्यत्वावहित्थ्यते ॥

(२५) गुणक्रियादृच्छानां भेदान्—अ वृ मा (६५ पृ) गुणक्रिया शब्दसहित्व्यक्तीनामेष तदुपाधिनिषेधनभेदजुषामेकाकारताऽवगतिनिषेधनत्व न तु जातेरिति भगवतो महाभाष्यकारस्याभिमतम् । यथा व्यक्तेव मुखं तैत्तिर्यङ्गोदकादस्तादानां प्रतिबिम्बायातिनिषेधनानां भेदाद्भानाऽऽकारत्वेन प्रत्यवभासते । अतएव न शुक्लादिशब्दानां जातिशब्दत्वम् । ५२ प्र (२०६५) यथा काचादंशादंकादिषु यथा जलादिभिर्मयैकं मुखमेवाभिधीयते ।

तथा द्रव्यैरभिर्मयैका जातिरेवाभिधीयते ॥

- (२६) हिमप्रयः...जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्ये=१८. प्र. (२०५-२०६ पृ.)
जातिरेव हि शब्दार्थ इति जैमिनीया...कथं पुनराश्रयाः शब्देनासंस्पृश्यमानमेदा
अपि जातिभेदावगमय कल्पन्ते ? यथा चक्षुरादयो...प्रतिपत्तये ।
- (२७) तद्वान्...शब्दार्थः=व्या. म. (११५-२६३ पृ.) जातिमती व्यक्तिः शब्दार्थः ।
गवादिशब्दैस्त्वद्वतोऽभिधानात् ।...ननु सोऽयं तद्वानाम् ? तस्यास्तीति तद्वान्
विशेष एवाकारसामान्यवानुच्यते । (१८. प्र. २०६ पृ.)
- (२८) अपोहो वा शब्दार्थः.....=नाप्यन्यव्यावृत्तिमात्रं किन्तुन्यव्यपोहविशिष्टो विधिः
शब्दानामर्थः ।...शब्दैस्त्वावन्मुख्यमाख्यायतेऽर्थस्त्वज्ञापोहस्त्वदगुणत्वेन गम्यः ।...
(ज्ञानधीमितनिबन्धावली—अपोहप्रकरण २०३ पृ.) *Vide the paper*
The Neo-Buddhist Nucleus in Alankārasāstra. J.
As. Soc. Lett. vol. xxii no. 1. p. 52.
- (२९) शब्दव्यापाराः सान्तरार्थनिष्ठो लक्षणा=श. व्या. वि. (२ पृ.) एव वाच्यवाचकार्थनिष्ठो
व्यापारावभिधालक्षणे । अ. वृ. मा. (४ पृ.) मुख्यलक्षणिकार्थविषयोपपत्त्यनद्वारेण
शब्दस्याभिधाव्यापारो द्विविधः प्रतिपादितो निरन्तरार्थविषयः सान्तरार्थनिष्ठश्च ।
- (३०) गौरमुपन्य इत्यादी...लक्षणा नोदाहर्तव्या । = १८. प्र. (२०६ पृ.) ननु न व्यक्ति-
लक्षणाया सर्वमुपपद्यते । नैवम्...व्यक्तिमेव शक्तिर्ब्रह्माऽनुरजिता कार्योप-
योगिनी पश्यामः । अत एव चालम्बनप्रोक्तुविशसनादयो जाती न
विनीयन्ते ।
- (३१) भेदाभिमी...गोणो शुद्धो च विज्ञेयो...=तु. १८. प्र. (२४६ पृ.) बहुपातशब्देषु
मुख्यगोणीलक्षणाभिः शब्दशक्तिभिः...अभिधीयते तदभिधीयमानम् ।
- (३२) अत हि...उपयान्तोति केचित्=श. व्या. वि. २ पृ.
...न परार्थोऽभिधीयत इत्यपरे । ('अपरे' 'अन्ये' शब्दयोर्व्यख्याताः) ...परार्थ एव
लक्ष्यत इत्यन्ये । उद्भट (N. S. cūn का. अ. सा. सं. ल. वृ. १० पृ.) :—
(भा. वि. ?) केचिद्वन्द्वारोक्तमर्थमर्थारोपं ब्रुवते । अपरे विपर्ययम् । अन्ये
योगपदम् । एष एव युक्तः पन्था इव दृश्यते । अ. वृ. मा. (८ पृ.)—गौर्वाहीक
इति, अत हि गोशब्दगोत्वयोक्तपचारः ।...
- (३३) क्वचित् स्वस्वामिभावात्...अवयवावयविभावात्=म. भा. (४११४८.२१८ पृ.)
चतुर्भिः प्रकारैरेतस्मिन् स इत्येतद्वचि । तादर्थ्यात् तादर्थ्यात् सामीप्यात्
सादृश्यादिति । (प्रदीप and उद्घोष तु.)

- (३६) लक्षणा तेन पद्विधा=अ १ मा (८ पृ.) एतेन चतुर्विधेनोपगारेण सह पूर्वाह्णे
द्वौ लक्षणाभेदौ सकलत्रय पटप्रकारा लक्षणा वक्तव्या ।
- (४०) नाभिधा समयाभावात् लक्षणा=ध्व आ लो (१८४ पृ)
व्यापारश्च नाभिधाऽऽत्मा समयाभावात् । न तात्पर्यात्मा तस्यान्वयप्रतीतावेव
परिच्छयात् । न लक्षणाऽऽत्मा, उक्तादेव हेतौ स्वतन्त्रगतित्वाभावात् ।
- (४०) न न शब्द स्मृतलक्षति —=ध्व आ (११२०)
मुख्या रूति परित्यज्य गुणरूत्याऽर्थदर्शनम् ।
यदुद्दिश्य पल यत्त शब्दो नैव स्मृतलक्षति ॥
- (४१) एवमप्यनवस्था स्यात् =तु न्या म (२१ पृ)
मूलवृत्तिकरीमाहुरनवस्था हि वृत्तणम् ।
मूलसिद्धौ त्वरूढ्याऽपि नानवस्था निवार्यते ॥
- (४४) सामर्थ्यमौनिती देश =वा प (२११६)
वाच्यात् प्रकरणादर्थादावित्यादेशकालत ।
पदार्था प्रविभज्यन्ते न शब्दादेव केवलात् ॥ (वा प्र २२५ ४६ पृ ४)

५

तृतीय उल्लास

- (५४) आदिप्रहणाच्चेष्टाऽऽदे =ध्व आ (१८६ पृ)
अशब्दस्यापि चेष्टाऽऽदेरर्थविशेषप्रकाशनप्रसिद्धे ।
- (५५) लक्ष्यव्यञ्जकयोश्च व्यञ्जकत्वमुदाहार्यम्=गदे चालक्ष्यक्रमव्यञ्जकस्य द्योतकत्वं यथा (ध्व
आ १३१ पृ) विभावादयो यदा विशिष्टेन केनापि पदेनार्प्यमाणा रस-
समत्कारविधायिनो भवन्ति तदा पदस्यैवासौ भट्टिमा समर्प्यते । (ध्व आ
लो १३१ पृ)
- (५६) न हि प्रमाणात्तरवैयोऽर्थो व्यञ्जक =ध्व आ (१८६ पृ)
भिन्नविषयत्वात् भिन्नरूपत्वाच्च सार्थाभिधायित्वमर्थान्तरावगमहेतुत्वं न शब्दस्य ।
शब्दव्यापारगोचरत्वं तु तस्यासाभिरिष्यत एव ।

६

चतुर्थ उल्लास

- (६०) उपकृत बहु तत्त =ध्व आ लो (५६ पृ)
यथा शब्दमुद्दिश्य कश्चिद्मवीति— किमप्योपकृतं न तेन ममेति ।

(६०) रसस्तेर्न लक्ष्यते=भव. आ. (१८५ पृ.)

तल तु शब्दस्य क्रियापीर्यापर्यमनन्यसाध्यतत्कलपटनूत्वाशुभाविनीषु ...रसादो
न प्रतीयते । भव. आ. (पृ. २६) वाच्येन त्वस्य सदेव प्रतीतिः ।
(भव. आ. लो. पृ. २६) 'इव' शब्देन वियमानोऽपि क्रमो न संलक्ष्यते ।

(६१) शुशीभूतव्यङ्गेन रसवद्...=भव. आ. (२१६)

रसभावादित्वात्पर्यं...अलङ्कारत्वसाधनम् ॥...एवं ज्ञेयः...रसवदलङ्कारस्य न
विभक्तविषयता भवति ।...अनेन भाषाएतद्वारा अपि प्रेयस्त्व्यूजस्त्विसमादितादयो
श्रूयन्ते । (भव. आ. लो. ७५ पृ.)

(७५) व्याघ्रादयो विभावा...अनैकान्तिकत्वात् सूत्रे मिलिता निर्दिष्टाः ।=तत्तानुभावानां
विभावानां व्यभिचारिणां च पृथक् स्थायिनि नियमो नास्ति बाष्पादेरानन्दा-
क्षिरोगादिजत्वदर्शनात्, व्याघ्रादेः क्रोधनयादिहेतुत्वात् ।

(अ. भा. १म अरण्य २८४ पृ)

(७६) अपरस्तु शापहेतुक इति पञ्चविधः=तु. व. का. अ. (१४१)

अथ विप्रलम्भनामा श्चकारोऽयं चतुर्विधो भवति ।
प्रथमानुरागमानप्रवासकरुणात्मकत्वेन ॥ तु. म. प्र. (२५४ पृ.) स (विप्रलम्भः)
चतुर्धा प्रथमानुरागो मानः प्रवासः करुण इति ।

(८६) निर्वेदस्थानिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः=तु. ना. शा. अ. भा. (३३२-३३ पृ.)
शान्तो नाम शमस्थायिभावात्मको मोक्षप्रवर्तकः ।...व्यभिचारिण्यस्य निर्वेद-
स्युति...रोमाभादयः ।

(८७) आदिशब्दान्मुनिशुद्धपुलादिविषया=तु. ना. शा. अ. भा. (३४१ पृ.)

आर्द्रतास्वायिकः स्नेहो रस इत्यसत् । एवं वृद्धस्य पुलादाविति श्रुतव्यम् ।
...एवं भक्तावपि वाच्यमिति ।

(८९) तदाभाषा अनौचित्यप्रवर्तिताः—भव. आ. लो. (२४ पृ.)

श्रीचित्त्वेन प्रवृत्ती चित्तवृत्तेरास्वायत्वे स्वायिन्या रसो व्यभिचारिण्या
भायः । अनौचित्येन तदाभासः रावणस्येव सीतायां रतेः ।
(श्री. वि. च. १२४ पृ.)

कुर्वन् सर्वाशये व्याप्तिमौचित्यरुचिरो रसः ।

ननुभास इवाशोकं करोत्यनुचितं मनः ॥

(६४) तस्य प्रशान्तिरुदय **=ध्व आ लो (६५-६६ ५)

व्यभिचारिण उदयस्थित्यपायतिभर्मका । क्वचित्तु व्यभिचारिण प्रशमावस्थया प्रयुक्तधर्मत्कार । क्वचित्तु व्यभिचारिण सन्धिरेव चर्चणास्पदम् । क्वचिद्व्यभिचार्यन्तरशक्तैव विश्रान्तिपदम् । ** एयमन्यदप्युत्प्रेक्ष्यम् । एतानि चोदय-सन्धिशक्त्यादिकानि कारिकायामादिग्रहणेन गृहीतानि ।

(१०१) अलङ्कार्यस्यापि ब्राह्मणधर्मणन्यायेनालङ्कारता=ध्व आ लो (१५ ५)

य पूर्वं कापि कान्धालङ्कारभावमुपमाऽऽदिरूपतयाऽन्वभूत्, इदानीं त्वनलङ्काररूप एवान्यत्र गुणीभावाभावात् पूर्वं प्रत्यभिज्ञानबलादलङ्कारध्वनिरिति व्यपदिश्यते ब्राह्मणधर्मणन्यायेन ।

(१०६) अत्र विरोधानङ्कारेण =का अ सू ३ (४ ३।२६)

विशिष्टेन साम्यार्थमेककालक्रियायोगस्तुल्ययोगिता ।

(१ ६) अत्र किमिति उत्तरालङ्कारेण=क का अ. (८।७२)

यत्र ज्ञातादन्यत् पृष्टस्तरवेन वक्ति तत्तुल्यम् ।

कार्येणानन्यसमाख्यातेन तदुत्तर ज्ञेयम् ॥

(११०, ११७) अत्र हेत्वलङ्कारेण =क का अ (७।८२)

हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदकृद्भवेत् ।

सोऽलङ्कारो हेतु स्यादन्येभ्यः पृथग्भूत ॥

(११६) यथा शृङ्गोमायुसवादादौ=ध्व आ (१५२ ५)

अस्य विवक्षितान्तरवाच्यस्य ध्वनेरुत्तरणरूपव्यञ्जकोऽपि य प्रभेद उदाहृतो द्विप्रकारः सोऽपि प्रबन्धेषु केवचित् योतते । यथा शृङ्गोमायुसवादादौ मदाभारते ।

(१२२) पदैकदेश रसादय =अ प्र तु ३य प्र ६१-६६ ५, ४र्थ प्र. १५८ ५, ६४ प्र १७३ १८२ ५, व जी २यउ ११२-१३१ ५ तु.

(१२३) अत्र 'लिप्ते ति सङ्गर =ध्व आ लो ६१-६२ ५

तत्त्वासह्यत्वादभिधाव्यापारेणाशक्यसमर्पणमपि एकस्मिन्विषयीभावाभावात् चित्तवर्ण्यापदमिति न चारुतातिशयकृत् । प्रतीयमान तु तदसह्यमनुद्धिप्र-विशेषत्वेनैव किं किं रूपं न सद्गति इति चित्तपानवरसंगुणमोदकस्थानीय विचित्रचर्चणापद भवति ।

५:

पञ्चमः उल्लासः

- (१४०) एते च रसयदायलक्षाराः...=का. अ. सा. स (४२ का, ४७ पृ.)
 प्रेयो रसवदूर्जसि पर्यायोक्त समाहितम् ।...यदुक्तं भट्टोज्झेन चतुर्लभा भावा
 (४८-पृ.) इति ।...पञ्चरूपा रसा इति (४६ पृ.) । अतः च भावानामलक्षारता
 काव्यमलंकार्यम् । (का. अ. सा. स ल. ७. ४८ पृ.) रसाः खलु
 तस्माल्लक्षाराः । (ल. ७. ४० पृ.)
- (१४१) मभ्नामि कीरवशतः.....=ध्व. आ. लो. (११३ पृ.) काकुयोजनार्था सर्वत
 गुणोभूतव्यङ्ग्यतैव । अत एव 'मभ्नामि कीरवशतं समरे न कोपात्' इत्यादी
 ये विपरीतलक्षणमाहुस्ते न सम्यक्परामर्शः ।
- (१४२) बाणीरकुडंगुणीण=ध्व. आ. (११६-१२० पृ.)
 एवविधे विषयेऽन्यथापि यत्र व्यङ्ग्यपेक्षया वाच्यस्य चादित्योत्कर्षप्रतीक्षा
 प्राधान्यमवसीयते तत्र व्यङ्ग्यपञ्चाङ्गत्वेन प्रतीतेर्ध्वनेरविषयत्वम् ।
- (१४३-१४४) रसादिलक्षणस्त्वर्थः खप्नेऽपि न वाच्य =ध्व. आ. लो. (१५ पृ.)
 यस्तु खप्नेऽपि न स्वशब्दवाच्यो न लौकिकव्यवहारपतित किन्तु शब्द-
 समर्थमाणाद्दयसवाद्सुन्दरविभावानुभावसमुद्भूतप्राङ्निविष्टरसादिवासनाऽनुसारा-
 न्मुक्तमारसविदानन्दचर्वणव्यापारसंख्यीयरूपो रसध्वनिरिति ।
- (१४५) शब्दवृद्धामिधेयाश्च.....=श्री बा. सम्बन्धाद्यैपरिहार्य (१४०-४१ श्री) .
 वक्ता वाक्य प्रयुक्ते च समुद्धार्यविवक्षया । अ. प्र
 तथैव बुध्यते धोता तथैव च तदस्थित ।
 अतो न शक्त्यन्तरमपेक्ष्यते ।
 ...इद्व्यवहारो वाक्येन न पदेन । (न्या म १३ ख ३६४ ७२ पृ)
- (१४६) यद्यपि वाक्यान्तरप्रयुज्यमानान्यपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेन =ध्व. आ (६० पृ.)
 सोऽर्थस्तद्व्यक्तिरसामर्थ्ययोगी शब्दश्च कथन ।
 यत्रत प्रत्यभिज्ञेयौ तौ शब्दार्थौ महावचे ॥
- (१४७) 'नि शेषच्युतेत्यादी' विध्यादेध्वर्था=यस्त्वतापि तात्पर्यशक्तिमेव ध्वनने मन्यते स न
 यस्तुतत्त्ववेदी । विभावानुभासप्रतिपादके हि वाक्ये तात्पर्यशक्तिर्निर्दोषतया वा
 पर्यवस्येत् । न तु रसमानतासारे ३३ । (ध्व. आ. लो. २६ पृ.)
- (१४८) यदप्युच्यते नैमित्तिकानुसारेण... ..=निमित्तोऽपि संकेत. नैमित्तिकत्वसाध्यं इति

सकेतानपेक्ष एवेति चेत्, पर्यत श्रोत्रियस्यानुवाकहतबुद्धेरुक्तिरीशालम् । यो
 त्वसी पर्यन्तरुचाभावायैः प्रथमं प्रतीतिप्रथमवतीर्णस्तस्य पधातनाः पदार्था
 निमित्तभावं गच्छन्तीति नूनं भीमोसकस्य प्रणीतं प्रति नैमित्तिकत्वमभिमतम् ।

(ध्व. आ. लो. १८-१९ पृ.)

- (१५६) सोऽयमिपोरिव...=ध्व. आ. लो. (१८ पृ.) सोऽप्यन्विताभिधानवादी “यत्परः
 शब्दः स शब्दार्थः” इति हृदये गृहीत्वा शरवदभिधान्यापारमेव दीर्घदीर्घ-
 मिच्छति तस्य यदि दीर्घदीर्घौ व्यापारस्तदेकोऽसाविति कुतः ? भिन्नविषयत्वात् ।

गदप्यन्ये मन्यन्ते वाच्यावगमोपक्रमः प्रतीयमानार्थान्तरावसायपर्यन्तोऽयमेक
 एव दीर्घदीर्घः शब्दस्तेपोरिव व्यापारः.....तदयुक्तम् ।.....किंभार्यं विषयः
 शरद्वान्तोपन्यासः । (व्य. वि. १२२-२३ पृ.)

- (१६१) यत्तु ‘विषं भक्ष्यं’ =व्य. वि. (१२१-१२२ पृ.) ‘विषं’ भक्ष्यं मा चास्य गृहे
 भुङ्क्ष्या’ इत्यादावपि यदेतत् विषमच्छाणुज्ञानं तदर्थप्रकरणादिसहायम्.....
 न शब्दस्य तत्र व्यापारः परिकल्पनीयः ।

- (१६२) यदि च शब्दध्रुतेरनन्तरं...=ध्व. आ. लो. (२४-२५ पृ.) विभावाद्यर्थोऽपि
 पुनर्जन्महर्षन्यायेन तां चित्तवृत्तिं जनयतीति जननातिरिक्तोऽर्थस्यापि व्यापारो
 ध्वननमेषोच्यते ।

- (१६३) ध्रुतिलिङ्गावक्यप्रकरणं...सिद्धं व्यङ्ग्यत्वम्=ध्व. आ. लो. (१६ पृ.)
 अन्यथा गौणलाक्षणिक्योर्मुह्याद्भेदः ध्रुतिलिङ्गादिप्रमाणपट्कस्य परदीर्घत्वम्
 इत्यादिप्रक्रियाविधातः । निमित्ततावैचित्र्येनैवासां सामर्थ्यान्निमित्ततावैचित्र्ये
 चाभ्युपगते किमपरमस्यास्त्वस्यया ।...काव्ये वाक्यधर्मास्तदुदाहरणानि च
 मृ. प्र. ६ प्र. (३०५-३२८ पृ.) ।

- (१६४) कुरु रुचिम् इति=ध्रुतिदुष्टा अर्थदुष्टा वाक्यार्थवत्तादस्तीत्यर्थप्रतिपत्तिकारिणः.... ।
 यथा कुरु रुचिमित्यत्र क्लमव्यत्यासे (ध्व. आ. लो. ८२ पृ.)

- (१६५) अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा= यदाह...‘अयमेव हि भेदो...’ (ज्ञानभ्रीमित्तनिबन्धावली क्षाणभन्नाध्याय ४६ पृ.)
 न तु तावताऽसौ नास्त्येवेति शक्यः कल्पयितुं तत्सद्भावस्य न्यायसिद्धत्वात् ।
 न हि भक्तिभक्तिविविधमेव बत्मेन प्रवर्तमाना प्रतीतिरपरिस्खलितकमेवैव प्रवर्तते
 इत्युपपद्यते कारणभेदस्यापि कार्यभेदहेतुत्वोपगमात् । (व्य. वि. २७४ पृ.)

(१६७) उत गुणोभूतस्यप्रेषऽतात्पर्यभूतोऽप्यर्थः स्वशब्दानभिधेयः कस्य व्यापारस्य विषयतामवलम्बताम्—अथ आ (१६२-१६३ पृ) अथ चास्य स्वरूपभेदः—यद्गुणरूपतिरमुह्यत्वेन व्यवहितं वाचकत्वमेवोच्यते व्यञ्जकत्वन्तु वाचकादल्पन्त विभिन्नमेव ।

(१६८) लक्षणाध्यासार्थस्य नानात्वे नियतत्वमेव बोधयति—अथ आ (२३ पृ) कचिद्वाच्याद्विभिन्नविषयत्वेन व्यवस्थापितो यथा—अथ आ लो २३ पृ. इ

(१६९) न च लक्षणाऽऽत्मकमेव ध्वननं—अथ आ लो (१८ पृ) अत एव यत् केनचिन्नचित्तलक्षणेति नाम कृतं तद्व्यसनमात्रम् । न त्वल्लक्षणाऽऽत्यन्ततिरस्कृतान्यसंक्रमणयोरभावात् । न ह्यर्थशक्तिमूलेऽस्या व्यापारः । सहकारिभेदाच्च शक्तिभेदस्पष्ट एव । तु लक्षणासार्गावगाहित्वं तु ध्वने सहृदयेनूतनतयोपवर्णितस्य विद्यत इति दिशमुत्तीर्णयितुमिदमत्रोक्तम् । तदेव वाच्यास्य तिरस्कृतविबक्ष्याया विषयविभागो निरूपितः । (अ पृ मा २१ पृ)

(१७१) अस्वरूपवृद्धिर्निर्ग्राह्यो वाक्यार्थ एव वाच्यः तैरप्यविद्यापदपतितै पदपदार्थकल्पनावर्तयन्त्येव—अथ आ लो (१६ पृ) येऽप्यविनष्ट स्फोट वाक्य तदर्थरूपमित्याहुस्तैरप्यविद्यापदपतितै सर्वेयमनुसरणीया प्रकियाः ।

(१७२) अतः शृङ्गे अमशमनुमाप्यति—अथ वि तु (४०० पृ) अतः हि द्वावर्थौ वाच्यप्रतीयमानौ विविनिर्धेयार्थकौ क्रमेण प्रतीतिपथमवतरत तयोधूमागन्धोरिव साध्यसाधनभावेनावस्थानात् । द्वितीयस्तत एव हेतोर्पर्यालोचितशिष्टार्थस्य विवेकिणः प्रतिपत्तुः प्रयोजकस्वरूपनिरूपणेन सामर्थ्यात् प्रतीतिमवतरति ।

(१७३) व्यक्तिवादिना वाच्यपदसहाय्यानिमित्ता व्याञ्जकत्वमुक्तम्—अथ आ (२०२ पृ) वक्तृभिप्रायरूपव्यञ्जकैः सिद्धतया शब्दानां व्यापारः । तद्विपरीकृते तु प्रतिपाद्यतया प्रतीयमाने सम्बन्धादतरे व्यञ्जकत्वमेव ।

५. पष्ठ उल्लास

(१८०) गुणप्राधान्यतत्त्वज्ञः—अथ आ (१६० पृ) गुणप्रधानभावनं तयोव्यवस्थावात् । (तु -गुणलक्षणम् ।)

(१८२) स्फुटस्य रसस्थानुपलम्भात्—अथ आ (२२०-२२१ पृ) न च तदस्ति वस्तु किञ्चिद्यत्र चित्तवृत्तिविशेषमुपजनयति तदनुत्पादने वा कविविषयतैव न स्यात् ।

अतोच्यते । सत्यम्, न तादृक् काव्यप्रकारोऽस्ति यत्र रसादीनामविप्रतिपत्तिः ।
किन्तु यदा रसभावादिविवक्षाशून्यः कविः शब्दात्तद्वारमर्थालङ्कारं चोपनि-
वभ्राति तदा तद्विवक्षाऽपेक्षया रसादिशून्यताऽर्थस्य परिकल्प्यते ।

पृ:

सप्तम उल्लासः

- (१८५) उपयोगिनः स्युः शब्दायाः...=व्य. वि. (१५०-१५२ पृ.) अन्तरङ्गबहिरङ्ग-
भावधानयोः साक्षात् पारम्पर्येण च रसभङ्गहेतुत्वादिष्टः ।
- (१८७) दुष्टं पदं...=ह. का. अ. (६१२)
असमर्थमप्रतीतं विसन्धि विपरीतकल्पनं प्राम्यम् ।
अव्युत्पत्ति च देश्यं पदमिति सम्यग्भवेद्दृष्टम् ॥
अपङ्गं पुनर्बहिरङ्गं बहुप्रकारं सम्भवति । तद्यथा... । अन्तरङ्गभावधानयोः
साक्षात् पारम्पर्येण च रसभङ्गहेतुत्वादिष्टः । (व्य. वि. १५०-५२ पृ.)
- (१८८) तिष्ठेति धीराजगुप्ताऽमङ्गलव्यञ्जकत्वात्...=ह. का. अ. (६१७-२२)
यदनुचितं तत्र पदं तत्तत्रोपोजायते प्राम्यम् ।
पदमिदमनुचितमपङ्गं सभ्यासभ्यार्थवाचि ॥...
- (१८७) विरुद्धमतिक्रियया अकार्यमित्रमेकोऽसौ=ह. का. अ. (६१९६)
पूर्वार्थप्रतिपत्त्यो यत्प्रार्थ. स्पष्ट एव संभवति ।
विपरीतकल्पनं तद्भवति पदमकार्यमित्तमिव ॥
- (१८८) अपास...वाक्येऽपि...=ह. का. अ. (६१९)
पदवाक्यस्थो दोषो वाक्यविशेषप्रयोगनिमित्तेन ।
यः परिहृतस्ततोऽन्यस्तदतिव्याप्तिश्च सहियते ॥
नमिसाधुटीका—कथमिहोच्यते पदवाक्यस्थ इति ।...यतः कश्चिदाशङ्केत यथा
वाक्यस्थ एव दोषस्ते परिहृतो न पदस्थ इति तथा पदमद्वयभावे ततोऽन्य
इति । पृथक्करणं तु तस्य दोषस्य महीयस्तुल्यापनार्थम् । अ. प्र. (६म प्र.)
तस्याद्युक्तं पददोषनिरूपणा ।
- (२११) तथाऽप्यन्यैरलङ्कारकारैर्विभागेन दर्शिता इति...=व्य. वि. (१५०-१५१ पृ.) व्य. वि.
(३७६ पृ. तु.) अनेन च वाच्यावचनेन सामर्थ्यादवाच्यवचनमपि सगृहीतं
वेदितव्यम् ।

ह. का. अ. (६१२, ८, ११)—असमर्थमप्रतीतं विरुधि विपरीतकल्पनं ग्राम्यम् ।

अव्युत्पत्तिश्च देश्य पदमिति सम्यग्भवेदुच्यते ॥

...युक्त्या तमर्थं न च हृदं यत् यदभिधानतया ।

द्वेधा वदप्रतीतं संशयवदसंशयं पदम् ॥

(२११) प्रतिकूलवर्णम्...=ह. का. अ. (६१४०)

वाक्यं भवति तु दुष्टं संकीर्णं गर्भितं गतार्थं च ।

यत् पुनरनलंकारं निर्दोषं चेति तन्मध्यम् ॥

(२२७) अर्थोऽपुष्टः...=ह. का. अ. (१११२)

अपहेतुरप्रतीतो निरागमो वाऽथ यत्र संबन्धः ।

ग्राम्यो विरसस्त्वद्धानतिमासश्चेति दुष्टोऽर्थः ॥

(२२८) सुकुमारविनितमध्यमात्मकस्तिमार्गो भारती=व. जी. (४५ पृ.)

सन्ति तत्र त्रयो मार्गः कविप्रस्थानहेतवः ।

सुकुमारो विनितश्च मध्यमश्चोभयात्मकः ॥

(२४१) वक्ताधीचित्य...=ह. का. अ. (६१४७) :—

अनुकरणभावमविकलमसमर्थोदितस्वरूपतो गच्छन् ।

न भवति दुष्टमतादृग्विपरीतक्रिष्टवर्णं च ॥

(२३६) स्थितेष्वेतत्समर्थनम्=का. आ. सू. ट. (२१११६) तदिदमुक्तं प्रयुक्तेषु
नाप्रयुक्तेषु ।

(२४१) अनुकरणे तु सर्वेषाम् .. सगच्छुपमद्राप्तम्=ह. का. अ. (६१४७)

अनुकरणभावमविकलमसमर्थोदितस्वरूपतो गच्छन् ।

न भवति दुष्टमतादृग्विपरीतक्रिष्टवर्णं च ॥

अ. आ. लो. (३ पृ.)—एवं हि श्वनिशब्दः...गविलयमाहेति यथा । ह. का. अ.

(२१४ न. सा. टीका) यथा गविलयमाहेति ।

(२४४) अस्तीति कविद्वययो यथा=का. आ. सू. ट. (२१११६-१६)

(२४२) व्यगिचारी रसः.....रसदोषाः स्युरीदृशा =ह. का. अ. (१११६-१२, १४)

ग्राम्यत्वमनौचित्यं व्यवहाराकारपेदवचनानाम् ।

देशकलजातिविद्यावितवयःस्थानभातेषु ॥.....

य सावसरोऽपि रसो निरन्तर नीयते प्रबन्धेषु ।

अतिमदतो वृद्धिमसो तवैव वैरसमायाति ॥

अथ आ (७।१० १४)

विभावानुभावसन्धार्यौचिल्यचारुण्य ।

न तु केवलया शास्त्रस्थितिसंपादनेच्छया ।

(२५६) तद्वर्णनं हि पितो सम्भोगवर्णनमिव = अथ आ (१४४ १४७ पृ)

तस्मादभिनेयार्थं न कान्ये तदुत्तमप्रकृते राजादेरुत्तमप्रकृतिभिर्नायिकाभि सह यत्
प्राप्त्यसम्भोगवर्णनं तत् पितो सम्भोगवर्णनमिव सुतरामसद्वत् । स तु न लक्ष्यते
श्री वि च (का मा १ म गु १२० पृ)—यथा वा कालिदासस्य ऊरुमूल
अलाम्बिकासम्भोगवर्णने खिलोचनस्य भगवत्स्निजमद्गुरोर्बद्धुं तेनानौचिल्यमेव पर
प्रबन्धार्थं पुण्याति ।

(२५६) अन्नस्य = अथ आ (१४५-१४७ पृ) रतिर्हि भारतवर्षोचितेनैव व्यवहारेण
दिव्यानामपि वर्णनीयेति स्थितिः । न न राजादिष्वप्रसिद्धप्राप्त्यश्चर्योप
निबन्धनं प्रसिद्धं नाटकादी । तथैवोत्तमदेवताविषयम् । न तु केवलं शास्त्र-
स्थितिसम्पादनेच्छया यथा वैष्णोसंहारे द्वितीयेऽङ्के । पुनरारब्धविधाति
रसस्याक्षिनोऽनुसन्धिष्य ।

(२५७) सत्य मनोरमा रामा = अथ आ लो (१८० ८३ पृ)

न खल्वलीकवैराग्यकातुकहन्ति प्रकटयामः अपि तु यस्य कृते सर्वमभ्यर्थ्यते
तदेवेदं खलमिति तल मत्तान्ननाऽपाङ्गभङ्गस्य लोलस्थङ्गारं प्रति सम्भाव्यमान
विभावानुभावत्वेनाङ्गस्य लोलतायामुपमानतोक्तेति त्रियतमाकटाक्षो हि सर्व
स्याभिलषणीयो भवतीति तत्प्रतीक्षां प्रवृत्तिमान् गुडजिह्विकया प्रसक्तानुप्रसक्त-
वस्तुतत्त्वावेदनेन वैराग्ये पर्यवस्यति विनेयः ।

श्री वि च (का मा १ म गु १३२ पृ) अतः भगवता जन्तुहिताभिनिविष्टेन
मोक्षक्षमोपदेशोऽङ्गिनं शास्त्ररसस्य रागिजनानिष्ठत्वात् सकलजमन प्रह्लादने
कालपुर्वाजिह्विकया शङ्करैऽङ्गभावमुपनीते पर्यन्ते परिनिर्वादेण परममीप्सित
मुच्चैःकृतम् ।

(२५६) अथ स रसोत्कर्षो करुण परिपोषयति = अथ आ (१३६ पृ)

तस्माद्वाक्याधीभूतस्य रसस्य भाषस्य वा विरोधी यो रस न रसविरोधीति वक्षु

न्याय्यः । न त्वज्जभूतस्य कलचित् ।...अथवा वाक्यार्थभूतस्यापि कस्यचित् कण्ठरसविषयस्य तादृशेन श्रृङ्गारवस्तुना भक्तिविशेषाभयेण संयोजनं रसपरिपोषायैव जायते ।

(२६५-६८) क्षिप्तो हस्तावलम्बः.....कण्ठेन मुख्य एवार्थं उपोद्धृत्यते

भव. आ. लो. (१३८ पृ.) एतदुक्तं भवति.....यद्यप्यत्र कण्ठोऽपि पराजनेन तथापि विप्रलम्भापेक्षया तस्य तावदिकटं प्राकरिणिरुत्वं...ततः प्रतीयमानोऽप्यसौ विप्रलम्बः समनन्तराभिधीयमाने 'स दहतु दुरित'मित्यादी सादोषाभिनयसमर्पितो यो भगवत्प्रभावस्त्वज्ञातार्थं पर्यवस्यतीति न कथिद्विरोधः ।
...भव. आ. लो. (१७१ पृ.) अद्वीभूतान्यपि रसान्तराणि.....स चमत्कार-
स्तावत्येव न परितुष्य विधाम्यति ।...अयमेवोदन्तः । यदाह तन्मभ्यान्
गुणः कृतात्मसंस्कारः... ।

पृ.

अष्टम उल्लासः

(२७०) रसस्यैव माधुर्यादयो न वर्णनान्...गुणरस्योपचारेण=भव. आ. (७८ पृ.)

तमर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः ।

(ज्व. आ. लो. ७६-८७ पृ.)

ननु शब्दार्थयोर्माधुर्यादयो गुणास्तत्र कथमुक्तं रसादिकमङ्गिनं गुणा आधिता इत्याशङ्क्याह...एतदुक्तं भवति—वस्तुतो माधुर्यं नाम श्रृङ्गारादे रसस्यैव गुणः । तन्मपुराभिव्यञ्जकयोः शब्दार्थयोरुपचरितम् । मधुरश्रृङ्गाररसाभिव्यक्तिसमर्थता शब्दार्थयोर्माधुर्यामिति हि लक्षणम् ।

(२७१) हारादिवदलङ्काराः...=भव. आ. (११७) यन्नाधितास्तुलङ्कारा मन्तव्याः
कटकादिवत् ।

(२७२) तत् कथमसमस्तगुणा गीडी.....काव्यस्यात्मा=का. अ. सू. वृ. (१२/११.
१२, १३-१५)

समगुणोपेता वैदर्भी ।.....अोजःकान्तिमती गीडीया ।.....तासां पूर्वा प्राद्या
गुणसाकल्यात् ।.....न पुनरितरे लोक्गुणत्वात् । इतरे गीडीयप्राद्यावौ न
प्राद्ये लोक्गुणत्वात् ।

(२७३) नाधुर्यं श्रृङ्गारे हुतिकारणम्=भव. आ. (२१८)

श्रृङ्गार एव मधुरः परः प्रह्लादनो रसः ।

तन्मयं काव्यमाधिल माधुर्ये' प्रतितिष्ठति ॥.....

(ध्व. आ. लो.) सम्भोगश्रृङ्गारान्मधुरतरो विप्रलम्भः, ततोऽपि मधुरतमः कवण इति तदभिव्यञ्जनकौशलं शब्दार्थयोर्मधुरतरमधुरतमत्वं चेत्यभिप्रायेणाह ... ।

(२७६) ओजो वीररक्षित्वि=ध्व. आ. (२।१०) रीद्रादयो रसाः... ।

...ओजो व्यवस्थितम् ॥

(२७६) ध्व्यत्वं पुनरोजसोऽपि=ध्व. आ. (३।८) ध्व्यत्वं पुनरोजसोऽपि ।

(ध्व. आ. लो.) ननु ध्व्यं नातिसमस्त्वर्थं...नेत्याह ।

(२७७) शुष्केन्धनाम्रियत्=ध्व. आ. लो. (८२ पृ.)

मगिति शुष्ककाष्ठामिष्टशान्तेनाक्लुषोदकदृष्टान्तेन च तदकालुष्यं प्रसन्नत्वं नाम सर्वरसानां गुणः । (द्र. का. प्र. वि. २७७ पृ.) शुष्केन्धनेति—अनार्द्रकाष्ठवद्विदृष्टान्तेन हृदयसंवादेन.....मगिति व्यापकत्वम् । अक्लुषोदकदृष्टान्तेन च भावाकालुष्यं प्रसन्नत्वम् ।)

(२८३) वर्णाः समासो...=तु. ध्व. आ. (३।३-४)

(२८७) कचिद्वक्त्रप्रबन्धापेक्षया.....रचनाऽऽदयं=ध्व. आ. (३।७-६)

विषयाभयमप्यन्यदौचित्यं तो नियच्छति ।

काव्यप्रमेदाधयतः स्थिता भेदवती हि सा ॥

... ..

रचनाविषयापेक्षं तत् किञ्चिद्विभेदवत् ॥

(२८७) कचिद्वक्त्रवाच्यानपेक्षया प्रबन्धान्विता एते=ध्व. आ. वृ. (३।६)

प्रबन्धाधयेषु यथोक्तप्रबन्धाचित्यमेवानुसर्तव्यम्...अभिनेयार्थे तु सर्वथा रसबन्धे अभिनिवेशः कार्यः । श्र. प्र. ११प्र. ध्व्यकाव्यप्रबन्धभेदलक्षणं द्र. ।

पृ.

नवम उल्लासः

(२६२) द्वेका विदग्धाः=का. अ. सा. स. ल. वृ. (४ पृ.)

छेकशब्देन कुलायाभिरतानी .. । अथवा द्वेका विदग्धाः ।

(२६८) पादतद्भाग...रूपताम्=क. का. अ. (३।४०)

आवृत्तानि तु तस्यापार्थान्य..., क. का. अ. (३।४२) पादाद्विधा विभक्ता... दशभा यमकानि जनयन्ति ॥

- (३६६) तदेतद् काव्यान्तर्गुभूतमिति...=इ. का. अ. (३।५६ न. सा. टीका)
 कथेः क्लितानि शक्तिमालं गोपयन्ति न तु रसवत्ताम् । यदुक्तम्—
 यमकानुलोमतदितरचकादिभिदो हि रसविरोधिन्धः ।
 अभिधानमात्रनेतृश्रुतिकाऽऽदिप्रवाहो वा ॥

- (३१४) तच्चिदम्...=इ. का. अ. (५।१, ४)
 भक्तपन्तरकृततत्त्वकमवर्णनमित्तानि वस्तुरूपाणि ।
 साध्यानि विचित्राणि च वाच्यन्ते यत्र तस्मिन् ॥

 भेदेर्विभिद्यमानं संख्यातुमनन्तमस्मि नैतद्वत् ॥

४. दशम उल्लासः

- (३२५) तेन तुल्यं किया चेद्वतिः=का. अ. सा. सं. (१।१५-१६ ल. उ.) 'यथा'शब्दश्च
 प्रीतेन रूपेणोभयाधारमुपमानोपमेयभावनमवधोतयति । तेनेवं प्रीती.....'तत्र
 तस्येवेत्यनेन हि यो वक्तिर्विधीयते तस्येवार्थे विधीयमानत्वाद्विशब्दश्चैतेन
 रूपेणोभयानुयायितयोपमानोपमेयभावावगतिनिबन्धनत्वम् ।
- (३२८) तद्वह्निवत्तेन वृद्धाद्विद्यमाणा विरसतामावहन्ति=भव. आ. लो. (२।१७)
 अतुल्यग्यजनित्यर्थः सोऽलंकारो ध्वनौ मतः ॥
 ...यतो रसा वाच्यविशेषैरेवाक्षेप्तव्याः । तत्प्रतिपादकैश्च शब्दैस्तत्प्रकाशिनो
 वाच्यविशेषा एव रूपकादयोऽलङ्काराः ।
- (३३७) समेनोपमानेन=इ. का. अ. (८।६९)
 अस्तिस्वरूप्यादैक्यं विधाय सिद्धोपमानसद्भावम् ।
 आरोप्यते च रस्मिन्तद्गुणादोति सोत्प्रेक्षा ॥
- (३५०) प्रतिपादकमाक्येन न तु विशेष्यसामर्थ्यादपि=का. अ. सा. सं. २।३० (लघुवृत्ति
 ३६५.)—यत्र प्रस्तुतार्थनिष्ठं वाक्यं तत्समानैर्विशेषणैः...सादृश्यवशादप्रस्तुतमर्थ-
 उपमानभूतं कथयति सा संक्षेपेणोपमानोपमेयलक्षणावद्वितयाभिधानात्
 समासोक्तिः ।
- (३५०) छिट्टविशेषण...=(भव.आ.लो. ३७५.) समासोक्तिस्तु समानविशेषणाभिधायिभिः
 श्लेषपदैरात्मानं प्रालम्बत ।

- (३५६) एतत्तस्य मुखात् =श्व आ लो (४२ पृ)
 असास्थाने ममत्वसंभावन प्रस्तुतम् । अप्रस्तुतन्तु जलविन्दो वाच्यम् ।
- (३५७) सुहृद्बधू कृष्ण निहल कथित =का अ सा स उ वि (४३ पृ)
 परममिन्ननरकामुरवधूर्यदि शार्ङ्गिण निहल नि शोका करोपि तत् त्वमेव श्लाघ्य
 इति विशेषे प्रस्तुते कचित् सामान्याभिधान यथा सुहृद्बधू
- (३६२) वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात् प्रतिवस्तूपमा =का आ सा स (ल वृत्ति २६५)
 तनेय वस्तुनि वस्तुनि साधारण्योपनिबन्धात् प्रतिवस्तूपमा ।
- (३६४) सैव क्रियासु बह्वीषु दीपकम् =इ का आ (७६४)
 यदैकमप्यनेकेषा वाक्यार्थानां क्रियापद कारवपदमपि ।
 भवति तद्वत् तदेतदिति दीपकपद द्वेधा ॥
- (३८३) प्रलक्षा इव भूतभाविन =भा का अ (३१४२)
 भाविकत्वमिति प्राहु प्रबन्धविषय गुणम् ।
 प्रलक्षा इव हर्यन्ते यथाधो सूतभाविन ॥
- (३८३) भाव कवेरभिप्रायो =का आ (२१३९१)
 भाविकत्वमिति प्राहु प्रबन्धविषय गुणम् ।
 भाव कवेरभिप्राय काव्यज्ज्ञासिद्धि सस्थित ॥
- (३८७) यं प्रेक्ष्य अक्षेरावणशक्ती =का अ सा स उ वि (१) (४४ पृ)
 यदा ह्यप्रोचदराने राक्षैरावणी निर्मदो जाताविति वक्ष्ये य प्रेक्ष्य
 इति भक्षण-तरेणाभिधीयते सा पर्यायोक्तता ।
- (४०१) आयुर्धृतमित्यान्तिरूपो --इ का अ (७८३ न सा टीका)
 इदन्नुदाहरण यथा
 आयुर्धृत नदी पुण्य भय चौर मुख प्रिया ।
 नैर सुत गुरुर्ज्ञान येयो प्राज्ञाणपूजनम् ॥
- (४२४) नयनानन्ददायीन्दो इति षट्ठनां स-वेहात् =का आ सा स उ वि (४४ ४६ पृ)
 नयनानन्ददायीन्दोर्बिम्बभेत्तत् प्रतीदति इति मुखस्याप्यवसानात् किमतिशयोक्ति-
 कि दीपकम् कि तुल्ययोगिता किं मदनोद्दोषक कालो वर्तत इति
 पर्यायोक्तमिति बहुलकारस-देहो भवतीत्युभयशब्दमपास्तानेकग्रहणम् ।

- (४२७) तेनासी तिरुपः परिकीर्तितः=तु. द. का. अ. (१०१२५)
योग्यशादेतेषां तिलतण्डुलवच्च दुग्धजलवच्च ।
व्यक्ताव्यग्रानंशत्वात् संकर उत्पद्यते द्वेधा ॥ ध्व. आ. लो. (४०-४१ पृ.) ;
का. अ. सा. स. (५१२०, २२, २५)
- (४२८) उपमायामुपमानस्य...अधिकपदत्व' च=द. का. अ. (१११२४-२५)
सामान्यशब्दभेदो वैषम्यमसंभवाद्ऽप्रसिद्धिश्च ।
इत्येते चत्वारो दोषा नासम्यगुपमायाः ॥
सामान्यशब्दभेदः सोऽयं यत्नापरतः शक्येत ।
योजयितुं नाभमं तत् सामान्याभिधायिपदम् ॥
- (४२९) एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनियतः=का. अ. मा. सं. (५१२०)
अनेकालङ्घियोल्लेखे समं तदुत्पत्त्यसंभवे ।
एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावे च संकरः ॥
- (४३०) क्रमेणोदाहरणम्=यथा स माहताकम्पितपीतवासाः.....यथा स पीतवासा
प्रवृद्धीतशार्ङ्गो...यथा निपेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः...यथा अयं पद्मासनासीनः=
मा. का. अ. (२१४१, २१५७, २१५८, २१५७)
- (४३१) तदेते...न पृथक् प्रतिपादनमर्हन्तीति=द. का. अ. (१११२४ नमिसाधु टी.)
ते च नासम्यक् । अपि तु स्फुटा एव ।.....यथा भक्तिताः सक्तवो.....

(App. D) (घ)

काव्यप्रकाशविवेकोदाहृतनिदर्शनानां सूची

श्लोकाः	पलाङ्काः	श्लोकाः	पलाङ्काः
अअं सो राश्या	१३०	अथ सा पुनरेव	२५४
अग्राद चतण्डुद्वय	६३	अद्वैतं सुखदुःखयो	६४
अज्ञलेखामकारमीर	३७२	अनासपत्नीऽप्यय	३८४
अङ्गुलीभिरिय	४२८	अनुरागवती सन्ध्या	३५२
अण्णहिअण् उण	६४	अनुशासतमित्रनाकुल	४०७
अता एव	५३	अनेन कल्याणि	१३६
अतानुगोदं	४१२	अनेकपादभ्रमदभ्रसाल	३०२
[अथ] नयनसमुत्थं ज्योति	२८०	अनेन सार्धं विहराम्बुराशेः	३८२

श्लोकाः	पंक्ताङ्काः	श्लोकाः	पंक्ताङ्काः
अन्तप्रोतवृहत्	२६३	ऐन्द्रं भनुः पायडुपयोधरेण	३७०
अपि पश्यामि	२०	कज्जलहिमकनकचः	३७४
अथि सरले	१२१	कधं पातोऽम्बु	४३६
अरे रे अर्जुन	२२६	कपोलफलकावस्थाः	३३८
अलिगलयै	३३४	कपोले जानक्याः	२६३
असी नानाकारो	२८०	कमलबनेषु तुषारो	३६१
असभृतं मण्डन	३७२	कर्ता द्यूतच्छलाना	१३५
अस्याः सर्गविधी	३६२	कर्पूरहारहरहाससित	४३५
अहिण्यथपञ्चोत्तरसिंघ	१५१	कनित्वककुल	६
अहं त्वा यदि नेष्टेय	३६६	कलङ्कमुक्त तनुमभ्यनामिका	३००
आलोभन्त दिशाश्च	३८६	कलापिना वादतयोपचान्ति	३०१
आश्वपेदि मम	२८३	काञ्चीमुखस्थानमनिन्दितामाः	२४६
आहूतस्याभिषेकाय	३६६	किमिव हि मधुराणा	३६
आहूतोऽपि सदायै	३७३	कि अण्यं ताण	१२१
इत्. च देवः	४७	किशुकन्यपदेशेन	३३४
इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु	१२१	किं ददातु किमभ्रातु	४०६
इदं भोः केनोक्त	३४६	कि श्रुतान्तै	३८०
इन्दुर्लस इवाशनेन	३५५	किञ्चित्कुञ्चितचतुर्मुखम्बितमुखे	३५६
उत्तानोऽनूतमण्डक	१६५	कुक्कविप्रबन्ध इव	१६०
उद्गर्जज्जलकृष्णरेन्द्र	२६५	कुपतिमपि कलल	३७८
उपास्तां हस्तो मे	२८१	कुमार ! नैते मलयसानवः	२६५
उपोदरागेण	३५१	कुरु रुचिसुग्रीना	१६४
उत्पद्मजाभाए	१५०	कुरुवक कुचापाव	२६४
एतद्रोम्भा (१) सुरभि	३१८	कुतवानसि विप्रिय न मे	२२६
एनेअ जणो	६०	वैसासोद्धारणार	२५६
एववादिनि देवर्षी	१०५	क्रेपात् क्रेमल	१५०, २६२
एष राजा यदा	२६३	क्रे वा क्षेत्रल	३७०
एषेहि वत्स रघुनन्दन	६२	क्रेहारो धनुषः	२६३

श्लोकाः	पंक्त्याः	श्लोकाः	पंक्त्याः
गजाननमदास्ताद	१	त्वयि दृष्ट एव	३७५
गच्छ गच्छसि चेत्	१४६	दन्तप्रभापुष्पचिता	३४१
गायो वः पावनानां	४८	दन्तैः क्षतानि	१५०
गिरः ध्रुवा दिव्याः	३१८-१६	ददतु भवान् दहन इव	४३४
गीर्वाणस्रप्रबन्ध (१)	४४०	दामोदरकरापात	४१३
गुरुपरतन्त्र	२	दीर्घा कुर्वन् गद्व	१५०
गृहेष्मध्वसु	३८७	दुग्धोदधिशैलस्थी	३७४
चकोर्य एव चतुरा	३६३	दुष्टता गीः	१७२
चक्रन्द हतार	२६६	देवि एको इं वड्डा	२५६
चक्राभिषातप्रसभाज्ञयैव	३५५	देवि दक्खिणादिवणरिंद	२५६
चलापाङ्गां दृष्टि	१३०, १४६	दरादुत्तमुक्	२६०
छायाऽऽतरी (कठोपनिः ३११)	४४	दशः पृथुतरीकृता	२६३
जार्णती सा विश्रमगति	१२१	दृष्ट्वा केशव गोपरागद्वतया	१०१
जं जं कुण्ठेति	५४	दृष्ट्वा कासनसज्ञते	२८२
गाराश्रयोति परिश्रम	३६१	देहस्थदर्पणे सत्य	३३८
तं कृपामृदुरवेद्य	२०७	शुजनो गृह्युना	३८२
तटी तारं तान्यति	१२८	यूतं हि नाम पुरुषसासिंहासनं	३७३
तन्वी मेघजलार्द्र	१४२	द्विधा प्रयुक्तेन च वाङ्मयेन	३१८
तवालोख्ये कौतुहल	६३	धन्याः खलु यने पाताः	३५६
तस्यार्धेन्मुखमस्ति	३७०	धिक् सागुजं	६२
तीर्थान्तरेषु मलपद्म	४०८	धूलोधूसरतगवो	३७६
तीर्त्वा भूतेश	३४६-४७	नवपङ्क्तवसंस्तरेऽपि	१६६
तुमहाणं अमुक्तेसु	२८८	नाटकविषु बिष्कम्भ[क]प्रस्तावनाऽऽदिषु	१२१
तेषां गोपवधू	१६३	नाथये किमु पतिं	१८८
स्वज करिकलभ त्वं	२३६	निद्राऽपहरति	३६५
त्वत्पादनखरभानां	३५२	निधानगर्भामिव	२४१
त्वदङ्गमादर्धं द्रष्टुः	३६६	निघ्नमुजत्	४३८
त्वमेवंसीन्दर्या स च	२८१	निर्धर्कं जन्म	३८३

श्लोका	पलाङ्का	श्लोका	पलाङ्का
नाचिवन्धस्त्रिभुवनपुरो	=	महाराजन् शृणुपेद	१८८
नेत्रैरिवोत्पले	३३४	मा भै शशाङ्क	१८३
न्यकारो ह्यमेव	१६४	मालतीमाधवे पञ्चमऽङ्के	१२१
पत्यु शिरधन्वत्ता	१४४	मालतीमाधवयारुक्मिप्रत्युक्तो	१२१
पश्यन्तु भवन्तस्त्राहवाम्	=६	तर्लव (मालतामाधवे) तृतीयेऽङ्के	१२१
पुटपाकप्रतीकाशो	१५२	मिलानसो पश्य	२६५
पुण्या ब्राह्मणजाति	२५६	गृणालहसपद्मानि	३७५
पुष्प प्रवालपद्मि	३६१	मैनाक क्रिमय	३४०
पृष्ठेषु शङ्खशकलच्छद्विषु	२८१	यतकोपामौ	२०४
प्रतीच्छत्याशोकी	२६	यतो वाचो निवर्तन्ते	१२६
प्रत्नार्यानरुचे कृत	१६८	यथा रन्ध्र व्योन्नयल	३६६
प्रथममलसै पर्यस्तार्ध	२८१	यदनेकप्रयोगिभुज	३१०
प्रीणितप्रणयि	३७५	यदुवाच न तन्मिथ्या	२०४
प्रेयान् मोडयनपाकृत	२६१	यदेतच्चन्द्रा तर्जलदलबलीला	२०२
बलसिन्धु मिधुरिच	४३५	यद्विस्मयस्त्रिमित	३८६
विभर्ति भूमेर्वलथ	३००	यम कुबेरो वरुण	३६६
ब्राह्मणातिकमलानो	२५६	यशध ते दिक्षु	३००
भम धम्मिअ	२२	यत्तपोवन	३६१
भवदपराधे सार्ध	३८२	यद्य निम्ब परशुना	३६६
भवन्ति यतोपधसो	३७३	यस्य मित्राणि मित्राणि	३८
भर्तृदारिके दिष्ट्या	४७	य कोमारहर	३७३
भासि त्व हरिरिवा	४३४	या धर्मभासस्तनया	४३८
भिच्छामट गाढानय	१६१	याजनाभ्यापन	४००
भुजप्रकुण्डलीव्यक्त	३२१	येन सम्वातक्त	३५५
भो वञ्चस्स	२६४	योगपटो जटाजूट	३६६
भ्रमिमरति	२६२	यो य शस्त्र विभर्ति	२७६, २८५
मभामि कौरवशत	४३	रक्तच्छदल	३०८
मदर्पितदशस्त्या	४०५	रघनामु सती	१

श्लोकाः	पद्याङ्काः	श्लोकाः	पद्याङ्काः
रसवदमृतं कः सन्देहो	२८१	सज्जेद् सुरहिमासो	१०५
राजन् राजसुता	३५६	स त्वं मानविशिष्ट	३१६
राम इवायं राजा	४३४	सदयं बुभुजे	३६६
रामस्य पाणिरसि	२०७	स दुर्मतिः श्रेयसि	२०४
रैवद् मिहिरेण	३६४	सद्यः कोशिकदिग्विजृम्भस्य	१०३
लाला वक्त्रासर्व	६१	सन्निहितवालान्ध	३७८
लावण्यकान्तिपरिपूरित	१४८	स निर्विरय यथाकामं	१७
लावण्यद्रविण्यन्ययो	३६२	स पूज्यकर्मा सुहृदा	२०४
लावण्यौकसि	३७४	सममेव समाक्रान्तं	३६२
वक्त्रं निसर्गसुरभि	३७२	समयुज्यत भूपतिर्धुवा	१२१
वधुधामहित सुराजित	३११	समानया समाऽनया	३०१
वागर्थाविव सम्पृक्तौ	२८०	सरः शरत्प्रसन्नाम्भो	४३६
विक्रादमरनारी	३४६	स बहुमुखिलाञ्जलीको	१४८
विविधभववगा	३०४	स वः पायादिन्दु	३३८
विवृण्वतो शलघुताऽपि	१५२	सह गिया तिष्ठ	३८२
विसमट्ठिर्ध्वं व दीसद्	१	साधूनामुपकर्तुं	३६५
व्यङ्गिर्व्यञ्जनधातुना	३६४	सावज्ञमागमिष्यन्	३६६
शमरत्नेऽमरत्नेजति	२६७	सामण्यसुन्दरीयं	२४१
शिखरिणि क नु नाग	१०४	सा वाला वयमप्रगल्भवचस	४०६
शुदान्तदुर्लभमिद	३५२	सा शिप्रा नाम नदी	३८६
शर्म्यं नासृष्ट	२८८	सुप्तु खं कुपितेत्यपास्त	४६
धूयतां भर्तृसर्वैस्	२८०	सैन्य विस्मयकारिणो	२६३
स एव हि महादेव	१६१	सोऽयं सम्प्रति	२८०
स क्षतियन्त्राणसहः	१६३	स्कन्दस्य मातुः	२०७
सन्नतानि भृगाक्षीया	३६६	स्नानावनद्वपनशोणित	१६४
सम्भारपूतानि दिगन्तराणि	३६४	स्त्रीव गच्छति पन्थोऽयं	४३३
सच्छायाभ्योजवदना	३३६	स्निग्धरशामल	३५३
सज्जातपलप्रकरा	३६६	स्फुरन्मवनदीपूरेणोडा	१११

श्लोका	पदाङ्का	श्लोका	पदाङ्का
नीविबन्धद्विभुवनपुरो	=	महाराजन् मृगुष्वेद	१५८
नेत्रैरिवोत्पलै	३३४	मा भै सशाङ्ग	२८३
न्यङ्कारो ह्ययमेव	१६४	मालतीमाधवे पञ्चमऽङ्के	१२१
पत्यु शिरधन्त्रवला	१४४	मालतीमाधवयारुक्मिप्रत्युक्ती	१२१
परयन्तु भवन्तस्त्रादकाभू	=६	तत्रैव (मालतामाधवे) तृतीयेऽङ्के	१२१
पुटपाकप्रतीकाशो	१५२	मितायसो परय	२६५
पुण्या ब्राह्मणजाति	२५६	मृणालहसपद्मानि	३७५
पुष्प प्रबालोपहित	३६१	मैनाक, किमय	३४०
पृष्ठेषु शटखशक्लच्छविषु	२८१	यत्कोपाम्री	२०४
प्रतीच्छब्दाशोदी	२६	यतो बानो निवर्तन्ते	१७६
प्रत्याख्यानरुचे कृत	१६८	यथा रन्ध्र व्योम्रधल	३६६
प्रथममलसै पर्यस्ताम्रे	२८१	यदनेकपयोधिभुज	३३०
प्रीणितप्रणवि	३७५	यदुवाच न तन्मिथ्या	२०४
प्रेयान् सोऽयमपाकृत	२६१	यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीला	२०२
वलसिन्धु सिंघुरिव	४३५	यद्विस्मयस्तिमिव	३८६
विभर्ति भूमेर्वलय	३००	यम कुबेरो वरुण	३६६
ब्राह्मणातिक्रमत्यागो	२५६	यशश्च ते दिक्षु	३००
भम भस्मिन्म	२२	यत्तपोवन	३६१
भवदपराधै सार्ध	३८२	यश्च निम्ब परशुना	३६६
भवन्ति यत्तापभयो	३७३	यस्य मिताणि मिताणि	३८
भर्तुं दारिके दिव्या	४७	य कोनारहर	३७३
भावि त्व हरिरीवा	४३४	या घर्मभासस्त्रनवा	४३८
भिक्षामट गाधानय	१६१	याजनाध्यापन	४००
भुजन्नकुण्डलीम्यक्त	३२१	येन लम्बालक	३५५
भो यन्नस्य	२६४	योगपटो जटाशृङ्ग	३६६
अमिमरवि	२६२	यो य शस्त्र विभर्ति	२७६, २८५
भज्नामि कौरवराज	४१	रक्तच्छदस	३०८
मदर्पितदृशस्त्या	४०५	रसनासु मतो	१

श्लोकाः	पद्याङ्काः	श्लोकाः	पद्याङ्काः
रसवदमृतं कः सन्देहो	२८१	सज्जेह सुरहिमासो	१०५
राजन् राजसुता	३५६	स त्वं मानविशिष्ट	३१६
राम इषायं राजा	४३४	सदयं बुभुजे	३६६
रामस्य पाणिरसि	२०७	स दुर्मतिः धेयसि	२०४
रेह मिहिरेण	३६४	सद्यः कीशिकदिग्विजृम्भण	१०३
सालां वक्त्रासवं	६१	सन्निहितबालान्ध	३७८
सावयकान्तिपरिपूरित	१४८	स निर्विश्य यथाकामं	१७
सावय्यद्रविणव्ययो	३६२	स पूज्यकर्मा सुहृदा	२०६
सावय्योक्तसि	३७४	सममेव समाकान्तं	३६२
वक्त्रं निसर्गसुरभि	३७२	समयुज्यत भूपतिर्युवा	१२१
वसुधामहित सुराजित	३१३	समानया समाजनया	३०१
वागर्थाविव सम्पृक्ती	२८०	सरः शरत्प्रसप्तप्राम्भो	४३६
विश्वशदमरनारी	३४६	स वक्त्रमलिलाञ्छक्री	१४८
निविधधववना	३०४	स वः पाशादिन्दु	३३८
विश्वयती शेलसुताऽपि	१५२	सह गिया तिष्ठ	३८२
विसमदृष्टिं व दीसइ	१	साधूनामुपकृत्	३६५
व्यक्तिर्गन्धधातुना	२६४	सावय्यमागमिष्यन्	३६६
यमरतेऽमरतेजसि	२६७	सामय्यसुन्दरोणं	२६१
यिषरिणि क नु नाम	१०४	सा बाला वयमप्रगल्भवन्स	४०६
शुदान्तदुर्लभमिदं	३५२	सा शिप्रा नाम नदी	३८६
शून्यं वासवद	२८८	सुभ्रु त्वं कुपितेलपाश	६६
भूयजी भनंसरेखं	२८०	सैन्यं विन्मयकारिणो	२६३
स एव हि महादेव	१६१	सोऽयं सम्प्रति	२८०
य रतियघ्राणसहः	१६३	स्कन्दस्य मातुः	२०७
सञ्जतानि मृगाक्षीणा	३६६	स्त्रानावनदपनशोणित	३६४
सवारपूतानि दिगन्तराणि	३६४	स्त्रीय गच्छति पन्थोऽयं	४३३
धृच्छायाम्भोजवदना	३३६	स्निग्धरयामल	३५३
गन्धतपलप्रका	३६६	मरननदीपुरेणोदा	१११

श्लोकाः	पत्राङ्काः	श्लोकाः	पत्राङ्काः
अभरानलो मानविवर्धितो	३००	सस्था भवन्तु	४६
सृतिभूः सृतिभूः	२०६	हरति रुचिरं	३७६
स्वपरणविनिविष्टे	२७२	हरवन् विपमदृष्टि	३६३
सर्गस्त्री यदि तत्	२६४	हन्मममेदिपततुलकं	८६
स्वचिन्माकान्तभुवः	३७०	होइ य गुणगुराओ	४२६

(App. E) (ड)

काव्यप्रकाशे का. प्र. चित्रके च प्रयुक्ता न्यायाः

(क) काव्यप्रकाशे :—

अदापदहन	१६०
अनुरणन	१३२
अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विद्वदधर्माभ्यास इति	१६७
अधर्मेदेन शब्दभेदः	१०४
इषोरिव दीर्घदीर्घतरो व्यापारः	१४६
उत्तरा प्रतिपत्तिः पूर्वा प्रतिपत्तिं बाधते	२४०
काव्यमार्गे स्वरौ न गण्यते	३०४
कामिनीकुचछलवत	१३७
गताभ्यापि विशेष्यस्य विशेष्यदानार्थं प्रयोगः कार्यः	२४०
गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्	२१७
चित्तानुरणन्याय	६७
द्वैतः पदैः पिशुनदेव रहस्यवत्	२४४
न काव्ये स्वरौ विशेषप्रतीतिकृत	४४
नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण	२२३
नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्पन्ते	१४८
पानकरतन्वाय	६६
प्रधानेन व्यङ्ग्येणा भवन्ति	१४१
ब्राह्मणधर्मण्ये	१०१, १४१
यत्परः शब्दः स शब्दार्थः	१४६

गदेव दृष्टं तदेव...	३८७
राजानुगतविवाहप्रवृत्तभूत्वत्	६८
विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिविशेषणे	२७
शीर्षादय इव	२७०
(ख) काव्यप्रकाशविषयेके :—	
अयं स रशनोत्कर्षो इति न्यायः	२६८
अर्थभेदेन शब्दभेद इति	३०८
अशक्तास्तत्पदं गन्तुं ते मो निन्दा प्रचकिरे	१७६
आचार्यपादा इति न्यायेन	२०६
इच्छाद्वेपादिन्याय	७१
उत्पन्नदलशतव्यतिभेदन्याय	७१
उपलक्षणन्याय	१५
एकावलीप्रथमन्याय	४११
काकतालीयन्याय	३८६
कुलालवत् प्रकाशयति इति	१५६
क्रियाफलमेव कार्यमिति वैयाकरणान्नाय	३७१
क्षीरजलपक्षोत्तीभाव	१४६
क्षुद्रकण्टकादिवत्	१७६
क्षीरनीरन्याय	४२१
खलो कपोतिका	३८६
खलेवाली मूष	३४०
गमयदधिकृत	१०
गटप्रदीपन्याय	७०, १५६
चक्षुरादिवत्	१५२
तन्त्रेण न्यायेन	६६
तात्पर्यशक्तिः परस्परान्वितेऽनन्यभाषिणे विशेष गमयति	१५३
तिलतण्डुलन्याय	६२१
नापृक्षीतविशेषाद् विशेष्यबुद्धिश्च...	७४

नार्थं किञ्चित् सनातनं वाक्यम्	२१७
निधानवत्	१३७
नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण	२१६
पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति	४०४
परानितृप्त्यनुमानवत्	६१
प्रतियोग्यन्वयप्रकारयोः साधारणरूपेणोपस्थितेः	१४७
प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ति	१८०, ४३६
प्रपानकरसन्याय (पानकरस...)	७०
प्रसिद्धपूर्वकः प्रतिषेधो न चान्यत्र प्रसङ्गः	४४
बीजाद्वारादिवत्	४७
ब्राह्मणध्रमणन्याय	१००
भक्षिकावदुच्छ्वासमात्रन्याय	१३७
भूलवत्...उपकुर्वाणः	१६, ३६४
गतकालं मर्दनं तत्कालं मर्दनसुखम्	७१
यतपरः शब्दः स शब्दार्थः	१६७
यत् गिरिशिखरमारुह्य प्रेक्ष्यते तदपि प्रसन्नमेव	३०
यादृशाट्टं जायते तारगेव भवति	१८७
यो ह्युभयोर्भवति तत्र तेऽसावन्यतरतोऽपि व्यपदेशम्	१०१
विशेषप्रतिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानम्	१०
विभागमन्तरेणैव...	१७२
शाब्दो ह्याकाङ्क्षा शब्देरेव प्रपूर्यते	२८
पादवादिन्याय	८३
सकृत्सून्याय	६२, ७८
सामान्यमनन्यसिद्धेर्विशेष...	
स्वात्मन्यविश्लेषका...	७३

(App. F) (च)

काव्यप्रकाशविवेके प्रमाणोद्धृतयः

अलङ्कारप्रस्थकृतः (ग्रन्थाश्च)

अमिनवगुप्त (ध्वन्यालोकलोचन)

शुः ६, ३७, ४३, ७१, ७२, ६२, ६३, ८६, ६०, ६१, १०५, १११, १२१, १२८, १२९,
 १३०, १३३, १३४, १३५, १३६, १४२, १४७, १५०, १७७, १७८, २०२, २०३,
 २५१, २५४, २५५, २५७, २५६, २६१, २६४, २६५, २६५, २६७, २६८, २७६,
 २७७, ३१२, ३५२, ३७३, ३८०, ३८८

अमिनवभारती ७५, ८६=abb. bb vi. p. 224.

आनन्दवर्धन (ध्वनिकृत, ध्वनिकार, ध्वनिनिर्माता, ध्वन्यालोक)

शुः १३, १४, ४३, ६०, ६२, ७०, ७१, ६१, १००, १०१, १०४, १०५, १११,
 ११६, १२०, १२१, १३०, १३३, १३६, १४२, १४४, १४८, १४९, १५०,
 १५१, १५२, १५६, १७३, १७७, १८१, १८३, १८४, १८५, १८६, २५४,
 २५५, २५७, २५८, २६१, २६२, २७३, २८८, ३५१, ३५२, ३६२

उद्भट (काव्यालङ्कारसारप्रह)

शुः ८, १२, ६२, १४३, २७, २८५, ८८, २६३, ३०८, ३०९, ३१०, ३२३,
 ३३८, ३३९, ३४१, ३४५, ३४६, ३७२, ३८४, ४००, ४२४

भामहविवरण

१४१, १६८, २७४, २८६

उद्भटविवेक (राजानकतिलक)

३११

कारमीरकाः

१२, ८२, १६४, २५८

कुन्तक (वक्ताक्षिजीवित)

१, १२८, १३०, २१२, २६०, २६४, ३३७

धर्मेश्वर (श्री. वि. च.)

२८६, २६२

दण्डी (काव्यादर्श)

१४१, १४३, १८५, २५६, २५७, २५८, २५९, ३३०, ३०१,

३१७, ३१८, ४३३

धनञ्जय, धनिक(दसरूपक)

५४, ५५, ६३, ६६, ८३, ८६, ६१, ६६, २४६, २८६,

२५७, २५८, ३२६

ध्वनिनार्तिक (२)

४३, १५४

नवीनाः (प्र. स. कृतः)

३४६

नान्यदेव (सरस्वतीहृदयालङ्कार)

५७, १६६, १२१, २८६

प्रतीहारैन्दुराज (का. अ. सा. सं. लघुश्रुति)

१४३, ३०८

प्रकाशचर्प (रमार्यालङ्कार)

८, ५५, २६३, २६३

प्राचीनाः

६४, १८२

भरत (नाट्यशास्त्र) ५० ५५, ३६, ३४, ६६, ७७, ८२, ८६, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९४, ११२, १३०, २५५, २५७, २५८, २६२, २६६, २६४, २६३, २३४, २८८, ३१२

भरतमुनि ४७, ५५, ६६, ७६, ७७, ८०, ८५, ८६, ८८, ११२, १२६, २२१, २६३, २६४, २८६

भट्टतीत (काव्यकौतुक)

पृ. ३, ६, ६, १५२, २७१, २७२

भट्टनायक (हृदयदर्पण)

पृ. ५, ३७, ४२, ५६, ६८, ६९, ७७,

भामह (काव्यालङ्कार) पृ. ८, ६, ६८, १४१, १४८, १८१, १८५, १८७, २७१, २७६, २८५, २८०, २८१, २८३, २८४, ३१३, ३२४, ३३५, ३४५, ३४६, ३४३, ३६६, ३७२, ३८४, ३८७, ४३६

भोजराज (सरस्वतीकण्ठाभरण) पृ. २६, ३३, ५०, ६५, ७४, २०२, २४१, २६३, २८४, ३०१, ३०२, ३१७, ३१८, ३१९, ३१६, ३४०, ३४१, ३४७, ३७२, ३८१, ३८५, ४०६

शृङ्गारप्रकाश

१-२ (तदाह...=मृ. प्र. २१६)

२४ (नहि विद्यमानायां इत्याद्या =मृ. पृ. २०५)

२५ (तदुक्तं कालाञ्जलि...=मृ. पृ. ३८)

२६ (एतस्मिन् च छले...=मृ. पृ. २६)

२८ (प्रतीच्छत्या...=मृ. पृ. २३७)

३० (कुतोऽयं गीर्ण...=मृ. पृ. २८३)

३३ (यदाह...=मृ. पृ. २२४)

३३ (द्विरेफ...इति=मृ. पृ. २१४)

३६ (अस्ति तावत्...=मृ. पृ. २२६)

४६ (सुष्ठु त्वं...=मृ. पृ. २४२)

४७ (आदिपदेन...=मृ. पृ. २४५)

५० (गया नामरक...=मृ. पृ. ५०)

५० (सा नियत...इह तु=५२. पृ. २४०-४२)

६३ (धग्पाइ...=५२. पृ. ७४)

६४ (अमिसानापर...=५२. पृ. १)

७४ (न हि मुसिचितो...=५२. पृ. ३६)

७८ (आरस्तु...=५२. प्र. ६.)

८६ (कावम्बरीपरिगुयाह्ये...=५२. पृ.)

१०३ (हरिश्चन्द्रचरिते...=५२. प्र.)

१२१ (गधुमथन...=५२. प्र.)

१२६ (सुमद्राहरण...=५२. प्र.)

१६३ (ध्रुवादयश्च...=५२. पृ. ३२६)

१७१ (केशेषु केशेषु...=५२. पृ. ३४ ४६, ५४, ७५, १८१, १८६)

१८६ (एषश्च मुखे...=५२. पृ. २८३)

२८८ (चर्यावम्भ...=५२. प्र. ११५. प्र.)

३२५ (कथं पुनः...=५२. पृ. ५७)

३६८ (प्रत्यक्षं परिदृश्यमाना...=५२. पृ. २, २५२)

मम्मट (शब्दव्यापारविचार)

३४-३५, १५३

महिमभट्ट (तत्त्वोक्तिविमर्श)

१६६पृ.

व्यक्तिविवेक पृ. ३६, १६५, २०१, २०२, २०४, २०५, २०६, २०७, २१६ (!)

३१८, ४३८, ४३६

मुकुलभट्ट (अभिधादृष्टिमातृका)—

पृ: ३०, ४०

मुनि—

५५, ८६, २६३

रत्नक

*अलङ्कारसर्वस्व

*काव्यप्रकाशतट्टेत

वज्रट (काव्यालङ्कार)

पृ. ७६, १३१, २५६, २६८, २६९, ३१४, ३१६, ३३६, ३४२, ३६२, ३८६, ३८०,

३८१, ३८२, ३८६, ३८८, ४०१, ४०२, ४०३

नमिसाधु टीका

४-२

रत्नभट्ट (भट्टारविलक).

पृ. ८६

वाचस्पतिमिश्र

१५, २१, १२६, २७८ (१)

वामन (का आ सू ह) पृ ७, ६, १०, ३४, ३६, १२८, १४२, २०८, २०६,

२१३, २१७, २३६, २४०, २४१, २४५, २४६, २५०, २६३, २७४, २७५, २७८,

२७९, २८०, २८१, २८२, २८३, २८३, २८४, २८४, २८६, २८७, ३०४, ३२२,

३४६, ३६२, ३७२, ३७३ ३७४, ४१४, ४२८, ४३०, ४३३, ४३५, ४३६

अन्ये (अलङ्कारसर्वस्व)

३३१

अन्येषाम्

२५० ३६७

अन्यैरुक्तम्

२८४

केचित्

१०, १२, ६३, २१८, २५५, २७८, ३०५, ३५६

केनचित्

३३३

कैचित् (वाचस्पतिमिश्र)

६६, २७८

तथा चोक्तम्

४३, २२३, २०६, २३५, २७६

तदुक्तम्

२१६, २२४, २२६

'गदाङ्ग'

पृ ८०

गैर्व्याख्यातम्

पृ १२, १३, ६१

'वयन्तु प्र.म'

१५, ८२

(App G) (छ)

काव्यप्रकाशविवेके समुद्धृता शास्त्रान्तरकृत शास्त्रचयाश्च

	पताङ्गा		पताङ्गा
अनुशयदेवयानीनाटक	६७	कातन्त्र (व्याकरण)	१६, ४१६
अन्ये तु	१७५, १७६,	कादम्बरीपरिणयनाटक	८६
अभिज्ञानशकुन्तल	१२६	कामन्दकीय (अर्थशास्त्र)	२३१, ४०५
अमरकोष x, १७१, १८६, १८६, २२५		कामशास्त्र (वात्स्यायन)	२२०, २२६,
अर्थशास्त्र (चीटिल्य)	३, ४		२३१, २४४, २४५
अलङ्कारकार	७४	काव्य	१-२, ६, १७, ६०, ८०, ८६
उक्तं आत्मनेपदरूपेण. '	२८		६४, १२६, ४०६, ४२३
'उपपणं पात्वर्था बलादभ्यत नीयते'	१६२	कृतस्मान्दवादी (न्याय)	२४
शब्दमहिता (धृति)	३३, १६४	कोष (नाममाता)	८, २६६

'॥ (विधिव्याख्या)	६२, २६६	नागानन्द	८६, २६४, २६५
गुणपञ्चाङ्गप्रश्ने	४०६	नैयायिक	३२६, ६७
चन्द्रगोमी (व्याकरण)	३२५	न्यायकुसुमाजलि १५८, १७५, ३२६, ३६८	
छन्दःशास्त्र	७, १६५, २१३, २१५	न्यायविन्दु (यौद्धन्याय)	७४
जानकीहरण (काव्य)	१२६	न्यायसूत्र	१७५, १७७, २०२,
जैमिनिस्मृत (मीमांसा)	१६३, २२५		३४०, ३६८
ज्योतिष	१३१, १३२	न्यायभाष्य (वात्स्यायन)	१७७, २०२
शापकसमुच्चय (व्याकरण)	१८८	पदसंस्कारवादी (व्याकरण)	१६८
'तथा चोक्तम्'	२२, १५८	पाकशास्त्र	१७१, १८३
'तदाहुः' (प्राक्प्रतीतस्य...)	३०-३१	पाणिनि (व्याकरण)*	
तदुक्तम् (कालानुवाति यद्रूपम्)	२५-२६	॥ बार्तिक	
॥ (सन्निहितरजतशकले)	३१	पुराणादि	५
॥ (सम्बोधनं न लोके)	४५	प्रभाकरगुरु (मीमांसा)	२१, २६, ७५,
॥ (शब्दार्थप्राप्ति...)	७४		१७७, ३२६
तदुक्तम् (तेनार्थ...)	१५६	प्रभाकरवार्तिक (यौद्धन्याय)	७०, १७४
तदुक्तम् (द्विधा शब्दा)	१५७	बृहत्सूत्रा	२५६
तदुक्तं (कारणोपनिपातः...)	४२७	बृहद्देशी (सङ्गीतशास्त्र)	१६६, १७१
तन्त्र	२४६, २४७	भट्टचार्य (कुमारिल ?)	४६
तन्त्रवार्तिक (मीमांसा)	२०, ३५,	भट्ट (मीमांसा)	२८, २६, २०१, ४००
	३८, ४२, ४००	भट्टमिल	३३
तर्कतन्त्रादिशास्त्र	१०	भट्टहरि	२५
तर्कभाषा (न्याय)	३६६, ३६८	ज्ञान्तमन	२०
तारुण्यमहाब्राह्मण (श्रुति)	३४०	महर्षि	६१
तीर्थातिवादि (मीमांसा)	२०, ३३, ३२५	महाकवि	६६
विमुनिप्रणीत	१८१-१८८	महाभारत (महर्षि)	६०, ६१, १६५
दत्तिल (दत्तक) विशाखिल्लादि (कामशास्त्र)	७६	महाभाष्यकार	२६, १६१, १८५
धर्मकीर्ति (यौद्धन्याय)	७६	मीमांसक	७०, २५६, २६७, ३६७
धर्मशास्त्र	२३१, २०४, ३६६	मैत्र सरचित (व्याकरण)	१८८

यदुक्त 'स्वरूपे सवमभ्रान्त पररूपे विपर्यय'	शबरभाष्य (मीमांसा) २०, ४२,	
	७४	१६६, ३४०
नित्यशब्दवादी (मीमांसा)	२४	धाधरानार्थ (ज्योतिष) १३१, १३२
नीतिशास्त्र	१६७	धीनन्दिशिखा (शैवतन्त्र) २८७, २४८
योगसूत्र	१६३, २००, २३२	शोक्यार्तिक ३५, १८३, १५४
(न्यासभाष्य)	१६४, २००, २०१, २३२	श्रुति १२६, २४८
(तत्त्ववैशारदी)	२, २३२	सरस्वतीहृदयालङ्कार ४६, ४७, १६६
रत्नावली	१२६, २३३	सांख्य (माह्यकारिका) २, ७२
लङ्कावतारसूत्र (वौद्ध)	७४	सुभद्राहरण १२६
वाक्यपदीय	१३, १६, २५ २६, ३१	सूदशास्त्र (पाककला) १८३
(स्तार्थ) , ३१, ४८ (तदुक्त), १७२		सौगत ७३, ७४, १७५
वाक्यपदीयटीका	३१, ३२, ३३	चतु शिखरशेखरीशून्य (cf ज्ञानाभय -
विक्रमोर्वशी	१२६	निबन्धावली p. १५१, ३६४) १७२
वेणीसंहार	२८५	हयमीववध २६५
वेदान्त	१२६, १७२	हरिप्रबोध २०४
वैद्यक	३	हरिविजय १२६
वैयाकरण	३०४, ३७१	हरिध्वजचरित १०३
वैशेषिकमत	२३, ४२	हेमचन्द्र (सिद्धहेमचन्द्र) (व्याकरण) ५१ ५२

(App. H) (ज)

दुरुहशब्दसूची

अस्रग्दुदिनिर्माण	१७१	अध्यास ३३, १६७
अस्रग्दमाहात्म्य	८	अनवस्था ४१
अप्रत	४४	अनिर्गतसम्बन्ध १६६
अनाहत	३१, ३३	अनुप्राप्तानुप्राहकता १३१
अध्यवसान	३३	अनुरणन ६८
अध्यवसाय	४२	अनुवाद १६७

	पताङ्काः	पत्राङ्काः
अनुवाद्य	२०२, २३७	अविनाभावित्व २७
अनुव्यवसाय	४२	आकाङ्क्षा १६, २०
अनुष्ठान	६८	आक्षेप ३५, ३७०
अनैकान्तिक	७५, १७६	आख्यान ५
अनौचित्य	६४	आजानिक १५१
अन्तःकृत	३३	आभास २३३
अन्यच्छायायोनि	२८३	आरोप ३०
अन्योन्याधय	६	आवाप ७, १७१
अन्यथान्यतिरेक	२६	आध्याध्यायिभाव ३१३, ४३५
अपरस्परप्रवेश	८	आवृत्ति २०
अपवाद	४०६	उत्कृष्टिकाप्राय ७
अपवादघटन	३७२	उत्तमरस १४५
अपहस्तना	३७०	उत्तरालक्षार १०६
अपोद्धार	१७१	उत्तमर्जन २००
अपोद्	२७	उद्देश्य २०१, २२३
अप्रतिबन्ध (योद्ध)	१७३, १७६	उद्धार ११६, १५६
अभाव	६०	उद्भव ८, १०
अभिप्रायुच्छ्रुता	१६६	उद्भाव ७
अयोगन्यपच्छेद	३	उपचार ३६
अयोनि	२८३	उपमाप्रश ३३५
अयोनिज	८	उपसर्पण २००
अर्थक्रियाकारिता	२३	उपस्कारकत्व १३
अर्थनिर्वाहरसिद्धय	४	उपादान २७
अर्थमुत्प्रेक्षित	३१३	उपाधि २५
अर्थोपति	२७	औचित्य २५६
अर्थोत्पत्ति	२६८	कम्पना १६६
अपट	३४८	कर्णद्वैडा ३१
अवगूरगति	२२	कविप्रमिदि (समय) २३१

	पलाङ्काः		पलाङ्काः
रुचिप्रीडोक्ति	१०३, १०८	ज्ञातेय	१००
काकु	२१, ५०	वटस्थ	३०
कार्मण	३४४	तद्भावापत्ति	३३, ३६०
वाभ्यङ्गशिञ्जा	६	वाटस्थ	२८
वाभ्यहेतु	१३५	तन्त्र	२३३
वीक्षण	२३२	तन्त्रन्याय	६६
पुट	११८	वात्पर्य	६
कुचिन्द	१६६	तीर्थ	४
वृणति	३६५	तूतिता	८
कृते	३	तिप्रगाणकसम्बन्ध	१५४
कोण	२८६	दसदपाद	१६२
खण्डकथा	२८८	दर्दुर	१७
खलीकार	१७६	दुर्दुष्ट	३७
ख्याति	२०	देशीपद	१८८
गडि	३७६	धाराधर	३७७
गमनिष्ठा	२२	धूलिकदम्ब	११
गलप्रद	१६२	नान्तरीयकद्वय	३५
गुणभाव	५	निगीर्ण	३३
गुणप्राधान्य	१३७, १८५	मित्यदोष	१६४, १६४
गुणवृत्ति (गाणी वृत्ति)	३५	नियतसम्बन्ध	१६८
चतुःशिखरोत्तरशून्य	१०२	निष्पाट्य	४३७
चर्गावन्ध	२८८	निखलक्षणा	३८, १६४
चित्त	७४	निर्पात	२८६
चित्रतुरग	६७	निर्दिबल	७०
चूर्णक	७	निर्विभाग्य	१५५
चैत	७४	निशुम्भ	२१२
छर्दित	२४२	निस्तुप	४६, ७०
छात	१७	न्याय	६७

पताङ्काः

पताङ्काः

न्यायदोष	४२४	प्रसज्यप्रतिषेध	१, ६०
पञ्चधर्म	१७५	प्रसज्यवृत्ति	३६८
परतन्त्र	२	प्रसिद्धिविरोध	२२२
परिकथा	२२८	प्रदृश्यन	२००
परिणाम	५६	प्राधार	२४२
परिमल	८	प्राणप्रदधर्म	२४
परिवृत्तिवदत्वासहस्य	१६	बन्ध	३१४
परिसंख्या	४००	बाधक	३३८
परिहार	६६, २१२	भद्रा	४७
पर्युदासवृत्ति	६०, ३३८	भसल	२३७
पस्पश	२२६	भागावृत्ति	२६८
पश्यन्ती	३१	भाव	६२
पाक	६४	भावकत्व	६८
पादात्रिणि	२६८	भेद	१३
पारिभाषिकगुण	२५	भोग	६८
पूर्व	३६२	योगकृत्व	६८
पूर्वरूप	३६२	भोगीकरण	६८
पुनरेवदत्तमान	२६६	मण्डलाग्र	३४३
प्रकटता	४२	मध्यममार्ग	२२८
प्रकृत	३३६	मध्यमवृद्ध	१५४
प्रकृतिपुरुष	८	मध्यमा	३१
प्रतिनिर्देश	२२३	मुख्य	४०, १८६
प्रतिभा	६, ४६	मूर्ध्याभिपिह	२२
प्रतिबन्ध	५०, १७६	महच्छा	२४, २६
प्रतीतिवमुष्टय	६७	महच्छाशब्द	४८
प्रत्यभिज्ञा	१५७	योग्यता	१६
प्रवर्तन	२००	रुधिर	१६०
प्रतिनिमित्त	२७, ३४	रूपक	२२६-३०

	पञ्चाङ्गाः		पञ्चाङ्गाः
लक्षण	२७-२८	वैदग्ध्यभङ्गीभणिति	११
लक्षणलक्षणा	२६	व्यक्ति	४६
ललित	४४	व्याप्ति	१७५
लिङ्ग	१६३, १७३	व्युत्पत्ति	७, ६, १८१
लिङ्गिन्	१७३	शक्ति	६
लोक	७	शक्यत्व	२२
वङ्गत्व	६	शबलता	६६
वक्रोक्ति	२६०	शास्त्र	५
वर्णजाति	२११	शिक्षरिणो	१८३
वर्तमाना	१६	शोणित	१६०
वस्तुभर्म	२४	ग्यङ्गमाहिका	२४
वाक्य	१६२	शेषवदनुमान	२६६
वाचोयुक्ति	१५६	ध्रुवार्थापत्ति	२८
वासना	६७	ध्रुति	१६२
विचकिल	२४६	श्लोकावृत्ति	२६८
विचित्रमार्ग	२२८	सविति	४२
विच्छिन्ति	४५, ३३६	संसर्ग	१५३
विदग्ध	१६६	सकलकथा	२८८
विद्यास्थान	८	सङ्केत	२३
विधेय	२०२	सतत्त्व	३६०
दिग्बोद्ध	५५	सुन्दिग्धसाध्यधर्मा	२३०
विभ्रम	५५	सन्धि	६४
विरोधालङ्कार	१०६	सन्निधि	१६
विवेकव्याप्ति	२३२	समवायवृत्ति	२७३
विशेषालङ्कार	३६३	समशीर्षिका	१६
वृत्तगन्धि (गद्य)	७	समाख्या	१६३
वृत्ति	२६३-६४	सन्दानन	१६६
पैखरी	३१	सपञ्च	१७४

पञ्चाङ्काः

पञ्चाङ्काः

सम्प्रत्यय	२८	सामान्यलोष्ट अनुमान	२६६
सम्बद्धसम्बन्ध	१६८	सिद्धान्त	२८६
सम्भावना	३३६	सुकुमारमार्ग	२२८
सम्भावना	१००, ३३८	सूक्ष्मा	३१
संविद्वत्	७०	स्खलद्वि	४०
सहृदय	६, ८६	स्थपुट	८८
साधक	३३८	स्थान	१६३
साधनवाक्य	१७८	स्फोट	१३-१४
साधारणीकृति	६६	हतवृत्त	२१३
सामाजिक	६६	दन्तकार	२०६
सान्तरार्धनिष्ठ	२७	हेतु	११७
सामान्य	२६	हेत्वत्कार	१२०

ERRATA (Part I)

Page	Line	Read	For
xiv	34-35	which are in <i>Āryā</i> and in the definition of the figure प्रतिवस्तूपमा, uses	which are in prose, uses
25	10	समवायिपदम्	समाधिपदम् ?)
"	18	कालानुपाति	कालानुयाति
43	17	प्रसिद्धाभिधानां	प्रसिद्धाभिधाना
45	12	लोकेऽस्ति	लोकेऽनु
48	18	परस्वराऽसङ्कीर्णं	परस्वराऽसङ्कीर्णं
49	2	विवक्षिततया	विवक्षिततये
50	12	या नियतप्रतिबन्धाऽनियत	याऽनियतप्रतिबन्धा
"	14	अप्रतिबन्धा त्वेक	अनियतप्रतिबन्धा त्वे
54	8	ध्वन्यते	ध्वन्वते
55	19	विच्छिन्ति	विच्छिन्तिः
76	2	च्छेदपाशङ्गः	च्छेदकान्तः
78	6	अपरस्तु	अपरन्तु
101	12	...ए एत्व' 'अत्ताए एत्व'	...ए एत्व'
105	3	अरमशिरमयी	अरसशिरोमयि
108	5	रहमुत्तमम्	रहमुत्तमम्
110	28	...ए एत्व' 'अत्ताए एत्व'	...ए एत्व'

ERRATA (Part II)

Page	Line	Read	For
142	25	तरङ्गधुमने	तरङ्गधुमने
143	10	समाहितमित्य...	समाहित इत्य...
"	17	.. क्षारानिदानान्तनाः	..क्षारा इदानान्तनाः
158	13	चतुरादीनामित्य	चतुरादीनामेव

Page	Line	Read	For
165	23	शाब्दत्वहानिः	शब्दत्वहानिः
166	4	संशये	संशय—.
177	27	निःशेषेत्यादी	निःशेषेत्यादा
191	17	कोपशून्यस्य वैरं भवाय	कोपशून्यस्य भवाय
195	23	तस्य	तत्
201	17	दीर्घकाल	दीर्घाकाल
209	10	प्रेमार्द्राद्रि ^१ ॥२०४॥ (अ. श.)	प्रेमार्द्राद्रि ^१ (अ. श.)
240	17	लीलाऽम्बुज	लीलानुम्बन
242	10	प्राघारः	प्राग्भारः
243	21	युष्माकमहसा	युष्माकमवानां (?)
245	10	सन्दिग्ध	सन्दिग्द
248	11	परापर	परस्पर
257	1	चरन्ति ॥२२३॥	चरन्ति ।
261	27	तथा	मता
272	24	Doctrine of Lakṣaṇa	Doctrine Lakṣaṇa
280	12	पदवाच्येऽय	पदवाच्येऽर्थे
288	14	पर्याबन्धः	पर्याबन्धः
296	4	परणिधव	परणिधर
298	9	पादावृत्ति	पदावृत्ति
320	5	तनुवपुरन्योऽसी	तनुवपुरन्योन्योऽसी
324	2-3	तुल्यम्	तुल्यं तुल्यम्
229	13	रूपकं	कूर्परं
331	10	मरिहिमि	मरिहसि
337	17	द्व्योत्प्रेक्षे अपि	द्व्योत्प्रेक्षेऽपि
352	9	...वारणेन्द्रलीलाम् ॥४२२॥	...वारणेन्द्रलीलाम् ॥४६०॥
365	1, 15	खिद्यति	खिद्यति